

S. AURELI AUGUSTINI HIPONENSIS EPISCOPI DE TRINITATE

Libri quindecim (a).

LIBER PRIMUS.

In quo secundum Scripturas sacras ostenditur unitas et æqualitas summæ Trinitatis, et quædam loca contra Filii æqualitatem allata diluuntur.

CAPUT PRIMUM. — 1. *Scripti contra eos qui ratione abutentes calumniantur fidem Trinitatis. Error disputantium de Deo, ex triplici causa. Scriptura sacra remotis falsitatibus evehit gradatim ad divina. Immortalitas vera. Fide nutrimur, ut habiles ad divina capienda efficiamur. Lecturus hæc quæ de Trinitate disserimus, prius oportet ut noverit, stilum nostrum adversus eorum vigilare calumnias, qui fidei contemnentes initioni, immaturo et perverso rationis amore falluntur. Quorum nonnulli ea quæ de corporalibus rebus, sive per sensus corporeos experta noverunt¹, sive quæ natura humani ingenii et diligentia vivacitate vel artis adjutorio perceperunt, ad res incorporeas et spirituales transferre conantur, ut ex his illas metiri atque opinari velint. Sunt item alii qui secundum humani animi naturam vel affectum de Deo sentiunt, si quid sentiunt; et ex hoc errore, cum de Deo disputant, sermoni² suo distortas et fallaces regulas figunt³. Est item aliud hominum genus, eorum qui universam quidem creaturam, quæ profecto mutabilis est, nituntur transcendere, ut ad incommutabilem substantiam quæ Deus est, erigant intentionem: sed mortalitatis onere prægravati, cum et videri volunt scire quod nesciunt, et quod volunt scire non possunt; præsumptiones opinionum suarum audacius affirmando, intercludunt sibi intelligentiæ vias, magis eligentes sententiam suam non corrigere perversam, quam mutare defensam. Et hic quidem omnium morbus est trium generum quæ proposui: et eorum sci-*

licet qui secundum corpus de Deo sapiunt; et eorum qui secundum spiritualem creaturam, sicuti est anima; et eorum qui neque secundum corpus, neque secundum spiritualem creaturam, et tamen de Deo falsa existimant, eo remotiores a vero, quo id quod sapiunt, nec in corpore reperitur, nec in facto et condito spiritu, nec in ipso Creatore. Qui enim opinatur Deum, verbi gratia, candidum vel rutilum, fallitur; sed tamen hæc inveniuntur in corpore. Rursus qui opinatur Deum nunc obliviscentem, nunc recordantem, vel si quid hujusmodi est, nihilominus in errore est; sed tamen hæc inveniuntur in animo. Qui autem putat ejus esse potentiæ Deum, ut seipsum ipse genuerit, eo plus errat, quod non solum Deus ita non est, sed nec spiritualis nec corporalis creatura: nulla enim omnino res est quæ se ipsam signat ut sit.

2. Ut ergo ab hujusmodi falsitatibus humanus animus purgaretur, sancta Scriptura parvulis congruens, nullius generis rerum verba vitavit, ex quibus quasi gradatim ad divina atque sublimia noster intellectus velut nutritus assurgeret. Nam et verbis ex rebus corporalibus sumptis usa est, cum de Deo loqueretur; velut cum ait, *In tegmine alarum tuarum protege me* (Psal. xvi, 8). Et de spiritali creatura multa transtulit, quibus significaret illud quod ita non esset, sed ita dici opus esset; sicuti est, *Ego sum Deus zelans* (Exod. xx, 5); et, *Pœnitet me hominem fecisse* (Gen. vi, 7). De rebus autem quæ omnino non sunt, non traxit aliqua vocabula, quibus vel figuraret

ADMONITIO PP. BENEDICTINORUM.

De Trinitate libri quindecim recogniti diligenter et correcti sunt ad Gallicanos triginta Mss. Turonensem Ecclesiæ S. Gratiani, Carnotensibus abbatia S. Petri duos, Andegavensem abbatia S. Alhivi, Laudunenses duos, majoris Ecclesiæ scilicet ac Vincentianæ, Remenses tres, unum cathedralis, alios duos Remigianæ Ecclesiæ, ad Theodericensem, Beugnotianam, Floriacensem, Vindocinensem, Michaelinum, Pratellensem, Beccensam, Lyrensem, Germanensem, Cisterciensem, Bigotianum, collegii Navarræ tres, Sorbonici quinque, Dominicianorum majoris conventus Parisiensis unum, Augustinensium majoris conventus unum, ad undecim Vaticanos, ad varias lectiones Belgicorum quinque apud Lov., tandem ad editiones Amerbachii, Erasmi et Theologorum Lovaniensium.

Comparavimus præterea eas omnes editiones initio Retr. et Confess., t. 1, memoratas. M

¹ Mss. novemdecim, *notaverunt*.

² Mss. duo Vaticani, *sermone*.

³ Reperimus, *figunt*, in Mss. quinque. In editis autem, *finiunt*.

(a) Inchoasti versus annum 400, absoluti circiter annum 416.

locutiones, vel spissaret¹ ænigmata. Unde perniciosius et inanius evanescent, qui tertio illo genere erroris a veritate secluduntur, hoc suspicando de Deo, quod neque in ipso, neque in ulla creatura inveniri potest. Rebus enim quæ in creatura inveniuntur, solet Scriptura divina velut infantilia oblectamenta formare, quibus infirmorum ad quærenda superiora et inferiora descendenda, pro suo modo tanquam passibus moveretur affectus. Quæ vero proprie de Deo dicuntur, quæque in nulla creatura inveniuntur, raro ponit Scriptura divina; sicut illud quod dictum est ad Moysen, *Ego sum qui sum*; et, *Qui est, misit me ad vos* (Exod. iii, 14). Cum enim esse aliquo modo dicatur et corpus et animus, nisi proprio quodam modo vellet intelligi, non id utique diceret. Et illud quod ait Apostolus, *Qui solus habet immortalitatem* (I Tim. vi, 16): cum et anima modo quodam immortalis esse dicatur et sit, non diceret, *solus habet*, nisi quia vera immortalitas incommutabilitas est, quam nulla potest habere creatura; quoniam solius est Creatoris. Hoc et Jacobus dicit: *Omne datum optimum, et omne donum perfectum descensum est, descendens a Patre luminum, apud quem non est commutatio, nec momenti umbratio* (Jacobi i, 17). Hoc et David: *Mutabis ea, et mutabuntur; tu vero idem ipse es* (Psal. c1, 27, 28).

3. Proinde substantiam Dei sine ulla sui commutatione mutabilia facientem, et sine ullo suo temporali motu temporalia creatam, intueri et plene nosse difficile est: et ideo est necessaria purgatio mentis nostræ, qua illud ineffabile ineffabiliter videri possit; qua nondum præditi, fide nutrimur, et per quædam tolerabiliora, ut ad illud capiendum apti et habiles efficiamur, itinera ducimur. Unde Apostolus in Christo quidem dicit esse omnes thesauros sapientiæ et scientiæ absconditos (Coloss. ii, 3): eum tamen quamvis jam gratia ejus renatis, sed adhuc carnalibus et animalibus, tanquam parvulis in Christo, non ex divina virtute in qua æqualis est Patri, sed ex humana infirmitate ex qua crucifixus est, commendavit. Ait namque: *Neque enim judicavi me scire aliquid in vobis, nisi Jesum Christum, et hunc crucifixum*. Deinde secutus ait: *Et ego in infirmitate, et timore, et tremore multo fui apud vos* (I Cor. ii, 2, 3). Et paulo post dicit eis: *Et ego, fratres, non potui loqui vobis quasi spiritualibus, sed quasi carnalibus. Quasi parvulis in Christo, lac potum dedi vobis, non escam: nondum enim poteratis; sed nec adhuc quidem potestis* (Id. iii, 1, 2). Hoc cum dicitur quibusdam, irascuntur, et sibi contumeliose dici putant; et plerumque malunt credere eos potius, a quibus hoc audiunt, non habere quod dicant, quam se capere non posse quod dixerint. Et aliquando afferimus eis rationem, non quam petunt cum de Deo quærunt; quia nec ipsi eam valeant sumere, nec nos fortasse vel apprehendere vel proferre: sed qua demonstratur eis quam sint inhabiles minimeque idonei percipiendo quod exigunt. Sed quia non audiunt quod volunt, aut callide nos agere putant ut nostram occultemus imperitiam, aut malitiose quod

¹ Editi, spiraret. At Mss. perireque, spissaret.

eis invidemus peritiam; atque ita indignantes perturbatique discedunt.

CAPUT II. — 4. *De Trinitate quomodo hoc in opere disserendum*. Quapropter adjuvante Domino Deo nostro suscipiemus et eam ipsam quam flagitant, quantum possumus, reddere rationem, quod Trinitas sit unus et solus et verus Deus, et quam recte Pater et Filius et Spiritus sanctus unius ejusdemque substantiæ vel essentiæ dicatur, credatur, intelligatur; ut non quasi nostris excusationibus illudantur, sed reipsa experiantur, et esse illud summum bonum quod purgatissimis mentibus cernitur, et a se propterea cerni comprehendique non posse, quia humanæ mentis acies invalida in tam excellenti luce non igitur, nisi per justitiam fidei nutrita vegetetur. Sed primum secundum auctoritatem Scripturarum sanctarum, utrum ita se fides habeat, demonstrandum est. Deinde si voluerit et adjuverit Deus, istis garrulis ratiocinatoribus, elatioribus quam capaciioribus, atque ideo morbo periculosiore laborantibus, sic fortasse serviemus, ut inveniant aliquid unde dubitare non possint, et ob hoc in eo quod invenire nequiverint, de suis mentibus potius quam de ipsa veritate, vel de nostris disputationibus conquerantur: atque ita si quid eis erga Deum vel amoris est vel timoris, ad initium fidei et ordinem redeant, jam sentientes quam salubriter in sancti Ecclesiæ medicina fidelium constituta sit, ut ad perceptionem incommutabilis veritatis imbecillam mentem observata pietas sanet, ne in opinionem noxiæ falsitatis temeritas inordinata præcipitet. Nec pigebit autem me, sicubi hæsito, quærere; nec pudebit, sicubi erro, discere.

CAPUT III. — 5. *Quid a suis lectoribus exposcat Augustinus. Lectorum tardiorum errores auctori non tribuendi*. Proinde quisquis hæc legit, ubi pariter certus est, pergat mecum; ubi pariter hæsitat, quærat mecum: ubi errorem suum cognoscit, redeat ad me; ubi meum, revocet me. Ita ingrediamur simul charitatis viam, tendentes ad eum de quo dictum est, *Quærite faciem ejus semper* (Psal. civ, 4). Et hoc placitum pium atque tutum coram Domino Deo nostro cum omnibus inierim¹, qui ea quæ scribo legunt, et in omnibus scriptis meis, maximeque in his ubi quæritur unitas Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus sancti²; quia nec periculosius alicubi erratur, nec laboriosius aliquid quæritur, nec fructuosius aliquid invenitur. Quisquis ergo cum legit dicit, Hoc non bene dictum est, quoniam non intelligo; locutionem meam reprehendit³, non fidem: et forte vere potuit dici planius; verumtamen nullus hominum ita locutus est, ut in omnibus ab omnibus intelligeretur. Videat ergo cui hoc in sermone meo displicet, utrum alios in talibus rebus quæstionibusque versatos intelligat, cum me non intelligit: et si ita est, ponat librum meum, vel etiam, si hoc videtur, abiciat; et eis potius quos in-

¹ Lov., interim. Alii codices, inierim.

² Sic Mss. supra viginti. At editi habent, Pater et Filius et Spiritus sanctus.

³ In excusis, reprehendo. Sed melius in Mss., reprehendit

telligit, operam et tempus impendat. Non tamen propterea putet me tacere debuisse, quia non tam expedite ac dilucide quam illi quos intelligit, eloqui potui. Neque enim omnia quæ ab omnibus conscribuntur, in omnium manus veniunt: et fieri potest ut nonnulli qui etiam hæc nostra intelligere valent, illos planiores non inveniunt libros, et in istos saltem incidant. Ideoque utile est, plures a pluribus fieri diverso stilo, non diversa fide, etiam de quæstionibus eisdem, ut ad plurimos res ipsa perveniat; ad alios sic, ad alios autem sic. At si ille qui se ista non intellexisse conqueritur, nulla unquam de talibus rebus diligenter et acute disputata intelligere potuit; secum agat rotis et studiis ut proficiat, non mecum querelis et conviciis ut taceam. Qui vero hæc legens dicit, Intellego quidem quid dictum sit, sed non vere dictum est; asserat, si placet¹, sententiam suam, et redarguat meam, si potest. Quod si cum charitate et veritate fecerit, mihi quæ etiam (si in hac vita maneo²) cognoscendum facere curaverit, uberrimum fructum laboris hujus mei cepero. Quod si mihi non potuerit, quibus id potuerit, me volente ac libente præstiterit: ego tamen in lege Domini meditor, si non die ac nocte (Psal. 1, 2), saltem quibus temporum particulis possum; et meditationes meas, ne oblivione fugiant, stilo alligo: sperans de misericordia Dei, quod in omnibus veris quæ certa mihi sunt, perseverantem me faciet; si quid autem aliter sapio, id quoque mihi ipse revelabit (Philipp. III, 15), sive per occultas inspirationes atque admonitiones, sive per manifesta eloquia sua, sive per fraternas sermocinationes. Hoc oro, et hoc depositum desideriumque meum penes ipsum habeo, qui mihi satis idoneus est custodire quæ dedit, et reddere quæ promisit.

6. Arbitror sane nonnullos tardiores, in quibusdam locis librorum meorum opinaturos me sensisse quod non sensi, aut non sensisse quod sensi. Quorum errorem mihi tribui non debere quis nesciat, si velut me sequentes neque apprehendentes deviaverint in aliquam falsitatem, dum cogor per quædam densa et opaca viam carpere: quandoquidem nec ipsis sanctis divinarum Librorum auctoritatibus³ ullo modo quisquam recte tribuerit tam multos et varios errores hæreticorum: cum omnes ex eisdem Scripturis falsas atque fallaces opiniones suas conentur defendere? Admonet me plane ac mihi jubet suavissimo imperio lex Christi, hoc est charitas, ut cum aliquid falsi in libris meis me sensisse homines putant quod ego non sensi, atque id ipsum falsum alteri displicet, alteri placet, malim me reprehendi a reprehensore falsitatis, quam ab ejus laudatore laudari. Ab illo enim quamvis ego non recte, qui hoc non senserim, error tamen ipse recte vituperatur: ab hoc autem nec ego recte andor a quo existimor id sensisse quod vituperat veritas, nec ipsa sententia quam vituperat veritas. Ergo in nomine Domini susceptum opus aggrediamur.

¹ Sexdecim Mss., asserat ut placet.

² Editti, et dum in hac vita maneo. Abest, dum, a Mss. Aus. tres e Vaticanis, auctoribus.

CAPUT IV. — 7. *Quæ sit doctrina, fidei catholicæ de Trinitate.* Omnes quos legere potui, qui ante me scripserunt de Trinitate, quæ Deus est, divinarum Librorum veterum et novorum catholici tractatores, hoc intenderunt secundum Scripturas docere, quod Pater et Filius et Spiritus sanctus, unius ejusdemque substantiæ inseparabili æqualitate divinam insipient unitatem; ideoque non sint tres dii, sed unus Deus: quamvis Pater Filium genuerit, et ideo Filius non sit qui Pater est; Filiusque a Patre sit genitus, et ideo Pater non sit qui Filius est; Spiritusque sanctus nec Pater sit nec Filius, sed tantum Patris et Filii Spiritus, Patri et Filio etiam ipse coequalis, et ad Trinitatis pertinens unitatem. Non tamen eandem Trinitatem natam de virgine Maria, et sub Pontio Pilato crucifixam et sepultam, tertio die resurrexisse, et in cælum ascendisse, sed tantummodo Filium. Nec eandem Trinitatem descendisse in specie columbæ super Jesum baptizatum (Matth. III, 16); aut die Pentecostes post ascensionem Domini, sonitu facto de cælo quasi ferretur flatus vehemens, et linguis divisis velut ignis sedisse super unumquemque eorum, sed tantummodo Spiritum sanctum (Act. II, 2-4) Nec eandem Trinitatem dixisse de cælo, Tu es Filius meus (Marc. I, 11), sive cum baptizatus est a Joanne, sive in monte quando cum illo erant tres discipuli (Matth. XVII, 5); aut quando sonuit vox, dicens, Et clarificavi, et iterum clarificabo (Joan. XII, 28): sed tantummodo Patris vocem fuisse ad Filium factam; quamvis Pater et Filius et Spiritus sanctus, sicut inseparabiles sunt, ita inseparabiliter operentur. Hæc et mea fides est, quando hæc est catholica fides.

CAPUT V. — 8. *Difficultates de Trinitate: quomodo tres unus Deus, et inseparabiliter operantes præsentent quædam sine invicem.* Sed in ea nonnulli perturbantur, cum audiunt Deum Patrem, et Deum Filium, et Deum Spiritum sanctum, et tamen hanc Trinitatem non tres deos, sed unum Deum; et quemadmodum id intelligant quærunt: præsertim cum dicitur, inseparabiliter operari Trinitatem in omni re quam Deus operatur, et tamen quamdam vocem Patris sonuisse, quæ vox Filii non sit; in carne autem natum, et passum, et resurrexisse, et in cælum ascendisse non nisi Filium; in columbæ autem specie venisse non nisi Spiritum sanctum: intelligere volent, quomodo et illam vocem, quæ non nisi Patris fuit, Trinitas fecerit; et illam carnem, in qua non nisi Filius de Virgine natus est, eadem Trinitas creaverit; et illam columbæ speciem, in qua non nisi Spiritus sanctus apparuit, illa ipsa Trinitas operata sit. Alioquin non inseparabiliter Trinitas operatur, sed alia Pater facit, alia Filius, alia Spiritus sanctus: aut si quædam simul faciunt, quædam sine invicem, jam non inseparabilis est Trinitas. Movet etiam quomodo Spiritus sanctus in Trinitate sit, quem nec Pater, nec Filius, nec ambo genuerint, cum sit Spiritus et Patris et Filii. Quia ergo quærunt ista homines, et tædio nobis sunt; si quid hinc ex dono Dei sapit infirmitas nostra, edisseramus eis ut possumus, neque cum in-

vidua tabescente iter habeamus (*Sap. vi, 25*). Si dicimus nihil nos de talibus rebus cogitare solere, mentimur : si autem fateamur habitare¹ ista in cogitationibus nostris, quoniam rapimur amore indagandæ veritatis, flagitant jure charitatis ut eis indicemus quid hinc excogitare potuerimus : non quia jam acceperim, aut perfectus sis; (nam si Paulus apostolus, quanto magis ego longe infra illius pedes jacens non me arbitror apprehendisso?) sed pro modulo meo, si ea quæ retro sunt obliviscor, et in anteriora me extendo, et secundum intentionem sequor ad palmam supernæ vocationis (*Philipp. iii, 12-14*), quantum ejusdem viæ peregerim, et quo pervenerim, unde mihi in finem reliquus cursus est, ut aperiam desideratur a me, illis desiderantibus quibus me serviro cogit libera charitas. Oportet autem, et donabit Deus, ut eis ministrando quæ legant, ipse quoque proficiat; et eis cupiens respondere quærentibus, ipse quoque inveniam quod quærebam. Ergo suscepi hæc, jubente atque adjuvante Domino Deo nostro, non tam cognita cum auctoritate disserere, quam ea cum pietate disserendo cognoscere.

CAPUT VI. — 9. *Filium esse verum Deum ejusdem cum Patre substantiæ. Non solus Pater, sed Trinitas dicta immortalis. Non ex solo Patre omnia, sed etiam ex Filio. Spiritum sanctum esse verum Deum Patri et Filio æqualem.* Qui dixerunt Dominum nostrum Jesum Christum non esse Deum, aut non esse verum Deum, aut non cum Patre unum et solum Deum, aut non vere immortalem, quia mutabilem, manifestissima divinatorum testimoniis et consona voce conviti sunt; unde sunt illa : *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum.* Manifestum est enim quod Verbum Dei, Filium Dei unicum accipimus, de quo post dicit, *Et Verbum caro factum est, et habitavit in nobis*, propter nativitatem incarnationis ejus, quæ facta est in tempore ex Virgine. In eo autem declarat, non tantum Deum esse, sed etiam ejusdem cum Patre substantiæ, quia cum dixisset, *Et Deus erat Verbum : Hoc erat*, inquit, *in principio apud Deum; omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil* (*Joan. i, 1, 14, 2, 3*). Neque enim dicit, *omnia*; nisi quæ facta sunt, id est omnem creaturam. Unde liquido apparet ipsum factum non esse per quem facta sunt omnia. Et si factus non est, creatura non est : si autem creatura non est, ejusdem cum Patre substantiæ est. Omnis enim substantia quæ Deus non est, creatura est; et quæ creatura non est, Deus est. Et si non est Filius ejusdem substantiæ cuius Pater; ergo facta substantia est : si facta substantia est, non omnia per ipsum facta sunt : at omnia per ipsum facta sunt; unius igitur ejusdemque cum Patre substantiæ est. Et ideo non tantum Deus, sed et verus Deus. Quod idem Joannes apertissime in Epistola sua dicit : *Scimus quod Filius Dei venerit, et dederit nobis intellectum ut cognoscamus verum Deum, et simus in vero Filio ejus Jesu Christo. Hic est verus Deus, et vita æterna* (*I Joan. v, 20*).

¹ Vaticanus codex, habere. Alius vaticanus, haberi.

10. Hinc etiam consequenter intelligitur non tantummodo de Patre dixisse apostolum Paulum, *Qui solus habet immortalitatem*; sed de uno et solo Deo quod est ipsa Trinitas. Neque enim ipsa vita æterna mortalis est secundum aliquam mutabilitatem : ac per hoc Filius Dei, quia *vita æterna est*, cum Patre etiam ipse intelligitur, ubi dictum est, *Qui solus habet immortalitatem*. Ejus enim vitæ æternæ et nos participes facti, pro modulo nostro immortales efficitur. Sed aliud est ipsa cujus participes efficitur, vita æterna; aliud nos qui ejus participatione vivemus in æternum. Si enim dixisset, Quem temporibus propriis ostendet Pater beatus et solus potens, Rex regum et Dominus dominantium, qui solus habet immortalitatem, nec sic inde separatam Filium oporteret intelligi. Neque enim, quia ipse Filius alibi loquens voce Sapientiæ (ipse est enim Dei Sapientia [*I Cor. i, 24*]) ait, *Cyrum cæli circuiti sola* (*Eccl. xxiv, 8*), separavit a se Patrem : quanto magis ergo non est necesse ut tantummodo de Patre præter Filium intelligatur, quod dictum est, *Qui solus habet immortalitatem*, cum ita dictum sit : *Ut serves*, inquit, *mandatum sine macula, irreprehensibile, usque in adventum Domini nostri Jesu Christi : quem temporibus propriis ostendet beatus et solus potens, Rex regum et Dominus dominantium; qui solus habet immortalitatem, et lucem habitat inaccessibilem; quem nemo hominum vidit, nec videre potest; cui est honor et gloria in sæcula sæculorum. Amen* (*I Tim. vi, 14-16*). In quibus verbis, nec Pater proprie nominatus est, nec Filius, nec Spiritus sanctus; sed *beatus et solus potens, Rex regum et Dominus dominantium*, quod est unus et solus et verus Deus ipsa Trinitas.

11. Nisi forte quæ sequuntur, perturbabunt hunc intellectum, quia dixit, *Quem nemo hominum vidit, nec videre potest* : cum hoc etiam ad Christum pertinere secundum ejus divinitatem accipiatur, quam non viderunt Judæi, qui tamen carnem viderunt et crucifixerunt. Videri autem divinitas¹ humano visu nullo modo potest : sed eo visu videtur, quo jam qui vident, non homines sed ultra homines sunt. Recte ergo ipse Deus Trinitatis intelligitur *beatus et solus potens*, ostendens *adventum Domini nostri Jesu Christi temporibus propriis*. Sic enim dictum est, *Solus habet immortalitatem*; quomodo dictum est, *Qui facit mirabilia solus* (*Psal. lxxi, 18*). Quod velim scire de quo dictum accipiant : si de Patre tantum, quomodo ergo verum est, quod ipse Filius dicit, *Quæcumque enim Pater facit, hæc eadem et Filius facit similiter?* An quidquam est inter mirabilia mirabilius quam resuscitare et vivificare mortuos? Dicit autem idem Filius, *Sicut Pater suscitavit mortuos et vivificavit, sic et Filius quos vult vivificat* (*Joan. v, 19, 21*). Quomodo ergo solus Pater facit mirabilia, cum hæc verba nec Patrem tantum, nec Filium tantum permittant intelligi, sed utique Deum unum verum solum, id est, Patrem et Filium et Spiritum sanctum?

¹ Sic in Mss. At in editis, loco, *divinitas*, habetur, *Trinitas*.

12. Item cum dicit idem apostolus, *Nobis unus Deus Pater, ex quo omnia, et nos in ipso; et unus Dominus Jesus Christus, per quem omnia, et nos per ipsum* (I Cor. vii, 6); quis dubitet eum omnia quæ creata sunt dicere, sicut Joannes, *Omnia per ipsum facta sunt*? Quæro itaque de quo dicat alio loco, *Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia: ipsi gloria in sæcula sæculorum. Amen.* Si enim de Patre et Filio et Spiritu sancto, ut singulis personis singula tribuantur; *Ex ipso, ex Patre; per ipsum, per Filium; in ipso, in Spiritu sancto*: manifestum quod Pater et Filius et Spiritus sanctus unus Deus est, quando singulariter intulit, *Ipsi gloria in sæcula sæculorum.* Unde enim cepit hunc sensum, non ait, *O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Patris, aut Filii, aut Spiritus sancti; sed, sapientiæ et scientiæ Dei! Quam inscrutabilia sunt judicia ejus, et investigabiles viæ ejus! Quis enim cognovit mentem Domini? Aut quis consiliarius ejus fuit? Aut quis prior dedit illi, et retribuetur ei? Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia: ipsi gloria in sæcula sæculorum. Amen* (Rom. xi, 33-36). Si autem hoc de Patre tantummodo intelligi volunt, quomodo ergo omnia per Patrem sunt, sicut hic dicitur; et omnia per Filium, sicut ad Corinthios ubi ait, *Et unus Dominus Jesus Christus, per quem omnia*; et sicut in Evangelio Joannis, *Omnia per ipsum facta sunt*? Si enim alia per Patrem, alia per Filium, jam non omnia per Patrem, nec omnia per Filium. Si autem omnia per Patrem, et omnia per Filium; eadem per Patrem, quæ per Filium. Æqualis est ergo Patri Filius, et inseparabilis operatio est Patris et Filii. Quia si vel Filium fecit Pater quem non fecit ipse Filius, non omnia per Filium facta sunt: at omnia per Filium facta sunt; ipse igitur factus non est, ut cum Patre faceret omnia quæ facta sunt. Quanquam nec ab ipso verbo tacuerit Apostolus, et apertissime omnino dixerit, *Qui cum in Dei forma esset, non rapinam arbitratus est esse æqualis Deo* (Philipp. ii, 6): hic Deum proprie Patrem appellans, sicut alibi, *Caput autem Christi, Deus* (I Cor. xi, 3).

13. Similiter et de Spiritu sancto collecta sunt testimonia, quibus ante nos qui hæc disputaverunt, abundantius usi sunt, quia et ipse Deus, et non creatura. Quod si non creatura, non tantum (Deus nam et homines dicti sunt dii [Psal. lxxxii, 6]), sed etiam verus Deus. Ergo Patri et Filio prorsus æqualis, et in Trinitatis unitate consubstantialis et cœternus. Maxime vero illo loco satis claret, quod Spiritus sanctus non sit creatura, ubi jubemur non servire creaturæ, sed Creatori (Rom. i, 25): non eo modo quo jubemur per charitatem servire invicem (Galat. v, 13), quod est græce δουλεύειν; sed eomodo quo tantum Deo servitur, quod est græce λατρεύειν. Unde idololatræ dicuntur qui simulacris eam servitute exhibent quæ debetur Deo. Secundum hanc enim servitute dictum est, *Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli servies* (Deut. vi, 13). Nam et hoc distinctius in græca Scriptura invenitur; λατρεύεις enim habet. Porro si tali servitute creaturæ servire prohibemur, quandoqui-

dem dictum est, *Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli servies*; unde et Apostolus detestatur eos qui coheruerunt, et servierunt creaturæ, potius quam Creatori: non est utique creatura Spiritus sanctus, cui ab omnibus sanctis talis servitute exhibetur dicente Apostolo, *Nos enim sumus circumcisio, Spiritui Dei servientes* (Philipp. iii, 3), quod est in græco, λατρεύομεν. Phires enim codices etiam latini sic habent, *qui Spiritui Dei servimus*: græci autem omnes, aut pene omnes. In nonnullis autem exemplaribus latinis invenimus non, *Spiritui Dei servimus*; sed, *spiritus Deo servimus* (a). Sed qui in hoc errant, et auctoritati graviori cedere detrectant, numquid et illud variorum in codicibus reperitur: *Nescitis quia corpora vestra templum in vobis est Spiritus sancti, quem habetis a Deo*? Quid autem insanius magisque sacrilegum est, quam ut quisquam dicere audeat membra Christi templum esse creaturæ minoris secundum ipsos, quam Christus est? Alio enim loco dicit: *Corpora vestra membra sunt Christi.* Si autem quæ membra sunt Christi, templum est Spiritus sancti, non est creatura Spiritus sanctus: quia cui corpus nostrum templum exhibemus, necesse est ut huic eam servitute debeamus, qua non nisi Deo servendum est, quæ græce appellatur λατρεία. Unde consequenter dicit: *Glorificate ergo Deum in corpore vestro* (I Cor. vi, 19, 15, 20).

CAPUT VII. — 14 *Filius quomodo minor Patre ac se ipso.* His et talibus divinarum Scripturarum testimoniis, quibus, ut dixi, priores nostri copiosius usi, expugnaverunt hereticorum tales calumnias vel errores, insinuat fidei nostræ unitas et æqualitas Trinitatis. Sed quia multa in sanctis Libris propter incarnationem Verbi Dei, quæ pro salute nostra reparanda facta est, ut mediator Dei et hominum esset homo Christus Jesus (I Tim. ii, 5), ita dicuntur, ut majorem Filio Patrem significant, vel etiam apertissime ostendant; erraverunt homines minus diligenter scrutantes vel intuentes universam seriem Scripturarum, et ea quæ de Christo Jesu secundum hominem dicta sunt, ad ejus substantiam quæ ante incarnationem sempiterna erat, et sempiterna est, transferre conati sunt. Et illi quidem dicunt minorem Filium esse quam Pater est, quia scriptum est ipso Domino dicente, *Pater major me est* (Joan. xiv, 28). Veritas autem ostendit secundum istum modum etiam se ipso minorem Filium. Quomodo enim non etiam se ipso minor factus est, qui *semetipsum exinanivit, formam servi accipiens*? Neque enim sic accepit formam servi, ut amitteret formam Dei, in qua erat æqualis Patri. Si ergo ita accepta est forma servi, ut non amitteretur forma Dei, cum et in forma servi et in

¹ Editi, *templum est quod in vobis est.* At Mss., *templum in vobis est.* Atque ita profert constanter Augustinus in superioribus libris contra Arianorum sermonem, et contra Maximianum.

² Editi addunt, *et portate*; quod a Mss. et a græco textu Apostoli abest.

(a) Triplicem hujusce loci lectionem offert rursus Augustinus in libro ad Bonifacium tertio, cap. 7. Ipsum eundem locum in latinis codicibus falsorum perfligia mutatam fuisse, monet Ambrosius in lib. 2 de Spiritu sancto, cap. 6.

forma Dei idem ipse sit Filius unigenitus Dei Patris, in forma Dei æqualis Patri, in forma servi mediator Dei et hominum homo Christus Jesus; quis non intelligat quod in forma Dei etiam ipse se ipso major est, in forma autem servi etiam se ipso minor est? Non itaque immerito Scriptura utrumque dicit, et æqualem Patri Filium, et Patrem majorem Filio. Illud enim propter formam Dei, hoc autem propter formam servi, sine ulla confusione intelligitur. Et hæc nobis regula per omnes sacras Scripturas dissolvendæ hujus quæstionis, ex uno capitulo Epistolæ Pauli apostoli promitur, ubi manifestius ista distinctio commendatur. *Alt enim: Qui cum in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse æqualis Deo; sed semetipsum exinanivit, formam servi accipiens, in similitudinem hominum factus, et habitum inventus ut homo (Philipp. ii, 6, 7).* Est ergo Dei Filius Deo Patri natura æqualis, habitu minor. In forma enim servi quam accepit, minor est Patre: in forma autem Dei in qua erat etiam antequam hanc accepisset, æqualis est Patri. In forma Dei, Verbum per quod facta sunt omnia (*Joan. i, 3*): in forma autem servi, factus ex muliere, factus sub Lege, ut eos qui sub Lege erant, redimeret (*Galat. iv, 4, 5*). Proinde in forma Dei fecit hominem; in forma servi factus est homo. Nam si Pater tantum sine Filio fecisset hominem, non scriptum esset, *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram (Gen. i, 26)*. Ergo quia forma Dei accepit formam servi, utrumque Deus et utrumque homo: sed utrumque Deus propter accipientem Deum, utrumque autem homo propter acceptum hominem. Neque enim illa susceptione alterum eorum in alterum conversum atque mutatum est: nec divinitas quippe in creaturam mutata est, ut desisteret esse divinitas; nec creatura in divinitatem, ut desisteret esse creatura.

CAPUT VIII. — 45. *Scripturas de subjectione Filii sub Patre perperam intellectas explicat. Regnum Patri non sic tradet Christus, ut adimat sibi. Contemplatio promissa finis omnium actionum. Spiritus sanctus ad beatitudinem nostram sufficit perinde ac Pater. Illud autem quod dicit Apostolus, Cum autem ei omnia subjecta fuerint, tunc et ipse Filius subjectus erit ei qui illi subjecit omnia; aut ideo dictum est, ne quisquam putaret habitum Christi, qui ex humana creatura susceptus est, conversum iri postea in ipsam divinitatem, vel, ut certius expresserim, deitatem, quæ non est creatura, sed est unitas Trinitatis incorporea et incommutabilis et sibimet consubstantialis et cœterna natura. Aut si quisquam contendit, ut aliqui senserunt, ita dictum, Et ipse Filius subjectus erit ei qui illi subjecit omnia, ut ipsam subjectionem, commutationem et conversionem credat futuram creaturæ in ipsam substantiam vel essentiam Creatoris, id est, ut quæ fuerat substantia creaturæ, fiat substantia Creatoris; certe vel hoc concedit, quod non habet ullam dubitationem, nondum hoc fuisse factum cum Dominus diceret, Pater major me est. Dixit enim hoc non solum antequam ascendisset in cælum, verum etiam antequam passus resurrexisset a mortuis. Illi autem qui*

putant humanam in eo naturam in deitatis substantiam mutari atque converti, et ita dictum, *Tunc et ipse Filius subjectus erit ei qui illi subjecit omnia*, ac si diceretur, *Tunc et ipse Filius hominis et a Verbo Dei suscepta humana natura commutabitur in ejus naturam*, qui ei subjecit omnia; tunc futuram putant, cum post diem judicii tradiderit regnum Deo et Patri. Ac per hoc etiam secundum istam opinionem adhuc Pater major est, quam quæ de Virgine servi forma accepta est. Quod si aliqui et hoc affirmant, quod jam fuerit in Dei substantiam mutatus homo Christus Jesus; illud certe negare non possunt, quod adhuc natura hominis manebat, quando ante passionem dicebat, *Quoniam Pater major me est*: unde nulla cunctatio est secundum hoc dictum esse, quod forma servi major est Pater, cui in forma Dei æqualis est Filius. Nec quisquam cum audierit quod ait Apostolus, *Cum autem dixerit, quia omnia subjecta sunt ei, manifestum quia præter eum qui illi subjecit omnia (I Cor. xv, 28, 24, 27)*, ita existimet de Patre intelligendum, quod subjecit omnia Filio, ut ipsum Filium sibi omnia subjecisse non putet. Quod Apostolus ad Philippenses ostendit dicens: *Nostra autem conversatio in cælis est; unde et Salvatorem expectamus Dominum Jesum Christum, qui transfigurabit corpus humilitatis nostræ, conforme ut fiat corpori gloriæ suæ, secundum operationem suam, qua possit etiam sibi subjicere omnia (Philipp. iii, 20, 21)*. Inseparabilis enim operatio est Patris et Filii. Alioquin nec ipse Pater sibi subjecit omnia, sed Filius ei subjecit, qui ei regnum tradit, et evacuat omnem principatum et omnem potestatem et virtutem. De Filio quippe ista dicta sunt: *Cum tradiderit, inquit, regnum Deo et Patri, cum evacuaverit omnem principatum et omnem potestatem et virtutem. Ipse cuius subjecit, qui evacuat.*

46. Nec sic arbitremur Christum traditurum regnum Deo et Patri, ut adimat sibi. Nam et hoc quidam vaniloqui crediderunt. Cum enim dicitur, *tradiderit regnum Deo et Patri*, non separatur ipse; quia simul cum Patre unus Deus est. Sed divinarum Scripturarum incuriosos et contentionum studiosos fallit verbum quod positum est, *donec*. Ita namque sequitur, *Oportet enim illum regnare, donec ponat omnes inimicos suos sub pedibus suis (I Cor. xv, 24, 25)*: tanquam cum posuerit, non sit regnaturus. Nec intelligunt ita dictum, sicuti est illud: *Confirmatum est cor ejus; non commovebitur, donec videat super inimicos suos (Psal. cxl, 8)*. Non enim cum viderit, jam commovebitur. Quid ergo est, *Cum tradiderit regnum Deo et Patri*? quasi modo non habeat regnum Deus et Pater? Sed quia omnes justos, in quibus nunc regnat ex fide viventibus mediator Dei et hominum homo Christus Jesus, perducturus est ad speciem, quam visionem dicit idem apostolus, *Facie ad faciem (I Cor. xiii, 12)*; ita dictum est, *Cum tradiderit regnum Deo et Patri*, ac si diceretur, *Cum perduxerit credentes ad contemplationem Dei et Patris*. Sic enim dicit: *Omnia mihi tradita sunt a Patre meo: et nemo novit*

¹ Sic MSS. Editi autem, *curiosos*.

Filius, nisi Pater; et nemo novit Patrem, nisi Filius, et cui voluerit Filius revelare (Matth. xi, 27). Tunc revelabitur a Filio Pater, cum evacuaverit omnem principatum et omnem potestatem et virtutem; id est, ut necessaria non sit dispensatio similitudinum per angelicos principatus et potestates et virtutes. Ex quarum persona non inconvenienter intelligitur dei in Cantico canticorum ad sponsam, Similitudines auri faciemus tibi cum distinctionibus argenti, quoadusque rex in recubitu suo est (Cant. 1, 11, sec. LXX). id est, quoadusque Christus in secreto suo est; quia vita restra abscondita est cum Christo in Deo: cum Christus apparuerit vita vestra, tunc et vos cum ipso apparebitis in gloria (Coloss. iii, 3, 4). Quod antequam fiat, videmus nunc per speculum in enigmate, hoc est in similitudinibus; tunc autem, facie ad faciem (I Cor. xiii, 12).

17. Hæc enim nobis contemplatio promittitur actionum omnium finis atque æterna perfectio gaudiorum. *Filii enim Dei sumus, et nondum apparuit quid erimus: scimus quia cum apparuerit, similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est (I Joan. iii, 2). Quod enim dixit famulo suo Moysi, Ego sum qui sum. Hæc dices filiis Israel: Qui est, nisi me ad vos (Exod. iii, 14); hoc contemplabimur cum vivemus in æternum. Ita quippe ait: Hæc autem est vita æterna, ut cognoscant te unum verum Deum; et quem nisiati Jesum Christum (Joan. xvii, 3). Hoc fiet cum venerit Dominus, et illuminaverit occulta tenebrarum (I Cor. iv, 5), cum tenebræ mortalitatis hujus corruptionisque transierint. Tunc erit mane nostrum, de quo in Psalmo dicitur: Mane astabo tibi, et contemplantor (Psal. v, 5). De hac contemplatione intelligo dictum, Cum traderit regnum Deo et Patri: id est, cum perduxerit iustos, in quibus nunc ex fide viventibus regnat mediator Dei et hominum homo Christus Jesus, ad contemplationem Dei et Patris. Si desipio hic, corrigat me qui melius sapit: mihi aliud non videtur. Neque enim quæremus aliud, cum ad illius contemplationem pervenerimus, quæ nunc non est, quamdiu gaudium nostrum in spe est. Spes autem quæ videtur, non est spes: quod enim videt quis, quid sperat? Si autem quod non videmus speramus, per patientiam expectamus (Rom. viii, 24, 25), quoadusque rex in recubitu suo est. Tunc erit quod scriptum est: Adimplebis me lætitia cum vultu tuo (Psal. xv, 11). Illa lætitia nihil amplius requiretur; quia nec erit quod amplius requiratur. Ostendatur enim nobis Pater, et sufficiet nobis. Quod bene intellexerat Philippus, ut diceret Domino, Ostende nobis Patrem, et sufficit nobis: sed nondum intellexerat, eo quoque modo idipsum se potuisse dicere, Domine, ostende nobis te, et sufficit nobis. Ut enim hoc intelligeret, responsum ei a Domino est, Tanto tempore vobiscum sum, et non cognovistis me? Philippe, qui vidit me, vidit et Patrem. Sed quia volebat eum ex fide vivere antequam illud posset videre, secutus est, et ait: Non credis quia ego in Patre, et Pater in me est (Joan. xvi, 8, 10)? Quamdiu enim sumus in corpore,*

¹ Fr. Lugd. Ven. Lov. hic addunt, inquit. M.

peregrinamur a Domino. Per fidem enim ambulamus, non per speciem (II Cor. v, 6, 7). Contemplatio quippe merces est fidei, cui mercedi per fidem corda mundantur; sicut scriptum est, Mundans fide corda eorum (Act. xv, 9). Probatur autem quod illi contemplationi corda mundentur, illa maxime sententia: Beati mundicordes, quoniam ipsi Deum videbunt (Matth. v, 8). Et quia hæc est vita æterna, dicit Deus in Psalmo: Longitudine dierum replebo eum, et ostendam illi salutarem meum (Psal. xc, 16). Sive ergo audiamus, Ostende nobis Filium; sive audiamus, Ostende nobis Patrem: tantumdem valet; quia neuter sine altero potest ostendi. Unum quippe sunt, sicut et ipse ait: Ego et Pater unum sumus (Joan. x, 30). Denique propter ipsam inseparabilitatem, sufficienter aliquando nominatur, vel Pater solus, vel Filius solus adimpleturus nos lætitia cum vultu suo.

18. Nec inde separatur utriusque Spiritus, id est Patris et Filii Spiritus. Qui Spiritus sanctus proprie dicitur *Spiritus veritatis, quem hic mundus accipere non potest (Id. xiv, 17)*. Ille est enim plenum gaudium nostrum, quo amplius non est, frui Trinitate Deo ad ejus imaginem facti sumus. Propter hoc aliquando ita loquitur de Spiritu sancto tanquam solus ipse sufficiat ad beatitudinem nostram: et ideo solus sufficit, quia separari a Patre et Filio non potest; sicut Pater solus sufficit, quia separari a Filio et Spiritu sancto non potest; et Filius ideo sufficit solus, quia separari a Patre et Spiritu sancto non potest. Quid enim sibi vult quod ait, *Si diligitis me, mandata mea servate; et ego rogabo Patrem, et alium advocatum dabit vobis, ut vobiscum sit in æternum, Spiritum veritatis, quem hic mundus accipere non potest (Ibid. 5 15-17)*, id est, dilectores mundi? Animalis enim homo non percipit ea quæ sunt Spiritus Dei (I Cor. ii, 14). Sed adhuc potest videri ideo dictum, *Et ego rogabo Patrem, et alium advocatum dabit vobis*, quasi non solus Filius sufficiat. Illo autem loco ita de illo dictum est tanquam solus omnino sufficiat: *Cum venerit ille Spiritus veritatis, docebit vos omnem veritatem (Joan. vi, 13)*. Numquid ergo separatur hinc Filius, tanquam ipse non doceat omnem veritatem, aut quasi hoc impleat Spiritus sanctus quod minus potuit docere Filius? Dicant ergo, si placet, majorem esse Filio Spiritum sanctum, quem minorem illo solent dicere. An quia non dictum est, Ipse solus; aut, Nemo, nisi ipse, vos docebit omnem veritatem; ideo permittunt ut cum illo docere credatur et Filius? Apostolus ergo Filium separavit ab sciendis iis quæ Dei sunt, ubi ait, *Sic et quæ Dei sunt, nemo scit, nisi Spiritus Dei (I Cor. ii, 11)*: ut jam isti perversi possint ex hoc dicere, quod et Filium non doceat quæ Dei sunt nisi Spiritus sanctus, tanquam major minorem; cui Filius ipse tantum tribuit, ut diceret, *Quia hæc locutus sum vobis, tristitia implevit cor vestrum. Sed ego veritatem dico: expedit vobis ut ego eam; nam si non abiero, advocatus non veniet ad vos (Joan. xvi, 6, 7)*.

CAPUT IX. — *In una persona interdum intelliguntur omnes.* Hoc autem dixit, non propter inæqualitatem Verbi Dei et Spiritus sancti, sed tanquam impedimento esset præsentia Filii hominis apud eos, quominus veniret ille qui minor non esset, quia semetipsum non exinanivit, formam servi accipiens, sicut Filius (*Philipp. ii. 7*). Oportebat ergo ut auferretur ab oculis eorum forma servi, quam inuentes, hoc solum esse Christum putabant quod videbant. Inde est et illud quod ait, *Si diligeretis me, gauderetis utique, quoniam eo ad Patrem; quia Pater major me est* (*Joan. xiv, 28*): id est, propterea me oportet ire ad Patrem, quia dum me ita videtis, ex hoc quod videtis, aestimatis quia minor sum Patre, atque ita circa creaturam susceptumque habitum occupati, æqualitatem quam cum Patre habeo non intelligitis. Inde est et illud: *Noti me tangere; nondum enim ascendi ad Patrem* (*Id. xx, 17*). Tactus enim tanquam finem facit notionis. Ideoque volebat in eo esse finem intenti cordis in se, ut hoc quod videbatur tantummodo putaretur. Ascensio autem ad Patrem erat ita videri, sicut æqualis est Patri, ut ibi esset finis visionis, quæ sufficit nobis. Aliquando item de Filio solo dicitur, quod ipse sufficiat, et in ejus visione merces tota promittitur dilectionis¹ et desiderii nostri. Sic enim ait: *Qui habet mandata mea et custodit ea, ille est qui diligit me. Qui autem me diligit, diligitur a Patre meo; et ego diligam eum, et ostendam me ipsum illi.* Numquid hic, quia non dixit, *Ostendam illi et Patrem*, ideo separavit Patrem? Sed quia verum est, *Ego et Pater unum sumus*; cum Pater ostenditur, et Filius ostenditur qui in illo est; et cum Filius ostenditur, etiam Pater ostenditur qui in illo est. Sicut ergo cum ait, *Et ostendam me ipsum illi*, intelligitur quia ostendit et Patrem; ita et in eo quod dicitur, *Cum tradiderit regnum Deo et Patri*, intelligitur quia non adimit sibi. Quoniam cum perducet credentes ad contemplationem Dei et Patris, profecto perducet ad contemplationem suam, qui dixit, *Et ostendam illi me ipsum.* Et ideo consequenter, cum dixisset illi Judas, *Domine, quid factum est, quia ostenturus es te nobis, et non huic mundo?* respondit Jesus, et dixit illi: *Si quis diligit me, sermonem meum servabit; et Pater meus diligit illum, et ad eum veniemus, et mansionem apud eum faciemus.* Ecce quia non solum se ipsum ostendit ei a quo diligitur, quia simul cum Patre venit ad eum, et mansionem facit apud eum.

19. An forte putabitur mansionem in dilectore suo facientibus Patre et Filio exclusus esse ab hac mansionem Spiritus sanctus? Quid est ergo quod superius ait de Spiritu sancto: *Quem hic mundus accipere non potest, quoniam non videt illum: nostis illum vos, quia vobiscum manet, et in vobis est?* Non itaque ab hac mansionem separatus est, de quo dictum est, *vobiscum manet, et in vobis est.* Nisi forte quisquam sic absurdus est, ut arbitretur, cum Pater et Filius venerint ut mansionem apud dilectorem suum faciant, discessurum inde Spiritum sanctum, et tanquam locum datu-

rum esse majoribus. Sed huic carnali cogitationi occurrat Scriptura: paulo quippe superius ait, *Et ego rogabo Patrem, et alium advocatum dabit vobis ut, vobiscum sit in æternum* (*Joan. xiv, 16-23*). Non ergo discedet Pater et Filio venientibus, sed in eadem mansionem cum ipsis erit in æternum; quia nec ille sine ipsis venit, nec illi sine ipso. Sed propter insinuationem Trinitatis, personis etiam singulis nominatis dicuntur quædam separatim¹; non tamen aliis separatim intelliguntur, propter ejusdem Trinitatis unitatem unamque substantiam atque deitatem Patris et Filii et Spiritus sancti.

CAPUT X. — 20. *Quomodo Christus tradet regnum Deo et Patri. Tradito regno Deo et Patri, Christus jam non interpellabit pro nobis.* Tradet itaque regnum Deo et Patri Dominus noster Jesus Christus, non se inde separato; nec Spiritu sancto, quando perducet credentes ad contemplationem Dei, ubi est finis omnium bonarum actionum, et requies sempiterna, et gaudium quod nunquam auferetur a nobis. Hoc enim signat in eo quod ait: *Iterum videbo vos, et gaudebit cor vestrum, et gaudium vestrum nemo auferet a vobis* (*Id. xvi, 22*). Hujus gaudii similitudinem præsignabat Maria sedens ad pedes Domini, et intenta in verbum ejus; quieta scilicet ab omni actione, et intenta in veritatem secundum quemdam modum, cujus capax est ista vita, quo tamen præfiguraret illud quod futurum est in æternum. Martha quippe sorore sua in necessitatis actione conversante, quamvis bona et utili, tamen, cum requies successerit, transitura, ipsa requiescebat in verbo Domini. Et ideo Dominus conquerenti Marthæ quod eam soror non adjuverat, respondit: *Maria optimam partem elegit, quæ non auferetur ab ea* (*Luc. x, 39-42*). Non partem malam dixit quod agebat Martha; sed istam optimam quæ non auferetur. Illa enim quæ in ministerio indigentia est, cum indigentia ipsa transierit, auferetur. Boni quippe operis transituri merces est requies permanens. In illa igitur contemplatione Deus erit omnia in omnibus; quia nihil ab illo aliud requiretur, sed solo ipso illustrari perfruique sufficit. Ideoque ille in quo Spiritus interpellat gemitibus inenarrabilibus (*Rom. viii, 26*), *Unam, inquit, petii a Domino, hanc requiram; ut inhabitem in domo Domini per omnes dies vitæ meæ, ut contempler delectationem Domini* (*Psal. xxvi, 4*). Contemplabimur enim Deum Patrem et Filium et Spiritum sanctum, cum mediator Dei et hominum homo Christus Jesus tradiderit regnum Deo et Patri, ut jam non interpellat pro nobis mediator et sacerdos noster, Filius Dei et Filius hominis; sed et ipse in quantum sacerdos est assumpta propter nos servi forma, subjectus sit ei qui illi subjecti omnia, et cui subjecti omnia; ut in quantum Deus est, cum illo nos subjectos habeat, in quantum sacerdos, nobiscum illi subjectus sit (*I Cor. xv, 24-28*). Quapropter cum Filius sit et Deus et homo, alia substantia homo potius in Filio² quam Filius in Patre: sicut

¹ Abscst, separatim, a Mss.

² Sic meliores Mss. At editi, alia substantia Deus, alia homo, homo potius in Filio, etc.

¹ Editi, delectationi. Melius Mss., dilectionis.

caro animæ meæ, alia substantia est ad animam meam, quamvis in uno homine, quam anima alterius hominis ad animam meam.

21. Cum ergo tradiderit regnum Deo et Patri, id est, cum credentes et viventes ex fide, pro quibus nunc mediator interpellat, perduxerit ad contemplationem, cui percipiendæ suspiramus et gemimus, et cum transierit labor et gemitus, jam non interpellabit pro nobis tradito regno Deo et Patri. Hoc significans ait, *Hæc vobiscum locutus sum*¹ *in similitudinibus: veniet hora, quando jam non in similitudinibus loquar vobis, sed manifeste de Patre nuntiabo vobis*; id est, jam non erunt similitudines, cum visio fuerit facie ad faciem. Hoc est enim quod ait, *sed manifeste de Patre nuntiabo vobis*; ac si diceret, manifeste Patrem ostendam vobis. Nuntiabo quippe ait, quia Verbum ejus est. Sequitur enim et dicit: *Illam die in nomine meo peletis, et non dico vobis quia ego rogabo Patrem: ipse enim Pater amat vos, quia vos me amatis, et credidistis quia a Deo exivi. Exivi a Patre, et veni in hunc mundum: iterum relinquo mundum, et vado ad Patrem* (Joan. xvi, 25-28). Quid est, *A Patre exivi*; nisi, non in ea forma quæ æqualis sum Patri, sed aliter, id est, in assumpta creatura minor apparui? Et quid est, *Veni in hunc mundum*; nisi, formam servi, quam me exinians accepi, etiam peccatorum qui mundum istum diligunt, oculis demonstravi? Et quid est, *Iterum relinquo mundum*; nisi, ab aspectu dilectorum mundi aufero quod viderunt? Et quid est, *Vado ad Patrem*; nisi, doceo me sic intelligendum a fidelibus meis, quomodo æqualis sum Patri? Hoc qui credunt, digni habebantur perducere a fide ad speciem, id est ad ipsam visionem, quo perducens dicitur est tradere regnum Deo et Patri. Fideles quippe ejus quos redemit sanguine suo, dicti sunt regnum ejus, pro quibus nunc interpellat: tunc autem illic eos sibi faciens inhæreret, ubi æqualis est Patri, non jam rogabit Patrem pro eis. *Ipsa enim, inquit, Pater amat vos*. Ex hoc enim rogat, quo minor est Patre: quo vero æqualis est, exaudit cum Patre. Unde se ab eo quod dixit, *Ipsa enim Pater amat vos*, utique ipse non separat; sed secundum ea facit intelligi quæ supra commemoravi, satisque insinuavi, plerumque ita nominari unamquamque in Trinitate personam, ut et aliæ illic intelligantur. Sic itaque dictum est, *Ipsa enim Pater amat vos*, ut consequenter intelligatur et Filius et Spiritus sanctus: non quia modo nos non amat, qui proprio Filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum (Rom. viii, 32); sed tales nos amat Deus, quales futuri sumus, non quales sumus. Quales enim amat, tales in æternum conservat: quod tunc erit, cum tradiderit regnum Deo et Patri, qui nunc interpellat pro nobis, ut jam non roget Patrem, quia ipse Pater amat nos. Quo autem merito, nisi fidei, qua credimus antequam illud quod promittitur videamus? Per hæc enim pervenimus ad speciem, ut tales amct, quales amat ut simus; non quales odit quia

¹ Sex Mss.: *Hæc vobis locutus sum*.

sumus¹, et hortatur ac præstat ne tales esse semper velimus.

CAPUT XI. — 22. *Regula qua intelligitur Filius in Scripturis nunc æqualis, nunc minor*. Quapropter, cognita ista regula intelligendarum Scripturarum de Filio Dei, ut distinguamus quid in eis sonet secundum formam Dei, in qua æqualis est Patri, et quid secundum formam servi quam accepit, in qua minor est Patre, non conturbabimur tanquam contrariis ac repugnantibus inter se sanctorum Librorum sententiis. Nam secundum formam Dei æqualis est Patri et Filio et Spiritus sanctus, quia neuter eorum creatura est, sicut jam ostendimus: secundum autem formam servi, minor est Patre, quia ipse dixit: *Pater major me est* (Joan. xiv, 28): minor est se ipso, quia de illo dictum est, *Semetipsum exinians* (Philipp. ii, 7): minor est Spiritu sancto, quia ipse ait, *Qui dixerit blasphemiam in Filium hominis, remittetur ei; qui autem dixerit in Spiritum sanctum, non remittetur ei* (Matth. xii, 32). Et in ipso virtutes operatus est, dicens: *Si ego in Spiritu Dei ejicio demonia, certe supervenit super vos regnum Dei* (Luc. xi, 20). Et apud Isaïam dicit, quam lectionem ipse in synagoga recitavit, et de se completam sine scrupulo dubitationis ostendit. *Spiritus, inquit, Domini super me; propter quod unxit me, evangelizare pauperibus misit me, prædicare captivis remissionem* (Isai. lxi, 1; Luc. iv, 18, 19), et cætera: ad quæ faciendæ ideo dicit se missum, quia Spiritus Domini est super eum. Secundum formam Dei, omnia per ipsum facta sunt (Joan. i, 3): secundum formam servi, ipse factus est ex muliere, factus sub Lege (Galat. iv, 4). Secundum formam Dei, ipse et Pater unum sunt (Joan. x, 30): secundum formam servi, non venit facere voluntatem suam, sed voluntatem ejus qui eum misit (Id. vi, 38). Secundum formam Dei, *sicut habet Pater vitam in semetipso, sic dedit et Filio vitam habere in semetipso* (Id. v, 26): secundum formam servi, *tristis est anima ejus usque ad mortem*; et, *Pater, inquit, si fieri potest, transeat a me iste calix* (Matth. xxvi, 38, 39). Secundum formam Dei, *ipse est verus Deus et vita æterna* (I Joan. v, 20): secundum formam servi, *factus est obediens usque ad mortem, mortem autem crucis* (Philipp. ii, 8).

25. Secundum formam Dei, omnia quæ habet Pater, ipsius sunt (Joan. xvi, 15): et, *Omnia mea tua sunt, inquit, et tua mea*² (Id. xvii, 10). Secundum formam servi, non est doctriua ipsius, sed illius qui eum misit (Id. vii, 16).

CAPUT XII. — *Qua ratione Filius dicatur nascere diem et horam quam scit Pater. Dicta de Christo alia secundum formam Dei, alia secundum formam servi. Dare regnum quomodo et Christi est, et Christi non est. Quomodo Christus et non judicabit, et judicabit. Et, de die et hora nemo scit, neque Angeli in caelo, neque Fi-*

¹ Editi, *quia mali sumus*. Abest, *mali*, a manuscriptis.

² In B.: *Omnia mea tua sunt, inquit, et mea tua*. Melius cum Er. Lugd. Ven. et Lov., *omnia tua mea sunt, inquit, et mea tua*; sed veram lectionem exhibere videntur Græcum et Vulgata: *Omnia mea tua sunt, inquit, et tua mea*. M.

lius, nisi Pater (Marc. xiii, 32). Hoc enim nescit, quod nescientes facit, id est, quod non ita sciebat ut tunc discipulis indicaret: sicut dictum est ad Abraham, *Nunc cognovi quod tuncas Deum* (Gen. xii, 12), id est, nunc feci ut cognosceres; quia et ipse sibi in illa tentatione probatus innotuit. Nam et illud utique dicturus erat discipulis tempore opportuno, de quo futuro tanquam præterito loquens, ait, *Jam non dicam vos servos, sed amicos. Servus enim nescit voluntatem domini sui: vos autem dixi amicos, quia omnia quæcumque audivi a Patre meo, nota vobis feci* (Joan. xv, 15): quod nondum fecerat, sed quia certo facturus erat, quasi jam fecisset locutus est. Ipsi enim ait: *Multa vobis habeo dicere; sed non potestis illa portare modo* (Id. xvi, 12). Inter quæ intelligitur et, *De die et hora*. Nam et Apostolus: *Neque enim judicavi me*, inquit, *scire aliquid in vobis, nisi Christum Jesum, et hunc crucifixum* (I Cor. ii, 2). Eis enim loquebatur, qui capere altiora de Christi deitate non poterant. Quibus etiam paulo post dicit: *Non potui vobis loqui quasi spiritualibus, sed quasi carnalibus* (Id. iii, 1). Hoc ergo inter illos nesciebat, quod per illum scire non poterant. Et hoc solum se scire dicebat, quod eos per illum scire oportebat. Denique sciebat inter perfectos, quod inter parvulos nesciebat: ibi quippe ait, *Sapientiam loquimur inter perfectos* (Id. ii, 6). Eo namque genere locutionis nescire quisque dicitur quod occultat, quo dicitur fossa cæca quæ occulta est. Neque enim aliquo genere loquuntur Scripturæ, quod in consuetudine humana non inveniatur; quia utique hominibus loquuntur.

24. Secundum formam Dei dictum est, *Ante omnes colles genui me* (Prov. viii, 25), id est, ante omnes altitudines creaturarum; et, *Ante luciferum genui te* (Psal. cix, 5), id est, ante omnia tempora et temporalia: secundum formam autem servi dictum est, *Dominus creavit me in principio viarum suarum* (Prov. viii, 22). Quia secundum formam Dei dixit, *Ego sum veritas*; et secundum formam servi, *Ego sum via* (Joan. xiv, 6). Quia enim ipse primogenitus a mortuis (Apoc. i, 5) iter fecit Ecclesiæ suæ ad regnum Dei ad vitam æternam, cui caput est ad immortalitatem etiam corporis, ideo creatus est in principio viarum Dei in opera ejus. Secundum formam enim Dei, principium est quod et loquitur nobis (Joan. viii, 25); in quo principio fecit Deus cælum et terram (Gen. i, 4): secundum autem formam servi, *Sponsus procedens de thalamo suo* (Psal. xviii, 6). Secundum formam Dei, *Primogenitus omnis creaturæ, et ipse ante omnes est, et omnia in illo constant*: secundum formam servi, *Ipse est caput corporis Ecclesiæ* (Coloss. i, 15, 47, 48). Secundum formam Dei, Dominus est gloriæ (I Cor. ii, 8). Unde manifestum est, quod ipse glorificet sanctos suos. Quos enim prædestinavit, ipsos et vocavit; et quos vocavit, ipsos et justificavit; quos autem justificavit, ipsos et glorificavit (Rom. viii, 30). De illo quippe dictum est quod justificet impium (Id. iv, 5); de illo dictum est quod sit justus et justificans (Id. iii, 26). Si ergo quos justificavit, ipsos et glorifi-

cavit, qui justificat ipse et glorificat, qui est, ut dixi, Dominus gloriæ. Secundum formam tamen servi nat-agentibus discipulis de glorificatione sua, respondit: *Sedere ad dexteram vel ad sinistram meam non est meum dare vobis, sed quibus paratum est a Patre meo* (Matth. xx, 23).

25. Quod autem paratum est a Patre ejus, et ab ipso Filio paratum est: quia ipse et Pater unum sunt (Joan. x, 30). Jam enim ostendimus in hac Trinitate per multos divinarum locutionum modos etiam de singulis dici quod omnium est, propter inseparabilem operationem unius ejusdemque substantiæ. Sicut et de Spiritu sancto dicit, *Cum ego iero, mittam illum ad vos* (Id. xvi, 7). Non dixit, *Mittemus*; sed ita quasi tantum Filius eum missurus esset, et non Pater; cum alio loco dicat, *Hæc locutus sum vobis apud me manens; advocatus autem Spiritus sanctus, quem mittet Pater in nomine meo, ille vobis declarabit omnia* (Id. xiv, 25 26). Illic rursus ita dictum est, quasi non eum missurus esset et Filius, sed tantum Pater. Sicut ergo ista, ita et illud quod ait, *sed quibus paratum est a Patre meo*: cum Patre ac intelligi voluit parare sedes gloriæ quibus vellet. Sed dicit aliquis: Illic eum de Spiritu sancto loqueretur, ita se missurum ait, ut non negaret Patrem missurum; et alio loco ita Patrem, ut non negaret se missurum: hic vero aperte ait, *Non est meum dare*; atque ita secutus, a Patre dixit ista præparata. Sed hoc est quod præstruximus¹ secundum formam servi dictum: ut ita intelligeremus, *Non est meum dare*, ac si diceretur, *Non est humano potestatis hoc dare*: ut per illud intelligatur hoc dare, per quod Deus æqualis est Patri. *Non est meum*, inquit, *dare*, id est, non humana potestate ista do, *sed quibus paratum est a Patre meo*: sed jam tu intellige, quia si *omnia quæ habet Pater, mea sunt* (Id. xvi, 15), et hoc utique meum est, et cum Patre ista paravi.

26. Nam et illud quæro, quomodo dictum sit, *Si quis non audit verba mea, ego non judicabo illum*. Fortassis enim ita hic dixit, *Ego non judicabo illum*, quemadmodum ibi, *Non est meum dare*. Sed quid hic sequitur? *Non enim veni, inquit, ut judicem mundum, sed ut salvum faciam mundum*: deinde adjungit et dicit, *Qui me spernit et non accipit verba mea, habet qui se judicet*. Illic jam intelligeremus Patrem, nisi adjungeret et diceret: *Verbum quod locutus sum, ipsum judicabit illum in novissimo die*. Quid igitur, jam nec Filius judicabit, quia dixit, *Ego non judicabo illum*? nec Pater, sed verbum quod locutus est Filius? Imo audi adhuc quod sequitur: *Quia ego, inquit, non ex me locutus sum, sed qui me misit Pater, ille mandatum mihi dedit quid dicam, et quid loquar; et scio quia mandatum ejus vita æterna est. Quæ ergo ego loquor, ita ut dixit mihi Pater, sic loquor* (Id. xu, 47, 50). Si ergo non judicat Filius, sed verbum quod locutus est Filius; ideo autem judicat verbum quod locutus est Filius, quia non ex se locutus est Filius, sed qui misit eum Pater mandatum dedit ei quid dicat, et quid loqua-

¹ Ita in Mss. At in editis, præstruximus.

tar : Pater utique iudicat, cujus verbum est quod locutus est Filius, atque ipsum Verbum Patris idem ipse est Filius. Non enim aliud est mandatum Patris, aliud Verbum Patris : nam et verbum hoc appellavit, et mandatum. Videamus ergo ne forte quod ait, *Ego non ex me locutus sum*, hoc intelligi voluerit, *Ego non ex me natus sum*. Si enim Verbum Patris loquitur, se ipsum loquitur, quia ipse est Verbum Patris. Plerumque enim dicit, *Dedit mihi Pater* : in quo vult intelligi quod eum genuerit Pater : non ut tanquam jam existenti et non habenti dederit aliquid; sed ipsum dedisse ut haberet, genuisse est ut esset. Non enim sicut creatura, ita Dei Filius ante incarnationem et ante assumptam creaturam, unigenitus per quem facta sunt omnia, aliud est, et aliud habet : sed hoc ipsum est, quod est id quod habet. Quod illo loco manifestius dicitur, si quis ad capiendum sit idoneus, ubi ait : *Sicut habet Pater vitam in semetipso, ita dedit Filio vitam habere in semetipso* (Joan. v, 26). Neque enim jam existenti et vitam non habenti dedit ut haberet vitam in semetipso, cum eo ipso quod est, vita sit¹. Hoc est ergo, *dedit Filio vitam habere in semetipso*, genuit Filium esse² incommutabilem vitam, quod est vita æterna. Cum ergo Verbum Dei sit Filius Dei, et Filius Dei sit *verus Deus et vita æterna*, sicut in Epistola sua dicit Joannes (I Joan. v, 20); etiam hic quid aliud agnoscimus, cum dicit Dominus, *Verbum quod locutus sum, ipsum iudicabit eum in novissimo die*; et ipsum verbum, Patris verbum esse dicit et mandatum Patris, ipsumque mandatum vitam æternam? *Et scio*, inquit, *quia mandatum eius vita æterna est*.

27. Quæro itaque quomodo intelligamus, *Ego non iudicabo; sed verbum quod locutus sum iudicabit* : quod ex consequentibus apparet ita dictum, ac si diceret, *Ego non iudicabo; sed verbum Patris iudicabit*. Verbum autem Patris est ipse Filius Dei. Siccine intelligendum est, *Ego non iudicabo, sed ego iudicabo*? Quomodo potest istud esse verum, nisi ita : *Ego scilicet non iudicabo ex potestate humana, quia Filius hominis sum; sed ego iudicabo ex potestate Verbi, quoniam Filius Dei sum*. Aut si contraria et repugnantia videntur, *Ego non iudicabo, sed ego iudicabo* : quid illic dicemus, ubi ait, *Mea doctrina non est mea*? Quomodo *mea*, quomodo *non mea*? Non enim dixit, *Ista doctrina non est mea*; sed, *Mea doctrina non est mea* : quam dixit suam, eandem dixit non suam. Quomodo istud verum est, nisi secundum aliud suam dixerit; secundum aliud, non suam : secundum formam Dei, suam; secundum formam servi, non suam? Cum enim dicit, *non est mea, sed eius qui me misit* (Joan. vii, 16), ad ipsum Verbum nos facit recurrere. Doctrina enim Patris est Verbum Patris, qui est unicus Filius. Quid sibi et illud vult, *Qui in me credit, non in me credit* (Id. xii, 44)? Quomodo in ipsum, quomodo non in ipsum? Quomodo

tam contrarium sibi que adversum potest intelligi, *Qui in me credit*, inquit, *non in me credit, sed in eum qui me misit* : nisi ita intelligas, *Qui in me credit, non in hoc quod videt credit, ne sit spes nostra in creatura; sed in illo qui suscepit creaturam, in qua humanis oculis appareret, ac sic ad se æqualem Patri contemplandum per fidem corda mundaret? Ideoque ad Patrem referens intentionem credentium, et dicens, *Non in me credit, sed in eum qui me misit*, non utique se a Patre, id est ab illo qui eum misit, voluit separari : sed ut sic in eum crederetur, quomodo in Patrem cui est æqualis. Quod aperte alio loco dicit, *Credite in Deum, et in me credite* (Joan. xiv, 1) : id est, *Sicut creditis in Deum, sic et in me*; quia ego et Pater unus Deus. Sicuti ergo hic, tanquam abstulit a se fidem hominum, et in Patrem transtulit, dicendo, *Non in me credit, sed in eum qui me misit*, a quo tamen se utique non separavit : sic etiam quod ait, *Non est meum dare, sed quibus paratum est a Patre meo*, puto clarere secundum quid utrumque accipiendum sit. Tale est enim et illud, *Ego non iudicabo*; cum ipse iudicaturus sit vivos et mortuos (II Tim. iv, 1) : sed quia non ex potestate humana, propterea recurrens ad deitatem, sursum erigit corda hominum, propter quæ sublevanda descendit.*

CAPUT XIII. — 28. *De eodem Christo diversa prædicantur, ob diversas naturas hypostaseos. Cur Pater dicitur non iudicaturus, sed iudicium dedisse Filio*. Nisi tamen ipse idem esset Filius hominis propter formam servi quam accepit, qui est Filius Dei propter Dei formam in qua est; non diceret Paulus apostolus de principibus hujus sæculi : *Si enim cognovissent, nunquam Dominum gloriæ crucifixissent* (I Cor. ii, 8). Ex forma enim servi crucifixus est, et tamen Dominus gloriæ crucifixus est. Talis enim erat illa susceptio, quæ Deum hominem faceret, et hominem Deum. Quid tamen propter quid, et quid secundum quid dicatur, adjuvante Domino prudens, et diligens, et pius lector intelligit. Nam ecce diximus quia secundum id quod Deus est, glorificat suos, secundum hoc utique quod Dominus gloriæ est; et tamen Dominus gloriæ crucifixus est, quia recte dicitur et Deus crucifixus, non ex virtute divinitatis, sed ex infirmitate carnis (II Cor. xiii, 4) : sicut dicimus, quia secundum id quod Deus est iudicat, hoc est ex potestate divina, non ex humana; et tamen ipse homo iudicaturus est, sicut Dominus gloriæ crucifixus est : ita enim aperte dicit, *Cum venerit Filius hominis in gloria sua, et omnes Angeli cum eo, tunc congregabuntur ante eum omnes gentes* (Matth. xxv, 31, 32); et cætera quæ de futuro iudicio usque ad ultimam sententiam in eo loco prædicantur. Et Judæi, quippe qui iam malitia perseverantes, in illo iudicio puniendi sunt, sicuti alibi scriptum est, *videbunt in quem pupugerunt* (Zach. xii, 10). Cum enim et boni et mali visuri sint iudicem vivorum et mortuorum, procul dubio eis videre mali non poterunt, nisi secundum formam qua filius hominis est; sed tamen in claritate in qua ju-

¹ Veteres aliqui codices, *vita æterna sit*.

² Am. et Er. omittunt, *esse*; cujus loco unus e Vaticanis *Me* habet, *et. se.*

¹ Editi, *c. editis*. At Mss. constanter, *credite*.

dicabit, non in humilitate in qua judicatus est. Cæterum illam Dei formam in qua æqualis est Patri, procul dubio impii non videbunt. Non enim sunt mundicordes: *Beati enim mundicordes, quoniam ipsi Deum videbunt* (Math. v. 8). Et ipsa visio est facie ad faciem (I Cor. xiii. 12), quæ¹ summam præmium promittitur justis; et ipsa fiet, cum tradet regnum Deo et Patri; in quo et suæ formæ visionem vult intelligi, subjecta Deo universa creatura, et ipsa in qua Filius Dei filius hominis factus est. Quia secundum hanc et ipse Filius tunc subjectus illi erit, qui ei subiecit omnia, ut sit Deus omnia in omnibus (Id. xv. 24, 28). Alioquin si Filius Dei iudex in forma qua æqualis est Patri, etiam impiis cum judicaturus est apparebit, quid est quod pro magno dilectori suo pollicetur dicens, *Et ego diligam eum, et ostendam me ipsum illi* (Joan. xiv. 21)? Quapropter Filius hominis judicaturus est, nec tamen ex humana potestate, sed ex ea qua Filius Dei est: et rursus Filius Dei judicaturus est, nec tamen in ea forma apparens, in qua Deus est æqualis Patri, sed in ea qua filius hominis est.

29. Itaque utrumque dici potest; et, Filius hominis judicabit; et, Non Filius hominis judicabit: quia Filius hominis judicabit, ut verum sit quod ait, *Cum venerit Filius hominis, tunc congregabuntur ante eum omnes gentes; et non Filius hominis judicabit, ut verum sit quod ait, Ego non judicabo* (Id. xii. 47); et, *Ego non quæro gloriam meam; est qui quærat, et iudicet* (Id. viii. 50). Nam secundum id quod in iudicio non forma Dei, sed forma filii hominis apparebit, nec ipse Pater judicabit; secundum hoc enim dictum est, *Pater non iudicat quemquam, sed omne iudicium dedit Filio*. Quod utrum ex illa locutione dictum sit, quam supra commemoravimus, ubi ait, *Sic dedit Filio habere vitam in semetipso* (Id. v. 26, 28), ut significaret quia sic genuit Filium: an ex illa de qua loquitur² Apostolus dicens, *Propter quod eum suscitavit³, et donavit illi nomen quod est super omne nomen*. Hoc enim de filio hominis dictum est, secundum quem Dei Filius excitatus est a mortuis. Ille quippe in forma Dei æqualis Patri, ex quo⁴ se exinanivit, formam servi accipiens, in ipsa forma servi et agit, et patitur, et accipit, quæ consequenter contexit Apostolus: *Humiliavit se, factus obediens usque ad mortem, mortem autem crucis: propter quod et Deus illum exaltavit, et donavit ei nomen, quod est super omne nomen, ut in nomine Jesu omne genua flectatur, caelestium, terrestrium et infernorum, et omnis lingua confiteatur quia Dominus Jesus Christus in gloria est Dei Patris* (Philipp. xi. 6-11). Utrum ergo secundum illam, an secundum istam locutionem dictum sit, *Omne iudicium dedit Filio*, satis hinc apparet, quia si secundum illud diceretur secundum quod dictum est, *Dedit Filio habere vitam in semetipso*; non utique di-

ceretur, *Pater non iudicat quemquam*. Secundum hoc enim quod æqualem Pater genuit Filium, iudicat cum illo. Secundum hoc ergo dictum est, quod in iudicio, non forma Dei, sed forma filii hominis apparebit. Non quia non iudicabit qui dedit omne iudicium Filio, cum de illo dicat Filius, *Est qui quærat, et iudicet*: sed ita est dictum, *Pater non iudicat quemquam, sed omne iudicium dedit Filio*; ac si diceretur, *Patrem nemo videbit in iudicio vivorum et mortuorum, sed omnes Filium*: quia et filius hominis est, ut possit et ab impiis videri, cum et illi videbunt in quem pupugerunt.

30. Quod ne conicere potius quam aperte demonstrare videamur, proferamus ejusdem Domini certam manifestamque sententiam, qua ostendamus ipsam fuisse causam ut diceret, *Pater non iudicat quemquam, sed omne iudicium dedit Filio*, quia iudex in forma filii hominis apparebit, quæ forma non est Patris, sed Filii; nec ea Filii in qua æqualis est Patri, sed in qua minor est Patre; ut sit in iudicio conspicuus et bonis et malis. Paulo enim post dicit: *Amen dico vobis, quia qui verbum meum audit et credit ei qui misit me, habet vitam æternam, et in iudicium non veniet, sed transiet a morte in vitam*. Hæc vita æterna est illa visio, quæ non pertinet ad malos. Deinde sequitur: *Amen, amen dico vobis, quia veniet¹ hora, et nunc est, cum mortui audient vocem Filii Dei, et qui audierint vivent*. Et hoc proprium est piorum qui sic audiunt de incarnatione ejus, ut credant, quia Filius Dei est; id est, sic eum propter se factum accipiunt minorem Patre in forma servi, ut credant quia æqualis est Patri in forma Dei. Et ideo sequitur, et hoc ipsum commendans dicit: *Sicut enim Pater habet vitam in semetipso, ita dedit et Filio vitam habere in semetipso*. Deinde venit ad visionem suæ claritatis, in qua venturus est ad iudicium; quæ visio communis erit et impiis et justis. Sequitur enim et dicit: *Et potestatem dedit ei et² iudicium facere, quoniam Filius hominis est*. Puto nihil esse manifestius. Nam quia Filius Dei est æqualis Patri, non accipit hanc potestatem iudicii faciendi, sed habet illam cum Patre in occulto: accipit autem illam, ut boni et mali eum videant iudicantem, quia filius hominis est. Visio quippe filii hominis exhibebitur et malis: nam visio formæ Dei non nisi mundis corde, quia ipsi Deum videbunt; id est, solis piis quorum dilectioni hoc ipsum promittit, quia se ipsum ostendet illis. Et ideo vide quid sequatur: *Nolite mirari hoc, inquit. Quid nos prohibet mirari, nisi illud quod revera miratur omnis qui non intelligit, ut ideo diceret Patrem dedisse ei potestatem et iudicium facere, quia filius hominis est; cum magis quasi hoc exspectaretur ut diceret, quoniam Filius Dei est? Sed quia Filium Dei secundum id quod in forma Dei æqualis est Patri videre iniqui non possunt; oportet autem ut iudicem vivorum et mortuorum, cum coram iudicabuntur, et iusti videant ei*

¹ Editio Er. et quidam Mss., *qua*.

² Mss., *an ex illa qua loquitur*; omisso, *de*.

³ Paulo post ut in Vulgata, *exaltavit*; juxta græcum, *superipsam*.

⁴ Eduli, *ex qua*. Concinnius quidam Mss., *ex quo*.

¹ Plures Mss., *venit*.

² Editi omittunt copulantem particulam, *et*; quæ hic in Mss. et in græco reperitur.

iniqui: *Nōlite*, inquit, *hoc mirari, quoniam veniet hora, in qua omnes qui in monumentis sunt, audient vocem ejus: et prodient qui bona gesserunt, in resurrectionem vitæ; qui autem mala gesserunt, in resurrectionem judicii* (Joan. v, 22-29). Ad hoc ergo oportebat ut ideo acciperet illam potestatem, quia filius hominis est, ut resurgentes omnes viderent eum in forma, in qua videri ab omnibus potest, sed alii ad damnationem, alii ad vitam æternam. Quæ est autem vita æterna nisi illa visio, quæ non conceditur impiis? *Ut cognoscant te*, inquit, *unum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum* (Id. xvii, 3). Quomodo et ipsum Jesum Christum, nisi quemadmodum unum verum Deum, qui ostendet se ipsum illis; non quomodo se ostendit etiam puniendis in forma filii hominis?

31. Secundum illam visionem bonus est, secundum quam visionem Deus apparet mundis corde: quoniam, *Quam bonus Deus Israel rectis corde* (Psal. lxxii, 1)! Quando autem judicem videbunt mali, non eis videbitur bonus; quia non ad eum gaudebunt corde, sed tunc se plangent omnes tribus terræ (Apoc. i, 7), in numero utique malorum omnium et infidelium. Propter hoc etiam illi qui eum dixerat magistrum bonum, quærenti ab eo consilium consequendæ vitæ æternæ, respondit: *Quid me interrogas de bono? Nemo bonus, nisi unus Deus* (Matth. xix, 17). Cum et hominem alio loco dicat bonum ipse Dominus: *Bonus homo*, inquit, *de bono thesauro cordis sui profert bona; et malus homo de malo thesauro cordis sui profert mala* (Id. xii, 35). Sed quia ille vitam æternam quærebat, vita autem æterna est in illa contemplatione, qua non ad pœnam videtur Deus, sed ad gaudium sempiternum; et non intelligebat cum quo loquebatur, qui tantummodo eum filium hominis arbitrabatur: *Quid me interrogas*, inquit, *de bono?* id est, *Istam formam quam vides, quid interrogas de bono, et vocas me secundum quod vides magistrum bonum?* Hæc forma filii hominis est, hæc forma accepta est, hæc forma apparebit in judicio, non tantum justis, sed et impiis; et hujus formæ visio non erit in bonum eis qui male agunt. Est autem visio formæ meæ, in qua cum essem, non rapinam arbitratus sum esse æqualis Deo, sed ut hanc acciperem me ipsum exinanivi (Philipp. ii, 6, 7). Ille ergo unus Deus Pater et Filius et Spiritus sanctus, qui non apparebit nisi ad gaudium quod non auferetur a justis; cui gaudio futuro suspirat qui dicit, *Unam petii a Domino, hanc requiram; ut inhabitem in domo Domini per omnes dies vitæ meæ, ut contempler delectationem Domini* (Psal. xxvi, 4): unus ergo Deus ipse est solus bonus, ob hoc¹, quia nemo eum videt ad luctum et planctum, sed tantum ad salutem et lætitiā veram. Secundum illam formam si me intelligis, bonus sum: si autem secundum hanc solam, quid me interrogas de bono? si inter illos es² qui videbunt in quem pupu-

gerunt (Zach. xii, 10); et ipsa visio malum eis erit, quia pœnalis erit. Ex ista sententia dixisse³ Dominum *Quid me interrogas de bono? Nemo bonus, nisi unus Deus*, his documentis quæ commemoravi probabile est, quia visio illa Dei qua contemplabimur incommutabilem atque humanis oculis invisibilem Dei substantiam, quæ solis sanctis promittitur, quam dicit apostolus Paulus, *facie ad faciem* (I Cor. xiii, 12); et de qua dicit apostolus Joannes, *Similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est* (I Joan. iii, 2); et de qua dicitur, *Unam petii a Domino, ut contempler delectationem Domini*; et de qua dicit ipse Dominus, *Et ego diligam eum, et ostendam me ipsum illi* (Joan. xiv, 21); et propter quam solam fide corda mundamus, ut simus beati mundicordes, quoniam ipsi Deum videbunt (Matth. v, 8); et si qua alia de ista visione dicta sunt, quæ copiosissime sparsa per omnes Scripturas invenit quisquis ad eam quærendam oculum arboris intendit: sola est summum bonum nostrum, cujus adipiscendi causa præcipimur agere quidquid recte agimus. Visio vero illa filii hominis quæ prænuntiata est, cum congregabuntur ante eum omnes gentes, et dicent ei, *Domine, quando te vidimus esurientem et sitientem?* et cætera, nec bonum erit impiis qui mittentur in ignem æternum, nec summum bonum erit justis. Adhuc enim vocat eos ad regnum, quod eis paratum est ab initio mundi. Sicut enim illis dicet, *Ite in ignem æternum*; ita istis, *Venite, benedicti Patris mei, possidete paratum vobis regnum* (Id. xxv, 37, 41, 34). Et sicut ibant illi in ambustionem æternam; sic justi in vitam æternam. Quid est autem vita æterna, nisi, *ut cognoscant te*, inquit, *unum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum?* Sed jam in ea claritate de qua dicit Patri, *Quam habui apud te, priusquam mundus fieret* (Joan. xvii, 3, 5). Tunc enim tradet regnum Deo et Patri (I Cor. xv, 24), ut intret servus bonus in gaudium Domini sui (Matth. xxv, 21, 23), et abscondat eos quos possidet Deus in abscondito vultus sui a conturbatione hominum, eorum scilicet qui tunc conturbabuntur audientes illam sententiam: a quo auditu malo justus non timebit (Psal. cxi, 7), si modo protegatur in tabernaculo, id est in fide recta catholice Ecclesie, a contradictione linguarum (Psal. xxx, 21), id est a calumniis hæreticorum. Si vero est alius intellectus verborum Domini quibus ait, *Quid me interrogas de bono? Nemo bonus, nisi unus Deus*; dum tamen non ideo credatur majoris bonitatis esse Patris quam Filii substantia; secundum quam Verbum est per quod facta sunt omnia, nihilque abhorret a sana doctrina: securi utamur, non uno tantum, sed quotquot reperiri potuerint. Tanto enim fortius convincuntur hæretici, quanto plures exitus patent ad eorum laqueos evitandos. Sed ea quæ adhuc consideranda sunt, ab alio jam petamus exordio.

¹ In Mss., ad hoc.

² Omnes præpe mss., eris.

³ Editi, Ex ista sententia cognoscas dixisse. Abent, cognoscas, a Mss.

LIBER SECUNDUS.

Rursum defendit Augustinus æqualitatem Trinitatis, et de Filii missione ac Spiritus sancti agens, variisque Dei apparitionibus, demonstrat non ideo minorem esse mittente qui missus est, quia ille misit, hic missus est : sed Trinitatem per omnia æqualem, pariter in sua natura immutabilem et invisibilem, et ubique præsentem, in missione seu apparitione qualibet inseparabiliter operari.

PROÆMIUM. — 1. Cum homines Deum quærunt, et ad intelligentiam Trinitatis pro captu infirmitatis humanæ animum intendunt; experti difficultates laboriosas, sive in ipsa acie mentis conantis intueri inaccessibleem lucem, sive in ipsa multiplici et multimoda locutione Litterarum sacrarum, ubi mihi non videtur nisi atteri animam¹, ut Christi gratia glorificata dulcescat²: cum ad aliquid certum discussa omni ambiguitate pervenerint, facillime debent ignoscere errantibus in tanti pervestigatione secreti. Sed duo sunt quæ in errore hominum difficillime tolerantur; præsumptio, priusquam veritas pateat; et, cum jam patuerit, præsumptæ defensio falsitatis. A quibus duobus vitiis nimis inimicis inventioni veritatis, et tractationi divinorum sanctorumque Librorum, si me, ut precor et spero, Deus defenderit atque munierit scuto bonæ voluntatis suæ (Psal. v, 13) et gratia misericordiæ suæ, non ero segnissimus in inquirendam substantiam Dei, sive per Scripturam ejus, sive per creaturam. Quæ utraque nobis ad hoc proponitur intuenta, ut ipse quæratur, ipse diligatur³, qui et illam inspiravit, et istam creavit. Nec trepidus ero ad proferendam sententiam meam, in qua magis amabo inspicere a rectis, quam timebo morderi a perversis. Gratanter enim suscipit oculus⁴ columbinum pulcherrima et modestissima claritas; dentem autem caninum vel evitat cautissima humilitas, vel retundit solidissima veritas: magisque optabo a quolibet reprehendi, quam sive ab errante, sive ab adulate laudari. Nullus enim reprehensor fornicandus est amatori veritatis. Etenim aut inimicus reprehensurus est, aut amicus. Si ergo inimicus insultat, ferendus est: amicus autem si errat, docendus; si docet, audiendus. Laudator vero et errans confirmat errorem, et adularius illic in errorem. *Emendabit ergo me justus in misericordia, et arguet me; oleum autem peccatoris non impinguabit caput meum* (Psal. cxl, 5).

CAPUT PRIMUM. — 2. *Regula duplex ad intelligendas Scripturarum locutiones de Filio Dei. Locutiones triplicis generis.* Quamobrem, quanquam firmissime teneamus de Domino nostro Jesu Christo, et per Scripturas disseminatam, et a doctis catholicis earundem Scripturarum tractatoribus demonstratam tanquam canonicam regulam, quomodo intelligatur Dei Filius et æqualis Patri secundum Dei formam in qua est, et minor Patre secundum servi formam quam accepit (Philipp. ii, 6, 7); in qua forma non solum Patre, sed etiam Spiritu sancto, neque hoc tantum,

sed etiam se ipso minor inventus est, non se ipso qui fuit, sed se ipso qui est; quia forma servi accepta, formam Dei non amisit, sicut Scripturarum, quæ in superiore libro commemoravimus, testimonia docuerunt: sunt tamen quædam in divinis eloquiis ita posita, ut ambiguum sit ad quam potius regulam referantur; utrum ad eam qua intelligimus minorem Filium in assumpta creatura, an ad eam qua intelligimus, non quidem minorem esse Filium, sed æqualem Patri, tamen ab illo hunc esse Deum de Deo, lucem de lumine. Filium quippe dicimus Deum de Deo: Patrem autem, Deum tantum; non, de Deo. Unde manifestum est quod Filius habeat alium de quo sit, et cui Filius sit; Pater autem non Filium de quo sit habeat, sed tantum cui Pater sit. Omnis enim filius de patre est quod est, et patri filius est: nullus autem pater de filio est quod est, sed filio pater est.

3. Quædam itaque ita ponuntur in Scripturis de Patre et Filio, ut indicent unitatem æqualitatemque substantiæ, sicuti est, *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 30); et, *Cum in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse æqualis Deo* (Philipp. ii, 6); et quæcumque talia sunt. Quædam vero ita, ut minorem ostendant Filium propter formam servi, id est, propter assumptam creaturam mutabilis humanæque substantiæ, sicuti est quod ait, *Quoniam Pater major me est* (Joan. xiv, 28); et, *Pater non judicat quemquam, sed omne judicium dedit Filio.* Nam paulo post consequenter ait, *Et potestatem dedit ei et judicium facere, quoniam Filius hominis est.* Quædam porro ita, ut nec minor nec æqualis tunc ostendatur, sed tantum quod de Patre sit intimetur, ut est illud, *Sicut habet Pater vitam in semetipso, sic dedit Filio vitam habere in semetipso*; et illud, *Neque enim potest Filius a se facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem* (Id. v, 22, 27, 26, 19). Quod si propterea dictum acceperimus, quia in forma accepta ex creatura minor est Filius, consequens erit ut prior Pater super aquas ambulaverit, aut alicujus alterius cæci nati de sputo et luto oculos aperuerit, et cætera quæ Filius in carne apparens inter homines fecit (Math. xiv, 26, et Joan. ix, 6, 7), ut posset ea facere qui dixit non posse Filium a se facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem: quis autem vel delirus ita sentiat? Restat ergo ut hæc ideo dicta sint, quia incommutabilis est vita Filii sicut Patris, et tamen de Patre est; et inseparabilis est operatio Patris et Filii, sed tamen ita operari Filio de illo est, de quo ipse est, id est de Patre; et ita videt Filius Patrem, ut quo eum videt hoc ipso sit Filius. Non enim aliud illi est esse de Patre, id est nasci de Patre, quam videre Patrem; aut aliud videre operantem, quam pari-

¹ Aliquot MSS., *atteri Adam.*

² Plures codices, *dilucescat.*

³ Michaelinus codex, *intelligatur.*

⁴ Plerique MSS., *oculorum.*

ter operari : sed ideo non a se, quia non est a se. Et ideo quæ viderit Patrem facientem, hæc eadem facit et Filius similiter, quia de Patre est. Neque enim alia similiter, sicut pictor alias tabulas pingit, quemadmodum alias ab alio pictas videt; nec eadem dissimiliter, sicut corpus easdem litteras exprimit, quas animus cogitavit : sed quæcumque, inquit, Pater facit, hæc eadem et facit Filius similiter (Joan. v, 19). Et, hæc eadem dixit; et, similiter : ac per hoc inseparabilis et par est operatio Patri et Filio, sed a Patre est Filio. Ideo non potest Filius a se facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem. Ex hac ergo regula, qua ita loquuntur Scripturæ, ut non illum alio minorem, sed tantum velint ostendere, quis de quo sit, nonnulli eum sensum conceperunt, tanquam minor Filius diceretur. Quidam autem nostri indoctiores, et in his minime eruditi, dum hæc secundum formam servi conantur accipere, et eos rectus intellectus non sequitur, perturbantur. Quod ne accidat, tenenda est hæc regula, qua non minor est Filius, sed quod de Patre sit intimatur : quibus verbis non inæqualitas, sed nativitas ejus ostenditur.

CAPUT II. — 4. *Ex utralibet regula intelligi quasdam locutiones de Filio.* Sunt ergo quædam in sanctis Libris, ut dicere cœperam, ita posita, ut ambiguum sit quonam referenda sint : utrum ad illud quod propter assumptam creaturam minor est Filius; an ad illud, quod quamvis æqualis, tamen quia de Patre sit indicatur. Et mihi quidem videtur, si eo modo ambiguum est, ut explicari discernique non possit, ex utralibet regula sine periculo posse intelligi, sicut est quod ait, *Mea doctrina non est mea, sed ejus qui me misit* (Id. vii, 16). Nam et ex forma servi potest accipi, sicut jam in libro superiore tractavimus (Supra, lib. 4, cap. 12); et ex forma Dei, in qua sic æqualis est Patri, ut tamen de Patre sit. In Dei quippe forma, sicut non est aliud Filius, aliud vita ejus, sed ipsa vita Filius est; ita non est aliud Filius, aliud doctrina ejus, sed ipsa doctrina Filius est. Ac per hoc sicut id quod dictum est, *dedit Filio vitam*, non aliud intelligitur quam, Genuit Filium qui est vita; sic etiam cum dicitur, *Dedit Filio doctrinam*, bene intelligitur, Genuit Filium qui est doctrina : ut quod dictum est, *Mea doctrina non est mea, sed ejus qui me misit*, sic intelligatur ac si dictum sit, Ego non sum a me ipso, sed ab illo qui me misit.

CAPUT III. — 5. *De Spiritu sancto quædam ex altera tantum regula intelliguntur.* Nam et de Spiritu sancto, de quo non dictum est, *Semetipsum ezinanivit, formam servi accipiens*; ait tamen ipse Dominus : *Cum autem venerit ille Spiritus veritatis, docebit vos omnem veritatem. Non enim loquetur a semetipso, sed quæcumque audiet loquetur, et quæ ventura sunt annuntiabit vobis. Ille me clarificabit; quia de meo accipiet, et annuntiabit vobis.* Post hæc verba, nisi continuo secutus dixisset, *Omnia quæcumque habet Pater, mea sunt; propterea dixi, Quia de meo accipiet, et annuntiabit vobis* (Joan. xvi, 13-15); crederetur fortasse ita natus de Christo Spiritus sanctus, quemadmodum ille de

Patre. De se quippe dixerat, *Mea doctrina non est mea, sed ejus qui me misit* : de Spiritu autem sancto, *Non enim loquetur a semetipso, sed quæcumque audiet loquetur*; et, *Quia de meo accipiet, et annuntiabit vobis.* Sed quia reddidit causam cur dixerit, *de meo accipiet*; ait enim, *Omnia quæcumque habet Pater, mea sunt; propterea dixi, Quia de meo accipiet* : restat ut intelligatur etiam Spiritus sanctus de Patris habere, sicut et Filius. Quomodo, nisi secundum id quod supra diximus : *Cum autem venerit Paracletus quem ego mittam vobis a Patre, Spiritum veritatis qui a Patre procedit, ille testimonium perhibebit de me* (Joan. xv, 26)? Procedendo itaque a Patre, dicitur non loqui a semetipso : et sicut non ex eo fit ut minor sit Filius quia dixit, *Non potest Filius a se facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem* (non enim hoc ex forma servi dixit, sed ex forma Dei, sicut jam ostendimus : hæc autem verba non indicant quod minor sit, sed quod de Patre sit); ita non hinc efficitur ut minor sit Spiritus sanctus, quia dictum est de illo, *Non enim loquetur a semetipso, sed quæcumque audiet, loquetur* : secundum hoc enim dictum est quod de Patre procedit. Cum vero et Filius de Patre sit, et Spiritus sanctus a Patre procedat, cur non ambo Filii dicantur, nec ambo geniti, sed ille unus Filius unigenitus, hic autem Spiritus sanctus nec filius nec genitus, quia si genitus utique Filius, alio loco, si Deus donaverit, et quantum donaverit, disseremus (Infra, lib. 15, cap. 25).

CAPUT IV. — 6. *Glorificatio Filii a Patre, non arguit inæqualitatem.* Verumtamen hic evigilent, si possunt, qui hoc etiam sibi suffragari putaverunt, quasi ad demonstrandum Patrem Filio majorem, quia dixit Filius, *Pater, clarifica me.* Ecce et Spiritus sanctus clarificat eum : numquidnam et ipse major est illo? Porro autem si propterea Spiritus sanctus clarificat Filium quia de Filii accipiet, et ideo de ejus accipiet quia omnia quæ habet Pater ipsius sunt; manifestum est quia cum Spiritus sanctus glorificat Filium, Pater glorificat Filium. Unde cognoscitur quod omnia quæ habet Pater non tantum Filii, sed etiam Spiritus sancti sunt, quia potens est Spiritus sanctus glorificare Filium, quem glorificat Pater. Quod si ille qui glorificat, eo quem glorificat major est; sinant ut æquales sint qui se invicem glorificent. Scriptum est autem quod et Filius glorificet Patrem : *Ego te*, inquit, *glorificavi super terram* (Joan. xvii, 4, 4). Sane caveant ne putetur Spiritus sanctus major ambobus, quia glorificat Filium quem glorificat Pater, ipsum autem nec a Patre nec a Filio scriptum est glorificari.

CAPUT V. — 7. *Filius et Spiritus sanctus non ideo minor quia missus. Filius etiam a se ipso missus.* De missione Spiritus sancti. Sed in his convicti, ad illud se convertunt ut dicant, Major est qui mittit, quam qui mittitur : proinde major est Pater Filio, quia Filius a Patre se missum assidue commemorat; major est et Spiritu sancto, quia de illo

¹ Editi, *de Patre*. At mss., *de Patris*. Sic exprimere solet Augustinus, id est, *de Patris*, aut, *de ipsius* : ubi citat illud Filii *de meo accipiet*.

dixit Jesus, *Quem mittet Pater in nomine meo* (Joan. xiv, 26). Et Spiritus sanctus utroque minor est : quia et Pater eum mittit, sicut commemoravimus ; et Filius, cum dicit, *Si autem abiero, mittam eum ad vos*. Qua in quaestione primum quæro, unde et quo¹ missus sit Filius. *Ego*, inquit, *a Patre exiit, et venit in hunc mundum* (Id. xvi, 7, 28). Ergo a Patre exiret et venire in hunc mundum, hoc est mitti. Quid igitur est quod de illo idem ipse evangelista dicit, *In hoc mundo erat, et mundus per eum factus est, et mundus eum non cognovit?* deinde conjungit, *in sua propria venit* (Id. i, 40, 41). Illic utique missus est, quo venit : at si in hunc mundum missus est, quia exiit a Patre, et venit in hunc mundum, et in hoc mundo erat ; illuc ergo missus est ubi erat. Nam et illud quod scriptum est in propheta Deum dicere, *Cælum et terram ego impleo* (Jerem. xxiii, 24) ; si de Filio dictum est (ipsum enim nonnulli volunt intelligi vel Prophetis vel in Prophetis locutum), quo missus est, nisi illuc ubi erat ? Ubique enim erat qui ait, *Cælum et terram ego impleo*. Si autem de Patre dictum est, ubi esse potuit sine Verbo suo et sine Sapientia sua, quæ *per tendit a fine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suaviter* (Sap. viii, 1) ? Sed neque sine Spiritu suo² usquam esse potuit. Itaque si ubique est Deus, ubique est etiam Spiritus ejus. Illuc ergo et Spiritus sanctus missus est ubi erat. Nam et ille qui non invenit locum quo iret³ a facie Dei et dicit, *Si ascendero in cælum, tu ibi es ; si descendero in infernum, ades ; ubique volens intelligi præsentem Deum, prius nominavit Spiritum ejus*. Nam sic ait : *Quo abibo ab Spiritu tuo ? et quo a facie tua fugiam* (Psal. cxxxviii, 8, 7) ?

8. Quocirca si et Filius et Spiritus sanctus illuc mittitur ubi erat, quærendum est quomodo intelligatur ista missio, sive Filii, sive Spiritus sancti. Pater enim solus nusquam legitur missus. Et de Filio quidem ita scribit Apostolus : *Cum autem venit plenitudo temporis, misit Deus Filium suum, factum ex muliere, factum sub Lege, ut eos qui sub Lege erant redimeret* (Galat. iv, 4, 5). *Misit*, inquit, *Filium suum factum ex muliere*. Quo nomine quis catholicus nesciat, non eum privationem virginis, sed differentiam sexus hebræo loquendi more significare voluisse ? Cum itaque ait, *Misit Deus Filium suum factum ex muliere*, satis ostendit eo ipso missum Filium quo factus est ex muliere. Quod ergo de Deo natus est, in hoc mundo erat : quod autem de Maria natus est, in hunc mundum missus advenit. Proinde mitti a Patre sine Spiritu sancto non potuit : non solum quia intelligitur Pater cum eum misit, id est, fecit ex femina, non utique sine Spiritu suo fecisse ; verum etiam quod manifestissime atque apertissime in Evangelio dicitur virgini Mariæ quærenti ab angelo, *Quomodo fiet istud ? Spiritus sanctus superveniet in te, et virtus Altissimi obumbrabit tibi* (Luc. i, 34, 35) : et Matthæus dicit, *Inventa est in utero habens de Spiritu sancto* (Matth. i, 18). Quanquam et apud Isaiam

prophetam ipse Christus intelligitur de adventu suo futuro dicere, *Et nunc Dominus misit me, et Spiritus ejus* (Isai. xlviii, 16).

9. Fortasse aliquis cogat ut dicamus etiam a se ipso missum esse Filium ; quia ille Mariæ conceptus et partus operatio Trinitatis est, qua creante omnia creantur. Et quomodo jam, inquit, Pater eum misit, si ipse se misit ? Cui primum respondeo, quærens ut dicat, si potest, quomodo Pater eum sanctificavit, si se ipse sanctificavit ? Utrumque enim idem Dominus ait : *Quem Pater, inquit, sanctificavit, et misit in hunc mundum, vos dicitis, Quia blasphemias ; quoniam dixi, Filius Dei sum* (Joan. x, 36). Alio autem loco ait : *Et pro eis sanctifico me ipsum* (Id. xvii, 19). Item quæro quomodo eum Pater tradidit, si se ipse tradidit ? Utrumque enim dicit apostolus Paulus : *Qui Filio, inquit, proprio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum* (Rom. viii, 32). Alibi autem de ipso Salvatore ait : *Qui me dilexit, et tradidit se ipsum pro me* (Galat. ii, 20). Credo respondebit, si hæc probe sapit, quia una voluntas est Patris et Filii, et inseparabilis operatio. Sic ergo intelligat illam incarnationem et ex Virgine nativatem, in qua Filius intelligitur missus, una eademque operatione Patris et Filii inseparabiliter esse factam, non utique inde separato Spiritu sancto, de quo aperte dicitur, *Inventa est in utero habens de Spiritu sancto*. Nam etiam si ita quæramus, enodatus fortassis quod dicimus apparebit : Quomodo misit Deus Filium suum ? Jussit ut veniret, atque ille jubenti obtemperans venit ; an rogavit, an tantummodo admonuit ? Sed quodlibet horum sit, verbo utique factum est, Dei autem Verbum ipse est Dei Filius. Quapropter cum eum Pater verbo misit, a Patre et Verbo ejus factum est ut mitteretur. Ergo a Patre et Filio missus est idem Filius, quia Verbum Patris est ipse Filius. Quis enim se tam sacrilega induat opinione, ut putet temporale verbum a Patre factum esse, ut æternus Filius mitteretur et in carne appareret ex tempore ? Sed utique in ipso Dei Verbo quod erat in principio apud Deum et Deus erat, in ipsa scilicet Sapientia Dei, sine tempore erat, quo tempore illam in carne apparere oporteret. Itaque cum sine ullo initio temporis in principio esset Verbum, et Verbum esset apud Deum, et Deus esset Verbum ; sine ullo tempore in ipso Verbo erat, quo tempore Verbum caro fieret, et habitaret in nobis (Joan. i, 1, 2, 14). Quæ plenitudo temporis cum venisset, *misit Deus Filium suum, factum ex muliere* (Galat. iv, 4), id est, factum in tempore, ut incarnatum Verbum hominibus appareret ; quod in ipso Verbo sine tempore erat, in quo tempore fieret. Ordo quippe temporum in æterna Dei Sapientia sine tempore est. Cum itaque hoc a Patre et Filio factum esset, ut in carne Filius appareret, congruenter dictus est missus ille qui in ea carne apparuit ; misisse autem ille qui in ea non apparuit. Quoniam illa quæ coram corporeis oculis foris geruntur, ab interiore apparatu naturæ spiritualis existunt, et propterea convenienter missa dicuntur. Forma porro illa suscepti homi-

¹ Editi, et quomodo. Castigantur ex Mss.

² Editi, sine Spiritu sancto. Al Mss., sine spiritu suo.

³ In B., eat. Er. Lugd. Ven. Lov., iret. M.

nis, Filii persona est, non etiam Patris. Quapropter Pater invisibilis una cum Filio secum invisibili, eundem Filium visibilem faciendo misisse eum dictus est: qui si eo modo visibilis fieret, ut cum Patre invisibilis esse desisteret, id est, si substantia invisibilis Verbi in creaturam visibilem mutata et transiens verteretur, ita missus a Patre intelligeretur Filius, ut tantum missus, non etiam cum Patre mittens inveniretur. Cum vero sic accepta est forma servi, ut maneret incommutabilis forma Dei, manifestum est quod a Patre et Filio non apparentibus factum sit quod appareret in Filio, id est, ut ab invisibili Patre cum invisibili Filio, idem ipse Filius visibilis mitteretur. Cur ergo ait, *Et a me ipso non veni?* Jam hoc secundum formam servi dictum est, secundum quam dictum est, *Ego non iudico quemquam* (Joan. viii, 42, 15).

10. Si ergo missus dicitur in quantum apparuit foris in creatura corporali, qui intus in natura spirituali oculis mortalium semper occultus est, jam in promptu est intelligere etiam de Spiritu sancto cur missus et ipse dicatur. Facta est enim quædam creaturæ species ex tempore in qua visibiliter ostenderetur Spiritus sanctus, sive cum in ipsum Dominum corporali specie velut columba descendit (Matth. iii, 16), sive cum decem diebus peractis post ejus ascensionem, die Pentecostes factus est subito de cælo sonus quasi ferretur flatus vehemens, et visæ sunt illis linguæ divisæ tanquam ignis, qui et insedit super unumquemque eorum (Act. ii, 2-4). Hæc operatio visibiliter expressa, et oculis oblata mortalibus, missio Spiritus sancti dicta est; non ut appareret ejus ipsa substantia, qua et ipse invisibilis et incommutabilis est, sicut Pater et Filius; sed ut exterioribus visis hominum corda commota, a temporali manifestatione venientis ad occultam æternitatem semper præsentis converterentur.

CAPUT VI. — 11. *Non sic assumpta creatura a Spiritu sancto, ut caro a Verbo.* Ideo autem nusquam scriptum est, quod Deus Pater major sit Spiritu sancto, vel Spiritus sanctus minor Deo Patre, quia non sic est assumpta creatura, in qua appareret Spiritus sanctus, sicut assumptus est filius hominis, in qua forma ipsius Verbi Dei persona præsentaretur: non ut haberet Verbum Dei, sicut alii sancti sapientes, sed præ participibus suis (Hebr. i, 9); non utique quod amplius habebat Verbum, ut esset quam cæteri excellentiore sapientia, sed quod ipsum Verbum erat. Aliud est enim Verbum in carne, aliud Verbum caro; id est, aliud est Verbum in homine, aliud Verbum homo. Caro enim pro homine posita est in eo quod ait, *Verbum caro factum est* (Joan. i, 14): sicut et illud, *Et videbit omnis caro pariter salutare Dei* (Luc. iii, 6). Non enim sine anima vel sine mente: sed ita *omnis caro*, ac si diceretur, Omnis homo. Non ergo sic est assumpta creatura, in qua appareret Spiritus sanctus, sicut assumpta est caro illa et humana illa forma ex virgine Maria. Neque enim columbam beatificavit Spiritus, vel illum flatum, vel illum ignem, sibi

que et personæ suæ in unitatem habitumque conjunxit in æternum: aut vero mutabilis et convertibilis est natura Spiritus sancti, ut non hæc ex creatura fierent, sed ipse in illud atque illud mutabiliter verteretur, sicut aqua in glaciem. Sed apparuerunt ista, sicut opportune apparere debuerunt, creatura serviente Creatori, et ad nutum ejus incommutabiliter in se ipso permanentis, ad eum significandum et demonstrandum, sicut significari et demonstrari mortalibus oportebat, mutata atque conversa. Proinde, quantum illa columba Spiritus dicta sit (Matth. iii, 16), et de illo igne cum diceretur, *Visæ sunt illis*, inquit, *linguæ divisæ velut ignis, qui et insedit super unumquemque eorum, et cæperunt linguis loqui, quemadmodum Spiritus dabat eis pronuntiare* (Act. ii, 3, 4), ut ostenderet per illum ignem Spiritum demonstratum, sicut per columbam: non tamen ita possumus dicere Spiritum sanctum et Deum et columbam¹, aut et Deum et ignem, sicut dicimus Filium et Deum et hominem: nec sicut dicimus Filium agnum Dei, non solum Joanne Baptista dicente, *Ecce Agnus Dei* (Joan. i, 29); sed etiam Joanne evangelista vidente Agnum occisum in Apocalypsi (Apoc. v, 6). Illa quippe visio prophetica non est exhibitæ oculis corporeis per formas corporeas, sed in spiritu per spirituales imagines corporum. Columbam vero illam et ignem oculis viderunt, quicumque viderunt. Quantum de igne disceptari potest, utrum oculis, an spiritu visus sit, propter verba sic posita. Non enim ait, *Viderunt linguas divisas velut ignem*; sed, *Visæ sunt eis*. Non autem sub eadem significatione solemus dicere, *Visum est mihi*, qua dicimus, *Vidi*. Et in illis quidem spiritualibus visis imaginum corporalium solet dici, et, *Visum est mihi*; et, *Vidi*: in istis vero quæ per expressam corporalem speciem oculis demonstrantur, non solet dici, *Visum est mihi*; sed, *Vidi*. De illo ergo igne potest esse quæstio, quomodo visus sit; utrum intus in spiritu tanquam foris, an vere foris coram oculis carnis. De illa vero columba quæ dicta est corporali specie descendisse, nullus unquam dubitavit quod oculis visa sit. Nec sicut dicimus Filium petram (scriptum est enim, *Petra autem erat Christus* [I Cor. x, 4]), ita possumus dicere Spiritum columbam vel ignem. Illa enim petra jam erat in creatura, et per actionis modum nuncupata est nomine Christi quem significabat; sicut lapis ille, quem Jacob positum ad caput etiam unctione, ad significandum Dominum assumpsit (Gen. xxviii, 18); sicut Isaac Christus erat, cum ad se immolandum ligna portabat (Id. xxii, 6). Accessit istis actio quædam significativa jam existentibus: non autem, sicut illa columba et ignis, ad hæc tantummodo significanda repente exstiterunt. Magis ista similia mihi videntur flammæ illi quæ in rubo apparuit Moysi (Exod. iii, 2), et illi columnæ quam populus in eremo sequebatur (Id. xiii, 21, 22), et fulguribus et tonitruis

¹ Plures Mss., *non tamen ita possumus dicere Spiritum sanctum unam personam spiritum sanctum et Deum et columbam.*

² sic Am. Er. et Mss. At Iov., *posuit ad caput, etiam unctionem.*

quæ fiebant cum Lex daretur in monte (*Exod. xix, 16*). Ad hoc enim illarum rerum corporalis exstitit species, ut aliquid significaret atque præteriret.

CAPUT VII. — 12. *Dubitatio de apparitionibus divinis.* Propter has ergo corporales formas, quæ ad eum significandum, et sicut humanis sensibus oportebat demonstrandum temporaliter exstiterunt, missus dicitur etiam Spiritus sanctus: non tamen minor Patre dictus est, sicut Filius propter formam servi; quia illa forma servi inhæsit ad unitatem personæ, illæ vero species corporales ad demonstrandum quod opus fuit ad tempus apparuerunt, et esse postea destiterunt. Cur ergo non et Pater dicitur missus per illas species corporales, ignem rubi, et columnam nubes vel ignis, et fulgura in monte, et si qua talia tunc apparuerunt, cum eum coram locutum Patribus, teste Scriptura didicimus, si per illos creaturæ modos et formas corporaliter expressas et humanis aspectibus præsentatas ipse demonstrabatur? Si autem Filius per ea demonstrabatur, cur tanto post dicitur missus, cum ex femina factus est, sicut Apostolus dicit, *Cum autem venit plenitudo temporis, misit Deus Filium suum factum ex muliere* (*Galat. iv, 4*): quandoquidem et antea mittebatur, cum per illas creaturæ mutabiles formas Patribus apparebat? Aut si non recte posset dici missus, nisi cum Verbum caro factum est; cur missus dicitur Spiritus sanctus, cujus nulla talis incorporatio facta est? Si vero per illa visibilia quæ in Lege et Prophetis commendantur, nec Pater, nec Filius, sed Spiritus sanctus¹ ostendebatur; cur etiam ipse nunc dicitur missus, cum illis modis et antea mitteretur?

13. In hujus perplexitate quæstionis, adjuvante Domino primum quærendum est, utrum Pater, an Filius, an Spiritus sanctus; an aliquando Pater, aliquando Filius, aliquando Spiritus sanctus; an sine ulla distinctione personarum, sicut dicitur Deus unus et solus, id est, ipsa Trinitas per illas creaturæ formas Patribus apparuerit. Deinde, quodlibet horum inventum visumve fuerit, utrum ad hoc opus tantummodo creatura formata sit, in qua Deus, sicut tunc oportuisse judicavit, humanis ostenderetur aspectibus: an Angeli, qui jam erant, ita mittebantur, ut ex persona Dei loquerentur, assumentes corporalem speciem de creatura corporea, in usum ministerii sui, sicut cuique opus esset; aut ipsum corpus suum cui non subduntur, sed subditum regunt, in species quas vellent accommodatas atque aptas actionibus suis mutantes atque vertentes secundum attributam sibi a Creatore potentiam. Postremo videbimus id quod quærerere institueramus, utrum Filius et Spiritus sanctus et antea mittebantur; et, si mittebantur, quid inter illam missionem, et eam quam in Evangelio legimus, distet: an missus non sit aliquis eorum, nisi cum vel Filius factus esset ex Maria virgine, vel cum Spiritus sanctus visibili specie sive in columba, sive in igneis linguis apparuit (a).

¹ Sola fere editio Lov., nec Spiritus sanctus.

(a) Vide infra, lib. 3, cap. 1, n. 4.

CAPUT VIII. — 14. *Tota Trinitas invisibilis.* Omitamus igitur eos qui nimis carnaliter naturam Verbi Dei atque Sapientiam, quæ in se ipsa manens innovat omnia, quem unicum Dei Filium dicimus, non vultum mutabilem, verum etiam visibilem esse putaverunt. Hi enim multum crassum cor divinis rebus inquirendis audacius quam religiosius attulerunt. Anima quippe cum sit substantia spiritualis, cumque etiam ipsa facta sit, nec per alium fieri potuerit, nisi per quem facta sunt omnia, et sine quo factum est nihil (*Joan. 1, 5*) quamvis sit mutabilis, non est tamen visibilis: quod illi de Verbo ipso atque ipsa Dei Sapientia, pequam facta est anima, crediderunt; cum sit illa non invisibilis tantum, quod et anima est; sed etiam incommutabilis, quod anima non est. Eadem quippe incommutabilitas ejus commemorata est ut diceretur, *In se ipsa manens innovat omnia* (*Sap. vii, 27*). Et isti quidem ruinam erroris sui divinarum Scripturarum testimoniis quasi fulcire conantes, adhibent Pauli apostoli sententiam; et quod dictum est de uno solo Deo, in quo ipsa Trinitas intelligitur, tantum de Patre, non et de Filio et de Spiritu sancto dictum accipiunt, *Regi autem sæculorum immortalis, invisibili, soli Deo honor et gloria in sæcula sæculorum* (*1 Tim. i, 17*); et illud alterum, *Beatus et solus potens, Rex regum, et Dominus dominantium; qui solus habet immortalitatem, et lucem habitat inaccessibleem; quem nemo hominum vidit, nec videre potest* (*Id. vi, 15, 16*). Hæc quemadmodum intelligenda sint, jam satis nos discessisse arbitror.

CAPUT IX. — 15. *Contra eos qui credebant solum Patrem immortalem et invisibilem.* Pacifico studio quærenda veritas. Verum illi qui ista non de Filio nec de Spiritu sancto, sed tantum de Patre accipi volunt, dicunt visibilem Filium, non per carnem de Virgine assumptam, sed etiam antea per se ipsum. Nam ipse, inquit, apparuit oculis Patrum. Quibus si dixeris, Quomodo ergo visibilis per se ipsum Filius, ita et mortalis per se ipsum, ut constet vobis quod tantummodo de Patre vultis intelligi, quod dictum est, *Qui solus habet immortalitatem*: nam si propter carnem susceptam mortalis est Filius, propter hanc sine sit et visibilis: respondent, nec propter hanc se mortalem Filium dicere; sed sicut et ante visibilem, ita et ante mortalem. Nam si propter carnem Filium dicunt esse mortalem, jam non Pater sine Filio solus habet immortalitatem; quia et Verbum ejus, per quod facta sunt omnia, habet immortalitatem. Neque enim quia carnem assumpsit mortalem, ideo amisit immortalitatem suam: quandoquidem nec animæ humanæ hoc accidere potuit, ut cum corpore moretur, dicente ipso Domino, *Nolite timere eos qui corpus occidunt, animam autem non possunt occidere* (*Matth. x, 28*): aut vero etiam Spiritus sanctus carnem assumpsit, de quo utique sine dubio turbabuntur, si propter carnem mortalis est Filius, quomodo accipiant Patrem tantummodo sine Filio et sine Spiritu sancto habere immortalitatem; quandoquidem Spiritus sanctus non assumpsit carnem: qui si non.

habet immortalitatem, non ergo propter carnem mortalis est Filius : si autem habet Spiritus sanctus immortalitatem, non de Patre tantummodo dictum est, *Qui solus habet immortalitatem*. Quocirca ita se arbitrantur et ante incarnationem per se ipsum mortalem Filium posse convincere, quia ipsa mutabilitas non inconvenienter mortalitas dicitur, secundum quam et anima dicitur mori : non quia in corpus vel in aliquam alteram substantiam mutatur et vertitur : sed in ipsa sua substantia quidquid alio modo nunc est ac fuit, secundum id quod destitit esse quod erat, mortale deprehenditur. Quia itaque, inquirunt, antequam natus esset Filius Dei de virgine Maria, ipse apparuit patribus nostris, non in una eademque specie, sed multiformiter, aliter atque aliter, et visibilis est per se ipsum, quia nondum carne assumpta, substantia ejus conspicua mortalibus oculis fuit; et mortalis, in quantum mutabilis : ita et Spiritus sanctus, qui alias columba, alias ignis apparuit. Unde non Trinitati, aiant, sed singulariter et proprie Patri tantummodo convenit quod dictum est, *Immortali, invisibili, soli Deo*; et, *Qui solus habet immortalitatem, et lucem inhabitat inaccessibilem; quem nemo hominum vidit, nec videre potest*.

16. Omissis ergo istis, qui nec animæ substantiam invisibilem nosse poterunt, unde longe remotum ab eis erat ut nosset unius et solius Dei, id est, Patris et Filii et Spiritus sancti, non solum invisibilem, verum et incommutabilem permanere substantiam, ac per hoc in vera et sincera immortalitate consistere : nos qui nunquam apparuisse corporeis oculis Deum nec Patrem, nec Filium, nec Spiritum sanctum dicimus, nisi per subjectam suæ potestati corpoream creaturam, in pace catholica pacifico studio requiramus, parati corrigi, si fraterne ac recte reprehendimur; parati etiam ab inimico, vera tamen dicente, mordemur; utrum indiscrete Deus apparuerit patribus nostris antequam Christus veniret in carne, an aliqua ex Trinitate persona, an singillatim quasi per vices.

CAPUT X. — 17. *An indiscrete Deus Trinitas Patribus apparuerit, an aliqua ex Trinitate persona. Apparitio Dei Adamo. De eadem apparitione. Visio Abrahamæ.* Ac primum, in eo quod in Genesi scriptum est, locutum Deum cum homine quem de limo finxerat, si excepta figurata significatione, ut rei gestæ fides etiam ad litteram teneatur, ista tractamus, in specie hominis videtur Deus cum homine tunc locutus. Non quidem expresse hoc in libro positum est, sed circumstantia lectionis¹ id resonat, maxime illo quod scriptum est, vocem Dei audivisse Adam deambulantis in paradiso ad vespeream, et abscondisse se in medio ligni quod erat in paradiso, Deoque dicenti, *Adam, ubi es?* respondisse, *Audivi vocem tuam, et abscondi me a facie tua, quoniam nudus sum* (Gen. III, 8-10). Quomodo enim possit ad litteram intelligi talis Dei deambulatio et collocutio, nisi in specie humana, non video. Neque enim dici potest vocem solam factam ubi deam-

bulasse dictus est Deus, aut enim qui deambulabat in loco non fuisse visibilem, cum et Adam dicat quod se absconderit a facie Dei. Quis erat ergo ille? utrum Pater, an Filius, an Spiritus sanctus? An omnino Deus indiscrete ipsa Trinitas, in forma hominis homini loquebatur? Contextio quidem ipsa Scripturæ nusquam transire sentitur a persona ad personam : sed ille videtur loqui ad primum hominem qui dicebat, *Fiat lux*, et, *Fiat firmamentum* (Gen. I, 3, 6), et cætera per illos singulos dies; quem Deum Patrem solemus accipere, dicentem ut fiat quidquid facere voluit. Omnia enim per Verbum suum fecit, quod Verbum ejus unicum Filium ejus secundum rectam fidei regulam novimus. Si ergo Deus Pater locutus est ad primum hominem, et ipse deambulabat in paradiso ad vespeream, et ab ejus facie se in medio ligni paradisi peccator absconderat : cur jam non ipse intelligatur apparuisse Abrahamæ et Moysi, et quibus voluit, et quemadmodum voluit, per subjectam sibi commutabilem atque visibilem creaturam, cum ipse in ipso atque in substantia sua qua est incommutabilis atque invisibilis maneat? Sed fieri potuit ut a persona ad personam occulte Scriptura transiret, et cum Patrem dixisse narrasset, *Fiat lux*, et cætera quæ per Verbum fecisse commemoratur, jam Filium indicaret² loqui ad primum hominem, non aperte hoc explicans, sed eis qui possent intelligendum intimans.

18. Qui ergo habet vires, quibus hoc secretum possit mentis acie penetrare, ut ei liquido appareat vel posse etiam Patrem, vel non posse nisi Filium, et Spiritum sanctum, per creaturam visibilem humanis oculis apparere, pergat in hæc scrutanda, si potest, etiam verbis enuntianda atque tractanda : res tamen, quantum ad hoc Scripturæ testimonium attinet, ubi Deus cum homine locutus est, quantum existimo occulta est : quia etiam utrum soleret Adam corporeis oculis Deum videre, non evidenter apparet; cum præsertim magna sit quæstio, cujusmodi oculi eis aperti fuerint, quando vetitum cibum gustaverunt (Id. III, 7) : hi enim, antequam gustassent, clausi erant. Illud tamen³ non temere dixerim, si paradisi corpusculum quemdam locum illa Scriptura insinuat, deambulare ibi Deum nisi in aliqua corporea forma nullo modo potuisse. Nam et solas voces factas quas audiret homo, nec aliquam formam videret, dici potest : nec quia scriptum est, *Abscondit se Adam a facie Dei*; continuo sequitur ut soleret faciem ejus videre. Quid si enim non quidem videre ipse poterat, sed videri ipse metuebat ab eo cujus vocem audierat, et deambulantis præsentiam senserat? Nam et Cain dixit Deo, *A facie tua abscondam me* (Id. IV, 14) : nec ideo fateri cogimur, eum solere cernere faciem Dei corporeis oculis, in qualibet forma visibili, quamvis de facinore suo vocem interrogantis secumque loquentis audisset. Cujusmodi autem loquela tunc Deus exterioribus hominum auribus insonaret, maxime ad primum hominem loquens, et invenire difficile est,

¹ Sic plerique Mss. At editi, per Filium indicat.

² Plures Mss., illud tantum.

³ Editi, locutionis. At Mss., lectionis.

et non hoc isto sermone suscepimus. Veruntamen si solæ voces et sonitus fiebant, quibus quædam sensibilis præsentia Dei primis illis hominibus præberetur, cur ibi personam Dei Patris non intelligam nescio: quandoquidem persona ejus ostenditur et in ea voce, cum Jesus in monte coram tribus discipulis præfulgens apparuit (*Matth. xvii, 5*); et in illa, quando super baptizatam columba descendit (*Id. iii, 17*); et in illa ubi ad Patrem de sua clarificatione clamavit, eique responsum est, *Et clarificavi, et iterum clarificabo* (*Joan. xii, 28*). Non quia fieri potuit vox sine opere Filii et Spiritus sancti (Trinitas quippe inseparabiliter operatur); sed quia ea vox facta est, quæ solius personam Patris ostenderet: sicut humanam illam formam ex virgine Maria Trinitas operata est, sed solius Filii persona est; visibilem namque Filii solius personam, invisibilis Trinitas operata est. Nec nos aliquid prohibet, illas voces factas ad Adam, non solum a Trinitate factas intelligere, sed etiam personam demonstrantes ejusdem Trinitatis accipere. Ibi enim cogimur, nonnisi Patris accipere, ubi dictum est, *Hic est Filius meus dilectus* (*Matth. iii, 17*). Neque enim Jæsus etiam Spiritus sancti filius, aut etiam suus filius credi aut intelligi potest. Et ubi sonuit, *Et clarificavi, et iterum clarificabo*, nonnisi Patris personam fatemur. Responsio quippe est ad illam Domini vocem qua dixerat, *Pater, clarifica Filium tuum*: quod non potuit dicere nisi Deo Patri tantum, non et Spiritui sancto, cujus non erat filius. Hic autem ubi scriptum est, *Et dixit Dominus Deus ad Adam, cur non ipsa Trinitas intelligatur, nihil dici potest.*

19. Similiter etiam quod scriptum est, *Et dixit Dominus ad Abraham: Est de terra tua, et de cognatione tua, et de domo patris tui*, non est apertum, utrum sola vox facta sit ad aures Abraham, an et aliquid oculis ejus apparuerit. Paulo post autem aliquanto apertius dictum est, *Et visus est Dominus Abraham, et dixit illi: Semini tuo dabo terram hanc* (*Gen. xii, 1, 7*). Sed nec ibi expressum est, in qua specie visus sit ei Dominus; aut utrum Pater, an Filius, an Spiritus sanctus ei visus sit. Nisi forte ideo putant Filium visum esse Abraham, quia non scriptum est, *Visus est ei Deus*; sed, *Visus est ei Dominus*. Tanquam enim proprie videtur Filius Dominus vocari, dicente Apostolo, *Nam et si sunt qui dicuntur dii sive in celo sive in terra, sicuti sunt dii multi et domini multi: nobis tamen unus Deus Pater, ex quo omnia, et nos in ipso; et unus Dominus Jesus Christus, per quem omnia, et nos per ipsum* (*I Cor. viii, 5, 6*). Sed cum et Deus Pater multis locis inveniatur dictus Dominus, sicuti est illud, *Dominus dixit ad me: Filius meus es tu, ego hodie genui te* (*Psal. ii, 7*); et illud, *Dixit Dominus Domino meo: Sede ad dexteram meam* (*Psal. cix, 1*): cum etiam Spiritus sanctus Dominus dictus inveniatur, ubi Apostolus ait, *Dominus autem Spiritus est*; et ne quisquam arbitraretur Filium significatum, et ideo dictum spiritum propter incorporationem substantiam, secutus contextum, *Ubi autem Spi-*

ritus Domini, ibi libertas (*II Cor. iii, 17*); Spiritum autem Domini Spiritum sanctum esse nemo debuitaverit: neque hic ergo evidenter apparet, utrum aliqua ex Trinitate persona, an Deus ipse Trinitas, de quo uno Deo dictum est, *Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli servies* (*Deut. vi, 13*), visus fuerit Abraham. Sub illic autem Mambre tres viros vidit, quibus et invitatis hospitioque susceptis et epulantibus ministravit. Sic tamen Scriptura illam rem gestam narrare cepit, ut non dicat, *Visi sunt ei tres viri*; sed, *Visus est ei Dominus*. Atque inde consequenter exponens quomodo ei visus sit Dominus, attexit narrationem de tribus viris, quos Abraham per pluralem numerum invitat, ut hospitio suscipiat; et postea singulariter sicut unum alloquitur; et sicut unus ei de Sara filium pollicetur, quem Dominum dicit Scriptura, sicut in ejusdem narrationis exordio, *Visus est, inquit, Dominus Abraham*. Invitat ergo, et pedes lavat, et deducit abeuntes tanquam homines: loquitur autem tanquam cum Domino Deo, sive cum ei promittitur filius, sive cum ei Sodomis imminens interitus indicatur (*Gen. xviii*).

CAPUT XI. — 20. *De eadem visione*. Non potram neque transitoriam considerationem postulat iste Scripturæ locus. Si enim vir unus visus fuisset, jam illi qui dicunt et priusquam de Virgine nasceretur per suam substantiam visibilem Filium, quid aliud quam ipsum esse clamarent? Quoniam de Patre, inquit, dictum est, *Invisibili soli Deo* (*I Tim. i, 17*). Et tamen possem adhuc querere, quomodo ante susceptam carnem, *habitu est inventus ut homo*: quandoquidem ei pedes loti sunt, et humanis epulis epulatus est? Quomodo istud fieri poterat, cum adhuc *in forma Dei esset, non rapinam arbitratus esse æqualitatem Deo*? Numquid enim jam *semetipsum extinuerat, formam servi accipiens, in similitudine hominum factus, et habitu inventus ut homo* (*Philipp. ii, 6, 7*)? cum hoc quando fecerit per partum Virginis noverimus. Quomodo igitur antequam hoc fecisset, ut vir unus apparuit Abraham? An illa forma vera non erat? Possem ista querere, si vir unus apparuisset Abraham, idemque Dei Filius crederetur. Cum vero tres viri visi sunt, nec quisquam in eis vel forma, vel ætate, vel potestate major cæteris dictus est; cur non hic accipiamus visibiliter insinuatam per creaturam visibilem Trinitatis æqualitatem, atque in tribus personis unam eandemque substantiam?

21. Nam ne quisquam putaret sic intimatum unum in tribus fuisse majorem, et eum Dominum Dei Filium intelligendum, duos autem alios angelos ejus¹, quia cum tres visi sint, uni Domino illic loquitur Abraham; sancta Scriptura futuris talibus cogitationibus atque opinionibus contradicendo non prætermittit occurrere, quando paulo post duos angelos dicit venisse ad Loth, in quibus et ille vir justus qui de Sodomorum incendio meruit liberari, ad unum Dominum loquitur. Sic enim sequitur Scriptura dicens: *Abiit autem Dominus postquam cessavit loquens ad*

¹ Plerique Mss., duos autem illos angelos ejus.

Abraham, et Abraham reversus est ad locum suum.

CAPUT XII.—*Visio Loth excutitur.*—*Venerunt autem duo angeli in Sodomis vespere.* Hic attentius considerandum est, quod ostendere institui. Cum tribus certe loquebatur Abraham, et eum Dominum singulariter appellavit. Forte inquit aliquis¹: Unum ex tribus agnoscebat Dominum; alios autem duos, angelos ejus. Quid sibi ergo vult, quod consequenter dicit Scriptura, *Abiit autem Dominus postquam cessavit loquens ad Abraham, et Abraham reversus est ad locum suum: venerunt autem duo angeli in Sodomis vespere?* An forte ille unus abcesserat, qui Dominus agnoscebatur in tribus, et duos angelos qui cum illo erant ad consumenda miserat Sodoma? Ergo sequentia videamus. *Venerunt, inquit, duo angeli in Sodomis vespere. Loth autem sedebat ad portam Sodomorum. Et cum vidisset eos Loth, surrexit in obviam illis, et adoravit in faciem super terram, et dixit: Ecce, domini, divertite in domum pueri vestri.* Hic manifestum est, et duos angelos fuisse, et in hospitium pluraliter invitatos, et honorifice appellatos dominos, cum fortasse homines putarentur.

22. Sed rursus movet, quia nisi angeli Dei cognoscerentur, non adoraret Loth in faciem super terram. Cur ergo tanquam tali humanitate indigentibus, et hospitium præbatur et victus? Sed quodlibet hic lateat, illud nunc quod suscepimus exsequamur. Duo apparent, angeli ambo dicuntur², pluraliter invitantur, tanquam cum duobus pluraliter loquitur, donec exeatur a Sodomis. Deinde sequitur Scriptura et dicit: *Et factum est postquam eduxerunt eos foras, dixerunt: Salvans salva animam tuam; ne respexeris retro, neque stes in hac universa regione: in montem vade, et ibi salvaberis, ne forte comprehendaris. Dixit autem Loth ad eos: Rogo, domine, quoniam invenit puer tuus ante te misericordiam (Gen. xix, 1-19), etc.* Quid est hoc quod dixit ad eos, *Rogo, domine*, si jam ille discesserat qui Dominus erat, et angelos miserat? cur dicitur, *Rogo, domine*; et non, *Rogo, domini*? Aut si unum ex eis voluit appellare, cur ait Scriptura, *Dixit autem Loth ad eos: Rogo, domine, quoniam invenit puer tuus ante te misericordiam?* An et hic intelligimus in plurali numero duas personas? cum autem lidem duo tanquam unus compellantur, unius substantiæ unum Dominum Deum? Sed quas duas personas hic intelligimus? Patris et Filii, an Patris et Spiritus sancti, an Filii et Spiritus sancti? Hoc forte congruentius quod ultimum dixi. Missos enim se dixerunt, quod de Filio et de Spiritu sancto dicimus. Nam Patrem missum nusquam Scripturarum nobis occurrit.

CAPUT XIII. — 23. *Visio in rubo.* Moyses autem quando ad populum Israel ex Ægypto educendum missus est, sic ei Dominum apparuisse scriptum est: *Pasebat, inquit, oves Jethro soceri sui sacerdotis Madian, et egit oves in desertum, et venit in montem Dei Horeb. Apparuit autem illi angelus Domini in flamma*

*ignis de rubo. Et vidit quia in rubo arderet ignis, rubus vero non comburebatur. Et ait Moyses: Ibo, et videbo visum istud, quod tam magnum vidi, quoniam non comburitur rubus. Cum ergo vidit Dominus quia venit videre, clamavit eum¹ Dominus de rubo dicens: Ego sum Deus patris tui, Deus Abraham, et Deus Isaac, et Deus Jacob. (Exod. iii, 1-6). Et hic primo angelus Domini dictus est, deinde Deus. Numquid ergo angelus est Deus Abraham, et Deus Isaac, et Deus Jacob? Potest ergo recte intelligi ipse Salvator, de quo dicit Apostolus: *Quorum patres, et ex quibus Christus secundum carnem, qui est super omnia Deus benedictus in sæcula (Rom. ix, 5).* Qui ergo super omnia est Deus benedictus in sæcula, non absurde etiam hic ipse intelligitur Deus Abraham, et Deus Isaac, et Deus Jacob. Sed cur prius angelus Domini dictus est, cum de rubo in flamma ignis apparuit? utrum quia unus ex multis Angelis erat, sed per dispensationem personam Domini sui gerebat; an assumptum erat aliquid creaturæ, quod ad præsens negotium visibiliter appareret, et unde voces sensibiliter ederentur, quibus presentia Domini per subjectam creaturam corporeis etiam sensibus hominis, sicut oportebat, exhiberetur? Si enim unus ex Angelis erat, quis facile affirmare possit utrum ei Filii persona nuntianda imposita fuerit, an Spiritus sancti, an Dei Patris, an ipsius omnino Trinitatis, qui est unus et solus Deus, ut diceret, *Ego sum Deus Abraham, et Deus Isaac, et Deus Jacob?* Neque enim possumus dicere Deum Abraham, et Deum Isaac, et Deum Jacob, Filium Dei esse, et Patrem non esse; aut Spiritum sanctum, aut ipsam Trinitatem, quam credimus et intelligimus unum Deum, andebit aliquis negare Deum Abraham, et Deum Isaac, et Deum Jacob. Ille enim non est illorum patrum Deus, qui non est Deus. Porro si non solum Pater Deus est, sicut omnes etiam hæretici concedunt; sed etiam Filius, quod, velint nolint, coguntur fateri, dicente Apostolo, *Qui est super omnia Deus benedictus in sæcula; et Spiritus sanctus, dicente ipso Apostolo, Clarificate ergo Deum in corpore vestro; cum supra diceret, Nescitis quia corpora vestra templum in vobis est Spiritus sancti, quem habetis a Deo (I Cor. vi, 20, 19)? et hi tres unus Deus, sicut catholica sanitas credit: non satis elucet quam in Trinitate personam, et utrum aliquam, an ipsius Trinitatis gerebat ille angelus, si unus ex cæteris Angelis erat. Si autem in usum rei præsentis assumpta creatura est, quæ et humanis oculis appareret, et auribus insonaret, et appellaretur angelus Domini, et Dominus, et Deus; non potest hic Deus intelligi Pater, sed aut Filius, aut Spiritus sanctus. Quanquam Spiritum sanctum alicubi angelum dictum non recolam, sed ex opere possit intelligi: dictum enim de illo est, *Quæ ventura sunt annuntiabit vobis (Joan. xvi, 13); et utique Angelus græce, latine Nuntius interpretatur: de Domino autem Jesu Christo evidentissime legimus apud prophetam, quod magni consilii Angelus dictus sit (Isai. ix, 6): cum et Spiritus***

¹ Er. Lugd. Ven. Lov., Forte: inquit aliquis. M.

² Unus e Vaticanis Mss., Duo apparent angeli, ambo dicuntur domini.

¹ Editi, clamavit ad eum. Particula, ad, abest a Mss. et a græco LXX.

tus sanctus, et Dei Filius, sit Deus et Dominus angelorum.

CAPUT XIV. — 24. *De visione in columna nubis et ignis.* Item in exitu filiorum Israel de Ægypto scriptum est: *Deus autem præibat illos, die quidem in columna nubis, et ostendebat illis viam; nocte autem in columna ignis: et non deficiebat columna nubis die, et columna ignis nocte ante populum (Exod. xiii, 21, 22).* Quis et licet dubitet per subjectam creaturam eandemque corpoream, non per suam substantiam, Deum oculis apparuisse mortalium? sed utrum Patrem, an Filium, an Spiritum sanctum, an ipsam Trinitatem unum Deum, similiter non apparet. Nec ibi hoc distinguitur, quantum existimo, ubi scriptum est: *Et majestas Domini apparuit in nube, et locutus est Dominus ad Moysen, dicens: Exaudiui murmur filiorum Israel (Id. xii, 10-12), etc.*

CAPUT XV. — 25. *De visione in Sina. An Trinitas, an aliqua proprie persona in ea visione loquebatur.* Jam vero de nubibus, et vocibus, et fulguribus, et tuba, et fumo in monte Sina, cum diceretur: *Sina autem mons fumabat totus, propterea quod descendisset Deus in eum in igne, et ascendebat fumus tanquam fumus fornacia: et mente confusus est omnis populus vehementer; fiebant autem voces tubæ prodeuntes fortiter valde: Moyses loquebatur, et Deus respondebat ei voce (Id. xix, 18, 19).* Et paulo post data Lege in decem præceptis, consequenter dicitur: *Et omnis populus videbat voces, et lampadas, et voces tubæ, et montem fumantem.* Et paulo post: *Et stabat, inquit, omnis populus a longe; Moyses autem intravit in nebulam ubi erat Deus, et dixit Dominus ad Moysen (Id. xx, 18, 21), etc.* Quid hinc dicam; nisi quod nemo tam vecors est, qui credat fumum, ignem, nubes, et nebulam, et si qua hujusmodi, Verbi et Sapientiæ Dei quod est Christus, vel Spiritus sancti esse substantiam? Nam de Patre Deo, nec Ariani hoc unquam ausi sunt dicere. Ergo creatura serviente Creatori facta sunt illa omnia, et humanis sensibus pro dispensatione congrua præsentata: nisi forte, quia dictum est, *Moyses autem intravit in nebulam ubi erat Deus*, hoc arbitrabitur carnalis cogitatio, a populo quidem nebulam visam, intra nebulam vero Moysen oculis carneis vidisse Filium Dei, quem delirantes hæretici in sua substantia visum¹ volunt. Sane viderit eum Moyses oculis carneis, si oculis carneis potest videri, non modo Sapientia Dei quod est Christus, sed vel ipsa cujuslibet hominis et qualiscumque sapientis: aut quia scriptum est de senioribus Israel, quia *viderunt locum ubi steterat Deus Israel, et quia sub pedibus ejus tanquam opus lapidis sapphiri, et tanquam aspectus firmamenti cæli (Id. xxiv, 10)*, propterea credendum est Verbum et Sapientiam Dei per suam substantiam in spatio loci terreni stetisse, quæ pertendit a fine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suaviter (*Sap. viii, 1*); et ita esse mutabile Verbum Dei, per quod facta sunt omnia (*Joan. i, 3*), ut modo se contrahat, modo distendat (mundet Dominus a talibus cogitationibus corda

¹ Unus e Vaticanis Mss., *visibilem*.

fidelium suorum): sed per subjectam, ut sæpe diximus, creaturam exhibentur hæc omnia visibilia et sensibilia, ad significandum invisibilem atque intelligibilem Deum, non solum Patrem, sed et Filium et Spiritum sanctum, ex quo omnia, per quem omnia, in quo omnia (*Rom. xi, 36*); quamvis invisibilia Dei, a creatura mundi, per ea quæ facta sunt intellecta conspiciantur, sempiterna quoque virtus ejus ac divinitas (*Id. i, 20*).

26. Sed quod attinet ad id quod nunc suscepimus, nec in monte Sina video quemadmodum appareat per illa omnia quæ mortalium sensibus terribiliter ostendebantur, utrum Deus Trinitas, an Pater, an Filius, an Spiritus sanctus proprie loquebatur. Verumtamen si quid hinc sine affirmandi temeritate modeste atque cunctanter conjectare conceditur, si una ex Trinitate persona potest intelligi, cur non Spiritum sanctum potius intelligimus, quando et tabulis lapideis Lex ipsa quæ ibi data est, digito Dei scripta dicitur (*Exod. xxxi, 18*), quo nomine Spiritum sanctum in Evangelio, significari novimus (*Luc. xi, 20*). Et quinquaginta dies numerantur ab occisione agni et celebratione Paschæ, usque ad diem quo hæc fieri cœpta sunt in monte Sina; sicut post Domini passionem ab ejus resurrectione quinquaginta dies numerantur, et venit promissus a Filio Dei Spiritus sanctus. Et in ipso ejus adventu, quem in Apostolorum Actibus legimus, per divisionem linguarum ignis apparuit, qui et insedit super unumquemque eorum (*Act. ii, 1-4*): quod Exodo congruit, ubi scriptum est, *Sina autem mons fumabat totus, propterea quod descendit in eum Deus in igne; et aliquanto post, Aspectus, inquit, majestatis Domini tanquam ignis ardens super verticem montis coram filiis Israel.* Aut si hæc ideo facta sunt, quia nec Pater, nec Filius illic eo modo præsentari poterant sine Spiritu sancto, quo ipsam Legem scribi oportebat: Deum quidem, non per substantiam suam quæ invisibilis et incommutabilis manet, sed per illam speciem creaturæ illic apparuisse cognoscimus; sed aliquam ex Trinitate personam signo quodam proprio, quantum ad mei sensus capacitatem pertinet, non videmus.

CAPUT XVI. — 27. *Moyses quomodo viderit Deum.* Est etiam quo moveri plerique solent, quia scriptum est, *Et locutus est Dominus ad Moysen facie ad faciem, sicut quis loquitur ad amicum suum: cum paulo post dicat idem Moyses, Si ergo inveni gratiam ante te, ostende mihi temetipsum manifeste, ut videam te; ut sim inveniens gratiam ante te, et ut sciam quia populus tuus est gens hæc: et paulo post iterum dixit Moyses ad Dominum, Ostende mihi majestatem tuam.* Quid est hoc, quod in omnibus quæ supra fiebant, Deus videri per suam substantiam putabatur, unde a miseris creditus est, non per creaturam, sed per seipsum visibilis Filius Dei; et quod intraverat in nebulam Moyses, ad hoc intrasse videbatur, ut oculis quidem populi ostenderetur caligo nebulosa, ille autem intus verba Dei tanquam ejus faciem contemplatus audiret et quomodo dictum est, *Locutus est Dominus ad Moysen facie ad faciem, sicut*

quis loquitur ad amicum suum : et ecce idem dicit, Si inveni gratiam ante te, ostende mihi te ipsum manifeste? Noverat utique quod corporaliter videbat, et veram visionem Dei spiritualiter requirebat. Locutio quippe illa quæ fiebat in vocibus, sic modificabatur, tanquam esset amici loquentis ad amicum. Sed Deum Patrem quis corporeis oculis videt? Et quod in principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum, per quod facta sunt omnia (Joan. 1, 1, 3), quis corporeis oculis videt? Et Spiritum sapientiæ quis corporeis oculis videt? Quid est autem, Ostende mihi te ipsum manifeste, ut videam te; nisi, ostende mihi substantiam tuam? Hoc autem si non dixisset Moyses, utrumque ferendi essent stulti, qui putant per ea quæ supra dicta vel gesta sunt, substantiam Dei oculis ejus fuisse conspicuam: cum vero hic apertissime demonstratur, nec desideranti hoc fuisse concessum; quis audeat dicere per similes formas, quæ huic quoque visibiliter apparuerant, non creaturam Deo servientem, sed hoc ipsum quod Deus est cujusquam oculis apparuisse mortalium?

28. Et id quidem quod postea Dominus dicit ad Moysen, *non poteris videre faciem meam, et vivere: non enim videbit homo faciem meam et vivere. Et ait Dominus: Ecce locus penes me est, et stabis super petram, statim ut transiet mea majestas, et ponam te in specula¹ petræ; et tegam manu mea super te, donec transecam, et auferam manum meam, et tunc videbis posteriora mea; nam facies mea non apparebit tibi (Exod. xxxiii, 14 23).*

CAPUT XVII. — *Posteriora Dei quomodo visa. Resurrectionis Christi fides. Catholica Ecclesia sola est locus unde videntur posteriora Dei. Posteriora Dei ab Israelitis visa. Deum Patrem solum nunquam Patribus visum extatimare temeraria opinio est.* Non incongruenter ex persona Domini nostri Jesu Christi præfiguratum solet intelligi, ut posteriora ejus accipiantur caro ejus, in qua de Virgine natus est, et mortuus, et resurrexit; sive propter posterioritatem² mortalitatis posteriora dicta sint, sive quod eam prope in fine sæculi, hoc est, posterius suscipere dignatus est: facies autem ejus illa Dei forma, in qua non rapinam arbitratus est esse æqualis Deo Patri (Philipp. 2, 6), quam nemo utique potest videre et vivere; sive quia post hanc vitam, in qua peregrinamur a Domino (II Cor. 5, 6), et ubi corpus quod corrumpitur aggravat animam (Sap. 15, 15), videbimus facie ad faciem, sicut dicit Apostolus (I Cor. xiii, 12) (de hac enim vita in Psalmis dicitur, *Verumtamen universa vanitas omnis homo vivens [Psal. xxxviii, 6]; et iterum, Quoniam non justificabitur coram te omnis vivens [Psal. cxlii, 2].* In qua vita etiam, secundum Joannem, *nondum apparuit quid erimus. Scimus autem, inquit, quia cum apparuerit, similes ei erimus; quoniam videbimus eum sicuti est [I Joan. iii, 2]*: quod utique post hanc vitam

¹ Editi hoc loco, in spelunca. Sed aliis inferius locis, sicut ubique veteres plerique codices, in specula.

² Plerique Mss., postremitatem.

intelligi voluit, cum mortis debitum solverimus, et resurrectionis promissum receperimus); sive quod etiam nunc in quantum Dei Sapientiam per quam facta sunt omnia, spiritualiter intelligimus, in tantum carnalibus affectibus morimur, ut mortuum nobis hunc mundum deputantes, nos quoque ipsi huic mundo moriamur, et dicamus quod ait Apostolus, *Mundus mihi crucifixus est, et ego mundo (Galat. vi, 14)*. De hac enim morte item dixit, *Si autem mortui estis cum Christo, quid adhuc velut viventes de hoc mundo decernitis (Coloss. 2, 20)*? Non ergo immerito nemo poterit faciem, id est, ipsam manifestationem Sapientiæ Dei videre et vivere. Ipsa est enim species, cui contemplandæ suspirat omnis qui affectat Deum diligere ex toto corde, et ex tota anima, et ex tota mente: ad quam contemplandam etiam proximum quantum potest ædificat, qui diligit et proximum sicut se ipsum: in quibus duobus præceptis tota Lex pendet et Prophetæ (Matth. xxii, 37-40). Quod significatur etiam in ipso Moysæ. Nam cum dixisset, propter dilectionem Dei qua præcipue flagrabat, *Si inveni gratiam in conspectu tuo, ostende mihi te ipsum manifeste, ut sim inveniens gratiam ante te*; continuo propter dilectionem etiam proximi subiecit atque ait, *Et ut sciam quia populus tuus est gens hæc.* Illa est ergo species quæ rapit omnem animam rationalem desiderio sui, tanto ardentior quanto mundior, et tanto mundior quanto ad spiritualia resurgentem: tanto autem ad spiritualia resurgentem, quanto a carnalibus morientem. Sed dum peregrinamur a Domino, et per fidem ambulamus, non per speciem (II Cor. 5, 6, 7), posteriora Christi, hoc est carnem, per ipsam fidem videre debemus, id est in solido fidei fundamento stantes, quod significat petra; et eam de tali tutissima specula intuentes, in catholica scilicet Ecclesia, de qua dictum est, *Et super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam (Matth. xvi, 18)*. Tanto enim certius diligimus, quam videre desideramus faciem Christi, quanto in posterioribus ejus agnoscimus quantum nos prior dilexerit Christus.

29. Sed in ipsa carne fides resurrectionis ejus salvos facit, atque justificat, *Si enim credideris, inquit, in corde tuo, quia Deus illum suscitavit a mortuis, salvus eris (Rom. 10, 9)*: et iterum, *Qui traditus est, inquit, propter delicta nostra, et resurrexit propter justificationem nostram (Id. iv, 25)*. Ideoque meritum fidei nostræ resurrectio corporis Domini est. Nam mortuam esse illam carnem in cruce passionis, etiam inimici ejus credunt, sed resurrexisse non credunt. Quod firmissime nos credentes, tanquam de petre soliditate contaemur: unde certa spe adoptionem expectamus redemptionem corporis nostri (Id. viii, 23); quia hoc in membris Christi speramus, quæ nos ipsi sumus, quod perfectam esse in ipso tanquam in capite nostro fidei sanitate cognoscimus. Iude non vult, nisi cum transierit, videri posteriora sua, ut in ejus resurrectionem credatur. Pascha enim hebræum verbum dicitur, quod Transitus interpretatur. Unde

et Joannes evangelista dicit: *Ante diem festum Pascha, sciens Jesus quia venit hora ejus, ut transeat de hoc mundo ad Patrem (Joan. xiii, 1).*

30. Hoc autem qui credunt, nec tamen in Catholica¹, sed in schismate aliquo aut in hæresi credunt, non de loco qui est penes eum vident posteriora Domini. Quid enim sibi vult quod ait Dominus, *Ecce locus est penes me, et stabis super petram?* Quis locus terrenus est penes Dominum, nisi hoc est penes eum quod eum spiritu-liter attingit? Nam quis locus non est penes Dominum, qui attingit a sine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suaviter (*Sap. viii, 1*); et cujus dictum est cælum sedes, et terra scabellum pedum ejus; et qui dixit, *Quam domum edificabitis mihi? aut quis locus quietis mee? Nonne manus mea fecit hæc omnia (Isai. lxxvi, 1, 2)?* Sed videlicet intelligitur locus penes eum in quo statur super petram, ipsa Ecclesia catholica, ubi salubriter videt Pascha Domini, id est transitum Domini, et posteriora ejus, id est, corpus ejus, qui credit in resurrectionem ejus. *Et stabis, inquit, super petram, statim ut transiet mea majestas.* Revera enim statim ut transit majestas Domini in clarificatione Domini qua resurgens ascendit ad Patrem, solidati sumus super petram. Et ipse Petrus tunc solidatus est, ut cum fiducia prædicaret, quem, priusquam esset solidatus, ter timore negaverat (*Matth. xxvi, 70-74*), jam quidem prædestinatione positus in specula petrae, sed adhuc manu Domini sibi superposita ne videret. Posteriora enim ejus visurus erat, et nondum ille transierat, utique a morte ad vitam, nondum resurrectione clarificatus erat.

31. Nam et quod sequitur in Exodo, et dicit, *Tegam manu mea super te, donec transeam; et auferam manum meam, et tunc videbis posteriora mea*: multi Israelite quorum tunc figura erat Moyses, post resurrectionem Domini crediderunt in eum, tanquam jam videntes posteriora ejus, remota manu ejus ab oculis suis. Unde et Isaia talem prophetiam evangelista commemorat: *Incrassa cor populi hujus, et aures eorum oppila; et oculos eorum grava (Isai. vi, 10; Matth. xiii, 15).* Denique in Psalmo non absurde intelligitur ex eorum persona dici, *Quoniam die ac nocte gravata est super me manus tua. Die fortasse, cum manifesta miracula faceret, nec ab eis agnosceretur; nocte autem, cum in passione moreretur, quando certius putaverant, sicut quolibet hominem, peremptum et extinctum. Sed quoniam cum transisset ut ejus posteriora viderentur, prædicante sibi apostolo Petro, quia oportebat Christum pati et resurgere, compuncti sunt dolore poenitentiae (Act. ii, 37, 41), ut fieret in baptizatis quod in capite ejus psalmi dicitur, *Beati quorum remissæ sunt iniquitates, et quorum tecta sunt peccata*: propterea cum dictum esset, *Gravata est super me manus tua*, tanquam Domino transeunte, ut jam removeret manum, et viderentur posteriora ejus, sequitur vox dolentis et confitentis, et ex fide*

¹ Editi, post, *in catholica*, addunt, *fide*. Quidam Mss., *pacis*. Quo loco verius subintelligitur, *Ecclesia*.

resurrectionis Domini peccatorum remissionem accipientis: *Conversus sum, inquit, in ærumna mea, cum infigeretur mihi spina. Peccatum meum cognovi, et injustitiam meam non operui. Dixi, Pronuntiabo adversum me injustitiam meam Domino, et tu remisisti impietatem cordis mei (Psal. xxxi, 4-5).* Neque enim tanto carnis nubilo debemus involvi, ut putemus faciem quidem Domini esse invisibilem, dorsum vero visibile: quandoquidem in forma servi utrumque visibiliter apparuit; in forma autem Dei absit ut tale aliquid cogitetur: absit ut Verbum Dei et Sapientia Dei ex una parte habeat faciem, et ex alia dorsum, sicut corpus humanum, aut omnino ulla specie vel motione sive loco sive tempore commutetur.

32. Quapropter, si in illis vocibus quæ fiebant in Exodo, et illis omnibus corporalibus demonstrationibus Dominus Jesus Christus ostendebatur; aut alias Christus, sicut loci hujus consideratio persuadet; alias Spiritus sanctus, sicut ea quæ supra diximus admonent: non hoc efficitur, ut Deus Pater nunquam tali aliqua specie Patribus visus sit. Multa enim talia visa facta sunt illis temporibus, non evidenter nominato et designato in eis vel Patre, vel Filio, vel Spiritu sancto; sed tamen per quasdam valde probabiles significationes nonnullis indiciis existentibus, ut nimis temerarium sit dicere, Deum Patrem nunquam Patribus aut Prophetis per aliquas visibiles formas apparuisse. Hanc enim opinionem illi pepererunt, qui non potuerunt in unitate Trinitatis intelligere quod dictum est, *Regi autem sæculorum immortalis, invisibili soli Deo (I Tim. i, 17)*; et, *Quem nemo hominum vidit, nec videre potest (Id. vi, 16)*. Quod de ipsa substantia summa summeque divina et incommutabili, ubi et Pater et Filius et Spiritus sanctus unus et solus Deus est, per sanam fidem intelligitur. Visiones autem illæ per creaturam commutabilem Deo incommutabili subditam factæ sunt, non proprie sicuti est, sed significative sicut pro rerum causis et temporibus oportuit, ostendentes Deum.

CAPUT XVIII. — 33. *Visio Danielis.* Quanquam nescio quemadmodum isti intelligant quod Danieli apparuerit Antiquus dierum, a quo Filius hominis, quod propter nos esse dignatus est, accepisse intelligitur regnum, ab illo scilicet qui ei dicit in Psalmis, *Filius meus es tu, ego hodie genui te: postula a me, et dabo tibi gentes hereditatem tuam (Psal. ii, 7, 8)*; et qui omnia subjecit sub pedibus ejus (*Psal. viii, 8*). Si ergo Danieli et Pater dans regnum, et Filius accipiens, apparuerunt in specie corporali; quomodo isti dicunt, Patrem nunquam visum esse Prophetis, et ideo solum debere intelligi invisibilem quem nemo hominum vidit, nec videre potest? Ita enim narravit Daniel: *Aspiciebam, inquit, donec throni positi sunt, et Vetustus dierum sedebat: et indumentum ejus quasi nix album, et capillus capitis ejus quasi lana mundus; thronus ejus flamma ignis, rotæ ejus ignis flagrans, et flumen ignis trahebat¹ in conspectu ejus. Et mille mil-*

¹ Editi, *transibat*. Mss. prope omnes, *trahabat*; juxta I. A. X. eikem.

lia deserviebant ei, et dona millia denum millium assistebant ei. Et iudicium collocavit, et libri aperti sunt, etc. Et paulo post: *Aspiciebam, inquit, in visione noctis: et ecce cum coeli nubibus, quasi Filius hominis veniens erat, et usque ad Veterem dierum pervenit, et oblatas est ei. Et ipsi datus est principatus et honor et regnum; et omnes populi, tribus, et linguae ipsi servient. Potestas ejus, potestas aeterna, quae non praeteribit, et regnum ejus non corrumpetur*¹ (Dan. vii, 9-14). Ecce Pater dans, et Filius accipiens regnum sempiternum, et sunt ambo in conspectu prophetantis visibili specie. Non ergo inconvenienter creditur etiam Pater Deus eo modo solere apparere mortalibus.

34. Nisi forte aliquis dicet², ideo non esse visibilem Patrem, quia in conspectu somniantis apparuit; ideo autem Filium visibilem et Spiritum sanctum, quia Moyses illa omnia vigilans vidit. Quasi vero Verbum et Sapientiam Dei viderit Moyses carnalibus oculis, aut videri spiritus vel humanus possit qui carnem istam vivificat, vel ipse corporeus qui ventus dicitur; quanto minus ille Spiritus Dei qui omnium hominum et Angelorum mentes ineffabili excellentia divinae substantiae supergreditur? aut quisquam tali praecipitur errore, ut audeat dicere Filium et Spiritum sanctum etiam vigilantibus hominibus esse visibilem, Patrem autem non nisi somniantibus? Quomodo ergo de Patre solo accipiunt, *Quem nemo hominum vidit, nec videre potest*? An cum dormiunt homines, tunc non sunt homines? Aut qui formare similitudinem corporis potest ad se significandum per visa somniantium, non potest formare ipsam corpoream creaturam ad se significandum oculis vigilantium? cum ejus ipsa substantia qua est ipse quod est, nulla corporis similitudine dormienti, nulla corporea specie vigilantibus possit ostendi: sed non solum³ Patris, verum etiam Filii et Spiritus sancti. Et

¹ Editi, *quod non corrumpetur*. Abest, *quod*, a Mss. et a versione LXX.

² Er. Lugd. Ven. et Lov., *Nisi forte aliquis dicat*. M.

³ Tres Mss., *et non solum*.

certe qui vigilantium visis moventur, ut non Patrem, sed tantum Filium vel Spiritum sanctum credant corporalibus hominum apparuisse conspectibus; ut omittam tantam latitudinem sanctarum paginarum, et tam multiplicem earum intelligentiam, unde nemo sani capitis affirmare debet, nusquam personam Patris per aliquam speciem corporalem vigilantium oculis demonstratam: sed ut hoc, ut dixi, omittam; quid dicunt de Patre nostro Abraham, cui certe vigilantibus et ministrantibus, cum Scriptura praemisisset dicens, *Visus est Dominus Abraham*, non unus aut duo, sed tres apparuerunt viri, quorum nullus excelsius aliis eminuisse dictus est, nullus honoratius effulsisse, nullus imperiosius egisse (Gen. xviii, 1)?

35. Quapropter, quoniam in illa tripartita nostra distributione primum quaerere instituimus (*Supra, cap. 7*), utrum Pater, an Filius, an Spiritus sanctus; an aliquando Pater, aliquando Filius, aliquando Spiritus sanctus; an sine ulla distinctione personarum, sicut dicitur, *Deus unus et solus*; id est Trinitas ipsa, per illas creaturae formas Patribus apparuerit: interrogatis quae potuimus⁴, quantum sufficere visum est, sanctarum Scripturarum locis, nihil aliud, quantum existimo, divinatorum sacramentorum modesta et cauta consideratio persuadet, nisi ut temere non dicamus quanam ex Trinitate persona cuilibet Patrum vel Prophetarum in aliquo corpore vel similitudine corporis apparuerit, nisi cum continentia lectionis aliqua probabilia circumponit indicia. Ipsa enim natura, vel substantia, vel essentia, vel quolibet alio nomine appellandum est id ipsum quod Deus est, quidquid illud est, corporaliter videri non potest: per subjectam vero creaturam, non solum Filium, vel Spiritum sanctum; sed etiam Patrem corporali specie sive similitudine mortalibus sensibus significationem sui dare potuisse credendum est. Quae cum ita sint, ne immoderatus progrediatur secundi hujus voluminis longitudo, ea quae restant, in consequentibus videamus.

⁴ Mss. duodecim, *interrogatisque prout potuimus*.

LIBER TERTIUS.

In quo quaeritur, an in illis de quibus superiore libro dictum est, Dei apparitionibus, per corporeas species factis, tantummodo creatura formata sit, in qua Deus sicut tunc oportuisse iudicavit, humanis ostenderetur aspectibus; an angeli qui jam antea erant ita mittentur, ut ex persona Dei loquerentur, assumentes corporalem speciem de creatura corporea, aut ipsum corpus suum in species quas vellet accommodatas actionibus suis vertentes secundum attributam sibi a Creatore potentiam: ipsa autem Dei essentia nunquam per se ipsam visa fuerit.

PROEMIUM. — 1. *Cur de Trinitate scribat. Quid a lectoribus desideret. Quid dictum sit in superiore libro.* Credant, qui volunt, malle me legendo quam legenda dictando laborare. Qui autem hoc nolunt credere, experiri autem et possunt et volunt, dent quae¹ legendo vel meis inquisitionibus respondeantur vel interrogationibus aliorum, quas pro mea persona quam in servitio Christi gero, et pro studio quo fidem nostram adversum errorem carnalium et animalium

¹ Editi, *denique*. Emendantur ex manuscriptis.

hominum muniri² inardesco, necesse est me pati: et videant quam facile ab isto labore me temperem, et quanto etiam gaudio stilum possim habere feriatum. Quod si ea quae legimus de his rebus, sufficienter edita in latino sermone aut non sunt, aut non inveniuntur, aut certe difficile a nobis inveniri queunt, graecae autem linguae non sit nobis tantus habitus, ut talium rerum libris legendis et intelligendis ullo modo reperiamur idonei, quo genere litterarum ex iis quae nobis

² Lov., *monere*.

quæ interpretata sunt, non dubito cuncta quæ utiliter quærere possumus contineri; fratribus autem non valeam resistere, jure quo eis servus factus sum flagrantibus, ut eorum in Christo laudabilibus studiis lingua ac stilo meo, quas bigas in me caritas agit, maxime serviam, egoque ipse multa quæ nesciebam, scribendo me didicisse consteat: non debet hic labor meus cuiquam pigro, aut multum docto videri superfluous, cum multis impigris multisque indoctis, inter quos etiam mihi, non parva ex parte sit necessarius. Ex his igitur quæ ab aliis de hac re scripta jam legimus, plurimum adminiculati et adjuti, ea quæ de Trinitate, uno summo summeque bono Deo, pie quæri et disseri posse arbitror, ipso exhortante quærenda atque adjuvante disserenda suscepi: ut si alia non sunt hujusmodi scripta, sit quod habeant et legant qui voluerint et valuerint; si autem jam sunt, tanto facilius aliqua inventiantur, quanto talia plura esse potuerint.

2. Sane cum in omnibus litteris meis non solum pium lectorem, sed etiam liberum correctorem desiderem, multo maxime in his, ubi ipsa magnitudo quæstionis utinam tam multos inventores habere posset, quam multos contradictores habet. Verumtamen sicut lectorem meum nolo mihi esse deditum¹, ita correctorem nolo sibi. Ille me non amet amplius quam catholicam fidem, iste se non amet amplius quam catholicam veritatem. Sicut illi dico, Noli meis litteris quasi Scripturis canonicis inservire; sed in illis et quod non credebam, cum inveneris, incunctanter crede, in istis autem quod certum non habebas, nisi certum intellexeris, noli firmiter retinere: ita illi dico, Noli meas litteras ex tua opinione vel contentione, sed ex divina lectione vel inconcussa ratione corrigere. Si quid in eis veri comprehenderit, existendo non est meum, at intelligendo et amando et tuum sit et meum: si quid autem falsi conviceris, errando fuerit meum, sed jam cavendo nec tuum sit nec meum.

3. Hinc itaque tertius hic liber sumat exordium, quousque secundus pervenerat. Cum enim ad id ventum esset, ut vellemus ostendere non ideo minorem Patre Filium, quia ille misit, hic missus est, nec ideo minorem utroque Spiritum sanctum, quia et ab illo et ab illo missus in Evangelio legitur: suscepimus hoc quærere, cum illuc missus sit Filius, ubi erat, quia in hunc mundum venit, et in hoc mundo erat (Joan. 1, 40); cum illuc etiam Spiritus sanctus, ubi et ipse erat, quoniam *Spiritus Domini replevit orbem terrarum, et hoc quod continet omnia scientiam habet vocis* (Sap. 1, 7): utrum propterea missus sit Dominus, quia ex occulto in carne natus est, et de sinu Patris ad oculos hominum in forma servi tanquam egressus apparuit; ideo etiam Spiritus sanctus, quia et ipse corporali specie quasi columba visus est (Matth. 3, 16), et linguis divisus velut ignis (Act. 2, 3): ut hoc eis fuerit mitti, ad aspectum mortalium in aliqua forma corpora de spirituali secreto procedere; quod Pater quoniam non fecit, tantummodo misisse, non etiam

missus esse dictus sit. Deinde quæsitum est cur et Pater non aliquando dictus sit missus, si per illas species corporales quæ oculis antiquorum apparuerunt ipse demonstrabatur. Si autem Filius tunc demonstrabatur, cur tanto post missus diceretur, cum plenitudo temporis venit, ut ex femina nasceretur (Galat. 4, 4); quandoquidem et antea mittebatur, cum in illis formis corporaliter apparebat. Aut si non recte missus diceretur, nisi cum Verbum caro factum est (Joan. 1, 14); cur Spiritus sanctus missus legatur, cujus incarnatio talis non facta est. Si vero per illas antiquas demonstrationes, nec Pater, nec Filius, sed Spiritus sanctus ostendebatur; cur etiam ipse nunc diceretur missus, cum illis modis et antea mitteretur. Deinde subdivisimus, ut hæc diligentissime tractarentur, et tripartitam fecimus quæstionem, cujus una pars in secundo libro explicata est, duæ sunt reliquæ, de quibus deinceps disserere aggrediar. Jam enim quæsitum atque tractatum est, in illis antiquis corporalibus formis et visis, non tantummodo Patrem, nec tantummodo Filium, nec tantummodo Spiritum sanctum apparuisse, sed aut indifferenter Dominum Deum qui Trinitas ipsa intelligitur, aut quamlibet ex Trinitate personam, quam lectionis textus indicis circumstantibus significaret.

CAPUT PRIMUM. — 4. *Quid deinceps dicendum.* Nunc ergo primum quæramus quod sequitur. Nam secundo loco in illa distributione positum est, utrum ad hoc opus tantummodo creatura formata sit, in qua Deus, sicut tunc oportuisse judicavit, humanis ostenderetur aspectibus: an Angeli, qui jam erant, ita mittebantur, ut ex persona Dei loquerentur, assumentes corporalem speciem de creatura corporea in usum ministerii sui; aut ipsum corpus suum, cui non subduntur, sed subditum regunt¹, mutantes atque vertentes in species quas vellent, accommodatas atque aptas actionibus suis, secundum attributam sibi a Creatore potentiam. Qua quæstionis parte, quantum Dominus dederit, pertractata, postremo videndum erit id quod institueramus inquirere, utrum Filius et Spiritus sanctus et antea mittebantur; et si ita est, quid inter illam missionem et eam quam in Evangelio legimus distet: an missus non sit aliquis eorum, nisi cum vel Filius factus est ex Maria virgine, vel cum Spiritus sanctus visibili specie, sive in columba, sive in igneis linguis apparuit (Supra, lib. 2, cap. 7, n. 13).

5. Sed fateor excedere vires intentionis meæ, utrum Angeli manente spirituali sui corporis qualitate per hanc occultius operantes, assumant ex inferioribus elementis corpulentioribus, quod sibi coaptatum, quasi aliquam vestem mutant et vertant in quaslibet species corporales, etiam ipsas veras, sicut aqua vera in verum vinum conversa est a Domino (Joan. 2, 9): an ipsa propria corpora sua transformant in quod voluerint, accommodate² ad id quod agunt. Sed quodlibet horum sit, ad præsentem quæstionem non pertinet. Et quamvis hæc, quoniam homo sum, nullo

¹ Editi, *gerunt*. Plerique Mss., *regunt*.

² Ita Mss. At editi, *accommodatu*.

¹ sola fere editio Lov., *debitum*.

experimento possim comprehendere, sicut Angeli qui hæc agunt, et magis ea norunt quam ego novi, quatenus mutetur corpus meum in affectu¹ voluntatis meæ, sive quod in me, sive quod ex aliis expertus sum: quid horum tamen ex divinarum Scripturarum auctoritatibus credam, nunc non opus est dicere, ne cogar probare, et fiat sermo longior de re qua non indiget præsens quæstio.

6. Illud nunc videndum est, utrum Angeli tunc agebant et illas corporum species apparentes oculis hominum, et illas voces insonantes auribus, cum ipsa sensibilis creatura ad nutum serviens Conditori², in quod opus erat pro tempore vertebatur, sicut in libro Sapientiæ scriptum est: *Creatura enim tibi factori deserviens, extenditur in tormentum adversum injustos, et lenior fit ad benefaciendum iis qui in te confidunt. Propter hoc et tunc in omnia se transfigurans, omnium nutritrici gratiæ tuæ deserviebat ad voluntatem horum qui te desiderabant* (Sap. xvi, 24, 25). Pervenit enim potentia voluntatis Dei³ per creaturam spiritualem usque ad effectus visibiles atque sensibiles creaturæ corporalis. Ubi enim non operatur quod vult Dei omnipotentis sapientia, quæ pertendit a fine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suaviter (Id. viii, 1)?

CAPUT II. — 7. *Voluntas Dei causa superior omnis corporeæ mutationis. Exemplo id demonstratur.* Sed alius est ordo naturalis in conversione et mutabilitate corporum, qui quamvis etiam ipse ad nutum Dei serviat, perseverantia tamen consuetudinis amisit admirationem: sicuti sunt quæ vel brevissimis, vel certe non longis intervallis temporum, cælo, terra, marique mutantur, sive nascentibus, sive occidentibus rebus, sive alias aliter atque aliter apparentibus: alia vero quamvis ex ipso ordine venientia, tamen propter longiora intervalla temporum minus usitata. Quæ licet multi stupeant, ab inquisitoribus hujus sæculi comprehensa sunt, et progressu generationum quo sæpius repetita, et a pluribus cognita, eo minus mira sunt. Sicuti sunt defectus luminarium, et raro existentes quædam species siderum, et terræ motus, et monstruosi partus animalium, et quæcumque similia, quorum nihil fit nisi voluntate Dei, sed plerisque non apparet. Itaque licuit vanitati philosophorum, etiam causis aliis ea tribuere, vel veris, sed proximis, cum omnino videre non possent superiorem cæteris omnibus causam, id est voluntatem Dei; vel falsis, et ne ab ipsa quidem per investigatione corporalium rerum atque motionum, sed a sua suspitione et errore prolatis.

8. Dicam si potero quiddam, exempli gratia, quo hæc apertiora sint. Est certe in corpore humano quædam moles carnis, et formæ species, et ordo distinctioque membrorum, et temperatio valetudinis: hoc corpus inspirata anima regit, eademque rationalis; et ideo quamvis mutabilis, tamen quæ possit illius incommutabilis sapientiæ participes esse, ut sit partici-

patio ejus in idipsum, sicut in Psalmo scriptum est de omnibus sanctis, ex quibus tanquam lapidibus vivis ædificatur illa Jerusalem mater nostra æterna in cælis. Ita enim canitur: *Jerusalem, quæ ædificatur ut civitas, cujus participatio ejus in idipsum* (Psal. cxxi, 3). *Idipsum* quippe hoc loco illud summum et incommutabile bonum intelligitur, quod Deus est, atque sapientia voluntasque ipsius. Cui cantatur alio loco: *Mutabis ea, et mutabuntur; tu vero idem ipse es* (Psal. ci, 27, 28).

CAPUT III. — *De eodem argumento.* Constitua- mus ergo animo talem sapientem, cujus anima rationalis jam sit particeps incommutabilis æternæque veritatis, quam de omnibus suis actionibus consulat, nec aliquid omnino faciat, quod non in ea cognoverit esse faciendum, ut ei subditus eique obtemperans recte faciat. Iste si consulta summa ratioque diviniæ justitiæ, quam in secreto audiret aure cordis sui, eaque sibi jubente, in aliquo officio misericordiæ corpus labore fatigaret, aegritudinemque contraheret, consultisque medicis ab alio diceretur causam morbi esse corporis siccitatem, ab alio autem humoris immoderationem: unus eorum veram causam diceret, alter erraret, uterque tamen de proximis causis, id est, corporalibus pronuntiaret. At si illius siccitatis causa quæreretur, et inveniretur voluntarius labor; jam ventum esset ad superiorem causam, quam ab anima proficisceretur ad afficiendum corpus quod regit: sed nec ipsa prima esset; illa enim procul dubio superior erat in ipsa incommutabili Sapientia, cui hominis sapientis anima in charitate serviens, et ineffabiliter jubenti obediens, voluntarium laborem susceperat: ita non nisi Dei voluntas causa prima illius aegritudinis veracissime reperiretur. Jam vero si in labore officioso et pio adhibuisset ille sapiens ministros collaborantes secum in opere bono, nec tamen eadem voluntate Deo servientes, sed ad carnalium cupiditatum⁴ suarum mercedem pervenire cupientes, vel incommoda carnalia devitantes; adhibuisset etiam jumenta, si hoc exigeret illius operis implendi procuratio, quæ utique jumenta irrationalia essent animalia, nec ideo moverent membra sub sarcinis, quod aliquid de illo bono opere cogitarent, sed naturali appetitu suæ voluptatis et devitatione molestiæ; postremo adhibuisset etiam ipsa corpora⁵ omni sensu carentia, quæ illi operi essent necessaria, frumentum scilicet, et vinum, et oleum, vestem, nummum, codicem, et si qua hujusmodi; in his certe omnibus in illo opere versantibus corporibus, sive animatis sive inanimatis, quæcumque moverentur, altererentur, repararentur, exterminarentur, reformarentur, alio atque alio modo locis et temporibus affecta mutarentur: num alia esset istorum omnium visibilium et mutabilium factorum causa, nisi illa invisibilis et incommutabilis voluntas Dei per animam justam, sicut eadem Sapientia, cunctis utens, et malis⁶ et irrationalibus animis,

¹ Decem Mss., in affectum.

² Editi, Conditoris. At Mss. conditi.

³ Sic Mss. magno consensu. At editi, sapientia voluntatis Dei.

⁴ Plures Mss., carnalium voluntatum. Duo, voluptatum.

⁵ Editi, corporea. At Mss. corpora.

⁶ Editi, et malis rationalibus, et irrationalibus. Apud Mss. vox, rationalibus, subintelligenda relinquitur.

et postremo corporibus, sive quæ illis inspirarentur et animarentur, sive omni sensu carentibus, cum primitus uteretur ipsa bona anima et sancta, quam sibi ad pium et religiosum obsequium subdidisset?

CAPUT IV. — 9. *Deus omnibus creaturis utitur ut vult, et visibilia facit ad se ipsum demonstrandum.* Quod ergo de uno sapiente, quamvis adhuc mortale corpus gestante, quamvis ex parte vidente, posuimus exempli gratia; hoc de aliqua domo, ubi aliquorum talium societas est, hoc de civitate vel etiam de orbe terrarum licet cogitare, si pones sapientes sanctoque ac perfecte Deo subditos sit principatus, et regimen rerum humanarum. Sed hoc quia nondum est¹ (oportet enim nos in hac peregrinatione prius mortaliter exerceri, et per viros mansuetudinis et patientiæ in flagellis erudiri), illam ipsam supernam atque cælestem, unde peregrinamur, patriam cogitemus. Illic enim Dei voluntas, qui facit angelos suos spiritus, et ministros suos ignem flagrantem (*Psal. ciii, 4*), in spiritibus summa pace atque amicitia copulatis, et in unam voluntatem quodam spirituali charitatis igne conflatis, tanquam in excelsa et sancta et secreta sede præsidens, velut in domo sua et in templo suo, inde se, quibusdam ordinatissimis creaturæ motibus, primo spiritualibus, deinde corporalibus, per cuncta diffundit, et utitur omnibus ad incommutabile arbitrium sententiæ suæ, sive incorporeis sive corporeis rebus, sive rationalibus sive irrationalibus spiritibus, sive bonis per ejus gratiam sive malis per propriam voluntatem. Sed quemadmodum corpora crassiora et inferiora per subtiliora et potentiora quodam ordine reguntur; ita omnia corpora per spiritum vitæ, et spiritus vitæ irrationalis per spiritum vitæ rationalem, et spiritus vitæ rationalis descripto atque peccator per spiritum vitæ rationalem pium et justum, et ille per ipsum Deum, ac sic universa creatura per Creatorem suum, ex quo et per quem et in quo etiam condita atque instituta est (*Coloss. i, 16*): ac per hoc voluntas Dei est prima et summa causa omnium corporalium specierum atque motionum. Nihil enim sit visibiliter et sensibiliter, quod non de interiore invisibili atque intelligibili aula summi Imperatoris, aut jubeatur, aut permittatur, secundum ineffabilem justitiam præmiorum atque poenarum, gratiarum et retributionum, in ista totius creaturæ amplissima quadam immensaque republica.

10. Si ergo apostolus Paulus, quamvis adhuc portaret sarcinam corporis, quod corrumpitur et aggravat animam (*Sap. ix, 15*), quamvis adhuc ex parte atque in enigmate videret (*I Cor. xiii, 12*), optans dissolvi et esse cum Christo (*Philipp. i, 23*), et in semetipso ingemiscens, adoptionem expectans redemptionem corporis sui (*Rom. viii, 23*), potuit tamen significando prædicare Dominum Jesum Christum, aliter per linguam suam, aliter per Epistolam, aliter per Sacramentum corporis et sanguinis ejus (nec lin-

quam quippe ejus, nec membranas, nec atramentum, nec significantes sonos lingua editos, nec signa litterarum conscripta pelliculis, corpus Christi et sanguinem dicimus; sed illud tantum quod ex fructibus terræ acceptum et prece mystica consecratum ritu sumimus ad salutem spiritualem in memoriam pro nobis Dominicæ passionis: quod cum per manus hominum ad illam visibilem speciem perducatur, non sanctificatur ut sit tam magnum Sacramentum, nisi operante invisibiliter Spiritu Dei, cum hæc omnia quæ per corporales motus in illo opere sunt, Deus operetur, moveus primitus invisibilia ministrorum, sive animas hominum, sive oculorum spirituum sibi subditas servitutes): quid mirum si etiam in creatura cæli et terræ, maris et aeris, facit Deus quæ vult sensibilia atque visibilia, ad se ipsum in eis, sicut oportere ipse novit, significandum et demonstrandum, non ipsa sua qua est apparente substantia, quæ omnino incommutabilis est, omnibusque spiritibus, quos creavit, interiori secretiusque sublimior?

CAPUT V. — 11. *Miracula cur non consueta opera.* Vi enim divina totam spiritualem corporalemque administrante creaturam, omnium annorum certis diebus advocantur aquæ maris, et effunduntur super faciem terræ. Sed cum hoc orante sancto Elia factum est, quia præcesserat tam continua et tam longa serenitas, ut deficerent fame homines, nec ea hora qua ille Dei servus oravit, aer ipse aliqua humida facie mox futuræ pluvie signa prætulerat, consecratis tantis et tam velociter imbribus apparuit vis divina, quibus illud dabatur dispensabaturque miraculum (*III Reg. xviii, 45*). Ita Deus operatur solemnissima fulgura atque tonitrua: sed quia in monte Sina inusitato modo flebant, vocesque illa non strepitu confuso edebantur, sed eis quedam signa dari certissimis iudiciis apparerat, miracula erant (*Exod. xix, 16*). Quis attrahit humorem per radicem vitis ad botrum, et vinum facit, nisi Deus, qui et homine plantante et rigante incrementum dat (*I Cor. iii, 7*)? Sed cum ad nutum Domini aqua in vinum inusitata celeritate conversa est, etiam stultis latentibus vis divina declarata est (*Joan. ii, 9*). Quis arbusta fronde ac flore vestit solempiter, nisi Deus? Verum cum floruit virga sacerdotis Aaron, collocata est quodam modo cum dubitante humanitate divinitas (*Nun. xvii, 8*). Et lignis certe omnibus et omnium animalium carnibus gignendis atque formandis communis est terrena materies: et quis ea facit, nisi qui dixit ut hæc terra produceret (*Gen. i, 24*), et in eodem verbo suo quæ creavit, regit atque agit? Sed cum eandem materiam ex virga Moysi in carnem serpentis proximo ac velociter vertit, miraculum fuit (*Exod. iv, 3*), rei quidem mutabilis, sed tamen inusitata mutatio. Quis autem animat quæque viva nascentia, nisi qui et illum serpentem ad horam, sicut opus fuerat, animavit?

CAPUT VI. — *Sola varietas facit miraculum.* Et quis reddidit cadaveribus animas suas, cum resurgerent mortui (*Ezech. xxxvii, 1-10*), nisi qui animat (*Vingt-huit*)

¹ Editio Lov.: Sed hoc quidem nondum est; ac post verbum, erudiri, addita particula, ut, sic connectit sequentia: ut illam ipsam, etc. Castigatur ex manuscryptis.

carne in uteris matrum, ut oriantur morituri¹? Sed cum sunt illa continuo quasi quodam fluvio labentium manantiumque rerum, et ex occulto, in promptum, atque ex prompto in occultum usitato itinere transeuntium, naturalia dicuntur: cum vero admonendis hominibus inusitata mutabilitate ingeruntur, magna nominantur.

CAPUT VII — 12. *Miracula magna per magicas artes.* Hic video quid infirmæ cogitationi possit occurrere, cur scilicet ista miracula etiam magicis artibus fiant: nam et magi Pharaonis similiter serpentes fecerunt, et alia similia. Sed illud amplius est admirandum, quomodo magorum illa potentia, quæ serpentes facere potuit, ubi ad muscas minutissimas ventum est, omnino defecit. Scyniphes enim musculæ sunt brevissimæ, qua tertia plaga superbus populus Ægyptiorum credebatur. Ibi certe deficientes magi dixerunt: *Digitus Dei est hoc*² (*Exod. vii, et viii.*). Unde intelligi datur, ne ipsos quidem transgressores angelos et aereas potestates, in imam istam caliginem tanquam in sui generis carcerem, ab illius sublimis æthereæ puritatis habitatione detrusas, per quas magicæ artes possunt quidquid possunt, valere aliquid, nisi data desuper potestate. Datur autem vel ad fallendos fallaces, sicut in Ægyptios, et in ipsos etiam magos data est, ut in eorum spirituum seductione viderentur admirandi a quibus fiebant, a Dei veritate damnandi; vel ad admonendos fideles, ne tale aliquid facere pro magno desiderant, propter quod etiam nobis Scripturæ auctoritate sunt prodita; vel ad exercendam, probandam, manifestandamque justorum patientiam. Neque enim parva visibilium-miraculorum potentia, Job cuncta quæ habebat amisit, et filios et ipsam corporis sanitatem (*Job. i et ii*).

CAPUT VIII. — 13. *Solus Deus creat etiam illa quæ magicis artibus transformantur.* Nec ideo putandum est istis transgressoribus angelis ad nutum servire hanc visibilium rerum materiam, sed Deo potius, a quo hæc potestas datur, quantum in sublimi et spiritali sede incommutabilis iudicat. Nam et dampnatis iniquis etiam in metallo servit³ aqua et ignis et terra, ut faciant inde quod volunt, sed quantum sinitur. Nec sane creatores illi mali angeli dicendi sunt, quia per illos magi resistentes famulo Dei ranas et serpentes fecerunt: non enim ipsi eas creaverunt. Omnium quippe rerum quæ corporaliter visibiliterque nascuntur, occulta quædam semina in istis corporeis mundi hujus elementis latent. Alia sunt enim hæc jam conspicua oculis nostris ex fructibus et animantibus, alia vero illa occulta istorum seminum semina, unde jubente Creatore produxit aqua prima natantia et volatilia, terra autem prima sui generis⁴ germina, et prima sui

generis animalia (*Gen. i, 20-25*). Neque enim tunc in hujuscemodi fetus ita producta sunt⁵, ut in eis quæ producta sunt vis illa consumpta sit: sed plerumque desunt congruæ temperamentorum occasiones, quibus erumpant, et species suas peragant. Ecce enim livissimus surculus semen est; nam convenienter mandatus terræ arborum facit. Hujus autem sarculi subtilius semen aliquod ejusdem generis granum est, et huc usque⁶ nobis visibile. Jam vero hujus etiam garmi semen quamvis oculis videre nequeamus, ratio tamen conjicere possumus: quia nisi talis aliqua vis esset in istis elementis, non plerumque nascerentur ex terra quæ ibi seminata non essent; nec animalia tam multa, nulla marium feminarumque commixtione precedente, sive in terra, sive in aqua, quæ tamen crescunt et coeundo alia pariunt, cum illa nullis coeuntibus parentibus orta sint. Et certe apes semina florum non coeundo concipiunt, sed tanquam sparsa per terras ore colligunt. Invisibile enim seminum creator, ipse creator est omnium rerum: quoniam quæcumque nascendo ad oculos nostros exeunt, ex occultis seminibus accipiunt progrediendi primordia, et incrementa debitæ magnitudinis distinctionesque formarum ab originalibus tanquam regulis sumunt. Sicut ergo nec parentes dicimus creatores hominum, nec agricolæ creatores frugum, quamvis eorum extrinsecus adhibitis motibus ista creanda Dei virtus interius operetur: ita non solum malos, sed nec bonos Angelos fas est putare creatores, si pro subtilitate sui sensus et corporis, semina rerum istarum nobis occultiora noverunt, et ea per congruas temperationes elementorum latenter spargunt, atque ita gignendarum rerum et accelerandorum incrementorum præbeant occasiones. Sed nec boni hæc, nisi quantum Deus jubet, nec mali hæc injuste faciunt, nisi quantum juste ipse permittit. Nam iniqui malitia voluntatem suam habet injustam; potestatem autem non nisi juste accipit⁷, sive ad poenam suam, sive ad aliorum, vel poenam malorum, vel laudem honorum.

14. Itaque apostolus Paulus discernens interius Deum creatorem atque formantem, ab operibus creaturæ quæ adinvenitur extrinsecus, et de agricultura similitudinem assumens ait: *Ego plantavi, Apollo rigavit; sed Deus incrementum dedit* (*I Cor. iii, 6*). Sicut ergo in ipsa vita nostram mentem justificando formare non potest nisi Deus, prædicare autem Evangelium extrinsecus et homines possunt, non solum boni per veritatem, sed etiam mali per occasionem (*Philipp. i, 18*): ita creationem rerum visibilium Deus interius operatur; exteriores autem operationes sive bonorum sive malorum, vel Angelorum vel hominum, sive etiam quorumcumque animalium, secundam imperium suum et a se imperitas distributiones potestatum et appetitiones commoditatum, ita rerum naturæ adhibet

¹ Hic editi addunt; *similiter et de communi materia, quæ in caussis mundialibus consistit, subito ad tempus prodire arietem et columbam constituit, quibus unus rigor carneus et in tempore et ex tempore accessionis et recessionis, non dispar, sed inusitatus apparuit.* Absent ab omnibus prope Mss.

² Editi, est hic. At Mss., est hoc; juxta græcum LXX.

³ Apud Er. Lugd. Ven. Lov., servient. M.

⁴ Quædam Mss. hoc priore loco præterunt, sui generis.

⁵ Editi, tunc hujuscemodi fetus ita producti sunt. At Mss., tunc in hujuscemodi fetus (id est, ad gignendos fetus sui generis) ita producta sunt.

⁶ In multis Mss., et hoc usque.

⁷ Sicut plerique ac meliores Mss. Editi vero, voluntatem habent injustam, potestatem autem nominis juste accipiunt.

in qua creat omnia, quemadmodum terræ agriculturam. Quapropter ita non possum dicere angelos malos magicis artibus evocatos, creatores fuisse ranarum atque serpentium; sicut non possum dicere homines malos creatores esse segetis, quam per eorum operam videro exortam.

15. Sicut nec Jacob creator colorum in pecoribus fuit, quia libentibus in conceptu matribus variatas virgas quas intuerentur apposuit (*Gen. xxx, 41*). Sed nec ipse pecudes creatrices fuerunt varietatis proles suæ, quia inhæserat animæ illarum discolor phantasia ex coactis variarum virgarum per oculos impressa, quæ non potuit nisi corpus quod sic affecto spiritu animabatur, ex compassione commixtionis afflicere, unde teneris fetuum primordiis colore tenuis aspergeretur¹. Ut enim sic ex semetipsis afficiantur, vel anima ex corpore, vel corpus ex anima, congruæ rationes² id faciunt, quæ incommutabiliter vivunt in ipsa summa Dei sapientia, quam nulla spatia locorum capiunt; et cum ipsa sit incommutabilis, nihil eorum quæ vel commutabiliter sunt deserit, quia nihil eorum nisi per ipsam creatum est. Ut enim de pecoribus non virgæ, sed pecora nascerentur, fecit hoc incommutabilis et invisibilis ratio sapientiæ Dei, per quam creata sunt omnia: ut autem de varietate virgarum, pecorum conceptorum color aliquid duceret, fecit hoc anima gravidæ pecudis per oculos affecta forinsecus, et interius secum pro suo modulo formandi regulam trahens, quam de intima potentiâ sui Creatoris accepit. Sed quanta sit vis animæ ad afflicendam atque mutandam materiam corporalem (cùm tamen creatrix corporis dici non possit, quia omnis causa mutabilis sensibilisque substantiæ, omnisque modus et numerus et pondus ejus unde efficitur ut et sit, et natura ita vel ita sit, ab intelligibili et incommutabili vita, quæ super omnia est, existit, et pervenit usque ad extrema atque terrena), multus sermo est, neque nunc necessarius (a). Verum propterea factum Jacob de pecoribus commemorandum arbitratus sum, ut intelligeretur, si homo qui virgas illas sic posuit, dici non potest creator colorum in aguis et hædis; nec ipse matrum animæ, quæ conceptam per oculos corporis phantasiâ varietatis, seminibus carne conceptis, quantum natura passa est, asperserunt; multo minus dici posse ranarum serpentiumque creatores angelos malos, per quos rægi Pharaonis tunc illa fecerunt.

CAPUT IX. — 16. *Causa originalis omnium a Deo.* Aliud est enim ex intimo ac summo causarum cardine condere atque administrare creaturam, quod qui facit, solus creator est Deus: aliud autem pro distributis ab illo viribus et facultatibus aliquam operationem forinsecus admovere, ut tunc vel tunc, sic vel sic exeat quod creatur. Ista quippe originaliter ac primordialiter in quadam textura elementorum cuncta jam

creata sunt; sed acceptis opportunitatibus procedunt. Nam sicut matres gravidæ sunt fetibus, sic ipse mundus gravidus est causis nascentium: quæ in illo non creantur, nisi ab illa summa essentia, ubi nec oritur, nec moritur aliquid, nec incipit esse, nec desinit. Adhibere autem forinsecus accedentes¹ causas, quæ tametsi non sunt naturales, tamen secundum naturam adhibentur, ut ea quæ secreto naturæ sinu abdita continentur, erumpant et foris creentur quodam modo explicando mensuras et numeros et pondera sua quæ in occulto acceperunt ab illo, qui omnia in mensura et numero et pondere disposuit (*Sap. xi, 21*); non solum mali angeli, sed etiam mali homines possunt, sicut exemplo agriculturæ supra docui.

17. Sed ne de animalibus quasi diversa ratio moveat, quod habent spiritum vitæ cum sensu appetendi quæ secundum naturam sunt, vitandique contraria; etiam hoc est videre quam multi homines noverant, ex quibus herbis, aut carnibus, aut quarumcumque rerum quibuslibet succis aut humoribus, vel ita positis, vel ita obrutis, vel ita contritis, vel ita commixtis, quæ animalia nasci soleant: quorum se quis tam demens audeat dicere creatorem? Quid ergo mirum, si quemadmodum potest nosse quilibet nêquissimus homo, unde illi vel illi vermes muscæque nascantur; ita mali angeli pro subtilitate sui sensus in occultioribus elementorum seminibus norunt, unde ranæ serpentesque nascantur, et hæc per certas et notas temperationum opportunitates occultis motibus adhibendo faciunt creari, non creant? Sed illa homines quæ solent ab hominibus fieri, non mirantur. Quod si quisquam celeritates incrementorum forte miratur, quod illa animantia tam cito facta sunt; attendat quemadmodum et ista pro modulo facultatis humanæ ab hominibus procurentur. Unde enim fit ut eadem corpora citius vermescant æstate quam hieme, citius in calidioribus quam in frigidioribus locis? Sed hæc ab hominibus tanto difficilius adhibentur, quanto desunt sensuum subtilitates, et corporum mobilitates in membris terrenis et pigris. Unde qualibuscumque angelis vicinas causas ab elementis contrahere, quanto facilius est, tanto mirabiliores in hujusmodi operibus eorum existunt celeritates.

18. Sed non est creator, nisi qui principaliter ista format. Nec quisquam hoc potest, nisi ille penes quem primitus sunt omnium quæ sunt mensuræ, numeri, et pondera: et ipse est unus creator Deus, ex cuius ineffabili potentatu fit etiam ut quod possent hi angeli si permetterentur, ideo non possint quia non permittuntur. Neque enim occurrit alia ratio cur non potuerint facere minutissimas muscas, qui ranas serpentesque fecerunt, nisi quia major aderat dominatio prohibentis Dei² per Spiritum sanctum, quod etiam ipsi magi confessi sunt, dicentes, *Digitus Dei est hoc* (*Exod. vii, 12, et viii, 7, 18, 19*). Quid autem possint per naturam, nec possint per prohibitionem, et quid per ipsius naturæ suæ conditionem facere non stantur; ho-

¹ Apud Fr. Lugd. Ven. Lov., *video*. M.

² Duo tantum Mss., *color exterius aspergeretur*.

³ Flerique Mss., *congruentiæ rationis*.

(a) De hoc vide infra lib. 11, cap. 2; et de Civitate Dei. lib. 12, cap. 23, et lib. 18, cap. 5.

¹ Sic Mss. At editi, *accidentis*.

² Sic Mss. At editi, *prohibendi*; omissio, *Dei*.

nium explorare difficile est, imo vero impossibile, nisi per illud donum Dei, quod Apostolus commemorat dicens, *Alii dijudicatio spirituum* (I Cor. xii, 10). Novimus enim hominem posse ambulare, et neque hoc posse si non permittatur, volare autem non posse etiam si permittatur. Sic et illi angeli quædam possunt facere, si permittantur ab angelis potentioribus ex imperio Dei: quædam vero non possunt, nec si ab eis permittantur; quia ille non permittit, a quo illis est talis naturæ modus, qui etiam per angelos suos et illa plerumque non permittit, quæ concessit ut possint.

19. Exceptis igitur illis, quæ usitatissimo transcurso temporum in rerum naturæ ordine corporaliter fiunt, sicuti sunt ortus occasusque siderum, generationes et mortes animalium, seminum et germinum innumera-biles diversitates, nebulae et nubes, nives et pluviae, fulgura et tonitrua, fulmina et grandines, venti et ignes, frigus et æstus, et omnia talia: exceptis etiam illis quæ in eodem ordine rara sunt, sicut defectus luminum, et species inusitatæ siderum, et monstra, et terræ motus, et similia: exceptis ergo istis omnibus, quorum quidem prima et summa causa non est nisi voluntas Dei: unde et in Psalmo, cum quædam hujus generis essent commemorata, *Ignis, grando, nix, glacies, spiritus tempestatis*; ne quis ea vel fortuito, vel causis tantummodo corporalibus, vel etiam spiritualibus, tamen præter voluntatem Dei existentibus agi crederet, continuo subjicit, *Quæ faciunt verbum ejus* (Psal. cxlviii, 8):

CAPUT X. — *Quot modis creatura assumitur ad significandum. Eucharistia.* Sed his, ut dicere cõperam, exceptis, alia sunt illa quæ quamvis ex eadem materia corporali, ad aliquid tamen divinitus annuntiandum nostris sensibus admoventur, quæ proprie miracula et signa dicuntur, nec in omnibus quæ nobis a Domino Deo annuntiantur, ipsius Dei persona suscipitur. Cum autem suscipitur, aliquando in angelo demonstratur, aliquando in ea specie quæ non est quod angelus, quamvis per angelum disposita ministeretur: rursus cum in ea specie suscipitur quæ non est quod angelus, aliquando jam erat ipsum corpus, et ad hoc demonstrandum in aliquam mutationem assumitur; aliquando ad hoc exoritur, et re peracta rursus assumitur. Sicut etiam cum homines annuntiant, aliquando ex sua persona verba Dei loquuntur, sicuti cum præmittitur, *Dixit Dominus*; aut, *Hæc dicit Dominus* (Jerem. xxxi, 1, 2); aut tale aliquid: aliquando autem nihil tale præmittentes, ipsam Dei personam in se suscipiunt, sicuti est, *Intellectum tibi dabo, et constituam te in via qua ingredieris* (Psal. xxxi, 8). Sic non solum in dictis, verum etiam in factis, Dei persona significanda imponitur prophetae, ut eam gerat in ministerio prophetiæ; sicut ejus personam gerebat qui vestimentum suum divisit in duodecim partes, et ex eis decem servo regis Salomonis dedit, regi futuro Israel (III Reg. xi, 30, 31): aliquando etiam res quæ non erat quod propheta, et erat jam in terrenis rebus, in hujusmodi significationem assumpta est; sicut som-

nio viso Jacob evigilans fecit de lapide, quem dormiens habebat ad caput (Gen. xxviii, 18): aliquando ad hoc fit eadem species, vel aliquantulum mansura, sicut potuit serpens ille æneus exaltatus in eremo (Num. xxi, 9), sicut possunt et litteræ; vel peracto ministerio transitura, sicut panis ad hoc factus in accipiendo Sacramento consumitur.

20. Sed quia hæc hominibus nota sunt, quia per homines fiunt, honorem tanquam religiosa possunt habere, stuporem tanquam mira non possunt. Itaque illa quæ per Angelos fiunt, quo difficiliora et ignotiora, eo mirabilia sunt nobis: illis autem tanquam suæ actiones notæ atque faciles. Loquitur ex persona Dei angelus homini, dicens, *Ego sum Deus Abraham, et Deus Isaac, et Deus Jacob*; cum Scriptura prædixisset, *Visus est ei angelus Domini* (Exod. iii, 6, 2): loquitur et homo ex persona Domini, dicens, *Audi, populus meus, et loquar tibi; Israel, et testificabor tibi; Deus Deus tuus ego sum* (Psal. lxxx, 9, 11). Assumpta est virga ad significationem, et in serpentem angelica facultate mutata est (Exod. vii, 10): quæ facultas cum desit homini, assumptus est tamen et ab homine lapis ad talem aliquam significationem (Gen. xxviii, 18). Inter factum angeli et factum hominis plurimum distat: illud et mirandum et intelligendum est, hoc autem tantummodo intelligendum. Quod ex utroque intelligitur, fortassis unum est; at illa ex quibus intelligitur, diversa sunt: tanquam si nomen Domini et auro et atramento scribatur; illud est pretiosius, illud vilius; quod tamen in utroque significatur, id ipsum est. Et quamvis idem significaverit ex virga Moysi serpens, quod lapis Jacob; melius tamen aliquid lapis Jacob, quam serpentes magorum. Nam sicut unctio lapidis Christum in carne, in qua unctus est oleo exultationis præ participibus suis (Psal. cxlv, 8); ita virga Moysi conversa in serpentem, ipsum Christum factum obedientem usque ad mortem crucis (Philipp. ii, 8). Unde ait, *Sicut exaltavit Moyses serpentem in eremo; sic oportet exaltari Filium hominis, ut omnis qui credit in ipsum, non pereat, sed habeat vitam æternam* (Joan. iii, 14, 15): sicut intuentes illum serpentem exaltatum in eremo, serpentum morsibus non peribant. *Vetus enim homo noster confixus est cruci cum illo, ut evacuaretur corpus peccati* (Rom. vi, 6). Per serpentem enim intelligitur mors, quæ facta est a serpente in paradiso (Gen. iii), modo locutionis per efficientem id quod efficitur demonstrante. Ergo virga in serpentem, Christus in mortem: et serpens rursus in virgam, Christus in resurrectionem totus cum corpore suo, quod est Ecclesia (Coloss. i, 24), quod in fine temporis erit, quem serpentis cauda significat, quam Moyses tenuit, ut rediret in virgam (Exod. iv, 4). Serpentes autem magorum tanquam mortui sæculi, nisi credentes in Christum tanquam devorati in corpus ejus intraverint, resurgere in illo non poterunt (Id. vii, 12). Lapis ergo Jacob, ut dixi, melius aliquid significavit quam serpentes magorum: at enim factum magorum multo mirabilius. Verum hæc ita non præjudicant rebus intelligendis, tanquam si hominis nomen scribatur at-

ro, et Dei atramento.

21. Illas etiam nubes et ignes quomodo fecerint vel assumpserint Angeli ad significandum quod annuntiant, etiam si Dominus vel Spiritus sanctus illis corporatibus formis ostendebatur, quis novit hominum? sicut infantes non noverunt quod in altari ponitur et peracta pietatis celebratione consumitur, unde vel quomodo conficiatur; unde in usum religionis assumatur. Et si nunquam discant experimento vel suo vel aliorum, et nunquam illam speciem rerum videant, nisi inter celebrationes Sacramentorum cum offertur et datur, dicaturque illis auctoritate gravissima, cujus corpus et sanguis sit, nihil aliud credent, nisi omnino in illa specie Dominum oculis apparuisse mortalium, et de latere tali percusso, liquorem illum omnino fluxisse (*Joan. xix, 34*). Mihi autem omnino utile est ut meminerim virium mearum, fratresque meos admoneam ut et ipsi meminerint suarum, ne ultra quam tutum est humana progrediatur infirmitas. Quemadmodum enim hæc faciant Angeli, vel potius Deus quemadmodum hæc faciat per Angelos suos, et quantum fieri velit etiam per angelos malos, sive siuendo, sive jubendo, sive cogendo, ex occulta sede altissimi imperii sui; nec oculorum acie penetrare, nec fiducia rationis enucleare, nec propectu mentis comprehendere valeo, ut tam certus hinc loquar ad omnia quæ requiri de his rebus possunt, quam si essem angelus, aut propheta, aut apostolus. *Cogitationes enim mortalium timidæ, et incertæ providentiæ nostræ. Corpus enim quod corrumpitur, aggravat animam, et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem. Et difficile æstimamus quæ in terra sunt, et quæ in prospectu sunt, invenimus cum labore: quæ in cælis sunt autem, quis investigabit?* Sed quia sequitur et dicit, *Sensum autem tuum quis sciet, nisi tu dederis sapientiam, et miseris Spiritum sanctum tuum de altissimis* (*Sap. ix, 14-17*)? quæ in cælis sunt quidem, non investigamus, quo rerum genere et corpora angelica secundum propriam dignitatem, et eorum quædam corporalis actio continetur; secundum Spiritum tamen Dei missum nobis de altissimis et impartitam ejus gratiam mentibus nostris, audeo fiducialiter dicere, nec Deum Patrem, nec Verbum ejus, nec Spiritum ejus, quod Deus unus est, per id quod est, atque idipsum est, ullo modo esse mutabilem, ac per hoc multo minus esse visibilem. Quoniam sunt quædam quamvis mutabilia, non tamen visibilia, sicut nostræ cogitationes, et memoriæ, et voluntates, et omnis incorporea creatura: visibile autem quidquam non est, quod non sit mutabile.

CAPUT XI. — *Essentia Dei nunquam per se apparuit. Angelorum ministerio factæ divinæ Patribus apparitiones. Objectio ex loquendi modo ducta diluitur. Apparitionem Dei ipsi Abrahamæ perinde ac Moysi, per Angelos factam esse. Idem probatur ex lege data Moysi per Angelos. Quid dictum in hoc libro, quid dicendum in sequente. Quapropter substantia, vel, si melius dicitur, essentia Dei, ubi pro modulo nostro ex quantalacumque particulaintelligimus Patrem et Filium et Spiritum*

sanctum, quandoquidem nullo modo mutabilis est, nullo modo potest ipsa per semetipsam esse visibilis.

22. Proinde illa omnia quæ Patribus visa sunt, cum Deus illis secundum suam dispensationem temporibus congruam præsentaretur, per creaturam facta esse manifestum est. Et si nos hæc quomodo ex ministris Angelis fecerit, per Angelos tamen esse facta, non ex nostro sensu dicimus, ne cuiquam videamur plus sapere; sed sapimus ad temperantiam, sicut Deus nobis partitus est mensuram fidei (*Rom. xii, 3*), et credimus, propter quod et loquimur (*II Cor. iv, 13*). Exstat enim auctoritas divinarum Scripturarum, unde mens nostra deviare non debet, nec relicto solidamento divini eloqui per suspicionem suarum abrupta præcipitari, ubi nec sensus corporis regit, nec perspicua ratio veritatis elucet. Apertissime quippe scriptum est in Epistola ad Hebræos, cum dispensatio Novi Testamenti a dispensatione Veteris Testamenti secundum congruentiam sæculorum ac temporum distingueretur, non tantum illa visibilia, sed ipsum etiam sermonem per Angelos factum. Sic enim dicit: *Ad quem autem Angelorum dixi aliquando: Sede ad dexteram meam, quo usque ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum? Nonne omnes sunt ministri spiritus, ad ministrationem missi, propter eos qui futuri sunt hæreditate possidere salutem* (*Hebr. i, 13, 14*)? Hinc ostendit illa omnia non solum per Angelos facta, sed etiam propter nos facta, id est, propter populum Dei, cui promittitur hæreditas vitæ æternæ. Sicut ad Corinthios etiam scriptum est: *Omnia hæc in figura contingebant illis; scripta sunt autem ad correctionem nostram, in quos finis sæculorum obvenit* (*I Cor. x, 11*). Deinde quia tunc per Angelos, nunc autem per Filium sermo factus est, consequenter aperte demonstrans: *Propterea, inquit, abundantius oportet attendere nos ea quæ audivimus, ne forte defluamus: si enim qui per Angelos dictus est, sermo factus est firmus, et omnis prævaricatio et inobedientia justam accepit mercedis retributionem; quomodo nos effugiumus, tantam negligentes salutem?* Et quasi quæreret quam salutem, ut ostenderet se de Novo Testamento jam dicere, id est, sermone qui non per Angelos, sed per Dominum factus est: *Quæ cum initium accepisset, inquit, ut enarraretur per Dominum, ab iis qui audierunt, in nos confirmata est, contestante Deo signis et portentis, et variis virtutibus, et Spiritus sancti divisionibus secundum suam voluntatem* (*Hebr. ii, 1-4*).

23. Sed, ait aliquis, cur ergo scriptum est, *Dixit Dominus ad Moysen*; et non potius, *Dixit Angelus ad Moysen*? Quia cum verba iudicis præco pronuntiat, non scribitur in gestis, ille præco dixit; sed, ille iudex: sic etiam loquente propheta sancto, etsi dicamus, *Propheta dixit*, nihil aliud quam Dominum dixisse intelligi volumus. Et si dicamus, *Dominus dixit*, prophetam non subtrahimus, sed quis per eum dixerit admonemus. Et illa quidem Scriptura sæpe aperit angelum esse Dominum¹, quo loquente identidem

¹ Plerique Mss., *Domina*.

dicitur, Dominus dixit, sicut jam demonstravimus. Sed propter eos, qui cum Scriptura illic angelum nominat, ipsum per se ipsum Filium Dei volunt intelligi, quia propter annuntiationem paternæ ac suæ voluntatis a propheta dictus est angelus: propterea volui ex hac epistola manifestius testimonium dare, ubi non dictum est, per Angelum; sed *per Angelos*.

24. Nam et Stephanus in Actibus Apostolorum eo more narrat hæc, quo etiam in Libris veteribus conscripta sunt: *Viri fratres et patres, audite, inquit: Deus gloriæ apparuit Abraham patri nostro, cum esset in Mesopotamia*¹ (Act. vii, 2). Ne quis autem arbitraretur tunc Deum gloriæ, per id quod in se ipso est, cuiusquam oculis apparuisse mortaliū, in consequentibus dicit, quod Moysi angelus apparuerit. *Fugit, inquit, Moyses in verbo isto, et factus est inquilinus in terra Madian, ubi genuit filios duos. Et completis illic quadraginta annis, apparuit illi in deserto montis Sina angelus Domini in flamma ignis in rubo. Moyses autem videns, mirabatur viam. Qui cum accederet considerare, facta est vox Domini dicens: Ego sum Deus patrum tuorum, Deus Abraham, et Deus Isaac, et Deus Jacob. Tremefactus autem Moyses, non audebat considerare. Dixitque illi Dominus, Solve calceamentum pedum tuorum (Exod. iii, 15-iii, 7), etc. Hic certe et angelum et Dominum dicit, eundemque Deum Abraham, et Deum Isaac, et Deum Jacob, sicut in Genesi scriptum est.*

25. An forte quisquam dicturus est quod Moysi per angelum apparuit Dominus, Abraham vero per se ipsum? At hoc a Stephano non queramus: ipsum librum unde Stephanus ista narravit, interrogemus. Numquid enim quia scriptum est, *Et dixit Dominus Deus ad Abraham (Gen. xii, 1)*; et paulo post, *Et visus est Dominus Deus Abraham (Id. xvii, 1)*: propterea ista non per Angelos facta sunt? Cum alio loco similiter dicat, *Visus est autem ei Deus ad ilicem Mambre, sedenti ad ostium tabernaculi sui meridie*; et tamen consequenter adiungat, *Respicens autem oculis suis vidit, et ecce tres viri stabant super eum*²; de quibus jam diximus (Id. xviii, 1, 2). Quomodo enim poterunt isti, qui vel a verbis ad intellectum nolunt assurgere, vel facile se ab intellectu in verba præcipitant, quomodo poterunt explicare visum esse Deum in viris tribus, nisi eos, sicut etiam consequentia docent, angelos fuisse fateantur? An quia non dictum est, Angelus ei locutus est, vel, apparuit; propterea dicere audebunt, Moysi quidem illam visionem ac vocem per angelum factam, quia ita scriptum est; Abraham autem, quia commemoratio angeli non est facta, per substantiam suam Deum apparuisse atque sopuisse? Quid quod nec apud Abraham de angelo tacitum est? Nam ita legitur, cum immolandus illius ejus præciperetur³: *Et factum est post hæc verba, tenuit Deus Abraham, et dixit ad eum: Abraham, Abra-*

*ham. Et illa dixit: Ecce ego. Et dixit ei: Accipe filium tuum dilectum, quem diligis, Isaac, et vade in terram excelsam, et offer eum ibi in holocaustum super unum montium quem tibi dixerō. Certe hic Deus, non angelus, commemoratus est. Paulo post vero ita se habet Scriptura: *Extendens autem Abraham manum suam, sumpsit gladium, occidere filium suum. Et vocavit eum angelus Domini de caelo, et dixit ei: Abraham, Abraham. Et dixit: Ecce ego. Et dixit: Ne injicias manum tuam super puerum, neque facias ei quidquam. Quid ad hoc respondetur? An dicturi sunt Deum jusuisse ut occideretur Isaac, et angelum prohibuisse; porro ipsum patrem adversum Dei præceptum, qui jusserat ut occideret, obtemperasse angelo ut parceret? Ridentis et abjiciendus hic sensus est. Sed neque huic tam crasso⁴ et abjecto ullum locum Scriptura esse permittit, continuo subjungens: *Nunc enim cognovi quia times Deum tu, et non pepercisti filio tuo dilecto propter me. Quid est, propter me; nisi propter eum qui occidi jusserat? Idem igitur Deus Abraham qui angelus, an potius per angelum Deus? Accipe sequentia; certe jam hic angelus manifestissime expressus est; attende tamen quid contextatur; Respicens Abraham oculis suis vidit, et ecce aries unus tenebatur in arbore sabech cornibus; et abiit Abraham, et accepit arietem, et obtulit eum holocaustum pro Isaac filio suo. Et cognominavit Abraham nomen loci illius, Dominus vidit, ut dicant hodie quod in monte Dominus visus est: sicut paulo ante quod dixit Deus per angelum, *Nunc enim cognovi quia times Deum; non quia tunc Deus cognovisse intelligendus est, sed egisse ut per Deum ipso Abraham cognosceret quantas haberet vires cordis ad obediendum Deo usque ad immolationem unici filii: illo modo locutionis quo significatur per efficientem id quod efficitur, sicut dicitur frigus pigrum, quod pigros facit; ut ideo cognovisse diceretur, quia ipsum Abraham cognoscere fecerat, quem poterat latere dei suæ firmitas, nisi tali experimento probaretur. Ita et hic cognominavit Abraham nomen loci illius, Dominus vidit: id est, quod videri se fecit. Nam continuo secutus ait, *Ut dicant hodie quod in monte Dominus visus est. Ecce idem angelus Dominus dicitur; quare, nisi quia per angelum Dominus? Jam vero in eo quod sequitur, propheticè omnino loquitur angelus, et prorsus aperit quod per angelum Deus loquitur. Et vocavit, inquit, angelus Domini Abraham iterum de caelo, dicens: Per me juravi, dicit Dominus, pro eo quod fecisti hoc verbum, et non pepercisti filio tuo dilecto propter me (Id. xxii), etc. Hæc certe verba, ut dicat ille per quem loquitur Dominus, Hæc dicit Dominus, etiam Prophetæ solent habere. An Filius Dei de Patre ait, *Dicit Dominus*, et ipse est ille Angelus Patris? Quid ergo? de illis tribus viris nonne respiciunt quomodo urgeantur, qui visi sunt Abraham, cum prædictum esset, *Visus est ei Dominus? An quia viri dicti sunt, non erant Angeli? Danielem legant dicentem, Ecce vir Gabriel (Dan. ix, 21).******

¹ Am. et quidam Mss., in Mesopotamia Syriæ.

² Fr. et Lov. hoc loco habent, propter eum. sed constanter Mss. ut supra, libro 2 contra Maximinum, cap. 20, n. 5, super eum. Græce apud LXX, ἐπάνω αὐτοῦ.

³ Mss. plerique, peteretur.

⁴ Editi, volens occidere. Abest, volens, a Mss., et a græco LXX.

⁵ In Mss., tam grosso.

26. Sed quid ultra differimus ora eorum evidentissimo atque gravissimo alio documento oppilare, ubi non angelus singulariter, nec viri pluraliter, sed omnino Angeli dicuntur, per quos sermo non quilibet factus, sed lex ipsa data manifestissime ostenditur, quam certe nullus fidelium dubitat Deum dedisse Moysi ad subjugandum populum Israel, sed tamen per Angelos datam? Ita Stephanus loquitur: *Dura cervice, inquit, et non circumcisi corde et auribus, vos semper Spiritui sancto resististis, sicut et patres vestri. Quem Prophetarum non persecuti sunt patres vestri? Et occiderunt eos qui prænuntiabant de adventu Iusti, cuius nunc vos proditores et interfectores fuistis, qui accepistis legem in edictis Angelorum, nec custodistis (Act. vii, 51-53). Quid hoc evidentius? quid tanta auctoritate robustius? In edictis quidem Angelorum lex illi populo data est: sed Domini Jesu Christi per eam disponebatur et prænuntiabatur adventus; et ipse tanquam Verbum Dei miro et ineffabili modo erat in Angelis, in quorum edictis lex ipsa dabatur. Unde dicit in Evangelio, *Si crederetis Moysi, crederetis et mihi; de me enim ille scripsit (Joan. v, 46)*. Per Angelos ergo tunc Dominus loquebatur, per Angelos Filius Dei, mediator Dei et hominum futurus ex semine Abraham suum disponebat adventum, ut inveniret a quibus reciperetur, confitentes se reos, quos lex non impleta fecerat transgressores. Unde et Apostolus ad Galatas dicit, *Quid ergo lex? Transgressionis gratia posita est¹, donec veniret semen cui promissum est, dispositum² per Angelos in manu Mediatoris (Galat. iii, 19)*: hoc est dispositum per Angelos in manu sua. Non enim natus est per conditionem, sed per potestatem. Quod autem non aliquem ex Angelis dicit mediatorem, sed ipsum Dominum Jesum Christum, in quantum homo fieri dignatus est, habes alio loco: *Unus, inquit, Deus, et unus mediator Dei et hominum, homo Christus Jesus (1 Tim. ii, 5)*. Hinc illud Pascha in interfectione agni (*Exod. xii*): hinc illa omnia quæ*

de Christo venturo in carne atque passuro, sed et resurrecturo in lege figurantur, quæ data est in edictis Angelorum, in quibus Angelis erat utique et Pater, et Filius, et Spiritus sanctus; et aliquando Pater, aliquando Filius, aliquando Spiritus sanctus, aliquando sine ulla distinctione personæ Deus per illos figurabatur, etsi visibilibus et sensibilibus formis apparens, per creaturam tamen suam, non per substantiam, cui videntur corda mundantur per hæc omnia quæ oculis videntur et auribus audiuntur.

27. Sed jam satis, quantum existimo, pro captu nostro disputatum et demonstratum est, quod in hoc libro susceperimus ostendere: constittitque et probabilitate rationis quantum homo vel potius quantum ego potui, et firmitate auctoritatis quantum de Scripturis sanctis divina eloquia patuerunt, quod antiquis patribus nostris ante incarnationem Salvatoris, cum Deus apparere dicebatur, vocis illic ac species corporales per Angelos factæ sunt; sive ipsis loquentibus vel agentibus aliquid ex persona Dei, sicut etiam Prophetas solere ostendimus; sive assumptibus ex creatura quod ipsi non essent, ubi Deus figurate demonstraretur hominibus; quod genus significationum nec Prophetas omisisse, multis exemplis docet Scriptura. Superest igitur jam ut videamus, cum et nato per virginem Domino, et corporali specie sicut columba descendente Spiritu sancto (*Matth. iii, 16*), visisque igneis linguis sonitu facto de celo die Pentecostæ post ascensionem Domini (*Act. ii, 1-4*), non ipsum Dei Verbum per substantiam suam qua Patri æquale atque coeternum est, nec Spiritus Patris et Filii per suam substantiam qua et ipse utrisque æqualis¹ atque coeternus est, sed utique creatura² quæ illis modis formari et existere potuit corporeis atque mortalibus sensibus apparuerit, quid inter illas demonstrationes et has proprietates Filii Dei et Spiritus sancti, quamvis per creaturam visibilem factas, intersit: quod ab alio volumine commodius ordiemur.

¹ Plures Mss., *proposita est*. Græce est, *prosethê*.

² Editi, *disposita*. At plerique Mss., *dispositum*; referendo ad semen.

¹ Ven., *utrisque æqualis*. Lov., *utrisque æqualis*, cum hac annotatione marginali: « Alias, *utrisque æqualis*. » M.

² Ita Mss. Editi vero, *sed utique per creaturam*.

LIBER QUARTUS.

Explicat ad quid missus sit Filius Dei: Christo videlicet pro peccatoribus moriente persuadendum nobis fuisse imprimis et quantum nos dilexerit Deus, et quales dilexerit. Opportune etiam ut ad contemplandum Deum et coherentem Deo numeraremur, verbum in carne venisse. Iesus morte una et simplici duplicem nostram solutam esse; ubi edisserit quem admodum singulum Salvatoris nostri duplo nostro concernat ad salutem, et de perfectione numeri senarii, in quem numerum ipsa simpli ad duplicem ratio deducitur, iustus agit. Docet colligi omnes ex multis in unum per unum mediatorem vitæ Christum, per quem solum vera sit animæ purgatio. Cæterum Filium Dei, quanquam missione factus sit minor propter formam servi quam suscepit, non tamen adeo numerem Patre secundum formam Dei quia ab ipso missus est: eandemque de Spiritu sancti missione rationem esse demonstrat.

PROEMIIUM. — 1. *Scientia Dei a Deo petenda*. Scientiam terrestrium celestiumque rerum magni aestimare solet genus humanum: in quo profecto meliores sunt qui huic scientiæ præponunt nosse semetipsos; laudabiliorque est animus cui nota esse vel infirmitas sua, quam qui ea non respecta, vias siderum scrutatur etiam cogniturus, aut qui jam cogitata tenet, ignorans ipse quæ ingrediatur ad salutem a: firmitatem suam. Qui

vero jam evigilavit in Deum, Spiritus sancti calore excitatus, atque in ejus amore coram se vivit, ad eumque intrare volens nec valens, eoque sibi lucente attendit in se, invenitque se, suamque agritudinem illius munditiæ contemperi non posse cognovit; flere dulce habet, eumque deprecari, ut etiam atque etiam misereatur, donec exuat totam miseriam, et precari cum fiducia, jam accepto gratuito pignore sa-

lutia, per ejus unicum Salvatorem hominis et illuminatorem : hunc ita agentem ¹ et dolentem scientia non inflat, quia charitas aedificat (I Cor. viii, 1) ; praeponit enim scientiam scientiae, praeponit scire infirmitatem suam, magis quam scire mundi mœnia, fundamenta terrarum, et fastigia caelorum : et hanc apponendo scientiam, apposuit dolorem (Eccle. i, 18) ; dolorem peregrinationis suae ex desiderio patriae suae, et conditoris ejus beati Dei sui. In hoc genere hominum, in familia Christi tui, Domine Deus meus, si inter pauperes tuos gemo, da mihi de pane tuo respondere hominibus qui non esuriunt et sitiunt justitiam (Matth. v, 6), sed satiati sunt et abundant. Satiavit autem illos phantasma eorum, non veritas tua, quam repellendo resiliunt, et in suam vanitatem cadunt. Ego certe sentio quam multa fragmenta pariat cor humanum : et quid est cor meum, nisi cor humanum? Sed hoc oro Deum cordis mei, ut nihil ex eis fragmentis pro solide vero eructuem in has litteras, sed inde veniat in eas quicquid per me venire potuerit, unde mihi, quamvis projecto a facie oculorum suorum (Psal. xxx, 23), et de longinquo redire conanti ², per viam quam stravit humanitate ³ divinitas Unigeniti sui, aura veritatis ejus aspergitur. Quam in tantum licet mutabilis haurio, in quantum in ea nihil mutabile video, nec locis et temporibus, sicut corpora ; nec solis temporibus et quasi locis, sicut spirituum nostrorum cogitationes ; nec solis temporibus, et nulla vel imagino locorum, sicut quaedam nostrarum mentium ratiocinationes. Omnino enim Dei essentia, qua est, nihil mutabile habet, nec in aeternitate, nec in veritate, nec in voluntate : quia aeterna ibi est veritas, aeterna charitas ; et vera ibi est charitas, vera aeternitas ; et chara ibi est aeternitas, chara veritas.

CAPUT PRIMUM. — 2. *Per agnitionem infirmitatis nostrae perficimur. Verbum incarnatum tenebras nostras pellit.* Sed quoniam exsalavimus ab incommutabili gaudio, nec tamen inde praecisi atque abrupti sumus, ut non etiam in istis mutabilibus et temporalibus aeternitatem, veritatem, beatitudinem quaerereamus (nec mori enim, nec falli, nec perturbari volumus) ; missa sunt nobis divinitus visa congrua peregrinationi nostrae, quibus admoneremur non hic esse quod quaerimus, sed illuc ab ista ⁴ esse redeundum, unde nisi penderemus, hic ea non quaereremus. Ac primum nobis persuadendum fuit, quantum nos diligeret Deus, ne desperatione non auderemus erigi in eum. Quales autem dilexerit, ostendi oportebat, ne tanquam de meritis nostris superbientes, magis ab eo resileremus et in nostra fortitudine magis deliceremus : ac per hoc egit nobiscum, ut per ejus fortitudinem potius proficeremus, atque ita in infirmitate humilitatis perficeretur virtus charitatis. Hoc significat in Psalmo, ubi ait : *Pluviam voluntarium segre-*

gans, Deus, hereditati tuae ; et infirmata est, tu vero perfecisti eam (Psal. lxxvii, 10). Pluviam quippe voluntariam non nisi gratiam vult intelligi, non meritis redditam, sed gratis datam, unde et gratia nominatur : dedit enim eam, non quia digni eramus, sed quia voluit. Hoc cognoscentes, non fidentes in nobis erimus ; et hoc est infirmari. Ipse vero perfecit nos, qui etiam Paulo apostolo dixit : *Sufficit tibi gratia mea ; nam virtus in infirmitate perficitur (II Cor. xii, 9).* Persuadendum ergo erat homini quantum nos dilexerit Deus, et quales dilexerit : quantum, ne desperaremus ; quales, ne superbiremus. Hunc locum Apostolus per necessarium sic explicat : *Commendat autem, inquit, suam charitatem Deus in nobis, quoniam cum adhuc peccatores essemus, Christus pro nobis mortuus est ; multo magis justificati nunc in sanguine ipsius, salvi erimus ob ira per ipsum. Si enim cum inimici essemus, reconciliati sumus Deo per mortem Filii ejus ; multo magis reconciliati salvi erimus in vita ipsius (Rom. v, 8-10).* Item alio loco : *Quid ergo, inquit, dicemus ad haec? Si Deus pro nobis, quis contra nos? Qui proprio Filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum, quomodo non et cum illo nobis omnia donavit (Id. viii, 31, 32)?* Quod autem factum nobis annuntiat, hoc futurum ostendebatur et antiquis justis, ut per eandem fidem etiam ipsi humiliati infirmarentur, et infirmati perficerentur.

3. Quia igitur unum Verbum Dei est, per quod facta sunt omnia, quod est incommutabilis veritas, ibi principaliter ¹ atque incommutabiliter sunt omnia simul ; non solum quae nunc sunt in hac universa creatura, verum etiam quae fuerunt et quae futura sunt. Ibi autem nec fuerunt, nec futura sunt, sed tantummodo sunt ; et omnia vita sunt, et omnia unum sunt, et magis unum est et una vita est. Sic enim omnia per ipsum facta sunt, ut quicquid factum est in his, in illo vita sit, et facta non sit : quia in principio non factum est Verbum, sed erat Verbum apud Deum, et Deus erat Verbum, et omnia per ipsum facta sunt ; nec per ipsum omnia facta essent, nisi ipsum esset ante omnia, factumque non esset. In iis autem quae per ipsum facta sunt, etiam corpus quod vita non est, per ipsum non fieret, nisi in illo, antequam fieret, vita esset. Quod enim factum est, jam in illo vita erat, et non qualiscumque vita : nam et anima vita est corporis, sed et haec facta est, quia mutabilis est ; et per quid facta est, nisi per Dei Verbum incommutabile? Omnia enim per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil. Quod ergo factum est, jam in illo vita erat, et non qualiscumque vita, sed vita erat lux hominum : lux utique rationalium mentium, per quas homines a pecoribus differunt, et ideo sunt homines. Non ergo lux corporea, quae lux est carnis, sive de caelo fulgeat, sive terrenis ignibus accendatur, nec humanarum tantum carnis, sed etiam belluarum et usque ad minutissimos quoque vermiculos. Omnia enim haec vident istam lucem : at illa

¹ Omnes prope Mss., *ita egentem.*

² Remensis vetustissimus codex, *et de longinquo conanti ;* omisso, *redire.*

³ Editi, *humanitati.* Melius Mss., *humanitate.*

⁴ Editi, *ad ipsa.* At Mss., *ab ista ;* scilicet peregrinatione.

¹ Sic Mss. plerique. At editi, *ubi principaliter.* Et rursus paulo post, *ubi autem, pro, ibi autem.*

vita lux hominem erat; nec longe posita ab unoquoque nostrum: in illa enim vivimus, et movemur, et sumus (Act. xvii, 27, 28).

CAPUT II. — 4. *Quomodo per Verbum incarnatum reddimur habiles percipiendæ veritati. — Sed lux in tenebris lucet, et tenebræ eam non comprehenderunt. Tenebræ autem sunt stultæ mentes hominum, prava cupiditate atque infidelitate cæcatæ. Has ut curaret atque sanaret Verbum, per quod facta sunt omnia, caro factum est, et habitavit in nobis (Joan. i, 1-14). Illuminatio quippe nostra participatio Verbi est, illius scilicet vitæ quæ lux est hominum. Huic autem participatiōni prorsus inhabiles, et minus idonei eramus, propter immunditiam peccatorum. Mundandi ergo eramus. Porro iniquorum et superbiorum una mundatio est sanguis justus, et humilitas Dei: ut ad contemplandum Deum quod natura non sumus, per eum mandaremur factum quod natura sumus, et quod peccato non sumus. Deus enim natura non sumus: homines natura sumus, justus peccato non sumus. Deus itaque factus homo justus, intercessit Deo pro homine peccatore. Non enim congruit peccator justo, sed congruit homini homo. Adjungens ergo nobis similitudinem humanitatis suæ, abstulit dissimilitudinem iniquitatis nostræ: et factus particeps mortalitatis nostræ, fecit nos participes divinitatis suæ. Merito quippe mors peccatoris veniens ex damnationis necessitate, soluta est per mortem justis venientem ex misericordiæ voluntate, dum simplum ejus congruit duplo nostro. Hæc enim congruentia, sive convenientia, vel concinentia, vel consonantia, vel si quid commodius dicitur, quod unum est ad duo, in omni compaginatione. vel, si melius dicitur, coaptatione creaturæ, valet plurimum. Hanc enim coaptationem, sicut mihi nunc occurrit, dicere volui, quam Græci *ἀρμοσία* vocant. Neque nunc locus est, ut ostendam quantum valeat consonantia simpli ad duplum, quæ maxima in nobis reperitur¹, et sic nobis insita naturaliter, (a quo utique, nisi ab eo qui nos creavit?) ut nec imperiti possint eam non sentire, sive ipsi cantantes, sive alios audientes: per hanc quippe voces acutiores gravioreque concordant, ita ut quisquis ab ea dissonuerit, non scientiam, cujus expertes sunt plurimi, sed ipsum sensum auditus nostri vehementer offendat. Sed hoc ut demonstretur, longo sermone opus est: ipsis autem auribus exhiberi potest ab eo qui novit in regulari monochordo.*

CAPUT III. — 5. *Una mors et resurrectio corporis Christi, duplici nostræ morti ac resurrectioni corporis et animæ concinit ad salutem. Duplæ morti nostræ quomodo simpla mors Christi impensa. Verum quod instat in præsentia², quantum donat Deus, edisserendum est quemadmodum simplum Domini et Salvatoris nostri Jesu Christi duplo nostro congruat, et quo-*

dam modo concinat ad salutem. Nos certe, quod nemo christianus ambigit, et anima et corpore mortui sumus: anima, propter peccatum; corpore, propter pœnam peccati, ac per hoc et corpore propter peccatum. Utrique autem rei nostræ, id est, et animæ et corpori, medicina et resurrectione³ opus erat, ut in melius renovaretur quod erat in deterius commutatum. Mors autem animæ impietas est; et mors corporis, corruptibilitas, per quam fit et animæ a corpore abscessus. Sicut enim anima Deo deserente, sic corpus anima deserente moritur: unde illa fit insipiens; hoc, exanime. Resuscitatur enim anima⁴ per poenitentiam, et in corpore adhuc mortali renovatio vitæ inchoatur a fide, qua creditur in eum qui justificat impium (Rom. iv, 5), bonisque moribus augeatur et roboratur de die in diem, cum magis magisque renovatur interior homo (II Cor. iv, 16). Corpus vero tanquam homo exterior, quanto est hæc vita diuturnior, tanto magis magisque corrumpitur, vel ætate, vel morbo, vel variis afflictionibus, donec veniat ad ultimam⁵ quæ ab omnibus mors vocatur. Ejus autem resurrectio differtur in finem; cum et ipsa justificatio nostra perficitur ineffabiliter. Tunc enim similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est (I Joan. iii, 2). Nunc vero quamdiu corpus quod corrumpitur aggravat animam (Sap. ix, 15), et vita humana super terram tota tentatio est (Job vii, 1), non justificabitur in conspectu ejus omnis vivens (Psal. cxlii, 2), in comparatione justitiæ qua acquibimur Angelis, et gloriæ quæ revelabitur in nobis. De morte autem animæ a morte corporis distinguenda, quid plura documenta commemorem; cum Dominus in una sententia evangelica utramque mortem cuivis facile discernendam posuerit, ubi ait: *Sine mortuos sepelire mortuos suos* (Math. viii, 22)? Sepeliendum quippe corpus mortuum erat: sepultores autem ejus per infidelitatis impietatem⁶ in anima mortuos intelligi voluit, quales excitantur cum dicitur, *Surge, qui dormis, et exsurge a mortuis, et illuminabit te Christus* (Ephes. v, 14). Detestatur autem quamdam mortem: Apostolus, dicens de vidua: *Quæ autem in deliciis agit, vivens mortua est* (I Tim. v, 6). Anima igitur jam pia, quæ fuit impia, propter justitiam fidei dicitur ex morte revixisse atque vivere. Corpus autem non tantum moriturum propter animæ abscessum qui futurus est, sed propter tantam infirmitatem⁷ carnis et sanguinis, quodam in loco in Scripturis etiam mortuum dicitur, loquente Apostolo: *Corpus quidem, inquit mortuum est propter peccatum, spiritus autem, vita est propter justitiam*. Hæc vita ex fide facta est; quoniam justus ex fide vivit (Rom. i, 17). Sed quid sequitur? *Si autem Spiritus ejus qui suscitavit Jesum*

¹ Plures Mss., *medicina ex resurrectione*.

² Plures Mss.: *Resuscitatur ergo anima*.

³ Er. Lugd. Ven. lov. addunt, *afflictionem*; in B. deest hæc vox; sed notatur in margine: « subaudi, *afflictionem*. » M.

⁴ Am. et omnes fere Mss., *per infidelitatem impietatis*.

⁵ Editi, *propter infirmitatem tantam*. At Mss., *propter infirmitatem tantam*.

¹ Sic Mss. At editi, *similitudinem*.

² Illic aliquot Mss. omittunt, *in notis*. Post, *reperitur*, editi feriebant, *ut sit nobis*. Corrupte.

³ Am. et plures Mss.: *Verum quod instat impræsentiarum*.

a mortuis, habitat in vobis; qui suscitavit Christum Jesum a mortuis, vivificabit et mortalia corpora vestra per inhabitantem Spiritum ejus in vobis (Rom. viii, 10, 11).

6. Huic ergo duplæ mortis nostræ Salvator noster invidendit simplam suam: et ad faciendam utramque resuscitationem nostram, in sacramento et exemplo præposuit et proposuit unam suam. Neque enim fuit peccator aut impius, ut ei tanquam spiritu mortuo in interiore homine renovari opus esset, et tanquam respiscendo ad vitam justitiæ revocari: sed indutus carne mortali, et sola moriens, sola resurgens, ea sola nobis ad utrumque concinuit, cum in ea ficeret interioris hominis sacramentum, exterioris exemplum. Interioris enim hominis nostri sacramento data est illa vox, pertinens ad mortem animæ nostræ significandam, non solum in Psalmo, verum etiam in cruce: *Deus meus, Deus meus, utquid me dereliquisti* (Psal. xxi, 1, et *Matth.* xxvii, 46)? Cui voci congruit Apostolus dicens: *Scientes quia vetus homo noster simul crucifixus est, ut evacuetur corpus peccati, ut ultra non serviamus peccato*. Crucifixio quippe interioris hominis penitentia dolores intelliguntur, et continentia quidam salubris cruciatus, per quam mortem mors impietatis perimitur, in qua nos reliquit Deus¹. Et ideo per talem crucem evacuetur corpus peccati, ut jam non exhibeamus membra nostra arma iniquitatis peccato (Rom. vi, 6, 13). Quia et interior homo si utique renovatur de die in diem (II *Cor.* iv, 16), profecto vetus est antequam renovetur. Intus namque agitur quod idem apostolus dicit: *Exuite vos veterem hominem, et induite novum*. Quod ita consequenter exponit: *Quapropter deponentes mendacium, loquimini veritatem* (Ephes. iv, 22-25). Ubi autem deponitur mendacium, nisi intus, ut inhabitet in monte sancto Dei qui loquitur veritatem in corde suo (Psal. xiv, 1, 3)? Resurrectio vero corporis Domini ad sacramentum interioris resurrectionis nostræ pertinere ostenditur, ubi postquam resurrexit, ait mulieri: *Noli me tangere; nondum enim ascendi ad Patrem meum* (Joan. xi, 17). Cui mysterio congruit Apostolus dicens: *Si autem consurrexistis cum Christo; quæ sursum sunt querite, ubi Christus est ad dexteram Dei sedens; quæ sursum sunt, sapite* (Coloss. iii, 1, 2). Hoc est enim Christum non tangere, nisi cum ascenderit ad Patrem, non de Christo sapere carnaliter. Jam vero ad exemplum mortis exterioris hominis nostri Dominicæ carnis mors pertinet, quia per talem passionem maxime hortatus est servos suos, ut non timeant eos qui corpus occidunt, animam autem non possunt occidere (*Matth.* x, 28). Propter quod dicit Apostolus: *Ut suppleam quæ desunt pressurarum Christi in carne mea* (Coloss. i, 24). Et ad exemplum resurrectionis exterioris hominis nostri pertinere invenitur resurrectio corporis Domini, quia discipulis ait: *Palpate, et videte, quia spiritus carnem et ossa*

¹ Editi, in qua nos non dereliquit Deus. At melioris notæ Mss., in qua nos reliquit (sive, reliquit) Deus: id est in morte et crucifixione interioris hominis nostri, doloribus videlicet penitentia ac continentia cruciati.

non habet, sicut me videtis habere (Luc. xxiv, 39). Et unus ex discipulis etiam cicatrices ejus contractans, exclamavit dicens, *Dominus meus, et Deus meus* (Joan. xx, 28)! Et cum illius carnis tota integritas apparet, demonstratum est in ea quod suos exhortans dixerat: *Capillus capitis vestri non peribit* (Luc. xxi, 18). Unde enim primo, *Noli me tangere, nondum enim ascendi ad Patrem meum*; et unde antequam ascendat ad Patrem a discipulis tangitur, nisi quia illic insinuabatur interioris hominis sacramentum, ut præbebatur exterioris exemplum? An forte quisquam ita est absurdus atque aversus a vero, ut audeat dicere a viris eum tactum antequam ascenderet; a mulieribus autem, cum ascendisset? Propter hoc exemplum futuræ nostræ resurrectionis in corpore, quod præcessit in Domino, dicit Apostolus: *Initium Christus, deinde qui sunt Christi* (I *Cor.* xv, 23). Per corporis enim resurrectione illo loco agebatur, propter quam etiam dicit: *Transfiguravit corpus humilitatis nostræ conforme corpori gloriæ suæ* (Philipp. iii, 21). Una ergo mors nostri Salvatoris duabus mortibus nostris saluti fuit. Et una ejus resurrectio duas nobis resurrectiones præstitit, cum corpus ejus in utraque re, id est, et in morte et in resurrectione, et sacramento interioris hominis nostri, et exemplo exterioris, medicinali quadam convenientia ministratum est.

CAPUT IV. — 7. *Ratio simpli ad duplum ex perfectione senarii numeri. Senarii perfectio in Scripturis commendata. Annus senario numero pollet. Hæc autem ratio simpli ad duplum oritur quidem a ternario numero; unum quippe ad duo, tria sunt: sed hoc totum quod dixi, ad senarium pervenit; unum enim et duo et tria sex sunt. Qui numerus propterea perfectus dicitur quia partibus suis completur: habet enim illas tres, sextam, tertiam, dimidiam; nec nulla pars alia, quæ dici possit quota sit, invenitur in eo. Sexta ergo ejus unum est; tertia, duo; dimidia, tria. Unum autem et duo et tria consummant eundem senarium. Cujus perfectionem nobis sancta Scriptura commendat, in eo maxime quod Deus sex diebus perfecit opera sua, et sexto die factus est homo ad imaginem Dei (Gen. i, 27). Et sexta ætate generis humani, Filius Dei venit et factus est filius hominis, ut nos reformaret ad imaginem Dei. Ea quippe nunc ætas agitur, sive milleni anni singulis distribuuntur ætatibus, sive in divinis Litteris memorabiles atque insignes quasi articulos temporum vestigemus, ut prima ætas inveniat ab Adam usque ad Noe, inde secunda usque ad Abraham: et deinceps, sicut Mathæus evangelista distinxit, ab Abraham usque ad David, a David usque ad transmigrationem in Babyloniam, atque inde usque ad virginis partum (*Matth.* i, 17). Quæ tres ætates conjunctæ illis duabus, quinque faciunt. Proinde sextam inchoavit nativitas Domini, quæ nunc agitur usque ad occultum temporis finem. Hunc senarium numerum quamdam temporis gerere figuram, etiam in illa ratione tripartitæ dis-*

¹ Aliquot Mss.: *Transfigurabit*.

tributionis agnoscimus, qua unum tempus computamus ante Legem; alterum, sub Lege; tertium, sub gratia. In quo tempore sacramentum renovationis accepimus: ut in fine temporis etiam resurrectione carnis omni ex parte renovati, ab universa, non solum animæ, verum etiam corporis infirmitate sanemur. Unde intelligitur illa mulier in typo Ecclesiæ a Domino sanata et erecta, quam curvaverat infirmitas alligante satana. De talibus enim occultis hostibus plangit illa vox Psalini: *Curvaverunt animam meam (Psal. lvi, 7)*. Hæc autem mulier decem et octo annos habebat in infirmitate, quod est ter seni. Menses autem annorum decem et octo inveniuntur in numero solidi quadrati senarii, quod est sexies seni, et hoc sexies. Juxta quippe est in eodem Evangelii loco, arbor etiam illa scilicet, cujus miseram sterilitatem etiam tertius annus arguebat. Sed ita pro illa intercessum est, ut dimitteretur illo anno, ut si fructum ferret, bene; sin aliter, excideretur (*Luc. xiii, 6-7*). Nam et tres anni ad eandem tripartitam distributionem pertinent, et menses trium annorum quadratum senarium faciunt, quod est sexies seni.

8. Annus etiam unus, si duodecim menses integri considerentur, quos triceni dies complent (talem quippe mensem veteres observaverunt, quem circuitus lunaris ostendit), senario numero pollet. Quod enim valet sex in primo ordine numerorum, qui constat ex unis ut perveniat ad decem; hoc valet sexaginta in secundo ordine, qui constat ex decem ut perveniat ad centum. Sexagenarius ergo numerus dierum, sexta pars anni est. Proinde per senarium primi versus multiplicatur¹, tanquam senarius secundi versus, et sunt sexies sexageni, trecenti et sexaginta dies, qui sunt integri duodecim menses. Sed quoniam sicut mensem circuitus lunæ ostendit hominibus, sic annus circuitu solis animadversus est; restant autem quinque dies et quadrans diei, ut sol impleat cursum suum annumque concludat: quatuor enim quadrantes faciunt unum diem, quem necesse est intercalari excurso quadriennio, quod bissextum vocant, ne temporum ordo turbetur: etiam ipsos dies quinque et quadrantem si consideremus, senarius numerus in eis plurimum valet. Primum, quia sicut fieri solet ut a parte totum computetur, non sunt jam dies quinque, sed potius sex, ut quadrans ille accipiatur pro die. Deinde, quia in ipsis quinque diebus sexta pars mensis est: ipse autem quadrans sex horas habet. Totus enim dies, id est, cum sua nocte, viginti quatuor horæ sunt, quarum pars quarta, quæ est quadrans diei, sex horæ inveniuntur: ita in anni cursu senarius numerus plurimum valet.

CAPUT V. — 9. *Senarius item in ædificatione corporis Christi ac templi Jerosolymitani commendatus. Nec immerito in ædificatione corporis Domini, in cujus figura templum a Judæis destructum triduo resuscitaturum esse dicebat, numerus ipse senarius*

pro anno positus intelligitur. Dixerunt enim: *Quadragesima et sex annis ædificatum est templum. Et quadragesima sexies seni, sunt ducenti septuaginta sex. Qui numerus dierum complet novem menses et sex dies, qui tanquam decem menses parientibus femina imputantur: non quia omnes ad sextum diem post novum mensem perveniunt, sed quia ipsa perfectio corporis Domini tot diebus ad partum perducta comperitur, sicut a majoribus traditum suscipiens Ecclesiæ custodit auctoritas. Octavo enim calendis aprilis conceptus creditur, quo et passus: ita monumento novo quo sepultus est, ubi nullus erat mortuorum positus (*Joan. xix, 41, 42*), nec ante, nec postea, congruit uterus virginis quo conceptus est, ubi nullus seminatus est mortalium. Natus autem traditur octavo calendis januaris. Ab illo ergo die usque ad istum computati¹, ducenti septuaginta et sex reperiuntur dies, qui senarium numerum quadragesima sexies habent. Quo numero annorum templum ædificatum est, quia eo numero senariorum corpus Domini perfectum est, quod mortis passione destructum, triduo resuscitavit. Dicebat enim hoc de templo corporis sui (*Id. ii, 19-21*), sicut evidentissimo et robustissimo Evangelii testimonio declaratur, quo ait: *Sicut fuit Jonas in ventre ceti tribus diebus, et tribus noctibus; sic erit Filius hominis in corde terre tribus diebus, et tribus noctibus (Matth. xii, 40)*.*

CAPUT VI. — 10. *Triduum resurrectionis, in quo etiam apparet ratio simpli ad duplum. Ipsum autem triduum non totum et plenum fuisse, Scriptura testis est: sed primus dies a parte extrema totus annumeratus est; dies vero tertius a parte prima, et ipse totus; medius autem inter eos, id est, secundus dies absolute totus viginti quatuor horis suis, duodecim nocturnis et duodecim diurnis. Crucifixus est enim primo Judæorum vocibus hora tertia, cum esset dies sexta sabbati. Deinde in ipsa cruce suspensus est hora sexta, et spiritum tradidit hora nona (*Id. xvii, 23-50*). Sepultus est autem cum jam sero factum esset, sicut sese habent verba Evangelii (*Marc. xv, 42-46*); quod intelligitur, in fine diei. Undelibet ergo incipias, etiam si alia ratio reddi potest, quomodo non sit contra Evangelium Joannis (*Joan. xix, 14*), ut hora tertia ligno suspensus intelligatur; totum diem² primum non comprehendis. Ergo a parte extrema totus computabitur, sicut tertius a parte prima. Nox enim usque ad diluculum, quo Domini resurrectio declarata est, ad tertium diem pertinet: quia Deus qui dixit de tenebris lucem clarescere (*II Cor. iv, 6*), ut per gratiam Novi Testamenti et participationem resurrectionis Christi audiremus, *Fuistis enim aliquando tenebræ nunc autem lux in Domino (Ephes. v, 8)*; insinuat nobis quodam modo quod a nocte dies sumat initium. Sicut enim primi dies propter futurum hominis lapsum a luce in noctem (*Gen. i, 4, 5*); ita isti propter hominis reparationem a tenebris ad lucem computantur. Ab hora ergo mortis usque ad diluculum resur-*

¹ Editi, *multiplicantur*. Melius Mss., *multiplicatur*: numerus valet sex senarius.

² Editio Ven., *computari*. M.

³ Lov., *si totum diem*. Absert, si, ab aliis libris, et abesse debet.

rectionis horæ sunt quadraginta, ut etiam ipsa hora noua connumeretur. Cui numero congruit etiam vita ejus super terram post resurrectionem in quadraginta diebus. Et est iste numerus frequentissimus in Scripturis ad insinuandum mysterium perfectionis in quadripartito mundo¹. Habent enim quamdam perfectionem decem, et ea quater multiplicata faciunt quadraginta. A vespere autem sepulturæ usque ad diluculum resurrectionis triginta sex horæ sunt, qui est quadratus senarius. Refertur autem ad illam rationem simpli ad duplum, ubi est coaptationis maxima consonantia. Duodecim enim ad viginti quatuor simpli ad duplum conveniunt, et fiunt triginta sex: nox tota cum die toto et nocte tota, neque hoc sine illo sacramento quod supra memoravi. Non absurde quippe spiritum diei comparamus; corpus autem, nocti. Dominicum enim corpus in morte ac resurrectione, et spiritus nostri figuram, et corporis gerebat exemplum. Etiam sic ergo apparet illa ratio simpli ad duplum in horis triginta sex, cum duodecim conferuntur ad viginti quatuor. Et horum quidem numerorum causas, cur in Scripturis sanctis positi sint², potest alius alias indagare, vel quibus istæ quas ego reddidi, præponendæ sint, vel æque probabiles, vel istis etiam probabiliores: frustra tamen eos esse in Scripturis positos, et nullas causas esse mysticas cur illic isti numeri commemorentur, nemo tam stultus ineptusque contenderit. Ego autem quas reddidi, vel ex Ecclesiæ auctoritate a maioribus traditas³, vel ex divinarum testimonio Scripturarum, vel ex ratione numerorum similitudinumque collegi. Contra rationem nemo sobrius, contra Scripturas nemo christianus, contra Ecclesiam nemo pacificus senserit.

CAPUT VII. — 11. *Quomodo per unum Mediatorem ex multis colligamur in unum.* Hoc sacramentum, hoc sacrificium, hic sacerdos, hic Deus, antequam missus veniret, factus ex femina, omnia quæ sacratæ atque mystice patribus nostris per angelica miracula apparuerunt, sive quæ per ipsos facta sunt, similitudines hujus fuerunt, ut omnis creatura factis quodam modo loqueretur unum futurum in quo esset salus universorum a morte reparandum. Quia enim ab uno vero Deo et summo per impietatis iniquitatem resiliens et dissonans deflueramus, et evanueramus in multa, discissi per multa et inhærentes in multis: oportebat nutu et imperio Dei miserantis, ut ipsa multa venturum conclamarent unum; et a multis conclamatus veniret unus, et multa contestarentur venisse unum; et a multis exonerati veniremus ad unum, et multis peccatis in anima mortui, et propter peccatum in carne morituri, amarem sine peccato mortuum in carne pro nobis unum; et in resuscitatum credentes, et cum illo per fidem spiritu resurgentes, justificaremur in uno justo facti unum: nec in ipsa carne nos resurrecturos desperarem, cum multa membra intueremur præcessisse nos caput unum; in quo nunc per fidem mundati, et tunc per speciem

redintegrati, et per Mediatorem Deo reconciliati hæreamus uni, fruamur uno, permaneamus unum.

CAPUT VIII. — 12. *Quomodo Christus vult omnes in se unum esse.* Sic ipse Filius Dei, Verbum Dei, et idem ipse mediator Dei et hominum Filius hominis (1 Tim. ii, 5), æqualis Patri per divinitatis unitatem, et porticeps noster¹ per humanitatis susceptionem, Patrem interpellans pro nobis per id quod homo erat (Rom. viii, 34), nec tamen tacens quod Deus cum Patre unum erat, inter cætera ita loquitur: *Non pro his autem rogo, inquit, tantum, sed et pro eis qui credituri sunt per verbum eorum in me: ut omnes unum sint, sicut tu Pater in me, et ego in te, ut et ipsi in nobis unum sint; ut mundus credat, quia tu me misisti. Et ego claritatem quam dedisti mihi, dedi eis, ut sint unum, sicut et nos unum sumus* (Joan. xvii, 20-22).

CAPUT IX. — *Sequitur de eodem argumento.* Non dixit, Ego et ipsi unum; quamvis per id quod Ecclesiæ caput est et corpus ejus Ecclesia (Ephes. i, 22, 23), posset dicere, Ego et ipsi, non unum, sed unus, quia caput et corpus unus est Christus: sed divinitatem suam consubstantialem Patri ostendens² (propter quod et alio loco dicit, *Ego et Pater unum sumus* [Joan. x, 30]), in suo genere, hoc est, in ejusdem naturæ consubstantiali paritate, vult esse suos unum, sed in ipso; quia in se ipsis non possent, dissociati ab invicem per diversas voluptates³ et cupiditates et immunditias peccatorum: unde mundantur per Mediatorem, ut sint in illo unum; non tantum per eandem naturam qua omnes ex hominibus⁴ mortalibus æquales Angelis fiunt, sed etiam per eandem in eandem beatitudinem conspirantem concordissimam voluntatem⁵, in unum spiritum quodam modo igne charitatis conflant⁶. Ad hoc enim valet quod ait, *Ut sint unum, sicut et nos unum sumus*: ut quemadmodum Pater et Filius, non tantum æqualitate substantiæ, sed etiam voluntate unum sunt; ita et ii inter quos et Deum mediator est Filius, non tantum per id quod ejusdem naturæ sunt, sed etiam per eandem dilectionis societatem unum sint. Deinde id ipsum quod Mediator est, per quem reconciliamur Deo, sic indicat, *Ego, inquit, in eis, et tu in me, ut sint consummati in unum* (Id. xvii, 23).

CAPUT X. — 13. *Ut Christus mediator vitæ, ita diabolus mediator mortis.* Hæc est vera pax, et cum Creatore nostro nobis firma connexio, purgatis et reconciliatis per Mediatorem vitæ, sicut maculati et alienati ab eo recesseramus per mediatorem mortis. Sicut enim diabolus superbus hominem superbientem perduxit ad mortem; ita Christus humilis hominem obedientem reduxit ad vitam: quia sicut ille elatus cecidit, et defecit consentientem; sic iste humiliatus surrexit, et erexit credentem. Quia enim non pervererat diabolus quo ipse perduxerat

¹ Sic Am., et plerique Mss. At Er. et Lov., *particeps nostri*.

² Editi, *ostendens, hoc cit.* Abest, *hoc ait*, a Mss.

³ Plures Mss., *voluntates*.

⁴ Editi, *hominibus ex hominibus*. Nihil bene.

⁵ Sic Mss. Editi autem, *per eandem charitatem in eandem beatitudinem conspirantes concordissima voluntate*.

⁶ Quidam Mss., *conflati*.

¹ Editi, *in quadripartito modo*. Mendose.

² Sic Mss. At editi, *positæ sint*.

³ Plures Mss., *tradita*.

(mortem quippe spiritus in impietate gestabat, sed mortem carnis non subierat, quia nec indumentum susceperat), magnus homini videbatur princeps in legionibus dæmonum, per quos fallaciarum regnum exercet, sic hominem per elationis typhum, potentiae quam justitiae cupidiorum, aut per falsam philosophiam magis inflans; aut per sacra sacrilega irretiens, in quibus etiam magicæ fallaciæ, curiosiores superbioresque animas deceptas illusasque præcipitans, subditum tenet¹; pollicens etiam purgationem animæ, per eas quas *τελαρά;* appellant, transfigurando se in angelum lucis (II Cor. XI, 14) per multiformem machinationem in signis et prodigiis mendacii.

CAPUT XI. — 14. *Miracula quæ a dæmonibus fiunt, spernenda.* Facile est enim spiritibus nequissimis per aerea corpora facere multa, quæ mirentur animæ terrenis corporibus aggravatæ, etiam melioris affectus. Si enim corpora ipsa terrena nonnullis artibus et exercitationibus modificata, in spectaculis theatricis tanta miracula hominibus exhibent, ut ii qui nunquam viderunt talia, narrata vix credant: quid magnum est diabolo et angelis ejus, de corporeis elementis per aerea corpora facere quæ caro miretur; aut etiam occultis inspirationibus ad illudendos humanos sensus phantasmata imaginum machinari, quibus vigilantes dormientesve decipiat, vel furentes exagitet? Sed sicut fieri potest ut homo vita ac moribus melior spectet nequissimos homines, vel in fune ambulantes, vel multimodis motibus corporum multa incredibilia facientes, nec ullo modo facere talia concupiscat, nec eos propterea sibi præponendos existimet: sic anima fidelis et pia, non solum si videat, verum etiam si propter fragilitatem carnis exhorreat miracula dæmonum, non ideo tamen aut non se posse talia dolebit, aut ob hoc illos meliores esse judicabit; cum sit² præsertim in societate sanctorum, qui per virtutem Dei cui cuncta subjecta sunt, et minime fallacia, et multo majora fecerunt, sive homines, sive Angeli boni.

CAPUT XII. — 15. *Diabolus mortis, Christus vitæ mediator.* Nequaquam igitur per sacrilegas similitudines et impias curiositates et magicas consecrationes animæ purgantur et reconciliantur Deo: quia falsus mediator non trajicit ad superiora, sed potius obsidens intercludit viam per affectus, quos tanto maligniores, quanto superbiores suæ societati³ inspirat; qui non possunt ad evolandum pennas nutrire virtutum, sed potius ad demergendum pondera exaggerare vitiorum, tanto gravius anima ruitura, quanto sibi videtur erecta sublimius. Proinde, sicut Magi fecerunt divinitus moniti (Matth. II, 12), quos ad humilitatem Domini adorandam stella perduxit; ita et nos, non qua venimus, sed per aliam viam in patriam redire debemus, quam rex humilis docuit, et quam rex superbus humili regi adversarius obsidere non possit. Et nobis enim, ut adoremus humilem Christum, cœli enarraverunt

glorium Dei, cum in in omnem terram exiit sonus eorum, et in fines orbis terræ verba eorum (Psalm. XVIII, 2, 5). Via nobis fuit ad mortem per peccatum in Adam. *Per unum quippe hominem peccatum intravit in mundum, et per peccatum mors; et ita in omnes homines pertransiit, in quo omnes peccaverunt* (Rom. V, 12). Hujus viæ mediator diabolus fuit, persuasor peccati, et præcipitator in mortem. Nam et ipse ad operandam duplam mortem nostram, simplam animæ suam. Per impietatem namque mortuus est in spiritu, carne utique mortuus non est: nobis autem et impietatem persuasit, et per hanc⁴ ut in mortem carnis venire mereremur effecit. Unum ergo appetivimus iniqua suasionem, alterum nos secutum est justa damnatione: propterea quippe scriptum est, *Deus mortem non fecit* (Sap. I, 15), quia causa mortis ipse non fuit; sed tamen per ejus retributionem justissimam mors⁵ irrogata est peccatori. Sicut supplicium iudex irrogat reo, causa tamen supplicii non est justitia iudicis, sed meritum criminis. Quo ergo nos mediator mortis transmisit, et ipse non venit, id est, ad mortem carnis; ibi nobis Dominus Deus noster medicinam emendationis inseruit, quam ille non meruit, occulta et nimis arcana ordinatione divinæ altæque justitiæ. Ut ergo sicut per unum hominem mors, ita et per unum hominem fieret resurrectio mortuorum (I Cor. XV, 21, 22), quia magis vitabant homines quod evitare non poterant, mortem carnis, quam mortem spiritus, id est, magis poenam quam meritum poenæ (nam non peccare, aut non curatur, aut parum curatur; non mori autem quamvis non obtineatur, vehementer satagitur); vitæ Mediator ostendens, quam non sit mors timenda, quæ per humanam conditionem jam evadi non potest, sed potius impietas, quæ per fidem caveri potest, occurrit nobis ad finem quo venimus, sed non qua venimus. Nos enim ad mortem per peccatum venimus; ille, per justitiam: et ideo cum sit mors nostra poena peccati, mors illius facta est hostia pro peccato.

CAPUT XIII. — 16. *Mors Christi spontanea. Quomodo vitæ Mediator mediatorem mortis expugnavit. Quomodo diabolus suos inducat in contemptum mortis Christi.* Quapropter cum spiritus corpori præponatur, mors quo sit spiritus a Deo deseri, mors autem corporis a spiritu deseri; eaque sit poena in morte corporis, ut spiritus quia voleas deseruit Deum, deserat corpus invitus; ut cum spiritus Deum deseruerit quia voluit, deserat corpus etiamsi noluerit; nec deserat cum voluerit, nisi aliquam sibi vim, qua ipsum corpus perimatur, intulerit: demonstravit spiritus Mediatoris, quam nulla poena peccati usque ad mortem carnis accesserit, quia non eam deseruit invitus, sed quia voluit, quando voluit, quomodo voluit. Quippe Dei Verbo ad unitatem commixtus hinc ait⁶: *Potestatem habeo ponendi animam meam, et potestatem habeo iterum sumendi eam. Nemo tollit eam a me, sed ego pono*

¹ Sic plures Mss. Alii vero cum Am., præcipitans, subditum tenens. Er. et Lov., præcipitans, subditum tenens.

² Editi, cum sint. At Mss., cum sit: anima scilicet pia.

³ Er. et plerique Mss., societatis.

⁴ Omnes prope Mss., et propter hanc.

⁵ Sic plerique Mss. Editi vero, justissima mors.

⁶ Sic Mss. Editi vero, commixtus est homo. Hinc ait. Male.

cum a me, et iterum sumo eam (Joan. x, 18). Et hoc maxime mirati sunt, sicut Evangelium loquitur, qui presentes erant, cum post illam vocem, in qua figuram peccati nostri edidit, continuo tradidit spiritum. Longa enim morte cruciabantur ligno suspensi. Unde latronibus, ut jam morerentur, et de ligno ante sabbatum deponerentur, crura contracta sunt. Ille autem quia mortuus inventus est, miraculo fuit. Hoc etiam Pilatum legimus fuisse miratum, cum ab ipso sepeliendum corpus Domini peteretur (Marc. xv, 37, 39, 43, 44, et Joan. xix, 30-34).

17. Ille itaque deceptor, qui fuit homini mediator ad mortem, falsoque se opponit ad vitam nomine purificationis per sacra et sacrificia sacrilega, quibus superbi seducuntur, quia nec participationem mortis nostræ habere potuit, nec resurrectionem suæ, simplicam quidem suam mortem ad duplicem nostram potuit afferre: simplicam vero resurrectionem, in qua et sacramentum esset renovationis nostræ, et ejus quæ in fine futura est evigilationis exemplum, non utique potuit. Ille proinde qui spiritu vivus carnem suam mortuam resuscitavit, verus vitæ Mediator, illum spiritu mortuum et mortis mediatorem a spiritibus in se credentium foras misit, ut non regnaret intrinsicus, sed forinsecus oppugnaret, nec tamen expugnaret. Cui se ipse quoque tentandum præbuit, ut ad superandas etiam tentationes ejus mediator esset, non solum per adjutorium, verum etiam per exemplum. At ille primitus ubi per omnes aditus ad interiora moliens irreperere, expulsus est, post baptismum in eremo completa omni tentatione illecebrosa (Matth. iv, 1-11), quia vivum spiritu, spiritu mortuus non invasis, quoquo modo avidus mortis humanæ convertit se ad faciendam mortem quam potuit, et permissus est in illud quod ex nobis mortale vivus Mediator¹ acceperat. Et ubi potuit aliquid facere, ibi ex omni parte devictus est; et unde accepit exterius potestati Dominicæ carnis occidendæ, inde interior ejus potestas, qua nos tenebat, occisa est. Factum est enim ut vincula peccatorum multorum in multis mortibus, per unius unam mortem quam peccatum nullum præcesserat, solverentur. Quam propterea Dominus pro nobis indebitam reddidit, ut nobis debita non noceret. Neque enim jure cujusquam potestatis exutus est carue, sed ipse se exiit. Nam qui posset non mori si nollet, procul dubio quia voluit mortuus est: et ideo principatus et potestates exemplavit, fiducia- liter triumphans eas in semetipso (Coloss. ii, 15). Morte sua quippe uno verissimo sacrificio pro nobis oblato, quidquid culparum erat unde nos principatus et potestates ad luenda supplicia jure detinebant, purgavit, abolevit, exstinxit; et sua resurrectione in novam vitam nos prædestinatos vocavit, vocatos justificavit, justificatos glorificavit (Rom. viii, 30). Ita diabolus hominem, quem per consensionem seductum, tanquam jure integro possidebat, et ipse nulla corruptione carnis et sanguinis septus, per istam

corporis mortalis fragilitatem, nimis egeno et infirmo, tanto superbior, quanto velut ditior et fortior, quasi pannoso et ærumnoso dominabatur, in ipsa morte carnis amisit. Quo enim cadentem non sepeus impulit peccatorem, illuc descendentem persecutus compulsi Redemptorem. Sic in mortis consortio Filius Dei nobis fieri dignatus est amicus, quo non perveniendo meliorem se nobis atque majorem putabat inimicus. Dicit enim Redemptor noster: *Majorem dilectionem nemo habet, quam ut animam suam ponat pro amicis suis* (Joan. xv, 13). Quocirca etiam ipso Domino se credebatur diabolus superiorem, in quantum illi Dominus in passionibus cessit; quia et de ipso intellectum est quod in Psalmo legitur, *Minuisti eum paulo minus ab Angelis* (Psal. viii, 6): ut ab iniquo velut æquo jure adversum nos agente, ipse occisus innocens cum jure æquissimo superaret, atque ita captivitatem propter peccatum factam captivaret (Ephes. iv, 8), nosque liberaret a captivitate propter peccatum justa, suo justo sanguine injuste falso mortis chirographum delens, et justificandos redimens peccatores¹.

18. Hinc etiam diabolus adhuc suos illudit, quibus se per sua sacra velut purgandis, et potius implicandis atque mergendis, falsus mediator opponit, quod superbis facillime persuadet irridere atque contemnere mortem Christi, a qua ipse quanto est alienior, tanto ab eis creditur sanctior atque diviniior. Qui tamen apud eum paucissimi remanserunt, agnoscentibus gentibus et pia humilitate bibentibus pretium suum, ejusque fiducia deserentibus hostem suum, et concurrentibus ad redemptorem suum. Nescit enim diabolus quomodo illo et insidiante et furente utatur ad salutem fidelium suorum excellentissima sapientia Dei, a fine superiore, quod est initium spiritualis creaturæ, usque ad finem inferiorem, quod est mors corporis, pertendens fortiter et disponens omnia suaviter (Sap. viii, 1). Attingit enim ubique propter suam munditiam, et nihil inquinatum in eam incurrit (Id. vii, 24, 25). A morte autem carnis alieno diabolo, unde nimium superbus incedit, mors alterius generis præparatur in æterno igne tartari, quo non solum cum terrenis, sed etiam cum æreis corporibus excruciaci spiritus possint. Superbi autem homines, quibus Christus, quia mortuus est, viluit, ubi nos tam magno emit (I Cor. vi, 20), et istam mortem reddunt cum hominibus conditioni ærumnosæ naturæ, que trahitur a primo peccato, et in illam cum illo præcipitabuntur. Quem propterea Christo præposuerunt, quia eos in istam dejecit, quo per distantem naturam ipse non cecidit, et quo propter eos per ingentem misericordiam ille descendit: et tamen se demonibus esse meliores non dubitant credere, eosque maledictis omnibus insectari detestarique non cessant, quos certe alienos ab hujus mortis passione noverunt, propter quam Christum contemnunt. Nec sic volunt considerare, quam fieri poterit ut in se manens, nec per se ipsum ex ulla parte mutabile Dei Verbum,

¹ Unus e Vaticanis Mss., *vizæ Mediator*.

¹ Sic Mss. At editi, *suo proprio sanguine.... justificando redimens peccatores*.

per infectio tamen naturæ susceptionem aliquid inferius pati posset, quod immundus daemon, quia terrenum corpus non habet, pati non possit. Sic cum sint ipsi daemonibus meliores, tamen quia carnem portant, mori sic possunt, quemadmodum mori demones, qui non eam portant, non utique possunt. Et cum de mortibus sacrificiorum suorum¹ multum præsumant, quæ se fallacibus superbisque spiritibus immolare non sentiunt, aut si jam² sentiunt, aliquid sibi prodesse arbitrantur perfidorum et invidorum amicitiam, quorum intentionis nullum negotium est, nisi impeditio reditus nostri:

CAPUT XIV.—19 *Christus perfectissima victima pro mundandis vitiis nostris. In omni sacrificio quatuor consideranda.* Non intelligunt ne ipsos quidem superbissimos spiritus honoribus sacrificiorum gaudere potuisse, nisi uni vero Deo pro quo colivolunt, verum sacrificium deberetur: neque id posse rite offerri, nisi per sacerdotem sanctum et justum: nec nisi ab eis accipiatur quod offertur, pro quibus offertur, atque id sine vitio sit, ut pro vitiosis mundandis possit offerri. Hoc certe omnes cupiunt, qui pro se offerri sacrificium Deo volunt. Quis ergo tam justus et sanctus sacerdos, quam unicus Filius Dei, qui non opus haberet per sacrificium sua purgare peccata, nec originalia, nec ex humana vita quæ adduntur (*Hebr. vii*)? Et quid tam congruenter ab hominibus sumeretur quod pro eis offerretur, quam humana caro? Et quid tam aptum huic immolationi, quam caro mortalis? Et quid tam mundum pro mundandis vitiis mortalium, quam sine ulla contagione carnalis concupiscentiæ caro nata in utero et ex utero virginali? Et quid tam grate offerri et suscipi posset, quam caro sacrificii nostri, corpus effectum sacerdotis nostri? Ut quoniam quatuor considerantur in omni sacrificio; cui offeratur, a quo offeratur, quid offeratur, pro quibus offeratur; idem ipse unus verusque Mediator, per sacrificium pacis reconcilians nos Deo, unum cum ille maneret cui offerebat, unum in se faceret pro quibus offerebat, unus ipse esset qui offerebat, et quod offerebat.

CAPUT XV.—20. *Superbi putantes se propria virtute posse purgari ad videndum Deum.* Sunt autem quidam qui se putant ad contemplandum Deum et in hærendum Deo virtute propria posse purgari: quos ipsa superbia maxime maculat. Nullum enim vitium est cui magis divina lege resistatur, et in quod majus accipiat³ dominandi jus ille superbissimus spiritus, ad ima mediator, ad summa interclusor: nisi occulte insidians alia via devitetur; aut per populum deficientem, quod interpretatur Amalec, aperte sæviens, et ad terram promissionis repugnando transitum negans, per crucem Domini quæ Moysi manibus extensis est præfigurata, superetur (*Exod. xvii, 8-16*). Hinc enim purgationem sibi isti virtute propria pollicentur, quia nonnulli eorum potuerunt

aciem mentis ultra omnem creaturam transmittere, et lucem incommutabilis veritatis quantulumque ex parte contingere: quod christianos multos ex fide interim sola viventes, nondum potuisse derident. Sed quid prodest superbienti, et ob hoc erubescenti lignum conscendere, de longinquo prospicere patriam transmarinam? Aut quid obest humili de tanto intervallo non eam videre, in illo ligno ad eam venienti, quo dedignatur ille portari?

CAPUT XVI.—21. *Philosophi veteres de resurrectione ac rebus futuris non consulendi.* Illi etiam resurrectionem carnis nos credere reprehendunt, sibi que potius etiam de his rebus credi volunt. Quasi vero, quia præcelsam incommutabilemque substantiam per illa quæ facta sunt intelligere potuerunt (*Rom. i, 20*), propterea de conversione rerum mutabilium, aut de contexto sæculorum ordine consulendi sint. Numquid enim quia verissime disputant, et documentis certissimis persuadent, æternis rationibus omnia temporalia fieri, propterea potuerunt in ipsis rationibus perspicere, vel ex ipsis colligere quot sint animalium genera, quæ semina singulorum in exordiis, qui modus in incrementis, qui numeri per conceptus, per ortus, per ætates, per occasus, qui motus in appetendis quæ secundum naturam sunt, fugiendisque contrariis? Nonne ista omnia, non per illam incommutabilem sapientiam, sed per locorum ac temporum historiam quesierunt, et ab aliis experta atque conscripta crediderunt? Quo minus mirandum est, nullo modo eos potuisse prolixiorum sæculorum seriem vestigare, et quamdam metam hujus excursus, quo tanquam fluvio genus decurrit humanum, atque inde conversionem ad suum cuique debitum terminum. Ista enim nec historici scribere potuerunt longe futura et a nullo experta atque narrata. Nec isti philosophi cæteris meliores in illis summis æternisque rationibus intellectu talia contemplati sunt: alioquin non ejusdem generis præterita quæ potuerunt historici inquirent, sed potius et futura prænoscerent; quod qui potuerunt, ab eis vates, a nostris Prophetæ appellati sunt.

CAPUT XVII.—22. *Futura quot modis præciantur.* Philosophi nec illi qui inter antiquos excelluerunt consulendi sunt de resurrectione mortuorum. Quanquam et Prophetarum nomen non omnino alienum est a litteris eorum: sed plurimum interest, utrum experimento præteritorum futura conjiciantur; sicut medici multa prævidendo, etiam litteris mandaverunt, quæ ipsi experta notaverunt; sicut denique agricolæ vel etiam nautæ multa prænuntiant (taliam enim si ex longis intervallis temporum fiant, divinationes putantur): an vero jam ventura processerint, et longe visa venientia nuntientur² pro acuto sensu videntium, quod cum faciunt aeræ potestates divinare creduntur; tanquam si quisquam de montis vertice aliquem longe videat venientem, et proxime in campo habitantibus

¹ Editi, *et de ritibus sacrificiorum suorum.*

² In Mss., *aut si etiam.*

³ In editis, *magis accipiat.*

¹ Editi, *historice.* Melius Mss., *historici.*

² sola fere editio Lov., *prænoscerint, et longe visa venientia nuntient.* Minus bene.

autem nuntiet : an ab Angelis sanctis, quibus ea Deus per Verbum Sapientiamque suam indicat, ubi et futura et præterita stant, vel quibusdam prænantientur hominibus, vel ab eis audita rursus ad alios homines transmittantur : an ipsorum hominum quorundam mentes in tantum evehantur Spiritu sancto, et non per Angelos, sed per se ipsas futurorum stantes causas¹ in ipsa summa rerum arce conspiciant. Audiunt enim ista et aereæ potestates, sive Angelis ea nuntiantibus, sive hominibus : et tantum audiunt, quantum opus esse ille iudicat, cui subjecta sunt omnia. Multa etiam prædicuntur instinctu quodam et impulse spiritu² nescientium : sicut Caiphas nescivit quid dixit, sed cum esset pontifex prophetavit (Joan. xi, 51).

23. Ergo de successionibus sæculorum et de resurrectione mortuorum philosophos nec illos consulere debemus, qui Creatoris æternitatem, in quo vivimus, movemur et sumus (Act. xvii, 28), quantum potuerunt intellexerunt. Quia per ea quæ facta sunt cognoscentes Deum, non sicut Deum glorificaverunt, aut gratias egerunt, sed dicentes se esse sapientes, stulti facti sunt (Rom. i, 20-22). Et cum idonei non essent, in æternitatem³ spiritualis incommutabilisque naturæ aciem mentis tam constanter infligere, ut in ipsa sapientia Creatoris atque Rectoris universitatis viderent volumina sæculorum, quæ ibi jam essent et semper essent, hic autem futura essent ut non essent ; atque ut ibi viderent conversiones in melius, non solum animorum, sed etiam corporum humanorum usque ad sui modi perfectionem : cum ergo ad hæc ibi videnda nullo modo essent idonei, ne ad illud quidem digni habitus sunt, ut eis ista per sanctos Angelos nuntiarentur ; sive forinsecus per sensus corporis, sive interioribus revelationibus in spiritu expressis : sicut patribus nostris vera pietate præditis hæc demonstrata sunt, qui ea prædicentes, vel de præsentibus signis vel de proximis rebus, ita ut prædixerant, factis fidem facientes, auctoritatem cui de longe futuris usque in sæculi finem crederetur, habere meruerunt. Potestates autem aereæ superbae atque fallaces, etiam si quædam de societate et civitate sanctorum et de vero Mediatore a sanctis Prophetis vel Angelis audita per suos vates dixisse reperiuntur, id egerunt, ut per hæc aliena vera etiam fideles Dei, si possent, ad sua falsa traderent. Deus autem per noscences id egit, ut veritas undique resonaret, fidelibus in adiutorium, impiis in testimonium.

CAPUT XVIII. — 24. *Filius Dei incarnatus est ut per fidem mandati evahatur ad incommutabilem veritatem.* Quia igitur ad æterna capessenda idonei non eramus, sordesque peccatorum nos prægravabant temporalium rerum amore contractæ, et de propagine mortalitatis tanquam naturaliter inolitæ, purgandi eramus. Purgari autem ut contemperaremur æternis,

non nisi per temporalia possemus, quibus jam contemperati tenebamur. Sanitas enim a morbo plurimum distat : sed media curatio⁴, nisi morbo congruat, non perducit ad sanitatem. Inutilia temporalia decipiunt agrotos, utilia temporalia suscipiunt sanandos, et trahunt ad æterna sanatos. Mens autem rationalis sicut purgata contemplationem debet rebus æternis ; sic purganda, temporalibus fidem. Dixit quidam et illum qui quondam apud Græcos sapientes habitus sunt : *Quantum ad id quod ortum est æternitas valet, tantum ad fidem veritas.* Et profecto est vera sententia. Quod enim nos temporale dicimus, hoc ille quod ortum est appellavit. Ex quo genere etiam nos sumus, non tantum secundum corpus, sed etiam secundum animi mutabilitatem. Non enim proprie vocatur æternum, quod aliqua ex parte mutatur. In quantum igitur mutabiles sumus, in tantum ab æternitate distamus. Promittitur autem nobis vita æterna per veritatem, a cujus perspicuitate rursus tantum distat fides nostra, quantum ab æternitate mortalitas. Nunc ergo adhibemus fidem rebus temporaliter gestis propter nos, et per ipsam mundamur ; ut cum ad speciem venerimus, quemadmodum succedit fidei veritas, ita mortalitati succedat æternitas. Quapropter quantum fides nostra fiet veritas, cum ad id quod nobis credentibus promittitur pervenerimus : promittitur autem nobis vita æterna ; et dixit Veritas, non que fiet sicut futura est fides nostra, sed que semper est Veritas, quia ibi est æternitas ; dixit ergo Veritas, *Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te unum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum* (Joan. xvii, 3) : cum fides nostra videndo fiet veritas, tunc mortalitatem nostram commutatam tenebit æternitas. Quod donec fiat, et ut fiat, quia rebus ortis accomodamus fidem credulitatis, sicut in æternis speramus veritatem contemplationis, ne fides mortalis vitæ dissolvatur a veritate æternæ vitæ, ipsa Veritas Patri coæterna de terra orta est (Paul. lxxxiv, 12), cum Filius Dei sic venit ut fieret filius hominis, et ipse in se exciperet fidem nostram, qua nos perduceret ad veritatem suam, qui sic suscepit mortalitatem nostram, ut non amitteret æternitatem suam. Quantum enim ad id quod ortum est æternitas valet, tantum ad fidem veritas. Ita ergo nos purgari oportebat, ut ille nobis fieret ortus qui maneret æternus, ne alter⁵ nobis esset in fide, alter in veritate. Nec ab eo quod orti sumus ad æterna transire possemus, nisi æterno per ortum nostrum nobis sociato ad æternitatem ipsius trajiceremur. Nunc itaque illuc quodam modo secuta est fides nostra, quo ascendit in quem credidimus, ortus, mortuus, resuscitatus, assumptus. Horum quatuor, duo priora noveramus in nobis ; scimus enim homines et oriri et mori : duo autem reliqua, id est resuscitari et assumi, juste in nobis futura speramus, quia in illo facta credidimus. Itaque in illo quia et id quod ortum erat transit ad æternitatem, transiturum est et nostrum, cum fides pervenerit ad veritatem. Jam enim

¹ Editi, *instantes causas*. Melius Mss., *stantes causas*. Ex his Vaticanus quidam postea habet, *in ipsa summa rerum arte conspiciant*.

² Plures Mss., *impulsus spiritus*.

³ Aliquot Mss., *in æternitate*.

⁴ Editi, *medici curatio*. Castigantur ex manuscriptis.

⁵ Lov., *nec alter*.

credentibus, ut in verbo fidei manerent, et inde ad veritatem, ac per hoc ad aeternitatem perducti a morte liberarentur, ita loquitur: *Si manseritis in verbo meo, vere discipuli mei eritis*¹. Et quasi quærent, Quo fructu? socutus ait: *Et cognoscetis veritatem*. Et rursus quasi dicerent, Quid prodest mortalibus veritas? *Et veritas, inquit, liberabit vos* (Joan. viii, 31, 32). Unde, nisi a morte, a corruptione, a mutabilitate? Veritas quippe immortalis, incorrupta, incommutabilis permanet. Vera autem immortalitas, vera incorruptibilitas, vera incommutabilitas, ipsa esse aeternitas.

CAPUT XIX. — 25. *Filius quomodo missus et prænantians. Quomodo missione natiuitatis in carne factus minor sine detrimento æqualitatis cum Patre*. Ecce ad quod missus est Filius Dei; imo vero ecce quid est missum esse Filium Dei? Quæcumque propter faciendam fidem, quæ mandaremur ad contemplandam veritatem, in rebus ortis ab aeternitate probatis et ad aeternitatem relatis temporabiliter gesta sunt, aut testimonia missionis hujus fuerunt, aut ipsa missio Filii Dei. Sed testimonia quedam venturum prænantiauerunt, quedam venisse testata sunt. Factum quippe creaturam per quem facta est omnis creatura, omnem creaturam testem habere oportebat. Nisi enim multis missis prædicaretur vobis, non multis dimissis teneretur unus. Et nisi talia essent testimonia quæ parvis magna esse viderentur, non crederetur², ut magnos faceret magnus, qui ad parvos missus est parvus. Incomparabiliter enim majora Filii Dei facta sunt cælum et terra et omnia quæ in eis sunt, quia omnia per ipsum facta sunt, quam signa et portenta quæ in ejus testimonium præruerunt. Sed tamen homines, ut hæc magna per eum facta parvi crederent³, illa parua tanquam magna tremuerunt.

26. *Cum ergo venit plenitudo temporis, misit Deus Filium suum factum ex muliere, factum sub Lega* (Galat. iv, 4); usque adeo paruum, ut factum; eo itaque missum, quo factum. Si ergo major mittit minorem, fatemur et nos factum minorem, et in tantum minorem: in quantum factum, et in tantum factum in quantum missum. *Misit enim Filium suum factum ex muliere*, per quem tamen quia facta sunt omnia, non solum priusquam factus mitteretur, sed priusquam essent omnia, eundem mittenti confitemur æqualem, quem dicimus missum minorem. Quomodo ergo ante istam plenitudinem temporis, quæ eum mitti oportebat, priusquam missus esset videri a Patribus potuit, cum eis angelica quedam visa demonstrarentur, quando nec jam missus sicut æqualis est Patri videbatur? Unde enim dicit Philippo, a quo utique sicut a cæteris, et ab ipsis a quibus crucifixus est in carne videbatur, *Tanto tempore vobiscum sum, et non cognovistis me? Philippe, qui me vidit, vidit et Patrem*; nisi quia videbatur, et non videbatur? Videbatur sicut missus factus fuerat, non videbatur sicut per eum omnia facta erant. Aut unde etiam illud dicit, *Qui habet man-*

data mea et servat ea, ipse est qui diligit me; et qui diligit me, diligitur a Patre meo, et ego diligam eum, et manifestabo ei me ipsum (Joan. xiv, 9, 21); cum esset manifestus ante oculos hominum: nisi quia carnem, quod Verbum in plenitudine temporis factum erat, suscipiendam⁴ nostræ fidei porrigebat; ipsum autem Verbum per quod omnia facta erant, purgatæ per fidem menti contemplandum in aeternitate servabat?

CAPUT XX. — 27. *Mittens et missus æqualis. Filius cur dicitur missus a Patre. De missione Spiritus sancti, quomodo et a quo missus sit. Pater totius deitatis principium*. Si autem secundum hoc missus a Patre Filius dicitur, quia ille Pater est, ille Filius, nullo modo impedit ut credamus æqualem Patri esse Filium et consubstantialem et coæternum, et tamen a Patre missum Filium. Non quia ille major est, ille minor: sed quia ille Pater, ille Filius; ille genitor, ille genitus; ille a quo est qui mittitur, ille qui est ab eo qui mittit. Filius enim a Patre est, non Pater a Filio. Secundum hoc jam potest intelligi, non tantum ideo dici missus Filius quia Verbum caro factum est (Id. i. 3, 18, 14), sed ideo missus ut Verbum caro fieret, et per præsentiam corporalem illa quæ scripta sunt operaretur; id est, ut non tantum homo missus intelligatur quod Verbum factum est⁵, sed et Verbum missum ut homo fieret: quia non secundum imparem potestatem vel substantiam vel aliquid quod in eo Patri non sit æquale missus est; sed secundum id quod Filius a Patre est, non Pater a Filio. Verbum enim Patris est Filius, quod et Sapientia ejus dicitur. Quid ergo mirum si mittitur, non quia inæqualis est Patri, sed quia est *manatio quedam claritatis omnipotentis Dei sincera*⁶? Ibi autem quod manat et de quo manat unius ejusdemque substantiæ est. Neque enim sicut aqua de foramine terræ aut lapidis manat; sed sicut lux de luce. Nam quod dictum est, *Candor est enim lucis æternæ*; quid aliud dictum est, quam, Lux est lucis æternæ? Candor quippe lucis, quid nisi lux est? Et ideo coæterna luci, de qua lux est. Maluit autem dicere, *Candor lucis*, quam, Lux lucis; ne obscurior putaretur ista quæ manat quam illa de qua manat. Cum enim auditur candor ejus esse ista, facilius est ut per hanc lucere illa, quare hæc minus lucere credatur. Sed quia cavendum non erat, ne minor lux illa putaretur quæ istam genuit (hoc eodem nullus unquam hæreticus ausus est dicere, nec credendum est aliquem ausurum), illi cogitationi occurrit Scriptura, qua posset videri obscurior lux ista quæ manat, quam illa de qua manat: quam suspicionem tulit, cum ait, *Candor est illius*, id est, lucis æternæ; atque ita ostendit æqualem. Si enim hæc minor est, obscuritas illius est, non candor illius. Si autem major est, non ex ea manat: non enim vinceret de qua genita est. Quia ergo ex illa manat, non est major quam illa: quia verò non obscuritas illius, sed candor illius est, non est minor;

¹ In Mss., *estis*.

² Post, *non crederetur*, editi addunt, *ille ita magnus*; quod merito abest a Mss.

³ Am. Er. et prope omnes Mss., *crederentur*.

SANCT. AUGUST. VIII.

⁴ In Mss., *suscipiendæ*.

⁵ Er. et Lov., *caro factum est*. Abest, *caro*, ab aliis libris.

⁶ Mss. hic et infra constanter habent, *sinceris*.

(Vingt-neuf.)

æqualis est ergo. Neque hoc movere debet, quia dicta est *manatio quædam claritatis omnipotentis Dei sincera*: tanquam ipsa non sit omnipotens, sed omnipotentis manatio. Mox enim de illa dicitur, *Et cum sit una, omnia potest* (Sap. vii, 25 27). Quis est autem omnipotens, nisi qui omnia potest? Ab illo itaque mittitur, a quo emanat. Sic enim expetitur¹ ab illo qui amabat eam et desiderabat. *Emitte*, inquit, *illam de sanctis cælis tuis, et mitte illam a sede magnitudinis tuæ, ut tecum sit, et tecum laboret* (Id. ix, 10), id est, doceat me laborare, ne laborem. Labores enim ejus virtutes sunt². Sed aliter mittitur ut sit cum homine, aliter missa est ut ipsa sit homo. *In animas enim sanctas se transfert, atque amicos Dei et Prophetas constituit* (Id. vii, 27), sicut etiam implet sanctos Angelos, et omnia talibus ministeriis congrua per eos operatur. Cum autem venit plenitudo temporis missa est (Galat. iv, 4), non ut impleret Angelos, nec ut esset Angelus, nisi in quantum consilium Patris annuntiabat, quod et ipsius erat; nec ut esset cum hominibus aut in hominibus, hoc enim et antea in Patribus et Prophetis: sed ut ipsum Verbum caro fieret, id est, homo fieret: in quo futuro revelato sacramento, etiam eorum sapientium atque sanctorum salus esset, qui priusquam ipse de virgine nasceretur, de mulieribus nati sunt, et in quo facto atque prædicato salus sit omnium credentium, sperantium, diligentium. Hoc enim *magnum pietatis est sacramentum, quod manifestatum est in carne, justificatum est in spiritu, apparuit Angelis, prædicatum est in gentibus, creditum est in mundo, assumptum est in gloria* (I Tim. iii, 16).

28. Ab illo ergo mittitur Dei Verbum, cujus est Verbum; ab illo mittitur de quo natum est: mitti qui genuit, mittitur quod genitum est. Et tunc unicuique mittitur, cum a quoquam cognoscitur atque percipitur, quantum cognosci et percipi potest pro captu vel proficientis in Deum, vel perfectæ in Deo animæ rationalis. Non ergo eo ipso quo de Patre natus est, missus dicitur Filius: sed vel eo quod apparuit huic mundo Verbum caro factum; unde dicit, *Exivi a Patre, et veni in hunc mundum* (Joan. xvi, 28): vel eo quod ex tempore cujusquam mente percipitur, sicut dictum est, *Mitte illam, ut tecum sit, et tecum laboret*. Quod ergo natum est ab æterno, æternum est: *Candor est enim lucis æternæ*. Quod autem mittitur ex tempore, a quoquam cognoscitur. Sed cum in carne manifestatus est Filius Dei, in hunc mundum missus est, in plenitudine temporis, factus ex semina. *Quia enim in sapientia Dei non poterat mundus cognoscere per sapientiam Deum; quoniam lux lucet in tenebris, et tenebræ eam non comprehenderunt: placuit Deo per stultitiam prædicationis salvos facere credentes* (I Cor. i, 21); ut Verbum caro fieret, et habitaret in nobis (Joan. i, 5, 14). Cum autem ex tempore cujusque profectus mente percipitur, mitti quidem dicitur, sed non in hunc mundum: neque enim sensibiliter apparet, id est, corporeis sensibus præsto est. Quia et nos se-

cundum quod mente aliquid æternum, quantum possumus, capimus, non in hoc mundo sumus: et omnium justorum spiritus, etiam adhuc in hac carne viventium, in quantum divina sapiunt, non sunt in hoc mundo. Sed Pater cum ex tempore a quoquam cognoscitur, non dicitur missus: non enim habet de quo sit³, aut ex quo procedat. Sapientia quippe dicit, *Ego ex ore Altissimi prodivi* (Eccli. xxiv, 5); et de Spiritu sancto dicitur, *A Patre procedit* (Joan. xv, 26): Pater vero, a nullo.

29. Sicut ergo Pater genuit, Filius genitus est: ita Pater misit, Filius missus est. Sed quemadmodum qui genuit et qui genitus est, ita et qui misit et qui missus est unum sunt; quia Pater et Filius unum sunt (Id. x, 30). Ita etiam Spiritus sanctus unum cum eis est; quia hæc tria unum sunt. Sicut enim natum esse est Filio, a Patre esse; ita mitti est Filio, cognosci quod ab illo sit. Et sicut Spiritui sancto donum Dei esse, est a Patre procedere; ita mitti, est cognosci quia ab illo procedat⁴. Nec possumus dicere quod Spiritus sanctus et a Filio non procedat: neque enim frustra idem Spiritus et Patris et Filii Spiritus dicitur. Nec video quid aliud significare voluerit, cum sufflans in faciem discipulorum⁵ ait: *Accipite Spiritum sanctum* (Joan. xx, 22). Neque enim flatus ille corporeus, cum sensu corporaliter tangendi procedens ex corpore, substantia Spiritus sancti fuit; sed demonstratio per congruam significationem, non tantum a Patre, sed et a Filio procedere Spiritum sanctum. Quis enim dementissimus dixerit, alium fuisse Spiritum⁶ quem sufflans dedit, et alium quem post ascensionem suam misit (Act. ii, 1-4)? Unus enim est Spiritus Dei, Spiritus Patris et Filii, Spiritus sanctus, qui operatur omnia in omnibus (I Cor. xii, 6). Sed quod bis datus est, dispensatio certe significationis fuit, de qua suo loco, quantum Dominus dederit, disseremus. Quod ergo ait Dominus, *Quem ego mittam vobis a Patre* (Joan. xv, 26); ostendit Spiritum et Patris et Filii. Quia etiam cum dixisset, *Quem mittet Pater*, addidit, *in nomine meo* (Id. xiv, 26); non tamen dixit, *Quem mittet Pater a me*: quemadmodum dixit, *Quem ego mittam vobis a Patre*: videlicet ostendens quod totius divinitatis, vel, si melius dicitur, deitatis, principium Pater est. Qui ergo a Patre procedit et Filio, ad eum refertur a quo natus est Filius. Et quod dicit evangelista, *Spiritus nondum erat datus, quia Jesus nondum erat glorificatus* (Id. vii, 39): quomodo intelligitur, nisi quia certa illa Spiritus sancti datio vel missio post clarificationem Christi futura erat, qualis nunquam antea fuerat? Neque enim antea nulla erat, sed talis non fuerat. Si enim antea Spiritus sanctus non dabatur, quo impleti Prophetæ locuti sunt? cum aperte Scriptura dicat, et multis locis ostendat, Spiritu sancto eos locutos fuisse: cum et

¹ Editi, *de quo missus sit*. Abest, *missus*, a manuscriptis.

² Er. Ven. Lov., *ita mitti, est cognosci quod ab illo procedat*. M.

³ Mss. non habent, *in faciem discipulorum*.

⁴ Plerique Mss., *alium fuisse Spiritum sanctum quem*.

¹ Am. et Mss., *Sic enim et petitur*.

² Ilic apud Lov. additur, *de quibus jam dictum est*.

de Joanne Baptista dictum sit, *Spiritus sancto replebitur jam inde ab utero matris suæ*: et Spiritu sancto repletus Zacharias invenitur pater ejus, ut de illo talia diceret; et Spiritu sancto Maria, ut talia de Domino quem gestabat utero, predicaret (*Luc. 1, 15, 41-79*); Spiritu sancto Simeon et Anna, ut magnitudinem Christi parvuli agnoscerent (*Id. 11, 25-38*): quomodo ergo *Spiritus nondum erat datus, quia Jesus nondum erat clarificatus*; nisi quia illa datio, vel donatio, vel missio Spiritus sancti habitura erat quamdam proprietatem suam in ipso adventu, qualis antea nonquam fuit? Nusquam enim legimus, linguis quas non noverant homines loculos, veniente in se Spiritu sancto, sicut tunc factum est, cum oporteret ejus adventum signis sensibilibus demonstrari, ut ostenderetur totam orbem terrarum atque omnes gentes in linguis variis constitutas, credituras in Christum per donum Spiritus sancti; ut impleretur quod in Psalmo canitur, *Non sunt loquelæ neque sermones, quorum non audiantur voces eorum; in omnem terram exivit sonus eorum, et in fines orbis terræ verba eorum* (*Psal. xviii, 4, 5*).

30. Verbo itaque Dei ad unitatem personæ copulatus, et quodam modo commixtus est homo, cum veniente plenitudine temporis missus est in hunc mundum factus ex femina Filius Dei, ut esset et filius hominis propter filios hominum. Hanc personam angelica natura figurare antea potuit, ut prænuntiaret; non expropriare, ut ipsa esset.

CAPUT XXI. — *De sensibili demonstratione sancti Spiritus, et de coæternitate Trinitatis. Quid dictum sit et quid dicendum restet.* De sensibili autem demonstratione Spiritus sancti, sive per columbæ speciem (*Matth. iii, 16*), sive per linguas igneas (*Act. 11, 3*), cum ejus substantiam Patri et Filio coæternam pariterque incommutabilem subdita et serviens creatura temporalibus motibus et formis ostenderet, cum ad ejus personæ unitatem, sicut caro quod Verbum factum est (*Joan. 1, 14*), non copularetur, non audeo dicere nihil tale factum esse antea. Sed plane fidenter dixerim, Patrem et Filium et Spiritum sanctum unius ejusdemque substantiæ, Deum creatorem, Trinitatem omnipotentem inseparabiliter operari: sed ita non posse per longe imparem maximeque corporcam creaturam inseparabiliter demonstrari; sicut per voces nostras, quæ utique corporaliter sonant, non possunt Pater et Filius et Spiritus sanctus, nisi suis et propriis intervallis temporum certa separatione distinctis, quæ suæ cujusque vocabuli syllabæ occupant, nominari. In sua quippe substantia qua sunt, tria unum sunt, Pater et Filius et Spiritus sanctus, nullo temporali motu super omnem creaturam illipsum sine ullis intervallis temporum vel locorum, et simul unum atque idem ab æternitate in æternitatem, tanquam ipsa æternitas quæ sine veritate et charitate non est: in meis autem vocibus separati sunt Pater et Filius et Spiritus sanctus, nec simul dici poterunt, et in litteris visibilibus sua separatim locorum spatia tenuerunt. Et quemadmodum cum memoriam meam

et intellectum et voluntatem nomino, singula quidem nomina ad res singulas referuntur, sed tamen ab omnibus tribus singula facta sunt; nullum enim horum trium nominum est, quod non et memoria et intellectus et voluntas mea simul operata sint: ita Trinitas simul operata est et vocem Patris, et carnem Filii, et columbam Spiritus sancti, cum ad personas singulas singula hæc referantur. Qua similitudine utcumque cognoscitur inseparabilem in se ipsa Trinitatem per visibilis creaturæ speciem separabiliter demonstrari, et inseparabilem Trinitatis operationem etiam in singulis esse rebus, quæ vel ad Patrem, vel ad Filium, vel ad Spiritum sanctum demonstrandum proprie pertinere dicuntur.

31. Si ergo a me quæritur, quomodo factæ sint vel voces vel sensibiles formæ atque species ante incarnationem Verbi Dei, quæ hoc futurum præfigurarent: per Angelos ea Deum operatum esse respondeo; quod etiam Scripturarum sanctarum testimoniis, quantum existimo, satis ostendi. Si autem quæritur, ipsa incarnatio quomodo facta sit: ipsum Verbum Dei dico carnem factum, id est, hominem factum, non tamen in hoc quod factum est conversum atque mutatum; ita sane factum, ut ibi sit non tantum Verbum Dei et hominis caro, sed etiam rationalis hominis anima, atque hoc totum et Deus dicatur propter Deum et homo propter hominem. Quod si difficile intelligitur, mens fido purgetur, magis magisque abstinendo a peccatis, et bene operando, et orando cum gemitu desideriorum sanctorum, ut per divinum adjutorium proficiendo, et intelligat, et amet. Si autem quæritur, post incarnationem Verbi, quomodo facta sit vel vox Patris, vel species corporalis qua Spiritus sanctus demonstratus est: per creaturam quidem facta ista non dubito; sed utrum tantummodo corporalem atque sensibilem, an adhibito spiritu etiam rationali vel intellectuali (hoc enim quibusdam placuit appellare, quod Græci dicunt *νοερόν*), non quidem ad unitatem personæ, (quis enim hoc dixerit, ut quidquid illud est creaturæ per quod sonuit vox Patris, ita sit Deus Pater, aut quidquid illud est creaturæ in quo per columbæ speciem vel per igneas linguas Spiritus sanctus demonstratus est, ita sit Spiritus sanctus, sicut est Dei Filius homo ille qui ex virgine factus est?) sed tantummodo ad ministerium peragendæ significationis, sicut oportuisse Deus judicavit: an aliquid aliud intelligendum sit, invenire difficile est, et temere affirmare non expedit. Quomodo tamen ista sine rationali vel intellectuali creatura potuerint fieri, non video. Neque adhuc locus est explicare cur ita sentiam, quantum vires Dominus dederit. Prius enim sunt discutienda et refellenda hæreticorum argumenta, quæ non ex divinis Libris, sed ex rationibus suis proferunt, quibus se vehementer cogere arbitrantur, testimonia Scripturarum quæ de Patre et Filio et Spiritu sancto sunt, ita esse intelligenda ut ipsi volent.

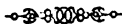
32. Nunc autem non ideo minorem Filium quia missus est a Patre, nec ideo minorem Spiritum san-

ctum quia et Pater eum misit et Filius, sufficienter, quantum arbitror, demonstratum est. Sive enim propter visibilem creaturam, sive potius propter principii commendationem, non propter inæqualitatem vel imparilitatem vel dissimilitudinem substantiæ in Scripturis hæc posita intelliguntur : quia etiam si voluisset Deus Pater per subjectam creaturam visibili-

ter apparere, absurdissime tamen aut a Filio quem genuit, aut a Spiritu sancto qui de illo procedit, misus diceretur. Iste igitur sit hujus voluminis modus : deinceps in cæteris, adjuvante Domino, illa hæreticorum versutissima argumenta qualia sint, et quemadmodum redarguantur videbimus.

LIBER QUINTUS.

Venit ad hæreticorum argumenta illa quæ non ex divinis Libris, sed ex rationibus suis proferunt : et eos refellit, quibus ideo videtur non eandem Patris ac Filii esse substantiam, quia omne quod de Deo dicitur, secundum substantiam dici putant; et propterea et gignere et gigni, vel genitum esse et ingenitum, quoniam diversa sunt, contendunt substantias esse diversas; demonstrans, non omne quod de Deo dicitur secundum substantiam dici, sicut secundum substantiam dicitur bonus et magnus, et si quid aliud ad se dicitur; sed dici etiam relative, id est non ad se, sed ad aliquid quod ipse non est, sicut Pater ad Filium dicitur, vel dominus ad creaturam sibi servientem: ubi si quid relative, id est ad aliquid quod ipse non est, etiam ex tempore dicitur, sicuti est, *Domine, refugium factus es nobis*; nihil ei accidere quo mutetur, sed omnino ipsum in natura vel essentia sua immutabilem permanere.

CAPUT PRIMUM. — 1. *Quid a Deo, quid a lectore auctor exposcat. In Deo nihil mutabilis et corporei cogitandum.* Hinc jam exordiens ea dicere, quæ dici ut cogitantur vel ab homine aliquo, vel certe a nobis non omni modo possunt: quamvis et ipsa nostra cogitatio, cum de Deo Trinitate cogitamus¹, longe se illi de quo cogitat, imparem sentiat, neque ut est eum capiat, sed, ut scriptum est, etiam a tantis quantus Paulus apostolus hic erat, *per speculum et in ænigmate* videatur (I Cor. XIII, 12), primum ab ipso Domino Deo nostro, de quo semper cogitare debemus, et de quo digne cogitare non possumus, cui laudando reddenda est omni tempore benedictio (*Psal. XXXIII, 4*), et cui enuntiando nulla competit dictio, et adjutorium ad intelligenda atque explicanda quæ intendo, et veniam precor sicubi offendo. Memor sum enim, non solum voluntatis, verum etiam infirmitatis meæ. Ab his etiam qui ista lecturi sunt, ut ignoscant peto, ubi me magis voluisse quam potuisse dicere adverterint, quod vel ipsi melius intelligunt, vel propter mei eloquii difficultatem non intelligunt: sicut ego eis ignosco, ubi propter suam tarditatem intelligere non possunt.

2. Facilius autem nobis invicem ignoscimus, si noverimus, aut certe credendo firmum tenuerimus, ea quæ de natura incommutabili et invisibili summeque vivente ac sibi sufficiente dicuntur, non ex consuetudine visibilium atque mutabilium et mortalium vel egenarum rerum esse metienda. Sed cum in his etiam quæ nostris corporalibus adjacent sensibus, vel quod nos ipsi in interiore homine sumus, scientia comprehendendis laboremus, nec sufficimus: non tamen impudenter in illa quæ supra sunt divina et ineffabilia, pietas fidelis ardescit; non quam suarum virium inflat arrogantia, sed quam gratia ipsius Creatoris et Salvatoris inflammat. Nam quo intellectu Deum caput homo, qui ipsum intellectum suum quo eum vult capere nondum capit? Si autem hunc jam capit, attendat diligenter nihil eo esse in sua natura melius,

et videat utrum ibi videat ulla lineamenta formarum, nitores colorum, spatiosam granditatem, partium distantiam, molis distensionem, aliquas per locorum intervalla motiones, vel quid ejusmodi. Nihil certe istorum invenimus in eo, quo in natura nostra nihil melius invenimus, id est, in nostro intellectu, quo sapientiam capimus quantum capaces sumus. Quod ergo non invenimus in meliore nostro, non debemus in illo querere, quod longe melius est meliore nostro: ut sic intelligamus Deum, si possumus, quantum possumus, sine qualitate bonum, sine quantitate magnum, sine indigentia creatorem, sine situ presidentem¹, sine habitu omnia continentem, sine loco ubique totum, sine tempore sempiternum, sine ulla sui mutatione mutabilia facientem, nihilque patientem. Quisquis Deum ita cogitat, etsi nondum potest omni modo invenire quid sit; pie tamen cavet, quantum potest, aliquid de eo sentire quod non sit.

CAPUT II. — 3. *Deus sola incommutabilis essentia.* Est tamen sine dubitatione substantia, vel, si melius hoc appellatur, essentia, quam Græci *οὐσία* vocant. Sicut enim ab eo quod est sapere dicta est sapientia, et ab eo quod est scire dicta est scientia; ita ab eo quod est esse dicta est essentia. Et quis magis est, quam illo qui dixit famulo suo Moysi, *Ego sum qui sum*; et, *Dices filius Israel: Qui est, misit me ad vos (Exod. III, 14)?* Sed aliæ quæ dicuntur essentiæ sive substantiæ, capiunt accidentia, quibus in eis fiat vel magna vel quantacumque mutatio: Deo autem aliquid ejusmodi accidere non potest; et ideo sola est incommutabilis substantia vel essentia, qui Deus est, cui profectio ipsum esse, unde essentia nominata est, maxime ac verissime competit. Quod enim mutatur, non servat ipsum esse; et quod mutari potest, etiamsi non mutetur, potest quod fuerat non esse: ac per hoc illud solum quod non tantum non mutatur, verum etiam mutari omnino non potest, sine scrupulo occurrit quod verissime dicatur esse.

CAPUT III. — 4. *Arianorum argumentum ex voce geniti et ingeniti desumptum diluitur. Quamobrem ut*

¹ Er. Lugd. Ven. Lov., *cum de Dei Trinitate cogitamus.* M.

¹ Sic Mss. At editi, *presentem.*

Jam etiam de iis quæ nec dicuntur ut cogitantur, nec cogitantur ut sunt, respondere incipiamus fidei nostræ adversariis : inter multa quæ Ariani adversus catholicam fidem solent disputare, hoc sibi maxime callidissimum machinamentum proponere videntur, cum dicunt : Quidquid de Deo dicitur vel intelligitur, non secundum accidens, sed secundum substantiam dicitur. Quapropter ingenitum esse Patri secundum substantiam est, et genitum esse Filio secundum substantiam est. Diversum est autem ingenitum esse, et genitum esse : diversa est ergo substantia Patris et Filii. Quibus respondemus : Si quidquid de Deo dicitur, secundum substantiam dicitur; ergo quod dictum est, *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 30), secundum substantiam dictum est. Una est igitur substantia Patris et Filii. Aut si hoc non secundum substantiam dictum est, dicitur ergo aliquid de Deo non secundum substantiam; et ideo jam non cogimur secundum substantiam intelligere ingenitum et genitum. Item dictum est de Filio, *Non rapinam arbitratus est esse æqualis Deo* (Philipp. ii, 6) : quærimus secundum quid æqualis. Si enim non secundum substantiam dicitur æqualis, admittunt ut dicatur aliquid de Deo, non secundum substantiam : admittant ergo non secundum substantiam dici ingenitum et genitum. Quod si propterea non admittunt, quia omnia de Deo secundum substantiam dici volunt, secundum substantiam Filius æqualis est Patri.

CAPUT IV. — 5. *Accidens arguit semper aliquam ei mutationem.* Accidens autem non solet dici, nisi quod aliqua mutatione ejus rei cui accidit amitti potest. Nam etsi quædam dicuntur accidentia inseparabilia, quæ græce appellantur ἀχώριστα, sicut est plumæ corvi color niger; amittit eum tamen, non quidem quamdiu pluma est, sed quia non semper est pluma. Quapropter ipsa materies mutabilis est, et ex eo quod desinit esse illud animal vel illa pluma, totumque illud corpus in terram mutatur et vertitur, amittit utique etiam illum colorem. Quamvis et accidens quod separabile dicitur, non separatione, sed mutatione amittatur; sicuti est capillis hominum nigritudo, quoniam dum capilli sunt possunt albescere, separabile accidens dicitur : sed diligenter intuentibus sensus apparet, non separatione quasi emigrare aliquid a capite dum canescit, ut nigritudo inde candore succedente discedat et aliquo eat, sed illam qualitatem coloris ibi veri atque mutari. Nihil itaque accidens in Deo; quia nihil mutabile aut amissibile. Quod si et illud dici accidens placet, quod licet non amittatur, minuitur tamen vel augetur, sicuti est animæ vita : nam et quamdiu anima est, tamdiu vivit, et quia semper anima est, semper vivit; sed quia magis vivit cum sapit, minusque cum desipit, fit etiam hic aliqua mutatio, non ut desit vita, sicuti deest insipienti sapientia, sed ut minus sit : nec tale aliquid in Deo fit, quia omnino incommutabilis manet.

CAPUT V. — 6. *In Deo nihil secundum accidens dicitur, sed secundum substantiam aut secundum relationem.* Quamobrem nihil in eo secundum accidens dicitur,

quia nihil ei accidit; nec tamen omne quod dicitur, secundum substantiam dicitur. In rebus enim creatis atque mutabilibus quod non secundum substantiam dicitur, restat ut secundum accidens dicatur : omnia enim accident eis, quæ vel amitti possunt vel minui, et magnitudines et qualitates; et quod dicitur ad aliquid, sicut amicitia, propinquitates, servitutes, similitudines, æqualitates, et si qua hujusmodi; et situs et habitus, et loca et tempora, et opera atque passionnes. In Deo autem nihil quidem secundum accidens dicitur, quia nihil in eo mutabile est; nec tamen omne quod dicitur, secundum substantiam dicitur. Dicitur enim ad aliquid, sicut Pater ad Filium, et Filius ad Patrem, quod non est accidens : quia et ille semper Pater, et ille semper Filius; et non ita semper quasi ex quo natus est Filius, ut ex eo quod nunquam desinat esse Filius, Pater non desinat esse Pater; sed ex eo quod semper natus est Filius, nec coepit unquam esse Filius. Quod si aliquando esse coepisset, aut aliquando esse desineret Filius, secundum accidens diceretur. Si vero quod dicitur Pater, ad se ipsum diceretur, non ad Filium; et quod dicitur Filius, ad se ipsum diceretur, non ad Patrem; secundum substantiam diceretur et ille Pater, et ille Filius : sed quia et Pater non dicitur Pater nisi ex eo quod est ei Filius, et Filius non dicitur nisi ex eo quod habet Patrem, non secundum substantiam hæc dicuntur : quia non quisque eorum ad se ipsum, sed ad invicem atque ad alterutrum ista dicuntur : neque secundum accidens, quia et quod dicitur Pater, et quod dicitur Filius, æternum atque incommutabile est eis. Quamobrem quamvis diversum sit Patrem esse et Filium esse, non est tamen diversa substantia : quia hoc non secundum substantiam dicuntur, sed secundum relativum; quod tamen relativum non est accidens, quia non est mutabile.

CAPUT VI. — 7. *Occurrit hæreticorum cavillationibus in eadem voce geniti et ingeniti.* Si autem huic sic putant resistendum esse sermone, quod Pater quidem ad Filium dicitur et Filius ad Patrem, ingenitus tamen et genitus ad se ipsos dicuntur, non ad alterutrum : non enim hoc est dicere ingenitum, quod est Patrem dicere; quia et si Filium non genuisset, nihil prohiberet eum dicere ingenitum : et si gignat quisque filium, non ex eo ipse ingenitus est, quia geniti homines ex aliis hominibus, gignunt et ipsi alios : inquirunt ergo : Pater ad Filium dicitur, et Filius ad Patrem, ingenitus autem ad se ipsum, et genitus ad se ipsum dicitur : et ideo si quidquid ad se ipsum dicitur, secundum substantiam dicitur, diversum est autem ingenitum esse et genitum esse; diversa igitur substantia est : hoc si dicunt, non intelligunt de ingenito quidem aliquid se dicere, quod diligentius pertractandum sit, quia nec ideo quisque pater quia ingenitus, nec ingenitus ideo quia pater, et propterea non ad aliquid, sed ad se dici putatur ingenitus : genitum vero mira cæcitate non advertunt dici non posse, nisi ad aliquid. Ideo quippe filius quia genitus,

¹ Editi, hæc. At Mss., hoc.

et quia filius utique genitus. Sicut autem filius ad patrem, sic genitus ad genitorem refertur; et sicut pater ad filium, ita genitor ad genitum. Ideoque alia notio est qua intelligitur genitor, alia qua ingenitus. Nam quamvis de Patre Deo utrumque dicatur, illud tamen ad genitum, id est, ad Filium dicitur; quod nec illi negant: hoc autem quod ingenitus dicitur, ad se ipsum dici perhibent. Dicunt ergo: Si aliquid ad se ipsum dicitur Pater, quod ad se ipsum dici non potest Filius, et quidquid ad se ipsum dicitur, secundum substantiam dicitur, et ad se ipsum dicitur ingenitus, quod dici non potest Filius; ergo secundum substantiam dicitur ingenitus, quod Filius quia dici non potest, non ejusdem est substantiæ. Cui versutiæ respondetur ita, ut ipsi cogantur dicere secundum quid sit æqualis Patri Filius; utrum secundum id quod ad se dicitur, an secundum id quod ad Patrem dicitur. Non enim secundum id quod ad Patrem dicitur, quoniam ad patrem filius dicitur, ille autem non filius, sed pater est. Quia non sic ad se dicuntur pater et filius, quomodo amici aut vicini. Relative quippe amicus dicitur ad amicum; et si æqualiter se diligunt, eadem in utroque amicitia est: et relative vicinus dicitur ad vicinum; et quia æqualiter sibi vicini sunt (quantum enim iste illi, tantum et ille huic vicinatur), eadem in utroque vicinitas. Quia vero Filius non ad Filium relative dicitur, sed ad Patrem; non secundum hoc quod ad Patrem dicitur, æqualis est Filius Patri: restat ut secundum id æqualis sit, quod ad se dicitur. Quidquid autem ad se dicitur, secundum substantiam dicitur: restat ergo ut secundum substantiam sit æqualis. Eadem est igitur utriusque substantia. Cum vero ingenitus dicitur Pater, non quid sit, sed quid non sit dicitur. Cum autem relativum negatur, non secundum substantiam negatur, quia ipsum relativum non secundum substantiam dicitur.

CAPUT VII. — 8. *Negatio addita non mutat prædicamentum.* Hoc exemplis planum faciendum est. Ac primum videndum est hoc significari cum dicitur genitus, quod significatur cum dicitur filius. Ideo enim filius, quia genitus; et quia filius, utique genitus. Quod ergo dicitur ingenitus, hoc ostenditur, quod non sit filius: sed genitus et ingenitus commode dicuntur; filius autem latine dicitur, sed infilius ut dicatur non admittit loquendi consuetudo. Nihil tamen intellectui demitur, si dicatur non filius; quemadmodum etiam si dicatur non genitus, pro eo quod dicitur ingenitus, nihil aliud dicitur. Sic enim et vicinus et amicus relative dicuntur, nec tamen potest invicinus dici quomodo dicitur inimicus. Quamobrem non est in rebus considerandum quid vel sinat vel non sinat dici usus sermonis nostri, sed quis rerum ipsarum intellectus eluceat. Non ergo jam dicamus ingenitum, quamvis dici latine possit; sed pro eo dicamus non genitum, quod tantum valet. Num ergo aliud dicimus quam non filium? Negativa porro ista particula non id efficit, ut quod sine illa relative dicitur, eadem præposita substantialiter dicitur; sed id tantum negatur, quod sine

illa aiebatur, sicut in cæteris prædicamentis. Velut cum dicimus, Homo est, substantiam designamus. Quis ergo dicit, Non homo est, non aliud genus prædicamenti enuntiat, sed tantum illud negat. Sicut ergo secundum substantiam aio, Homo est: sic secundum substantiam nego, cum dico, Non homo est. Et cum quæritur, quantus sit; et aio, Quadrupedalis est, id est, quatuor pedum, secundum quantitatem aio: quis dicit, Non quadrupedalis est, secundum quantitatem negat. Candidus est, secundum qualitatem aio: Non candidus est, secundum qualitatem nego. Propinquus est, secundum relativum aio: Non propinquus est, secundum relativum nego. Secundum situm aio, cum dico, Jacet: secundum situm nego, cum dico, Non jacet. Secundum habitum aio, cum dico, Armatus est: secundum habitum nego, cum dico, Non armatus est. Tantundem autem valet si dicam, Inermis est. Secundum tempus aio, cum dico, Hesternus est: secundum tempus nego, cum dico, Non hesternus est. Et cum dico, Romæ est, secundum locum aio: et secundum locum nego, cum dico, Non Romæ est. Secundum id quod est facere aio, cum dico, Cædit: si autem dicam, Non cædit, secundum id quod est facere nego, ut ostendam non hoc facere. Et cum dico, Vapulat, secundum prædicamentum aio quod pati vocatur: et secundum id nego, cum dico, non vapulat. Et omnino nullum prædicamenti genus est, secundum quod aliquid aere volumus, nisi ut secundum id ipsum prædicamentum negare convincaimur, si præponere negativam particulam voverimus. Quæ cum ita sint, si substantialiter aierem, dicendo, Filius; substantialiter negarem, dicendo, Non Filius. Quia vero relative aio, cum dico, Filius est; ad patrem enim refero: relative nego, si dicam, Non filius est; ad parentem enim eandem negationem refero, volens ostendere quod ei parens non sit. At si quantum valet quod dicitur filius, tantundem valet quod dicitur genitus, sicut prælocuti sumus; tantundem ergo valet quod dicitur non genitus, quantum valet quod dicitur non filius. Relative autem negamus dicendo, Non filius: relative igitur negamus dicendo, Non genitus. Ingenitus porro quid est, nisi non genitus? Non ergo receditur a relativo prædicamento, cum ingenitus dicitur. Sicut enim genitus non ad se ipsum dicitur, sed quod ex genitore sit: ita cum dicitur ingenitus, non ad se ipsum dicitur, sed quod ex genitore non sit ostenditur. In eodem tamen prædicamento, quod Relativum vocatur, utraque significatio vertitur: quod autem relative pronuntiat, non indicat substantiam: ita quamvis diversum sit genitus et ingenitus, non indicat diversam substantiam: quia sicut filius ad patrem, et non filius ad non patrem refertur; ita genitus ad genitorem, et non genitus ad non genitorem refertur necesse est.

CAPUT VIII. — 9. *Quidquid substantialiter de Deo dicitur, de singulis personis singulariter et simul de ipsa Trinitate dicitur. In Deo una essentia, tres Græcis hypostases, Latinis tres personæ.* Quapropter illud præcipue teneamus, quidquid ad se dicitur præstantissima

illa et divina sublimitas, substantialiter dici; quod autem ad aliquid, non substantialiter, sed relative: tantumque vim esse ejusdem substantiæ in Patre et Filio et Spiritu sancto, ut quidquid de singulis ad se ipsos dicitur, non pluraliter in summa, sed singulariter accipiatur. Quemadmodum enim Pater Deus est, et Filius Deus est, et Spiritus sanctus Deus est, quod secundum substantiam dici nemo dubitat: non tamen tres deos, sed unum Deum dicimus eam ipsam præstantissimam Trinitatem. Ita magnus Pater, magnus Filius, magnus Spiritus sanctus: non tamen tres magni, sed unus magnus. Non enim de Patre solo, sicut illi perverse sentiunt; sed de Patre et Filio et Spiritu sancto scriptum est, *Tu es Deus solus magnus* (*Psal. lxxxv, 10*). Et bonus Pater, bonus Filius, bonus Spiritus sanctus: nec tres boni, sed unus est bonus, de quo dictum est, *Nemo bonus, nisi unus Deus*. Etenim Dominus Jesus, ne ab illo qui dixerat, *Magister bone* (*Luc. xviii, 19, 18*), tanquam hominem compellans, secundum hominem tantummodo intelligeretur, ideo non ait, *Nemo bonus, nisi solus Pater*; sed, *Nemo bonus, nisi unus Deus*. In Patris enim nomine, ipse per se Pater pronuntiatur: in Dei vero, et ipse et Filius et Spiritus sanctus, quia Trinitas unus Deus. Situs vero, et habitus, et loca, et tempora, non proprie, sed translate ac per similitudines dicuntur in Deo. Nam et sedere super Cherubim dicitur (*Psal. lxxix, 2*); quod ad situm dicitur: et abyssum tanquam vestimentum amictus (*Psal. ciii, 6*); quod ad habitum: et, *Anni tui non deficient* (*Psal. ci, 28*); quod ad tempus: et, *Si ascendero in cælum, tu ibi es* (*Psal. cxxxviii, 8*); quod ad locum. Quod autem ad faciendum attinet, fortassis de solo Deo verissime dicitur: solus enim Deus facit et ipse non fit, neque patitur quantum ad ejus substantiam pertinet qua Deus est. Itaque omnipotens Pater, omnipotens Filius, omnipotens Spiritus sanctus: nec tamen tres omnipotentes, sed unus Omnipotens, *ex quo omnia, per quem omnia, in quo omnia; ipsi gloria* (*Rom. xi, 36*). Quidquid ergo ad se ipsum dicitur Deus, et de singulis personis singulariter dicitur¹, id est, de Patre, et Filio, et Spiritu sancto, et simul de ipsa Trinitate, non pluraliter, sed singulariter dicitur. Quoniam quippe non aliud est Deo esse, et aliud magnum esse, sed hoc idem illi est esse quod magnum esse: propterea sicut non dicimus tres essentias, sic non dicimus tres magnitudines, sed unam essentiam et unam magnitudinem. Essentiam dico, quæ *οὐσία* græce dicitur, quam usitatius substantiam vocamus.

10. Dicunt quidem et illi hypostasim; sed nescio quid volunt interesse inter usiam et hypostasim: ita ut plerique nostri qui hæc græco tractant eloquio, dicere consueverint, *μικρὸν οὐσίαν, τρεῖς ὑποστάσεις*, quod est latine, unam essentiam, tres substantias.

CAPUT IX. — *Personæ tres non proprie dictæ.* Sed quia nostra loquendi consuetudo jam obtinuit, ut hoc intelligatur cum dicimus essentiam, quod intel-

¹ Plures Mss., *similiter dicitur*. Nonnulli, *ter dicitur*.

ligitur cum dicimus substantiam: non audeamus dicere unam essentiam tres substantias; sed unam essentiam vel substantiam, tres autem personas; quemadmodum multi Latini ista tractantes et digni auctoritate dixerunt, cum alium modum aptiorem non invenirent, quo enuntiarent verbis quod sine verbis intelligebant. Revera enim cum Pater non sit Filius, et Filius non sit Pater, et Spiritus sanctus ille qui etiam donum Dei vocatur, nec Pater sit nec Filius, tres utique sunt. Ideoque pluraliter dictum est, *Ego et Pater unum sumus* (*Joan. x, 30*). Non enim dixit, Unum est, quod Sabelliani dicunt; sed, *unum sumus*. Tamen cum quæritur quid tres, magna prorsus inopia humanum laborat eloquium. Dictum est tamen, Tres personæ, non ut illud diceretur, sed ne taceretur.

CAPUT X. — 11. *Quæ Deo absolute conveniunt ut essentia, de Trinitate singulariter dicuntur, non pluraliter.* Sicut ergo non dicimus tres essentias; ita non dicimus tres magnitudines, neque tres magnos. In rebus enim quæ participatione magnitudinis magnæ sunt, quibus est aliud esse, aliud magnas esse, sicut magna domus, et magnus mons, et magnus animus; in his ergo rebus aliud est magnitudo, aliud quod ab ea magnitudine magnum est, et prorsus non hoc est magnitudo quod est magna domus. Sed illa est vera magnitudo, qua non solum magna est domus quæ magna est, et qua magnus est mons quisquis magnus est; sed etiam qua magnum est quidquid aliud magnum dicitur: ut aliud sit ipsa magnitudo, aliud ea quæ ab illa magna dicuntur. Quæ magnitudo utique primitus magna est, multoque excellentius quam ea quæ participatione ejus magna sunt. Deus autem quia non ea magnitudine magnus est quæ non est quod est ipse, ut quasi particeps ejus sit Deus cum magnus est; alioquin illa erit major magnitudo quam Deus, Deo autem non est aliquid majus: ea igitur magnitudine magnus est qua ipse est eadem magnitudo. Et ideo sicut non dicimus tres essentias, sic nec tres magnitudines: hoc est enim Deo esse, quod est magnum esse. Eadem causa nec magnos tres dicimus, sed unum magnum: quia non participatione magnitudinis Deus magnus est, sed se ipso magno magnus est; quia ipse sua est magnitudo. Hoc et de bonitate, et de æternitate, et de omnipotentia Dei dictum sit, omnibusque omnino prædicamentis quæ de Deo possunt pronuntari, quod ad se ipsum dicitur, non translate ac per similitudinem, sed proprie: si tamen de illo proprie aliquid dici ore hominis potest.

CAPUT XI. — 12. *Quid in Trinitate relative dicitur.* Quod¹ autem proprie singula in eadem Trinitate dicuntur, nullo modo ad se ipsa, sed ad invicem, aut ad creaturam dicuntur; et ideo relative, non substantialiter ea dici manifestum est. Sicut enim Trinitas unus Deus dicitur, magnus, bonus, æternus, omnipotens, idemque ipse sua sic dici potest deitas, ipse sua magnitudo, ipse sua bonitas, ipse sua æternitas, ipse sua omnipotentia: non sic potest dici Tri-

¹ Sola fere editio Lov., *Quæ*.

nitas Pater, nisi forte translate ad creaturam propter adoptionem filiorum. Quod enim scriptum est, *Audi, Israel; Dominus Deus tuus, Dominus unus est* (Deut. vi, 4), non utique excepto Filio, aut excepto Spiritu sancto oportet intelligi, quem unum Dominum Deum nostrum recte dicimus etiam patrem nostrum per gratiam suam nos regenerantem. Trinitas autem Filius nullo modo dici potest. Spiritus vero sanctus secundum id quod scriptum est, *Quoniam Deus spiritus est* (Joan. iv, 24), potest quidem universaliter dici, quia et Pater spiritus et Filius spiritus, et Pater sanctus et Filius sanctus. Itaque Pater, et Filius, et Spiritus sanctus, quoniam unus Deus, et utique Deus sanctus est, et Deus spiritus est, potest appellari Trinitas et Spiritus sanctus. Sed tamen ille Spiritus sanctus qui non Trinitas, sed in Trinitate intelligitur, in eo quod proprie dicitur Spiritus sanctus, relative dicitur, cum et ad Patrem et ad Filium refertur, quia Spiritus sanctus et Patris et Filii Spiritus est. Sed ipsa relatio non apparet in hoc nomine; apparet autem cum dicitur donum Dei (Act. viii, 20): donum enim est Patris et Filii, quia et a Patre procedit (Joan. xv, 26), sicut Dominus dicit; et quod Apostolus ait, *Qui Spiritum Christi non habet, hic non est ejus* (Rom. viii, 9), de ipso utique sancto Spiritu ait. Donum ergo donatoris, et donator doni, cum dicimus, relative utrumque ad invicem dicimus. Ergo Spiritus sanctus ineffabilis est quædam Patris Filiique communio; et ideo fortasse sic appellatur, quia Patri et Filio potest eadem appellatio convenire. Nam hoc ipse proprie dicitur, quod illi communiter: quia et Pater spiritus et Filius spiritus, et Pater sanctus et Filius sanctus. Ut ergo ex nomine quod utrique convenit, utriusque communio significetur, vocatur donum amborum Spiritus sanctus. Et hæc Trinitas unus Deus, solus, bonus, magnus, æternus, omnipotens: ipse sibi unitas, deitas, magnitudo, bonitas, æternitas, omnipotentia.

CAPUT XII. — 13. *In relativis mutuis interdum desunt vocabula.* Nec movere debet, quoniam diximus relative dici Spiritum sanctum, non ipsam Trinitatem, sed eum qui est in Trinitate, quia non ei videtur vicissim respondere vocabulum ejus ad quem refertur. Non enim, sicut dicimus servum domini et dominum servi, filium patris et patrem filii, quoniam ista relative dicuntur, ita etiam hic possumus dicere. Dicimus enim Spiritum sanctum Patris, sed non vicissim dicimus Patrem Spiritus sancti, ne filius ejus intelligatur Spiritus sanctus. Item dicimus Spiritum sanctum Filii, sed non dicimus Filium Spiritus sancti, ne pater ejus intelligatur Spiritus sanctus. In multis enim relativis hoc contingit, ut non inveniatur vocabulum, quo sibi vicissim respondeant quæ ad se referuntur. Quid enim tam manifeste relative dicitur quam pignus? Ad id quippe refertur cujus est pignus, et semper pignus alicujus rei pignus est. Num ergo cum dicimus pignus Patris et Filii (II Cor. v, 5, et Ephes. i, 14), possumus vicissim dicere Patrem pignoris aut Filium pignoris? At vero cum dicimus donum Patris et Filii, non quidem dicere possumus

Patrem doni, aut Filium doni; sed ut hæc sibi vicissim respondeant, dicimus donum donatoris, et donatorem doni: quia hic potest inveniri unitatem vocabulum, illic non potuit.

CAPUT XIII. — 14. *Principium quomodo in Trinitate relative dicatur.* Dicitur ergo relative Pater, idemque relative dicitur principium, et si quid forte aliud: sed Pater ad Filium dicitur, principium vero ad omnia quæ ab ipso sunt. Item dicitur relative Filius, relative dicitur et Verbum et Imago; et in omnibus his vocabulis ad Patrem refertur: nihil autem horum Pater dicitur. Et principium dicitur Filius: cum enim diceretur ei, *Tu quis es?* respondit, *Principium, qui et loquor vobis* (Joan. viii, 25). Sed numquid Patris principium? Creatorem se quippe ostendere voluit, cum se dixit esse principium; sicut et Pater principium est creaturæ, eo quod ab ipso sunt omnia. Nam et creator relative dicitur ad creaturam, sicut dominus ad servum. Et ideo cum dicimus, et Patrem principium, et Filium principium, non duo principia creaturæ dicimus; quia et Pater et Filius simul ad creaturam unum principium est, sicut unus creator, sicut unus Deus. Si autem quidquid in se manet et gignit aliquid vel operatur, principium est ei rei quam gignit, vel ei quam operatur; non possumus negare etiam Spiritum sanctum recte dici principium; quia non cum separamus ab appellatione creatoris: et scriptum est de illo quod operetur, et in se utique manens operatur; non enim in aliquid eorum quæ operatur, ipse mutatur et vertitur. Et quæ operatur, vide: *Unicuique autem, inquit, datur manifestatio Spiritus ad utilitatem. Alii quidem datur per Spiritum sermo sapientiæ; alii sermo scientiæ secundum eundem Spiritum; alteri autem fides in eodem Spiritu; alii donatio curationum in uno Spiritu; alii operatio virtutum; alii prophetia; alii dijudicatio spirituum; alii genera linguarum. Omnia autem hæc operatur unus atque idem Spiritus, dividens propria unicuique prout vult, utique sicut Deus.* Quis enim tanta illa potest operari nisi Deus? *Idem autem Deus qui operatur omnia in omnibus* (I Cor. xii, 6-11). Nam et sigillatim si interrogemur de Spiritu sancto, verissime respondemus quod Deus sit; et cum Patre et Filio simul unus Deus est. Unum ergo principium ad creaturam dicitur Deus, non duo vel tria principia.

CAPUT XIV. — 15. *Pater et Filius unicum principium Spiritus sancti.* Ad se autem invicem in Trinitate, si gignens ad id quod gignit principium est, Pater ad Filium principium est, quia gignit eum¹. Utrum autem et ad Spiritum sanctum principium sit Pater, quoniam dictum est, *De Patre procedit*, non parva quæstio est. Quia si ita est, non jam principium ei tantum rei erit quam gignit aut facit, sed etiam ei quam dat. Ubi et illud elucescit, ut potest², quod solet multos movere, cur non Filius sit etiam Spiritus sanctus, cum et ipse a Patre exeat, sicut in Evangelio

¹ In Mss., *quia genuit eum.*

² Editi, *utpote.* At Mss., *ut potest.*

regitur (Joan. xv, 26). Exiit enim, non quomodo natus, sed quomodo datus; et ideo non dicitur filius, quia neque natus est sicut Unigenitus, neque factus est per Dei gratiam in adoptionem asseretur, sicut nos. Quod enim de Patre natum est, ad Patrem solum refertur cum dicitur Filius, et ideo Filius Patris, non et noster¹: quod autem datum est, et ad eum qui dedit refertur, et ad eos quibus dedit; itaque Spiritus sanctus, non tantum Patris et Filii qui dederunt, sed etiam noster dicitur qui accepimus: sicut dicitur, *Domini salus qui dat salutem* (Psal. lv, 9), eadem etiam nostra salus est qui accepimus. Spiritus ergo et Dei est qui dedit, et noster qui accepimus. Non ille spiritus noster quo sumus, quia ipse spiritus est hominis qui in ipso est: sed alio modo iste noster est, quo dicimus et, *Panem nostrum de nobis* (Matth. vi, 11). Quanquam et illum spiritum qui hominis dicitur, utique accepimus. *Quid enim habes*, inquit², *quod non accepisti* (I Cor. iv, 7)? Sed aliud est quod accepimus ut essemus, aliud quod accepimus ut sancti essemus. Unde scriptum est et de Joanne, quod in spiritu et virtute Eliæ veniret (Luc. i, 17): dictus est Eliæ spiritus, scilicet Spiritus sanctus quem accepit Elias. Hoc et de Moysse intelligendum est, cum ait ei Dominus, *Tollam de spiritu tuo, et dabo eis* (Num. xi, 17): hoc est, dabo illis de Spiritu sancto, quem jam tibi dedi. Si ergo et quod datur, principium habet eum a quo datur, quia non aliunde accepit illud quod ab ipso procedit; fatendum est Patrem et Filium principium esse Spiritus sancti, non duo principia: sed sicut Pater et Filius unus Deus, et ad creaturam relative unus creator et unus Dominus, sic relative ad Spiritum sanctum unum principium; ad creaturam vero Pater et Filius et Spiritus sanctus unum principium, sicut unus creator et unus Dominus.

CAPUT XV. — 16. *An Spiritus sanctus esset donum et antequam daretur.* Ulterius³ autem queritur, utrum quemadmodum Filius non hoc tantum habet nascendo ut Filius sit, sed omnino ut sit; sic et Spiritus sanctus eo quo datur habeat non tantum ut donum sit, sed omnino ut sit: utrum ergo erat antequam daretur, sed nondum erat donum, an eo ipso quo daturus erat cum Deus, jam donum erat et antequam daretur. Sed si non procedit nisi cum datur, nec procederet utique priusquam esset cui daretur; quomodo jam erat ipsa substantia, si non est nisi quia datur: sicut Filius non tantum ut sit Filius, quod relative dicitur, sed omnino ut sit ipsam substantiam⁴ nascendo habet? An semper procedit Spiritus sanctus, et non ex tempore, sed ab æternitate procedit; sed quia sic procedebat ut esset donabile; jam donum erat, et antequam esset cui daretur? Aliter enim intelligitur cum dicitur donum, aliter cum dicitur donatum. Nam donum potest esse et antequam detur; donatum

autem nisi datum fuerit nullo modo dici potest.

CAPUT XVI. — 17. *Quod de Deo ex tempore dicitur, relative dicitur, non accidentaliter.* Nec moveat quod Spiritus sanctus cum sit coæternus Patri et Filio, dicitur tamen aliquid ex tempore, veluti hoc ipsum quod donatum diximus. Nam sempiternæ Spiritus donum, temporaliter autem donatum. Nam et si dominus non dicitur, nisi cum habere incipit servum, etiam ista appellatio relativa ex tempore est Deo: non enim sempiterna creatura est, cuius est ille Dominus. Quomodo ergo obtinebimus nec ipsa relativa esse accidentia, quoniam nihil accidit Deo temporaliter, quia non est mutabilis, sicut in exordio hujus disputationis tractavimus. Ecce Dominum esse non sempiternum habet, ne cogamur etiam sempiternam creaturam dicere, quia ille sempiternæ non dominaretur, nisi etiam ista sempiternæ famularetur. Sicut autem non potest esse servus qui non habet dominum, sic nec dominus qui non habet servum. Et quisquis existerit qui æternum quidem Deum solum dicat, tempora autem non esse æterna propter varietatem et mutabilitatem, sed tempora tamen non in tempore esse cœpisse (non enim erat tempus antequam inciperent tempora, et ideo non in tempore accidit Deo ut Dominus esset, quia ipsorum temporum Dominus erat, quæ utique non in tempore esse cœperunt); quid respondebit de homine, qui in tempore factus est, cuius utique Dominus non erat antequam esset cui esset? Certe vel ut Dominus hominis esset, ex tempore accidit Deo: et ut omnis auferri videatur controversia, certe ut tuus Dominus esset, aut meus, qui modo esse cœpinus, ex tempore accidit Deo. Aut si et hoc propter obscuram questionem animæ videtur incertum, quid ut esset Dominus populi Israel? Quia etsi jam erat animæ natura, quam ille populus habebat, quod modo non querimus; tamen ille populus nondum erat, et quando esse cœpit apparet. Postremo ut Dominus esset hujus arboris et hujus segetis, ex tempore accidit, quæ modo esse cœperunt. Quia etsi materies ipsa jam erat, aliud est tamen dominum esse materię, aliud esse dominum jam factæ naturæ. Alio enim tempore est etiam homo dominus ligni, et alio tempore dominus est arbor, quamvis ex ipso ligno fabricatæ, quod utique non erat, cum ligni dominus jam esset. Quomodo igitur obtinebimus nihil secundum accidens dici Deum, nisi quia ipsius naturæ nihil accidit quo mutetur, ut ea sint accidentia relativa, quæ cum aliqua mutatione rerum de quibus dicuntur, accidunt. Sicut amicus relative dicitur; neque enim esse incipit, nisi cum amare cœperit: sit ergo aliqua mutatio voluntatis, ut amicus dicatur. Nummus autem cum dicitur pretium, relative dicitur, nec tamen mutatus est cum esse cœpit pretium: neque cum dicitur pignus, et si qua sunt similia. Si ergo nummus potest nulla sui mutatione toties dici relative, ut neque cum incipit dici, neque cum desinit, aliquid in ejus natura vel forma, qua nummus est, mutationis fiat; quanto facilius de illa incommutabili Dei substantia debemus accipere, ut ita dicatur relative aliquid ad

¹ Er. Lugd. Ven. Lov., et non noster. M.

² Er. Lugd. Ven. Lov., inquit apostolus. M.

³ Am. et plures Mss., interius. Tres alii Mss., interum.

⁴ Plerique Mss., ipsa substantia.

creaturam, ut quamvis temporaliter incipiat dici, non tamen ipsi substantiæ Dei accidisse aliquid intelligatur, sed illi creaturæ ad quam dicitur? *Domine*, inquit, *refugium factus es nobis* (*Psal. LXXXIX, 1*). Refugium ergo nostrum Deus relative dicitur, ad nos enim refertur, et tunc refugium nostrum fit, cum ad eum refugimus: numquid tunc sit aliquid in ejus natura, quod antequam ad eum refugeremus non erat? In nobis ergo sit aliqua mutatio: deteriores enim fuimus antequam ad eum refugeremus, et efficimur ad eum refugiendo meliores: in illo autem nulla. Sic et pater noster esse incipit, cum per ejus gratiam regeneramur, quoniam dedit nobis potestatem filios Dei fieri (*Joan., 12*). Substantia itaque nostra mutatur in melius, cum filii ejus efficimur: simul et ille pater noster esse incipit, sed nulla commutatione suæ substantiæ. Quod ergo temporaliter dici incipit

Deus quod antea non dicebatur, manifestum est relative dici: non tamen secundum accidens Dei quod ei aliquid acciderit, sed plane secundum accidens ejus ad quod dici aliquid Deus incipit relative. Et quod amicus Dei justus esse incipit, ipse mutatur: Deus autem absit ut temporaliter aliquem diligat¹, quasi nova dilectione quæ in illo ante non erat, apud quem nec præterita transierunt, et futura jam facta sunt. Itaque omnes sanctos suos ante mundi constitutionem dilexit, sicut prædestinavit: sed cum convertuntur et inveniunt illum, tunc incipere ab eo diligi dicuntur, ut eo modo dicatur quo potest humano affectu capi quod dicitur. Sic etiam cum iratus malis dicitur, et placidus bonis; illi mutantur, non ipse: sicut lux infirmis oculis aspera, firmis lenis est; ipsorum scilicet mutatione, non sua.

¹ Sic Mss. Editi autem, *aliquando diligit*.

LIBER SEXTUS.

In quo proposita questione, quomodo dictus sit Christus ore apostolico, *Dei virtus et Dei sapientia*, disputatur utrum Pater non sit ipse sapientia, sed tantum sapientiæ Pater, an sapientia sapientiam genuerit: et dilata paulisper solutione, probatur unitas et æqualitas Patris et Filii ac Spiritus sancti: et non Deum triplicem, sed Trinitatem credi oportere, illud postremo loco explicatur Hilarii dictum: «Æternitas in Patre, species in imagine, usus in Munere.»

CAPUT PRIMUM. — 1. *Filius secundum Apostolum virtus et sapientia Dei Patris. Hinc ratiocinatio Catholicorum contra priores Arianos. Difficultas an Pater non sit ipse sapientia, sed tantum sapientiæ Pater. Æqualitatem Patris et Filii et Spiritus sancti putant nonnulli ex hoc, impediri quominus intelligatur, quia scriptum est, Christum Dei virtutem et Dei sapientiam: ut ideo non videatur æqualitas, quia non est Pater ipse virtus et sapientia, sed genitor virtutis et sapientiæ. Et revera non mediocri intentione querri solet, quomodo dicatur Deus virtutis et sapientiæ Pater. Ait enim Apostolus, Christum Dei virtutem et Dei sapientiam (1 Cor. 1, 24). Et hinc nonnulli nostri adversum Arianos hoc modo ratiocinati sunt, eos duntaxat qui prius se adversum catholicam fidem extulerunt. Nam ipse Arius dixisse fertur, Si filius est, natus est; si natus est, erat tempus quando non erat filius: non intelligens etiam natum esse Deo sempiternum esse, ut sit cœternus Patri Filius, sicut splendor qui gignitur ab igne atque diffunditur, cœvus est illi, et esset cœternus, si esset igitur æternus. Unde quidam posteriores Ariani abjecerunt istam sententiam, fassique sunt, non ex tempore cœpisse Filium Dei. Sed inter disputationes quas habebant nostri adversum eos qui dicebant, Erat tempus quando non erat Filius, hanc etiam nonnulli ratiocinationem inserebant: Si Dei Filius virtus et sapientia Dei est, nec unquam Deus sine virtute et sapientia fuit, cœternus est Deo Patri Filius: dicit autem Apostolus, Christum Dei virtutem et Dei sapientiam; et Deum aliquando non habuisse virtutem aut sapientiam, dementis est dicere: non igitur erat tempus quando non erat Filius.*

2. Quæ ratiocinatio ad id cogit, ut dicamus Deum

Patrem non esse sapientem, nisi habendo sapientiam quam genuit, non existendo per se Pater ipsa sapientia. Deinde si ita est, Filius quoque ipse sicut dicitur Deus de Deo, lumen de lumine, videndum est utrum possit sapientia de sapientia dici, si non est Deus Pater ipsa sapientia, sed tantum genitor sapientiæ. Quod si tenemus, cur non et magnitudinis suæ, et bonitatis, et æternitatis, et omnipotentis suæ genitor sit, ut non ipse sit sua magnitudo, et sua bonitas, et sua æternitas, et sua omnipotentia, sed ea magnitudine magnus sit quam genuit, et ea bonitate bonus, et ea æternitate æternus, et ea omnipotentia omnipotens quæ de illo nata est, sicut non ipse sua sapientia est², sed ea sapientia sapiens est quæ de illo nata est? Nam illud non est formidandum, ne cogamur multos filios Dei dicere, præter adoptionem creaturæ, cœternos Patri, si magnitudinis suæ genitor est, et bonitatis, et æternitatis, et omnipotentis. Huic enim calumniæ facile respondetur, sic non effeci, quia multa nominata sunt, ut ille multorum filiorum cœternorum sit pater; quemadmodum non efficitur ut duorum sit, cum dicitur Christus Dei virtus et Dei sapientia. Eadem quippe virtus quæ sapientia, et eadem sapientia quæ virtus est: ita igitur³ etiam de cæteris, ut eadem sit magnitudo quæ virtus, et si qua alia, quæ vel supra commemorata sunt, vel commemorari adhuc possunt.

CAPUT II. — 3. *Quæ de Patre et Filio simul dicuntur, quæ non.* Sed si non dicitur in se ipso nisi quod ad Filium dicitur, id est, pater, vel genitor, vel principium ejus; si etiam gignens ei quod de se gignit,

¹ Plures Mss., *ipse*.

² Aliquot Mss., *sicut non ipse ipsa sua sapientia est*.

³ Editi, *Itaque igitur?* Castigantur ex Mss.

consequenter principium est; quidquid autem aliud dicitur, cum Filio dicitur, vel potius in Filio, sive magnus ea magnitudine quam genuit, sive justus ea justitia quam genuit, sive bonus ea bonitate quam genuit, sive potens ea potentia vel virtute quam genuit, sive sapiens ea sapientia quam genuit: magnitudo autem ipsa non dicitur Pater, sed magnitudinis generator: Filius vero sicut in se ipso dicitur Filius, quod non cum Patre dicitur, sed ad Patrem, non sic et in se ipso magnus, sed cum Patre cujus ipse magnitudo est: sic et sapiens cum Patre dicitur, cujus ipse sapientia est; sicut ille sapiens cum Filio, quia ea sapientia sapiens est quam genuit: quidquid ergo ad se dicuntur, non dicitur alter sine altero, id est, quidquid dicuntur quod substantiam eorum ostendat, ambo simul dicuntur. Si hæc ita sunt, jam ergo nec Deus est Pater sine Filio, nec Filius Deus sine Patre, sed ambo simul Deus. Et quod dictum est, *In principio erat Verbum*; in Patre erat Verbum, intelligitur: aut si in principio sic dictum est, ac si diceretur, *Ante omnia*; quod sequitur, *Et Verbum erat apud Deum*, Verbum quidem solus Filius accipitur, non simul Pater et Filius, tanquam ambo unum Verbum (sic enim Verbum quomodo Imago, non autem Pater et Filius simul ambo imago, sed Filius solus imago Patris, quemadmodum et Filius: non enim ambo simul filius): quod vero adjungitur, *Et Verbum erat apud Deum*; multum est ut sic intelligatur, *Verbum*, quod solus est Filius, *erat apud Deum*, quod non solus est Pater, sed Pater et Filius simul Deus. Sed quid mirum, si in duabus quibusdam rebus longe inter se diversis potest hoc dici? Quid enim tam diversum, quam animus et corpus? Potest tamen dici, *Animus erat apud hominem*, id est, in homine: cum animus non sit corpus, homo autem animus simul et corpus sit. Ut etiam quod consequenter scriptum est, *Et Deus erat Verbum* (*Joan. 1, 1*), sic intelligatur: Verbum quod non est Pater, Deus erat simul cum Patre. Itane ergo dicimus, ut Pater sit generator magnitudinis, hoc est generator virtutis, vel generator sapientie suæ: Filius autem magnitudo, virtus, et sapientia: Deus vero magnus, omnipotens, sapiens, ambo simul? Quomodo ergo Deus de Deo, lumen de lumine? Non enim simul ambo Deus de Deo, sed solus Filius de Deo, sciicet Patre: nec ambo simul lumen de lumine, sed solus Filius de lumine Patre. Nisi forte ad insinuandum et brevissime inculcandum quod cœternus est Patri Filius, ita dictum est, Deus de Deo, et lumen de lumine, et si quid hoc modo dicitur, ac si diceretur, Hoc quod non est Filius sine Patre, de hoc quod non est Pater sine Filio, id est, hoc lumen quod lumen non est sine Patre, de hoc lumine Patre quod lumen non est sine Filio: ut cum dicitur, Deus quod non est Filius sine Patre, et de Deo quod non est Pater sine Filio, perfecte intelligatur quod non præcessit genitor illud quod genuit. Quod si ita est, hoc solum de eis dici non po-

¹ Huc revocamus particulam, *autem*, quæ in ante editis temere expuncta fuerat.

test, illud de illo, quod simul ambo non sunt. Sicut Verbum de verbo dici non potest, quia non simul ambo verbum, sed solus Filius: nec imago de imagine, quia non simul ambo imago: nec Filius de Filio, quia non simul ambo filius, secundum quod dicitur, *Ego et Pater unum sumus* (*Joan. 1, 30*). *Unum sumus* enim dictum est, Quod ille, hoc et ego secundum essentiam, non secundum relativum.

CAPUT III. — 4. *Unitatem essentia Patris et Filii haberi ex verbis*, Unum sumus. *Filius et in sapientia et in cæteris æqualis Patri*. Et nescio utrum invenitur in Scripturis dictum, *unum sunt*, quorum est diversa natura. Si autem aliqua plura ejusdem nature sint, et diversa sentiant, non sunt unum et quantum diversa sentiunt. Nam si jam unum essent ex eo quod homines erant, non diceret, *Ut sint unum, sicut nos unum* (*Id. xvii, 11*), cum suos discipulos Patri commendaret. At vero Paulus et Apollo, quia et ambo homines, et idem sentiebant: *Qui plantat, inquit, et qui rigat, unum sunt* (*1 Cor. iii, 8*). Cum ergo sic dicitur unum, ut non addatur quid unum, et plura unum dicantur, eadem natura atque essentia, non dissidens nec dissentiens significatur. Cum vero additur quid unum, potest aliquid significari ex pluribus unum factum, quamvis diversis natura. Sicut anima et corpus non sunt utique unum; quid enim tam diversum? nisi addatur aut subintelligatur quid unum, id est, unus homo, aut unum animal. Inde Apostolus: *Qui adhæret meretrici, inquit, unum corpus est*: non dixit, Unum sunt, aut, Unum est; sed addidit, *corpus*, tanquam ex duobus diversis masculino et feminino unum corpus adjunctione compositum. Et, *Qui adhæret Domino, inquit, unus spiritus est* (*Id. vi, 16, 17*): non dixit, Qui adhæret Domino, unus est, aut, unum sunt; sed addidit, *spiritus*. Diversi sunt enim natura, spiritus hominis et spiritus Dei¹; sed inherendo fit unus spiritus ex diversis duobus, ita ut sine humano spiritu beatus sit Dei spiritus atque perfectus, beatus autem hominis spiritus non nisi cum Deo. Nec frustra, ut existimo, cum tanta in Evangelio secundum Joannem et toties diceret Dominus de ipsa unitate, vel sua cum Patre, vel nostra invicem nobiscum; nusquam dixit, *Ut nos et ipsi unum*: sed, *Ut unum sint, sicut et nos unum sumus* (*Joan. xvii*). Pater ergo et Filius unum sunt, utique secundum unitatem substantia, et unus Deus est, et unus magnus, et unus sapiens, sicut tractatum est.

5. Unde ergo major Pater? Si enim major, magnitudine major: cum autem magnitudo Filii ejus ait, nec ille utique major est eo qui se genuit, nec ille major est ea magnitudine qua magnus est: ergo æqualis. Nam unde æqualis, si non eo quo est, cui non est aliud esse, et aliud magnum esse? Aut si æternitate Pater major est, non est æqualis Filio quacumque re. Unde enim æqualis? Si magnitudine dixeris, non est par magnitudo, quæ minus æterna est, atque ita cætera. An forte in virtute æqualis est, in sapientia vero non est æqualis? Sed quomodo est æqualis vir-

¹ Plures Mss., et *spiritus Deus*.

tes quæ minus sapit? An in sapientia æqualis est, in virtute autem non est æqualis? Sed quomodo æqualis est sapientia, quæ minus potens est? Restat ergo ut si in illa re æqualis non est, in omnibus non sit æqualis. At Scriptura clamat, *Non rapinam arbitratus est esse æqualis Deo* (Philipp. ii, 6). Cogitur ergo quis adversarius veritatis, qui modo ¹ tenetur apostolica auctoritate, in qualibet vel una re æqualem Deo Filium confiteri. Eligat quam voluerit: hinc ei ostendetur in omnibus esse æqualem, quæ de substantia ejus dicuntur.

CAPUT IV. — 6. *Sequitur de eodem argumento.*

Sic enim virtutes quæ sunt in animo humano, quamvis alio atque alio modo singulæ intelligantur, nullo modo tamen separantur ab invicem, ut quicumque fuerint æquales, verbi gratia, in fortitudine, æquales sint et prudentia, et temperantia, et justitia. Si enim dixeris æquales esse istos fortitudine, sed illum præstare prudentia; sequitur ut hujus fortitudo minus prudens sit, ac per hoc nec fortitudine æquales sunt, quando est illius fortitudo prudentior. Atque ita de cæteris virtutibus invenies, si omnes eadem consideratione percurras. Non enim de viribus corporis agitur, sed de animi fortitudine. Quanto ergo magis in illa incommutabili æternaque substantia incomparabiliter simpliciore quam est animus humanus, hæc ita se habent? Humano quippe animo non hoc est esse quod est fortem esse, aut prudentem, aut justum, aut temperantem: potest enim esse animus, et nullam istarum habere virtutem. Deo autem hoc est esse quod est fortem esse, aut justum esse, aut sapientem esse, et si quid de illa simplici multiplicitate, vel multiplici simplicitate dixeris, quo substantia ejus significetur. Quamobrem, sive ita dicatur Deus de Deo, ut et singulis hoc nomen conveniat, non tamen ut ambo simul duo dii, sed unus Deus sit. Nam enim sibi coherent, quemadmodum et in distantibus ² diversisque substantiis fieri Apostolus testis est. Nam et solus Dominus spiritus est, et solus hominis spiritus utique spiritus est, tamen si hæreat Domino *unus spiritus est*: quanto magis ibi, ubi est omnino inseparabilis atque æterna commensio, ne absurde dici videatur quasi filius amborum, cum dicitur Filius Dei, si id quod dicitur Deus, non nisi de ambobus dicitur simul: sive quidquid de Deo dicitur quod substantiam ejus indicet, non nisi de ambobus simul, uno de ipsa simul Trinitate dicitur? Sive ergo hoc, sive illud sit, quod diligentius discutiendum est, nunc unde agitur satis est videre, nullo modo Filium æqualem esse Patri, si in aliquo scilicet quod pertinet ad significandam ejus substantiam inæqualis invenitur, sicut jam ostendimus. Apostolus autem dixit æqualem. In omnibus ergo æqualis est Patri Filius, et est unius ejusdemque substantiæ.

CAPUT V. — 7. *Spiritus sanctus etiam Patri et Filio æqualis in omnibus.* Quapropter etiam Spiritus sanctus in eadem unitate substantiæ et æqualitate

¹ editi, qui aliquo modo. At Mss., qui modo, id est saltem.

² Perique Mss., quod etiam in distantibus.

consistit. Sive enim sit unitas amborum, sive sanctitas, sive charitas, sive ideo unitas quia charitas, et ideo charitas quia sanctitas, manifestum est quod non aliis duorum est quo uterque conjungitur, quo genitus a gignente diligitur, generatoremque suum diligit, sintque non participatione, sed essentia sua, neque dono superioris alicujus, sed suo proprio servantes unitatem spiritus in vinculo pacis (Ephes. iv, 3). Quod imitari per gratiam, et ad Deum, et ad nos ipsos jubemur. In quibus duobus præceptis tota Lex pendet et Prophetæ (Matth. xxii, 37-40). Ita sunt illa tria, Deus unus, solus, magnus, sapiens, sanctus, beatus. Nos autem ex ipso, et per ipsum, et in ipso beati; quia ipsius munere inter nos unum, cum illo autem unus spiritus, quia agglutinatur anima nostra post eum. Et nobis hæere Deo bonum est, quia perdet omnem qui fornicatur ab eo (Psal. lxxvii, 28, 27). Spiritus ergo sanctus commune aliquid est Patris et Filii, quidquid illud est. At ipsa communio, consubstantialis et coæterna: quæ si amicitia convenienter dici potest, dicatur; sed aptius dicitur charitas. Et hæc quoque substantia, quia Deus substantia, et *Deus charitas*, sicut scriptum est (I Joan. iv, 16). Sicut autem substantia simul cum Patre et Filio, ita simul magna, et simul bona, et simul sancta, et quidquid aliud ad se dicitur: quoniam non aliud est Deo esse, et aliud magnum esse vel bonum esse, et cætera, sicut supra ostendimus. Si enim minus magna est ibi charitas quam sapientia, minus quam est diligitur sapientia: æqualis est igitur, ut quanta est sapientia tantum diligitur: est autem sapientia æqualis Patri, sicut supra disputavimus: æqualis est igitur etiam Spiritus sanctus; et si æqualis, in omnibus æqualis propter summam simplicitatem quæ in illa substantia est. Et ideo non amplius quam tria sunt; unus diligens eum qui de illo est, et unus diligens eum de quo est, et ipsa dilectio. Quæ si nihil est, quomodo *Deus dilectio est*? Si non est substantia, quomodo Deus substantia est?

CAPUT VI. — 8. *Quomodo Deus substantia simplex et multiplex.* Si autem quaeritur quomodo simplex et multiplex sit illa substantia; animadvertenda est primo creatura quare sit multiplex, nullo autem modo vere simplex. Et prius corpus universum utique partibus constat; ita ut sit ibi alia pars major, alia minor, et majus sit universum quam pars qualibet aut quantalibet. Nam et cælum et terra partes sunt universæ mundanæ molis: et sola terra, et solum cælum innumerabilibus partibus constat; et in tertia sui parte minor est quam in cætera, et in dimidia minor quam in tota; et totum mundi corpus quod duabus plerumque partibus appellari solet, id est, cælum et terra, utique majus est quam solum cælum aut sola terra. Et in unoquoque corpore aliud est magnitudo, aliud color, aliud figura. Potest enim et diminuta magnitudine manere idem color et eadem figura, et colore mutato manere eadem figura et eadem magnitudo, et figura eadem non manente tam magnum esse et eodem modo coloratum: et quæcumque alia simul

dicantur de corpore, possunt et simul et plura sine cæteris commutari. Ac per hoc multiplex esse convincitur natura corporis, simplex autem nullo modo. Creatura quoque spiritalis, sicut est anima, est quidem in corporis comparatione simplicior : sine comparatione autem corporis multiplex est, etiam ipsa non simplex. Nam ideo simplicior est corpore, quia non mole diffunditur per spatium loci, sed in unoquoque corpore, et in toto tota est, et in qualibet ejus parte tota est; et ideo cum sit aliquid in quavis exigua particula corporis quod sentiat anima, quamvis non fiat in toto corpore, illa tamen tota sentit, quia totam non latet : sed tamen etiam in anima cum aliud sit artificiosum esse, aliud inertem, aliud acutum, aliud memorem, aliud cupiditas, aliud timor, aliud lætitia, aliud tristitia, possintque et alia sine aliis, et alia magis, alia minus, innumerabilia et innumerabiliter in animæ natura inveniri; manifestum est non simplicem, sed multiplicem esse naturam. Nihil enim simplex mutabile est; omnis autem creatura mutabilis.

CAPUT VII. — *Deus Trinitas, sed non triplex.* Deus vero multipliciter quidem dicitur magnus, bonus, sapiens, beatus, verus, et quidquid aliud non indigne dici videtur : sed eadem magnitudo ejus est, quæ sapientia; non enim mole magnus est, sed virtute : et eadem bonitas quæ sapientia et magnitudo, et eadem veritas quæ illa omnia : et non est ibi aliud beatum esse, et aliud magnum, aut sapientem, aut verum, aut bonum esse, aut omnino ipsum esse.

9. Nec quoniam Trinitas est, ideo triplex putandus est : alioquin minor erit Pater solus, aut Filius solus, quam simul Pater et Filius. Quanquam non inveniantur quomodo dici possit, aut Pater solus, aut Filius solus; cum semper atque inseparabiliter et ille cum Filio sit, et ille cum Patre : non ut ambo sint Pater, aut ambo Filius; sed quia semper in invicem, neuter solus. Quia vero dicimus et Deum solum ipsam Trinitatem, quamvis semper sit cum spiritibus et animabus sanctis; sed solum dicimus quod Deus est, quia non et illi cum illo Deus sunt : ita solum Patrem dicimus Patrem, non quia separatur a Filio, sed quia non simul ambo Pater sunt.

CAPUT VIII. — *Dei naturæ nulla fit accessio.* Cum itaque tantus est solus Pater, vel solus Filius, vel solus Spiritus sanctus, quantus est simul Pater et Filius et Spiritus sanctus, nullo modo triplex dicendus est. Corpora quippe adjunctione sua crescunt. Quamvis enim qui adhæret uxori suæ, unum corpus sit; majus tamen corpus fit, quam si solius viri esset, aut solius uxoris. In rebus autem spiritalibus, cum minor majori adhærescit, sicut creatura Creatori, illa fit major quam erat, non ille. In iis enim quæ non mole magna sunt, hoc est majus esse quod est melius esse. Melior autem fit spiritus alicujus creaturæ, cum adhæret Creatori, quam si non adhæreat; et ideo etiam major quia melior. Qui ergo adhæret Domino, unus spiritus est (1 Cor. vi, 17) : sed tamen Dominus non ideo fit major, quamvis fiat ille qui adhæret Domino. In ipso

igitur Deo cum adhæret æquali Patri Filius æqualis, aut Spiritus sanctus Patri et Filio æqualis, non fit major Deus quam singuli eorum; quia non est quo crescat illa perfectio. Perfectus autem sive Pater, sive Filius, sive Spiritus sanctus, et perfectus Deus Pater et Filius et Spiritus sanctus : et ideo Trinitas potius quam triplex.

CAPUT IX. — 10. *An una vel tres simul personæ dicantur solus Deus.* Et quoniam ostendimus quomodo possit dici solus Pater, quia non nisi ipse ibi Pater; consideranda est illa sententia qua dicitur, Deum verum solum non esse Patrem solum, sed Patrem et Filium et Spiritum sanctum. Si quis enim interroget, Pater solus utrum sit Deus : quomodo respondebitur non esse, nisi forte ita dicamus, esse quidem Patrem Deum, sed non eum esse solum Deum; esse autem solum Deum, Patrem et Filium et Spiritum sanctum? Sed quid agimus de illo testimonio Domini? Patri enim dicebat, et Patrem nominaverat ad quem loquebatur, cum ait : *Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te unum verum Deum (Joan. xvii, 3).* Quod quidem Ariani sic solent accipere, quasi non sit Filius verus Deus. Quibus exclusis videndum est an intelligere cogamur, cum dictum est Patri, *Ut cognoscant te unum (a) verum Deum*; tanquam hoc insinuare voluerit, quia et solus Pater Deus verus est, ne non intelligeremus Deum, nisi ipsa tria simul, Patrem et Filium et Spiritum sanctum. Num ergo ex Domini testimonio, et Patrem nunc verum Deum dicimus, et Filium unum verum Deum, et Spiritum sanctum unum verum Deum, et simul Patrem et Filium et Spiritum sanctum, id est, simul ipsam Trinitatem, non tres veros deos, sed unum verum Deum? An quoniam addidit, *Et quem misisti Jesum Christum*; subaudiendum est, *unum verum Deum*; et ordo verborum est, *Ut te et quem misisti Jesum Christum, cognoscant unum verum Deum*? Cur ergo tacuit de Spiritu sancto? An quoniam consequens est ut ubicumque nominatur unum tanta pace uni adhærens, ut per hanc utrumque unum sit, jam ex hoc intelligatur etiam ipsa pax, quamvis non commemoretur? Nam et illo loco Apostolus videtur quasi prætermittere Spiritum sanctum, et tamen etiam ibi intelligitur, ubi ait, *Omnia sunt vestra; vos autem, Christi; Christus autem, Dei (1 Cor. iii, 22, 23)* : et iterum, *Caput mulieris, vir; caput viri, Christus; caput autem Christi, Deus (Id. xi, 3)*. Sed rursus si Deus non nisi omnia simul tria, quomodo caput Christi Deus, id est, caput Christi Trinitas, cum in Trinitate sit Christus ut sit Trinitas? An quod est Pater cum Filio, caput est ei quod est solus Filius? Cum Filio enim Pater Deus, solus autem Filius Christus est : maxime quia jam Verbum caro factum loquitur, secundum quam humilitatem¹ ejus etiam major est Pater, sicut dicit, *Quoniam Pater major me est (Joan. xiv, 28)*; ut hoc ipsum Deum esse, quod illi cum Patre unum est, caput sit hominis Mediatoris, quod ipse solus est (1 Tim. ii, 5). Si enim mentem

¹ Ita plerique Mss. At edidi, *humanitatem.*
(a) Græce est, *monon.*

recte dicimus principale hominis, id est, tanquam caput humanæ substantiæ, cum ipse homo cum mente sit homo; cur non multo congruentius, multoque magis Verbum cum Patre quod simul Deus est, caput est Christi, quamvis Christus homo nisi cum Verbo quod caro factum est, intelligi non possit? Sed hoc, ut jam diximus, aliquanto diligentius postea considerabimus. Nunc autem æqualitas Trinitatis et una demique substantia, quantum breviter potuimus, demonstrata est, ut quoquo modo se habet ista quæstio, quam discutiendam acriore intentione distulimus, nihil impediatur quominus fateamur summam æqualitatem Patris et Filii et Spiritus sancti.

CAPUT X. — 11. *Attributa per Hilarium singulis personis. Trinitas in rebus factis representatur.* Quidam cum vellet brevissime singularum in Trinitate personarum insinuare propria, *Æternitas*, inquit, *in Patre*, *species in Imagine*, *usus in Munere*. Et quia non mediocri auctoritatis in tractatione Scripturarum, et assertionis fidei vir existit; Hilarius enim hoc in libris suis posuit (*Lib. 2 de Trinitate*); horum verborum, id est, Patris, et Imaginis, et Muneris, æternitatis, et speciei, et usus, additam scrutatus intelligentiam quantum valeo, non eum secutum arbitror in æternitatis vocabulo, nisi quod Pater non habet Patrem de quo sit, Filius autem de Patre est ut sit, atque ut illi coæternus sit. Imago enim si perfecte implet illud cuius imago est, ipsa coæquatur ei, non illud imagini suæ. In qua imagine speciem nominavit, credo, propter pulchritudinem, ubi jam est tanta congruentia, et prima æqualitas, et prima similitudo, nulla in re dissidens, et nullo modo inæqualis, et nulla ex parte dissimilis, sed ad identidem respondeas ei cuius imago est. Ubi est prima et summa vita, cui non est aliud vivere et aliud esse, sed idem est esse et vivere: et primus ac summus intellectus, cui non est aliud vivere et aliud intelligere, sed id quod est intelligere, hoc vivere, hoc esse est, unum omnia: tanquam Verbum perfectum, cui non desit aliquid, et ars quædam omnipotentis atque sapientis Dei, plena omnium rationum viventium incommutabilium¹; et omnes unum in ea, sicut ipsa unum de uno, cum quo unum. Ibi novit omnia Deus quæ fecit per ipsam, et ideo cum decedant et succedant tempora, non decedit aliquid vel succedit scientiæ Dei. Non enim hæc quæ creata

¹ Plures Mss., et incommutabilium.

sunt, ideo sciuntur a Deo, quia facta sunt: ac non potius ideo facta sunt vel mutabilia, quia immutabiliter ab eo sciuntur. Ille igitur ineffabilis quidam complexus Patris et imaginis non est sine perfruitione², sine charitate, sine gaudio. Illa ergo dilectio, delectatio, felicitas vel beatitudo, si tamen aliqua humana voce digne dicitur, usus ab illo appellatus est breviter, et est in Trinitate Spiritus sanctus, non genitus, sed genitoris, genitique suavitas, ingenti largitate atque ubertate perfundens omnes creaturas pro capite earum, ut ordinem suum teneant et locis suis acquiescant.

12. Hæc igitur omnia, quæ arte divina facta sunt, et unitatem quamdam in se ostendunt, et speciem, et ordinem. Quidquid enim horum est, et unum aliquid est, sicut sunt naturæ corporum, et ingenia animarum; et aliqua specie formatur, sicut sunt figuræ vel qualitates corporum, ac doctrinæ vel artes animarum; et ordinem aliquem petit aut tenet, sicut sunt pondera vel collocationes corporum, atque amores aut delectationes animarum. Oportet igitur ut Creatorem, per ea quæ facta sunt, intellectum conspicientes (*Rom. 1, 20*), Trinitatem intelligamus, cuius in creatura, quomodo dignum est, apparet vestigium. In illa enim Trinitate summa origo est rerum omnium, et perfectissima pulchritudo, et beatissima delectatio. Itaque illa tria, et ad se³ invicem determinari videntur, et in se infinita sunt. Sed hic in rebus corporeis, non tantum est res una quantum tres simul, et plus aliquid sunt duæ quam una res: cæterum in illa summa Trinitate tantum est una quantum tres simul, nec plus aliquid sunt duæ quam una. Et in se infinita sunt. Ita et singula sunt in singulis, et omnia in singulis, et singula in omnibus, et omnia in omnibus, et unum omnia. Qui videt hoc vel ex parte, vel per speculum et in ænigmate (*1 Cor. xiii, 12*), gaudeat cognoscens Deum, et sicut Deum honoret, et gratias agat: qui autem non videt, tendat per pietatem ad videndum; non per cæcitate ad calumniandum. Quoniam unus est Deus, sed tamen Trinitas. Nec confuse accipiendum est, *Ex quo omnia, per quem omnia, in quo omnia*: nec diis multis, sed ipsi gloria in sæcula sæculorum. Amen. (*Rom. xi, 36*).

² In Mss., perfruitione; vel, perfunctione.

³ Mss., a se.

LIBER SEPTIMUS.

In quo superioris libri quæstio, quæ dilata fuerat, explicatur; quod videlicet Deus Pater qui genuit Filium virtutem et sapientiam, non solum sit virtutis et sapientiæ Pater, sed etiam ipse virtus et sapientia: similiter et Spiritus sanctus. Nec tamen tres esse virtutes aut tres sapientias, sed unam virtutem et unam sapientiam, sicut unum Deum et unam essentiam ostenditur. Deinde queritur quomodo dicatur in Deo, a Latinis una essentia, tres personæ; a Græcis, una essentia, tres substantiæ vel hypostases: et utrumque elocutionis necessitate dici monstratur, ut ne omnino taceremus interrogati quid tres sint, quos tres esse veraciter confitemur, Patrem scilicet, et Filium, et Spiritum sanctum.

CAPUT PRIMUM. — 1. *Redit ad quæstionem, an quælibet Trinitatis persona per se sit sapientia. Quam difficile, quare ratione solvatur quæstio proposita.* Jam nunc queramus diligentius, quantum dat Deus, quod paulo ante distulimus: Utrum et singula quæque in

Trinitate persona possit et per se ipsam non cum cæteris duabus dici Deus, aut magnus, aut sapiens, aut verus, aut omnipotens, aut justus, et si quid aliud dici de Deo potest, non relative, sed ad se ipsum; an vero non dicantur ista, nisi cum Trinitas intelligitur.

Hoc enim questionem facit, quia scriptum est, *Christum Dei virtutem, et Dei sapientiam* (I Cor. 1, 24): *utrum*: Ita sit pater sapientiae atque virtutis suae, ut hac sapientia sapiens sit quam genuit, et hac virtute potens quam genuit; et quia semper potens et sapiens, semper genuit virtutem et sapientiam. Dixeramus enim si ita est, cur non et magnitudinis suae pater sit qua magnus est, et bonitatis qua bonus, et iustitiae qua justus, et alia si qua sunt? Aut si haec omnia pluribus vocabulis in eadem sapientia et virtute intelligantur, ut ea sit magnitudo quae virtus, ea bonitas quae sapientia, et ea rursus sapientia quae virtus, sicut jam tractavimus; meminerimus, cum aliquid horum nomino, sic accipiendum esse, ac si omnia commemorem. Quæritur ergo an Pater etiam singularis sit sapiens, atque ipsa sibi ipse sapientia, an ita sit sapiens quomodo dicens. Verbo enim quod genuit dicens est; non verbo quod profertur, et sonat, et transit; sed Verbo quod erat apud Deum, et Deus erat Verbum, et omnia per ipsum facta sunt (Joan. 1, 3): Verbo æquali sibi, quo semper atque incommutabiliter dicit se ipsum. Non est enim ipse verbum, sicut nec filius, nec imago. Dicens autem: exceptis illis temporalibus vocibus Dei, quæ in creatura fiunt; nam sonant, et transeunt: dicens ergo illo coæterno Verbo, non singularis intelligitur, sed cum ipso Verbo, sine quo non est utique dicens. Itane et sapiens sicut dicens, ut ita sit sapientia, sicut Verbum, et hoc sit Verbum esse quod est esse sapientiam; hoc etiam esse virtutem, ut virtus et sapientia et Verbum idem sit, et relative dicatur, sicut Filius et imago: atque ille non singularis potens, vel sapiens, sed cum ipsa virtute et sapientia quam genuit; sicut non singularis dicens, sed eo Verbo, et cum eo Verbo quod genuit; atque ita magnus ea et cum ea magnitudine quam genuit? Et si non alio magnus, alio Deus, sed eo magnus quo Deus, quia non aliud illi est magnum esse, aliud Deum esse; consequens est ut nec Deus singularis, sed ea et cum ea deitate quam genuit, ut sic sit Filius deitas Patris, sicut sapientia et virtus Patris, et sicuti est Verbum et imago Patris. Et quia non aliud illi est esse, aliud Deum esse, ita sit etiam essentia Patris Filius, sicuti est Verbum et imago ejus. Ac per hoc etiam excepto eo quod Pater est, non sit aliquid Pater, nisi quia est ei Filius: ut non tantum id quod dicitur Pater, quod manifestum est eum non ad se ipsum, sed ad Filium relative dici, et ideo Patrem quia est ei Filius; sed omnino ut sit quod ad se ipsum est, ideo sit quia genuit essentiam suam. Sicut enim magnus est, non nisi ea quam genuit magnitudine; ita et est non nisi ea quam genuit essentia; quia non est aliud illi esse, aliud magnum esse. Itane igitur pater est essentiae suae, sicut pater est magnitudinis suae, sicut pater est virtutis ac sapientiae suae? Eadem quippe ejus magnitudo quae virtus, et eadem essentia quae magnitudo.

2. Hæc disputatio nata est ex eo quod scriptum est, *Christum esse Dei virtutem et Dei sapientiam*. Quapropter in earum angustias sermo coarctatur, cum

ineffabilia fari cupimus, ut aut dicamus Christum non esse Dei virtutem et Dei sapientiam, atque ita impudenter et impie resistamus Apostolo: aut Christum quidem Dei virtutem et Dei sapientiam esse fateamur, sed ejus Patrem non esse patrem virtutis et sapientiae suae, quod non minus impium est; sic enim nec Christi erit pater, quia Christus Dei virtus et Dei sapientia est: aut non esse Patrem virtute sua potentem, neque sapientia sua sapientem; quod quis audeat dicere? aut aliud in Patre intelligi esse, aliud sapientem esse, ut non hoc ipso sit quo sapiens est; quod de anima intelligi solet, quae alias insipiens, alias sapiens est, velut natura mutabilis, et non summe perfecteque simplex: aut Patrem non esse aliquid ad se ipsum, et non solum quod Pater est, sed omnino quod est, ad Filium relative dici. Quomodo ergo ejusdem essentiae Filius cujus Pater, quandoquidem ad se ipsum, nec essentia est, nec omnino est ad se ipsum, sed etiam esse ad Filium illi est? At enim multo magis unius ejusdemque essentiae, quia una eademque essentia Pater et Filius; quandoquidem Patri non ad se ipsum est ipsum esse, sed ad Filium, quam¹ essentiam genuit, et qua essentia est quidquid est. Neuter ergo ad se est, et uterque ad invicem relative dicitur: an Pater solus non solum quod Pater dicitur, sed omnino quidquid dicitur relative ad Filium dicitur; ille autem dicitur et ad se? et si ita est, quid dicitur ad se?² an ipsa essentia? sed Patris essentia est Filius, sicut Patris virtus et sapientia, sicut Verbum Patris et imago Patris: aut si essentia dicitur ad se Filium, Pater autem non est essentia, sed genitor essentiae, non est autem ad se ipsum, sed hac ipsa essentia quam genuit, sicut hac ipsa magnitudinæ magnus quam genuit; ergo et magnitudo dicitur ad se Filius, ergo et virtus, et sapientia, et Verbum, et imago. Quid autem absurdius, quam imaginem ad se dici? Aut si non idipsum est imago et Verbum, quod est virtus et sapientia, sed illa relative dicuntur, hæc autem ad se, non ad aliud; incipit non ea sapientia quam genuit, sapiens esse Pater, quia non potest ipse ad eam relative dici, et illa ad eum relative non dici. Omnia enim quae relative dicuntur, ad invicem dicuntur. Restat itaque ut etiam essentia Filius relative dicatur ad Patrem. Ex quo conficitur inopinatissimus sensus, ut ipsa essentia non sit essentia; vel certe cum dicitur essentia, non essentia, sed relativum indicetur. Quomodo cum dicitur dominus, non essentia indicatur, sed relativum quod³ refertur ad servum; cum autem homo dicitur, vel aliquid tale, quod ad se, non ad aliud dicitur, tunc indicatur essentia. Homo ergo cum dominus dicitur, ipse homo essentia est, dominus vero relative dicitur: homo enim ad se dicitur, dominus ad servum; hoc autem unde agimus, si essentia ipsa relative dicitur, essentia ipsa non est

¹ Duo Mss., *quem*.

² Editi, *ad Patrem et ad se? et si ita est, quid dicitur in Filio ad se?* At Mss. carent verbis, *ad Patrem, et, in Filio*.

³ Editi, *quo*. At Mss., *quod*.

essentia. Hoc accedit, quia omnis essentia quæ relative dicitur, est etiam aliquid excepto relativo: sicut homo dominus, et homo servus, et equus jumentum, et nummus arrha, homo et equus et nummus ad se dicuntur, et substantiæ sunt vel essentiæ; dominus vero et servus et jumentum et arrha, ad aliquid relative dicuntur. Sed si non esset homo, id est aliqua substantia, non esset qui relative dominus diceretur: et si non esset equus quædam essentia, non esset quod jumentum relative diceretur: ita si nummus non esset aliqua substantia, nec arrha posset relative dici. Quapropter si et Pater non est aliquid ad se ipsum, non est omnino qui relative dicatur ad aliquid. Non enim, sicut ad aliquid coloratum refertur color ejus, nec omnino ad se dicitur color, sed semper alicujus colorati est; illud autem cujus color est, etiam si eo quod coloratum dicitur, ad colorem refertur, tamen id quod corpus dicitur, ad se dicitur: ullo modo ita putandum est Patrem non dici aliquid ad se ipsum, sed quidquid dicitur ad Filium dici; eundem vero Filium et ad se ipsum dici, et ad Patrem, cum dicitur magnitudo magna¹ et virtus potens, utique ad se ipsum, et magnitudo atque virtus magni et potentis Patris, qua Pater magnus et potens est. Non ergo ita, sed utrumque substantia, et utrumque una substantia. Sicut autem absurdum est dicere, candidum non esse candorem; sic absurdum est dicere, sapientem non esse sapientiam: et sicut candor ad se ipsum candidus dicitur, ita et sapientia ad se ipsam dicitur sapiens. Sed candor corporis non est essentia; quoniam ipsum corpus essentia est, et illa ejus qualitas: unde et ab ea dicitur candidum corpus, cui non hoc est esse quod candidum esse. Aliud enim ibi forma, et aliud color; et utrumque non in se ipso, sed in aliqua mole, quæ moles nec forma, nec color est, sed formata et colorata. Sapientia vera et sapiens est, et se ipsa sapiens est. Et quoniam quæcumque anima participatione sapientiæ sit sapiens, si rursus desipiat, manet tamen in se sapientia, nec cum anima fuerit in stultitiam² commutata, illa mutatur: non ita est in eo qui ex ea sit sapiens, quemadmodum candor in corpore quod ex illo candidum est. Cum enim corpus in alium colorem fuerit mutatum, non manebit candor ille, sed omnino esse desinet. Quod si et Pater qui genuit sapientiam, ex ea sit sapiens, neque hoc est illi esse quod sapere, qualitas ejus est Filius; non proles ejus, et non ibi erit jam summa simplicitas. Sed absit ut ita sit; quia vere ibi est summe simplex essentia: hoc ergo est ibi esse quod sapere. Quod si hoc est ibi esse quod sapere, non per illam sapientiam quam genuit sapiens est Pater; alioquin non ipse illam, sed illa eum genuit. Quid enim aliud dicimus, cum dicimus, Hoc illi est esse quod sapere, nisi, Eo est quo sapiens est? Quapropter quæ causa illi est ut sapiens sit, ipsa illi

causa est ut sit: proinde si sapientia quam genuit, causa illi est ut sapiens sit, etiam ut sit ipse illa causa est. Quod fieri non potest, nisi gignendo eam aut faciendo. Sed neque genitricem, neque conditricem Patris ullo modo quisquam dixerit sapientiam. Quid enim insanius? Ergo et Pater ipse sapientia est: et ita dicitur Filius sapientia Patris, quomodo dicitur lumen Patris; id est, ut quemadmodum lumen de lumine, et utrumque unum lumen; sic intelligatur sapientia de sapientia, et utrumque una sapientia: ergo et una essentia; quia hoc est ibi esse quod sapere. Quod enim est sapientia sapere, et potentia posse, et æternitati æternam esse, justitia justam esse, magnitudini magnam esse; hoc est essentia ipsum esse. Et quia in illa simplicitate non est aliud sapere quam esse, eadem ibi sapientia est quæ essentia.

CAPUT II. — 3. *Pater et Filius simul una sapientia, sicut una essentia, tamen si non simul unum Verbum.* Pater igitur et Filius simul una essentia, et una magnitudo, et una veritas, et una sapientia. Sed non Pater et Filius simul ambo unum Verbum, quia non simul ambo unus Filius. Sicut enim Filius ad Patrem refertur, non ad se ipsum dicitur; ita et Verbum ad eum cujus Verbum est refertur, cum dicitur Verbum. Eo quippe Filius quo Verbum, et eo Verbum quo Filius. Quoniam igitur Pater et Filius simul non utique unus Filius, consequens est ut Pater et Filius simul non amborum unum Verbum. Et propterea non eo Verbum quo sapientia; quia Verbum non ad se dicitur, sed tantum relative ad eum cujus Verbum est, sicut Filius ad Patrem: sapientia vero eo quo essentia. Et ideo quia una essentia, una sapientia. Quoniam vero et Verbum sapientia est, sed non eo Verbum quo sapientia; Verbum enim relative, sapientia essentialiter intelligitur: id dici accipiamus cum dicitur Verbum, ac si dicatur, nata sapientia, ut sit et Filius et imago. Et hæc duo cum dicuntur, id est, nata sapientia, in uno eorum eo quod est nata, et Verbum, et imago, et Filius intelligatur, et in his omnibus nominibus non ostendatur essentia, quia relative dicuntur: at in altero quod est sapientia, quoniam et ad se dicitur, se ipsa enim sapiens est, etiam essentia demonstratur, et hoc ejus esse quod sapere. Unde Pater et Filius simul una sapientia, quia una essentia, et singillatim sapientia de sapientia, sicut essentia de essentia. Quapropter, non quia Pater non est Filius, et Filius non est Pater, aut ille ingenuus, ille autem genitus, ideo non una essentia: quia his nominibus relative eorum ostenduntur. Uterque autem simul, una sapientia, et una essentia, ubi hoc est esse quod sapere: non autem simul uterque Verbum aut Filius, quia non hoc est esse quod Verbum aut Filium esse: sicut jam satis ostendimus ista relative dici.

CAPUT III. — 4. *Sapientiæ nomine cur Filius potissimum insinuetur in Scripturis cum et Pater et Spiritus*

¹ Apud Er. et Lov. corrumpitur sensus addita particula, ergo, et prava inducta veterum interpunctione in hunc modum: et ad se ipsum dici, et ad Patrem. Cum ergo dicitur magnitudo magna.

² Forte, in stultam.

¹ Sic bene multi Mss. At editi, ipsa.

² Sic apud Lov. additum, et.

tus sanctus sit sapientia. Spiritum sanctum simul cum Patre et Filio unam sapientiam esse. Cur ergo in Scripturis nunquam fere de sapientia quidquam dicitur, nisi ut ostendatur a Deo genita vel creata? genita scilicet, per quam facta sunt omnia: creata vero vel facta, sicut in hominibus, cum ad eam quæ non creata et facta, sed genita est, convertuntur et illustrantur; in ipsis enim sit aliquid quod vocetur eorum sapientia: vel illud Scripturis prænantibus aut narrantibus, quod *Verbum caro factum est, et habitavit in nobis* (Joan. 1, 14); hoc modo enim Christus facta sapientia est, quia factus est homo. An propterea non loquitur in illis Libris sapientia, vel de illa dicitur aliquid, nisi quod eam de Deo natam ostendat, aut factam, quamvis sit et Pater ipse sapientia, quia illa nobis sapientia commendanda erat et imitanda, cujus imitatione formamur? Pater enim eam dicit, ut Verbum ejus sit; non quomodo profertur ex ore verbum sonans, aut ante pronuntiationem cogitatur: spatium enim temporum hoc completur, illud autem æternum est, et illuminando dicit nobis et de se et de Patre, quod dicendum est hominibus. Ideoque ait, *Nemo novit Filium, nisi Pater; et nemo novit Patrem, nisi Filius, et cui voluerit Filius revelare* (Matth. xi, 27): quia per Filium revelat Pater, id est, per Verbum suum. Si enim hoc verbum quod nos proferimus temporale et transitorium, et se ipsum ostendit, et illud de quo loquimur; quanto magis Verbum Dei, per quod facta sunt omnia? Quod ita ostendit Patrem sicuti est Pater: quia et ipsum ita est, et hoc est quod Pater, secundum quod sapientia est et essentia. Nam secundum quod Verbum, non hoc est quod Pater: quia Verbum non est Pater, et Verbum relative dicitur, sicut Filius, quod utique non est Pater. Et ideo Christus virtus et sapientia Dei, quia de Patre virtute et sapientia etiam ipse virtus et sapientia est, sicut lumen de Patre lumine, et fons vitæ apud Deum Patrem, utique fontem vitæ. *Quoniam apud te, inquit, est fons vitæ, et in lumine tuo videbimus lumen* (Psal. xxxv, 10): quia *sicut Pater habet vitam in semetipso, sic dedit Filio habere vitam in semetipso* (Joan. v, 26): et *erat lumen verum quod illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum*, et lumen hoc Verbum erat apud Deum; sed *et Deus erat Verbum* (Id. 1, 9, 1). *Deus autem lumen est, et tenebræ in eo non sunt ullæ* (I Joan. 1, 5): lumen vero non corporale, sed spirituale: neque ita spirituale, ut illuminatione factum sit, quemadmodum dictum est Apostolis, *Vos estis lumen mundi* (Matth. v, 14); sed *lumen quod illuminat omnem hominem*, ea ipsa et summa sapientia Deus, ante nunc agimus. Sapientia ergo Filii de sapientia Patre, sicut lumen de lumine, et Deus de Deo, ut et singulus Pater lumen, et singulus Filius lumen; et singulus Pater Deus, et singulus Filius Deus: ergo et singulus Pater sapientia, et singulus Filius sapientia. Et sicut utrumque simul unum lumen, et unus Deus, sic utrumque una sapientia. Sed *Filius factus est nobis*

sapientia a Deo, et justitia et sanctificatio (I Cor 1, 30), quia temporaliter nos ad eum convertimus, ad est, ex aliquo tempore, ut cum illo maneamus in æternum. Et ipse ex quodam tempore *Verbum caro factum est; et habitavit in nobis.*

5. Propterea igitur cum pronuntiat in Scripturis, aut enarratur aliquid de sapientia, sive dicente ipsa sive cum de illa dicitur, Filius nobis potissimum insinuat. Cujus imaginis exemplo et nos non discedamus a Deo, quia et nos imago Dei sumus: non quidem æqualis, facta quippe a Patre per Filium, non nata de Patre sicut illa. Et nos, quia illuminamur lumine; illa vero, quia lumen illuminans: et ideo illa sine exemplo nobis exemplum est. Neque enim imitatur præcedentem aliquem ad Patrem a quo nunquam est omnino separabilis, quia idipsum est quod ille de quo est. Nos autem nitentes imitamur manentem; et sequimur stantem, et in ipso ambulantes tendimus ad ipsum: quia factus est nobis via temporalis per humilitatem, quæ mansio nobis æterna est per divinitatem. Quoniam quippe spiritibus mundis intellectualibus, qui superbia non lapsi sunt, in forma Dei et Deo æqualis et Deus præbet exemplum: ut se idem exemplum redeundi etiam lapsi præberet homini, qui propter immunditiam peccatorum pœnamque mortalitatis Deum videre non poterat, *semetipsum excinavit*, non mutando divinitatem suam, sed nostram mutabilitatem assumendo; *et formam servi accipiens* (Philipp. ii, 7), *venit ad nos in hunc mundum* (I Tim. i, 15), *qui in hoc mundo erat, quia mundus per eum factus est* (Joan. 1, 10); ut exemplum sursum videntibus Deum, exemplum deorsum mirantibus hominem, exemplum sanis ad permanendum, exemplum infirmis ad convalescendum, exemplum morituris ad non timendum, exemplum mortuis ad resurgendum esset, *in omnibus ipse primatum tenens* (Coloss. 1, 18). Quia cum homo ad beatitudinem sequi non debebat nisi Deum, et sentire non poterat Deum; sequendo Deum hominem factum, sequeretur simul et quem sentire poterat, et quem sequi debebat. Amemus ergo eum et imitemur illi, charitate diffusa in cordibus nostris per Spiritum sanctum, qui datus est nobis (Rom. v, 5). Non igitur mirum, si propter exemplum quod nobis ut reformemur ad imaginem Dei præbet imago æqualis Patri, cum de sapientia Scriptura loquitur, de Filio loquitur, quem sequimur vivendo sapienter: quamvis et Pater sit sapientia, sicut lumen et Deus.

6. Spiritus quoque sanctus sive sit summa charitas utrumque conjungens nosque subjungens, quod ideo non indigne dicitur quia scriptum est, *Deus charitas est* (I Joan. iv, 8): quomodo non est etiam ipse sapientia; cum sit lumen, quoniam *Deus lumen est*? sive alio modo, casentia Spiritus sancti singillatim ac proprie nominanda est: quoniam Deus est, utique lumen est: et quoniam lumen est, utique sapientia est: Deum autem esse Spiritum sanctum, Scriptura cla-

¹ Sola fere editio Lov., ipsa.

² Lov., *lumen* i. e. Abest, *Dei*, ab aliis libris.

¹ Unus e vaticanis Mss., *Et nos lumén, quia.*

² Lov. ad marginem: « *Alias, humanitatem.* »

³ Lov., *Sive ergo hoc modo, sive alio modo.*

inat apud Apostolum qui dicit, *Nescitis quia templum Dei estis?* Statimque subjicit, *Et Spiritus Dei habitat in vobis* (I Cor. III, 16). Deus enim habitat in templo suo. Non enim tanquam minister habitat Spiritus Dei in templo Dei, cum alio loco evidentiùs dicat: *Nescitis quia corpora vestra templum in vobis est Spiritus sancti, quem habetis a Deo, et non estis vestri? Empti enim estis pretio magno: glorificante ergo Deum in corpore vestro* (Id. VI, 19, 20) Quid est autem sapientia, nisi lumen spirituale et incommutabile? Est enim et sol iste lumen, sed corporale est; et spiritualis creatura lumen, sed non incommutabile. Lumen ergo Pater, lumen Filius, lumen Spiritus sanctus: simul autem non tria lumina, sed unum lumen. Et ideo sapientia Pater, sapientia Filius, sapientia Spiritus sanctus; et simul non tres sapientiae, sed una sapientia: et quia hoc est ibi esse quod sapere, una essentia Pater et Filius et Spiritus sanctus. Nec aliud est ibi esse quam Deum esse: unus ergo Deus Pater et Filius et Spiritus sanctus.

CAPUT IV. — 7. *Qua necessitate Græci tres hypostases dixerint; Latini, tres personas. Scriptura nullibi dicit tres personas in Deo.* Itaque loquendi causa de ineffabilibus, ut fari aliquo modo possemus, quod effari nullo modo possumus, dictum est a nostris Græcis una essentia, tres substantiæ: a Latinis autem, una essentia vel substantia, tres personæ; quia, sicut jam diximus, non aliter in sermone nostro, id est, latino, essentia quam substantia solet intelligi (Lib. 5, capp. 2, 8). Et dum intelligatur saltem in ænigmate quod dicitur, placuit ita dici, ut diceretur aliquid cum quæreretur quid tria sint, quæ tria esse fides vera pronuntiat, cum et Patrem non dicit esse Filium, et Spiritum sanctum quod est donum Dei nec Patrem dicit esse nec Filium. Cum ergo quæritur quid tria, vel quid tres, conferimus nos ad invenendum aliquid speciale vel generale nomen, quo complectamur hæc tria, neque occurrit animo, quia excedit supereminentia divinitatis usitati eloquii facultatem. Verius enim cogitatur Deus quam dicitur, et verius est quam cogitatur. Cum enim dicimus non eundem esse Jacob qui est Abraham, Isaac autem nec Abraham esse nec Jacob, tres esse utique fatemur, Abraham, Isaac et Jacob. Sed cum quæritur quid tres, respondemus tres homines, nomine speciali eos pluraliter appellantes; generali autem, si dicamus tria animalia: homo enim, sicut veteres desinierunt, animal est rationale, mortale: aut sicut Scripturæ nostræ loqui solent, tres animas, cum a parte meliore totum appellari placet, id est, ab anima, et corpus et animam, quod est totus homo¹. Ita quippe dictum est in Ægyptum descendisse cum Jacob animas septuaginta quinque, pro tot hominibus (Gen. XLVI, 27, et Dent. X, 22). Item cum dicimus equum tuum non eum esse qui meus est, et tertium alicujus alterius nec meum esse nec tuum, fatemur tres esse: et in-

terroganti quid tres, respondemus tres equos nomine speciali, generali autem tria animalia. Item cum dicimus bovem non esse equum, canem vero nec bovem esse nec equum, tria quædam dicimus: et percontantibus quid tria, non jam speciali nomine dicimus tres equos, aut tres boves, aut tres canes, quia non eadem specie continentur; sed generali, tria animalia; sive superiore genere, tres substantias, vel tres creaturas, vel tres naturas. Quæcumque autem plurali numero enuntiantur specialiter uno nomine, etiam generaliter enuntiantur uno nomine. Non autem omnia quæ generaliter nomine uno appellantur, etiam specialiter appellare uno nomine possumus. Nam tres equos, quod est nomen speciale, etiam animalia tria dicimus: equum vero et bovem et canem, animalia tria tantum dicimus vel substantias, quæ sunt generalia nomina, et si quid aliud de his generaliter dici potest; tres vero equos, aut boves, aut canes, quæ specialia vocabula sunt, non ea possumus dicere. Ea quippe uno nomine quamvis pluraliter enuntiamus quæ communiter habent illud quod eo nomine significatur. Abraham quippe et Isaac et Jacob commune habent id quod est homo; itaque dicuntur tres homines: equus quoque et bos et canis, commune habent id quod est animal; dicuntur ergo tria animalia. Ita tres aliquas lauros, etiam tres arbores dicimus; laurum vero et myrtum et oleam, tantum tres arbores vel tres substantias, aut tres naturas: atque ita tres lapides, etiam tria corpora; lapidem vero et lignum et ferrum, tantum tria corpora, vel si quo etiam superiore generali nomine dici possunt. Pater ergo et Filius et Spiritus sanctus, quoniam tres sunt, quæramus quid tres sint, et quid commune habeant. Non enim commune illis est id quod Pater est, ut invicem sibi sint patres; sicut amici, cum relative ad alterutrum dicantur, possunt dici tres amici, quod invicem sibi sunt. Non autem hoc ibi, quia tantum Pater ibi pater; nec duorum pater, sed unici Filii. Nec tres filii, cum Pater ibi non sit filius, nec Spiritus sanctus. Nec tres spiritus sancti, quia et spiritus sanctus propria significatione qua etiam donum Dei dicitur, nec Pater nec Filius. Quid igitur tres? Si enim tres personæ, commune est eis id quod persona est: ergo speciale hoc aut generale nomen est eis, si consuetudinem loquendi respicimus. Sed ubi est naturæ nulla diversitas, ita generaliter enuntiantur aliqua plura, ut etiam specialiter enuntiantur possint. Naturæ enim differentia facit ut laurus et myrtus et olea, aut equus et bos et canis, non dicantur speciali nomine, istæ, tres lauri; aut illi, tres boves: sed generali, et istæ, tres arbores; et illa, tria animalia. Hic vero ubi nulla est essentiæ diversitas, oportet ut speciale nomen habeant hæc tria, quod tamen non invenitur. Nam persona generale nomen est, in tantum ut etiam homo possit hoc dici, cum tantum intersit inter hominem et Deum.

8. Deinde in ipso generali vocabulo, si propterea dicimus tres personas, quia commune est eis id quod persona est (alioquin nullo modo possunt ita dici,

¹ Editi addunt hic, *et portate*; quod abest a Mss.

² Er. Lugd. Ven. Lov., *cum corpus et anima sit unus homo.* M.

quemadmodum non dicuntur tres filii, quia non commune est eis id quod est (illius); cur non etiam tres deos dicimus? Certe enim quia Pater persona, et Filius persona, et Spiritus sanctus persona, ideo tres personæ: quia ergo Pater Deus, et Filius Deus, et Spiritus sanctus Deus, cur non tres dii? Aut quoniam propter ineffabilem conjunctionem hæc tria simul unus Deus; cur non etiam una persona, ut ita non possimus dicere tres personas, quamvis singulam quamque appellemus personam, quemadmodum non possumus dicere tres deos, quamvis quemque singulum appellemus Deum, sive Patrem, sive Filium, sive Spiritum sanctum? An quia Scriptura non dicit tres deos? Sed nec tres personas alicubi Scripturam commemorare invenimus. An quia nec tres, nec unam personam Scriptura dicit hæc tria (legimus enim personam Domini, non personam Dominum), propterea licuit loquendi et disputandi necessitate tres personas dicere, non quia Scriptura dicit, sed quia Scriptura non contradicit: si autem diceremus tres deos, contradiceret Scriptura, dicens, *Audi, Israel; Dominus Deus tuus, Deus unus est* (Deut. vi, 4)? Cur ergo et tres essentias non licet dicere, quod similiter Scriptura, sicut non dicit, ita nec contradicit? Nam essentia si speciale nomen est commune tribus, cur non dicantur tres essentiae, sicut Abraham, Isaac, et Jacob, tres homines, quia homo speciale nomen est commune omnibus hominibus? Si autem speciale nomen non est essentia, sed generale, quia homo, et pecus, et arbor, et sidus, et angelus essentia dicitur; cur non dicuntur istæ tres essentiae, sicut tres equi dicuntur tria animalia, et tres lauri dicuntur tres arbores, et tres lapides tria corpora? Aut si propter unitatem Trinitatis non dicuntur tres essentiae, sed una essentia; cur non propter eandem unitatem Trinitatis non dicuntur tres substantiae vel tres personæ, sed una substantia et una persona? Quam enim est illis commune nomen essentiae, ita ut singulus quisque dicatur essentia, tam illis commune est vel substantiae vel personæ vocabulum. Quod enim de personis secundum nostram, hoc de substantiis secundum Græcorum consuetudinem, ea quæ diximus, oportet intelligi. Sic enim dicunt illi tres substantias, unam essentiam, quemadmodum nos dicimus tres personas, unam essentiam vel substantiam.

9. Quid igitur restat, nisi ut fateamur loquendi necessitate parta hæc vocabula, cum opis esset copiosa disputatione adversum insidias vel errores hæreticorum? Cum enim conaretur humana inopia loquendo proferre ad hominum sensus, quod in secretario mentis pro captu tenet de Domino Deo creatore suo, sive per piam fidem, sive per qualemcumque intelligentiam, timuit dicere tres essentias, ne intelligeretur in illa summa æqualitate ulla diversitas. Rursus non esse tria quædam, non poterat dicere, quod Sabellius quia dixit, in hæresim lapsus est. Certissime quippe de Scripturis cognoscitur quod pie

credendum est, et aspectu mentis¹ indubitata perceptione perstringitur, et Patrem esse, et Filium, et Spiritum sanctum; nec Filium esse eundem qui Pater est, nec Spiritum sanctum eundem esse vel Patrem vel Filium. Quæsit quid tria diceret: et dixit substantias sive personas, quibus nominibus non diversitatem intelligi voluit, sed singularitatem noluit; ut non solum ibi unitas intelligatur ex eo quod dicitur una essentia, sed et trinitas ex eo quod dicuntur tres substantiæ vel personæ. Nam si hoc est Deo esse quod subsistere, ita non erant dicendæ tres substantiæ, ut non dicuntur tres essentiae: quemadmodum quia hoc est Deo esse quod sapere, sicut non tres essentias, ita nec tres sapientias dicimus. Sic enim quia hoc illi est Deum esse quod est esse, tam tres essentias quam tres deos dici fas non est. Si autem aliud est Deo esse, aliud subsistere, sicut aliud Deo esse, aliud Patrem esse vel Dominum esse; quod enim est, ad se dicitur, Pater autem ad Filium et Dominus ad servientem creaturam dicitur: relative ergo subsistit, sicut relative gignit et relative dominatur. Ita jam substantia non erit substantia, quia relativum erit. Sicut enim ab eo quod est esse appellatur essentia, ita ab eo quod est subsistere substantiam dicimus. Absurdum est autem ut substantia relative dicatur: omnis enim res ad se ipsam subsistit; quanto magis Deus?

CAPUT V. — 10. *In Deo substantia abusive dicitur, essentia proprie.* Si tamen dignum est ut Deus dicatur subsistere: de his enim rebus recte intelligitur, in quibus subjectis sunt ea quæ in aliquo subjecto esse dicuntur, sicut color aut forma in corpore. Corpus enim subsistit, et ideo substantia est: illa vero in subsistentem atque subjecto corpore, quæ non substantiæ sunt, sed in substantia; et ideo si esse desinat, vel ille color, vel illa forma, non adimunt corpori esse corpus, quia non hoc ei est esse, quod illam vel illam formam coloremve retinere. Res ergo mutabiles neque simplices, proprie dicuntur substantiæ. Deus autem si subsistit ut substantia proprie dici possit, inest in eo aliquid tanquam in subjecto, et non est simplex, cui hoc sit esse quod illi est quidquid aliud² de illo ad illum dicitur, sicut magnus, omnipotens, bonus, et si quid huiusmodi de Deo non incongrue dicitur: nefas est autem dicere ut subsistat et subsit Deus bonitati suæ, atque illa bonitas non substantia sit vel potius essentia, neque ipse Deus sit bonitas sua, sed in illo sit tanquam in subjecto: unde manifestum est Deum abusive substantiam vocari, ut nomine usitatore intelligatur essentia, quod vere ac proprie dicitur; ita ut fortasse solum Deum dici oporteat essentiam. Est enim vere solus, quia incommutabilis est, idque nomen suum famulo suo Moysi enuntiavit, cum ait, *Ego sum qui sum*; et, *dices ad eos: Qui est, misit me ad vos* (Exod. iii, 14). Sed tamen sive essentia dicatur quod proprie dicitur, sive substantia quod abusive; utrumque ad se dici-

¹ Sic Mss. Editi autem, *et aspectus mentis*.

² Editi, *et quidquid aliud*. Abest, *et*, a manuscriptis.

¹ Aliquot Mss., *partita*.

tur, non relative ad aliquid. Unde hoc est Deo esse quod subsistere, et ideo si una essentia Trinitas, una etiam substantia. Fortassis igitur commodius dicuntur tres personæ, quam tres substantiæ.

CAPUT VI. — 11. *Cur in Trinitate non dicatur una persona, et tres essentiæ. De Trinitate quid credere debet qui supra dicta non capit. Homo et ad imaginem et imago Dei. Sed ne nobis videar¹ suffragari, hoc quoque requiramus. Quanquam et illi, si vellent, sicut dicunt tres substantias, tres hypostases, possent dicere tres personas tria prosopa. Illud autem maluerunt, quod forte secundum linguæ suæ consuetudinem aptius diceretur. Nam et in personis eadem ratio est: non enim aliud est Deo esse, aliud personam esse, sed omnino idem. Nam si esse ad se dicitur, persona vero relative; sic dicamus tres personas, Patrem et Filium et Spiritum sanctum, quemadmodum dicuntur aliqui tres amici, aut tres propinqui, aut tres vicini, quod sint ad invicem, non quod unusquisque eorum sit ad se ipsum. Quapropter quilibet ex eis amicus est duorum cæterorum, aut propinquus aut vicinus, quia hæc nomina relativam significationem habent. Quid ergo? num placet ut dicamus Patrem personam esse Filii et Spiritus sancti, aut Filium personam esse Patris et Spiritus sancti, aut Spiritum sanctum personam esse Patris et Filii? Sed neque persona ita dici alicubi solet, neque in hac Trinitate cum dicimus personam Patris, aliud dicimus quam substantiam Patris. Quocirca, ut substantia Patris ipse Pater est, non quo Pater est, sed quo est; ita et persona Patris, non aliud quam ipse Pater est: ad se quippe dicitur persona, non ad Filium vel Spiritum sanctum; sicut ad se dicitur Deus et magnus, et bonus, et justus, et si quid aliud hujusmodi. Et quemadmodum hoc illi est esse quod Deum esse, quod magnum, quod bonum esse; ita hoc illi est esse, quod personam esse. Cur ergo non hæc tria simul unam personam dicimus, sicut unam essentiam et unum Deum, sed tres dicimus personas, cum tres Deos aut tres essentiæ non dicamus; nisi quia volumus vel unum aliquod vocabulum servire² huic significationi qua intelligitur Trinitas, ne omnino taceremus interrogati, quid tres, cum tres esse fateremur? Nam si genus est essentia, species autem substantia sive persona, ut nonnulli sentiunt, omitto illud quod jam dixi, oportere appellari tres essentiæ, ut appellantur tres substantiæ vel personæ, sicut appellantur tres equi, eademque animalia tria, cum sit species equus, animal genus. Neque enim species ibi pluraliter dicta est, et genus singulariter, tanquam diceretur tres equi unum animal: sed sicut tres equi speciali nomine, ita tria animalia generali nomine. Quod si dicunt substantiæ vel personæ nomine non speciem significari, sed aliquid singulare atque individuum; ut substantia vel persona non ita dicatur sicut dicitur homo, quod commune est omnibus ho-*

minibus, sed quomodo dicitur hic homo, velut Abraham, velut Isaac, velut Jacob, vel si quis alius qui etiam digito præsens demonstrari possit: sic quoque illos eadem ratio consequetur. Sicut enim dicuntur Abraham, Isaac et Jacob tria individua, ita tres homines, et tres animæ. Cur ergo et Pater et Filius et Spiritus sanctus, si secundum genus et speciem et individuum etiam ista disserimus, non ita dicuntur tres essentiæ, ut tres substantiæ seu personæ? Sed hoc, ut dixi, omitto: illud dico, si essentia genus est, una essentia jam non habet species; sicut quia genus est animal, unum animal jam non habet species. Non sunt ergo tres species unius essentiæ, Pater et Filius et Spiritus sanctus. Si autem species est essentia, sicut species est homo, tres vero illæ quas appellamus substantias sive personas, sic eandem speciem communiter habent, quemadmodum Abraham, Isaac et Jacob speciem quæ homo dicitur, communiter habent; non sicut homo subdividitur in Abraham, Isaac et Jacob, ita unus homo et in aliquos singulos homines subdividi potest: omnino enim non potest, quia unus homo jam singulus homo est. Cur ergo una essentia in tres substantias, vel personas subdividitur? Nam si essentia species est sicut homo, sic est una essentia sicut unus homo: an sicut dicimus aliquos tres homines ejusdem sexus, ejusdem temperationis corporis, ejusdemque animi, unam esse naturam; tres enim sunt homines, sed una natura: sic etiam ibi dicimus tres substantias unam essentiam, aut tres personas unam substantiam vel essentiam? Hoc vero utcumque simile est, quia et veteres qui latine locuti sunt, antequam haberent ista nomina, quæ non diu est ut in usum venerunt, id est essentiam vel substantiam, pro his naturam dicebant. Non itaque secundum genus et species ista dicimus; sed quasi secundum communem eandemque materiam. Sicut ex eodem auro si fierent tres statuae, diceremus tres statuas unum aurum, nec tamen diceremus genus aurum, species autem statuas; nec aurum speciem, statuas vero individua. Nulla quippe species individua sua transgreditur, ut aliquid extra comprehendat. Cum enim definiero quid sit homo, quod est nomen speciale, singuli quique homines qui sunt individua eadem definitione continentur, nec aliquid ad eam pertinet quod homo non sit. Cum vero aurum definiero, non solæ statuæ, si aureæ fuerint, sed et annuli, et si quid aliud de auro fuerit, ad aurum pertinebit, etsi nihil inde fiat, aurum dicitur, quia etiamsi non sint aureæ, non ideo non erunt statuæ. Item nulla species excedit definitionem generis sui. Cum enim definiero animal, quoniam generis hujus species est equus, omnis equus animal est, non autem statua omnis aurum est. Ideo quamvis in tribus statuæ aureis, recte dicamus tres statuæ unum aurum; non tamen ita dicimus, ut genus aurum, species vero statuæ intelligamus. Nec sic ergo Trinitatem dicimus tres personas vel substantias, unam essentiam et unum Deum, tanquam ex una materia tria quædam subsistant, etiamsi quidquid illud est, in his

¹ Sic Am. Er. et aliquot Mss. At Lov., *vident*. Nonnulli Mss., *videatur*.

² Plures Mss., *servare*.

tribus explicatum sit. Non enim aliquid aliud ejus essentiae est praeter istam Trinitatem: tamen tres personas ejusdem essentiae, vel tres personas unam essentiam dicimus: tres autem personas ex eadem essentia non dicimus, quasi aliud ibi sit quod essentia est, aliud quod persona; sicut tres statuas ex eodem auro possumus dicere; aliud enim illuc est esse aurum, aliud esse statuas. Et cum dicuntur tres homines una natura, vel tres homines ejusdem naturae, possunt etiam dici tres homines ex eadem natura, quia ex eadem natura et alii tres tales homines possunt existere; in illa vero essentia Trinitatis, nullo modo alia quaelibet persona ex eadem essentia potest existere. Deinde in his rebus non tantum est unus homo, quantum tres homines simul; et plus sunt aliqui homines duo, quam unus homo: et in statu aequalibus plus auri est tres simul quam singulae, et minus auri est una quam duae. At in Deo non ita est: non enim major essentia est Pater et Filius et Spiritus sanctus simul, quam solus Pater aut solus Filius; sed tres simul illae substantiae sive personae, si ita dicendae sunt, aequales sunt singulis: quod animalis homo non percipit. Non enim potest cogitare nisi moles et spatia, vel minuta vel grandia, volitantibus in animo ejus phantasmatibus tanquam imaginibus corporum.

12. Ex qua immunditia donec purgetur, credat in Patrem et Filium et Spiritum sanctum, unum Deum, solum, magnum, omnipotentem, bonum, justum, misericordem, omnium visibilium et invisibilium conditorem, et quidquid de illo pro humana facultate digne vereque dici potest. Neque cum audierit Patrem solum Deum, separet inde Filium, aut Spiritum sanctum: cum eo quippe solus Deus, cum quo et unus Deus est; quia et Filium cum audimus solum Deum, sine ulla separatione Patris aut Spiritus sancti oportet accipere. Atque ita dicat unam essentiam, ut non existimet aliud alio, vel majus, vel melius¹, vel aliqua ex parte diversum. Non tamen ut Pater ipse sit et Filius et Spiritus sanctus, et quidquid aliud ad alterutrum singula dicuntur; sicut Verbum quod non dicitur nisi Filius, aut Donum quod non dicitur nisi Spiritus sanctus: propter quod etiam pluralem numerum admittunt, sicut in Evangelio scriptum est: *Ego et Pater sumus sumus* (Joan. x, 30). Et *unum* dixit; et, *sumus*: *unum*, secundum essentiam, quod idem Deus; *sumus*, secundum relativum, quod ille Pater, hic Filius. Aliquando et tacetur unitas essentiae, et sola pluraliter relativa commemorantur: *Venimus ad eum ego et Pater, et habitabimus apud eum* (Id. xiv, 23). *Venie-*

mus et habitabimus, pluralis numerus est, quia praedictum est, *Ego et Pater*, id est, Filius et Pater, quae relative ad invicem dicuntur. Aliquando latenter omnino, sicut in Genesi: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Gen. i, 26). Et *faciamus*, et *nostram*, pluraliter dictum est, et nisi ex relativis accipi non oportet². Non enim ut facerent dii, aut ad imaginem et similitudinem deorum; sed ut facerent Pater et Filius et Spiritus sanctus, ad imaginem Patris et Filii et Spiritus sancti, ut subsisteret homo imago Dei. Deus autem Trinitas. Sed quia non omnino aequalis fiebat illa imago Dei, tanquam non ab illo nata, sed ab eo creata, hujus rei significandae causa, ita imago est ut ad imaginem sit: id est, non aequatur paritate, sed quadam similitudine accedit. Non enim locorum intervallis, sed similitudine acceditur ad Deum, et dissimilitudine receditur ab eo. Sunt enim qui ita distinguunt, ut imaginem velint esse Filium: hominem vero non imaginem, sed ad imaginem. Refertur autem eos Apostolus dicens: *Vir quidem non debet velare caput, cum sit imago et gloria Dei* (I Cor. xi, 7). Non dixit, Ad imaginem; sed *imago*. Quae tamen imago, cum alibi dicitur, *Ad imaginem*, non quasi ad Filium dicitur, quae imago aequalis est Patri; alioquin non diceret, *ad imaginem nostram*. Quomodo enim *nostram*, cum Filius solius Patris imago sit? Sed propter imparitatem, ut diximus, similitudinem dictus est homo ad imaginem: et ideo *nostram*, ut imago Trinitatis esset homo; non Trinitati aequalis sicut Filius Patri, sed accedens, ut dictum est, quadam similitudine; sicut in distantibus significatur quaedam vicinitas, non loci, sed ejusdem imitationis. Ad hoc enim et dicitur, *Reformamini in novitate mentis vestrae* (Rom. xii, 2): quibus item dicit, *Estote itaque imitatores Dei, sicut filii charissimi* (Ephes. v, 1). Novo enim homini dicitur: *Qui renovatur in agnitionem Dei, secundum imaginem ejus qui creavit eum* (Coloss. iii, 10). Aut si jam placet propter disputandi necessitatem, etiam exceptis nominibus relativis, pluralem numerum admittere, ut uno nomine respondeatur, cum quaeritur, quid tria, et dicere tres substantias sive tres personas; nullae moles aut intervalla cogitentur, nulla distantia quantumcumque dissimilitudinis, ut ibi³ intelligatur aliud alio vel paulo minus, quocumque modo minus esse aliud alio potest: ut neque personarum sit confusio, nec talis distinctio qua sit impar aliquid. Quod si intellectu capi non potest, fide teneatur, donec illucescat in cordibus ille qui ait per prophetam, *Nisi crederitis, non intelligetis* (Isai. vii, 9).

¹ Quidam Mss., vel majus, vel minus. Plures vero, vel majus, vel minus, vel melius.

² Sic Mss. Editi vero, non potest.

³ Plures Mss., aut ibi. Et quidam, aut ubi.

LIBER OCTAVUS.

In quo ratione reddita monstrat, non solum Patrem Filio non esse majorem, sed nec ambos simul aliquid majus esse quam Spiritum sanctum, nec quoslibet duos simul in eadem Trinitate majus esse aliquid quam unum, nec omnes simul tres majus aliquid esse quam singulos. Deinde agit ut et ex veritatis intellectione, et ex notitia summi boni, et ex iusto amore justitiae, propter quam diligitur animus justus ab animo etiam nondum justo, intelligatur ipsa natura Dei: maxime vero admonet ut Dei cognitio quaeratur per claritatem, quae in Scripturis Deus dicitur; qua in charitate etiam Trinitatis vestigium quoddam inesse observat.

PROOEMIUM. — I. Epilogus superius dictorum. Regula in difficultioribus fidei quaestionibus servanda. Dixi-

mus alibi, ea dici proprie in illa Trinitate distincte ad singulas personas pertinentia, quæ relative dicuntur ad invicem, sicut Pater et Filius, et utriusque Donum Spiritus sanctus: non enim Pater Trinitas, aut Filius Trinitas, aut Trinitas Donum. Quod vero ad se dicuntur singuli, non dici pluraliter tres, sed unum ipsa n Trinitatem¹: sicut Deus Pater, Deus Filius, Deus Spiritus sanctus; et bonus Pater, bonus Filius, bonus Spiritus sanctus; et omnipotens Pater, omnipotens Filius, omnipotens Spiritus sanctus: nec tamen tres dii, aut tres boni, aut tres omnipotentes; sed unus Deus, bonus, omnipotens ipsa Trinitas; et quidquid aliud non ad invicem relative, sed ad se singuli dicuntur. Hoc enim secundum essentiam dicuntur, quia hoc est ibi esse, quod magnum esse, quod bonum esse, quod sapientem esse, et quidquid aliud ad se unaquæque ibi persona, vel ipsa Trinitas dicitur. Ideoque dici tres personas, vel tres substantias, non ut aliqua intelligatur diversitas essentialis, sed ut vel uno aliquo vocabulo responderi possit, cum dicitur quid tres, vel quid tria; tantamque esse æqualitatem in ea Trinitate, ut non solum Pater non sit major quam Filius, quod attinet ad divinitatem; sed nec Pater et Filius simul majus aliquid sint quam Spiritus sanctus, aut singula quæque persona quilibet trium minus aliquid sit quam ipsa Trinitas. Dicta sunt hæc, et si sapius versando repectantur, familiarius quidem innotescunt: sed et modus aliquis adhibendus est, Deoque supplicandum devotissima pietate, ut intellectum aperiat, et studium contentionis absumat, quo possit mente cerni essentia veritatis, sine ulla mole, sine ulla mobilitate². Nunc itaque, in quantum ipse adjuvat Creator mire misericors, attendamus hæc, quæ modo interiore quam superiora³ tractabimus, cum sint eadem: servata illa regula, ut quod intellectui nostro nondum eluxerit, a firmitate fidei non dimittatur.

CAPUT PRIMUM. — 2. *In Deo non esse majus quid tres quam unam personam, ratione monstratur.* Dicitur enim non esse in hac Trinitate majus aliquid duas aut tres personas quam unam earum: quod non capit consuetudo carnalis, non ob aliud, nisi quia vera quæ creata sunt sentit ut potest; veritatem autem ipsam qua creata sunt non potest intueri: nam si posset, nullo modo esset lux ista corporea manifestior quam hoc quod diximus. In substantia quippe veritatis, quoniam sola vere est, non est major aliqua, nisi quæ verius est⁴. Quidquid autem intelligibile atque incommutabile est, non aliud alio verius est, quia æque incommutabiliter æternum est: nec quod ibi magnum dicitur, aliunde magnum est, quam eo quo vere est⁵. Quapropter ubi magnitudo ipsa veritas est, quidquid

¹ Sic plerique Mss. At editi, *sed unam ipsam Trinitatem.*

² In Mss., *mutabilitate.*

³ Editi, *quæ modo tam interiora.* At Mss., *quæ modo interiora;* id est, ratione magis intima atque subtiliore. Remensis codex habet, *quæ modo interiore quam superiore.*

⁴ Quatuor Mss., *reter est.*

⁵ Plerique Mss., *quod vere est.*

plus habet magnitudinis, necesse est ut plus habeat veritatis: quidquid ergo plus veritatis non habet, non habet plus etiam magnitudinis. Porro, quidquid plus habet veritatis, profecto verius est, sicut majus est quod plus habet magnitudinis: hoc ergo ibi est majus quod verius. Non autem verius est Pater et Filius simul, quam singulus Pater, aut singulus Filius. Non igitur majus aliquid utrumque simul, quam singulorum eorum. Et quoniam æque vere est etiam Spiritus sanctus, nec Pater et Filius simul majus aliquid est quam ipse, quia nec verius est. Pater quoque et Spiritus sanctus simul, quoniam veritate non superant Filium; non enim verius sunt; nec magnitudine superant. Atque ita Filius et Spiritus sanctus simul tam magnum aliquid sunt quam Pater solus, quia tam vere sunt. Sic et ipsa Trinitas tam magnum est, quam unaquæque ibi persona. Non enim ibi major est, quæ verior non est, ubi est ipsa veritas magnitudo. Quia in essentia veritatis, hoc est verum esse quod est esse; et hoc est esse quod est magnum esse: hoc est ergo magnum esse, quod verum esse. Quod igitur ibi æque verum est, etiam æque magnum sit necesse est.

CAPUT II. — 3. *Respuenda omnis corporalis cogitatio, ut Deus capiatur quomodo Deus est veritas.* In corporibus autem fieri potest ut æque verum sit hoc aurum atque illud, sed majus hoc sit quam illud, quia non eadem ibi est magnitudo quæ veritas; aliudque illi est aurum esse, aliud magnum esse. Sic et in animi natura, secundum quod dicitur magnus animus, non secundum hoc dicitur verus animus. Animam enim verum habet etiam qui non est magnanimus: quandoquidem corporis et animi essentia, non est ipsius veritatis essentia, sicut est Trinitas Deus unus, solus, magnus, verus, verax, veritas. Quem si cogitare conamur, quantum sinit et donat, nullus cogitur per locorum spatia contactus aut complexus, quasi trium corporum; nulla compago juncturæ, sicut tri-corporem Geryonem fabulæ ferunt: sed quidquid animo tale occurrerit, ut majus sit in tribus quam in singulis, minusque in uno quam in duobus, sine ulla dubitatione respuatur: ita enim respuatur omne corporeum. In spiritualibus autem omne mutabile quod occurrerit, non putetur Deus. Non enim parvæ notitiæ pars est, cum de profundo isto in illam summitatem respiramus, si antequam scire possimus quid sit Deus, possumus jam scire quid non sit. Non est enim certe, nec terra, nec cælum, nec quasi terra et cælum, nec tale aliquid quale videmus in cælo, nec quidquid tale non videmus¹ et est fortassis in cælo. Nec si augens imaginatione cogitationis lucem solis, quantum potes, sive quo sit major, sive quo sit clarior, millies tantum, aut innumerabiliter, neque hoc est Deus. Nec sicut cogitantur² Angeli mundi spiritus cælestia corpora inspirantes, atque ad arbitrium quo serviunt Deo mutantes atque versantes, nec si omnes,

¹ Sic Am. et Mss. At Er. et Lov., *nec tale aliquid quidquid non videmus.*

² Forle, *Nec si cogitentur.*

cum sint millia millium (1 Apoc. v, 11), in unum colati unus fiant, nec tale aliquid Deus est. Nec si eodem spiritus sine corporibus cogites, quod quidem carnali cogitationi difficillimum est. Ecce vide, si potes, o anima prægravata corpore quod corrumpitur, et onusta terrenis cogitationibus multis et variis; ecce vide, si potes: Deus Veritas est (Sap. ix, 15). Hoc enim scriptum est, *Quoniam Deus lux est* (1 Joan. 1, 5): non quomodo isti oculi vident, sed quomodo videt cor, cum audis¹, Veritas est. Noli querere quid sit veritas; statim enim se opponent caligines imaginum corporalium et nubila phantasmatum, et perturbabunt serenitatem, quæ primo ictu diluxit tibi, cum dixerem, Veritas. Ecce in ipso primo ictu quo velut coruscatione perstringeris, cum dicitur, Veritas, mane si potes: sed non potes; relaberis in ista solita atque terrena. Quo tandem pondere, quaeso, relaberis, nisi sordium contractarum cupiditatis visco et peregrinationis erroribus?

CAPUT III. — 4. *Quomodo cognoscatur Deum esse summum bonum. Animus non nisi conversione ad Deum fit bonus.* Ecce iterum vide, si potes. Non amas certe nisi bonum, quia bona est terra altitudine montium et temperamento collium et planitie camporum, et bonum prædium amœnum ac fertile, et bona domus paribus membris disposita et ampla et lucida, et bona animalia animata corpora, et bonus acer modestus et salubris, et bonus cibus suavis atque aptus valetudini, et bona valetudo sine doloribus et lassitudine, et bona facies hominis dimensa pariliter et affecta hilariter et luculenter colorata, et bonus animus amici consensionis dulcedine et amoris fide, et bonus vir justus, et bonæ divitiæ, quia facile expediunt, et bonum cœlum cum sole et luna et stellis suis, et boni Angeli sancta obedientia, et bona locutio suaviter docens et congruenter monens² audientem, et bonum carmen canorum numeris et sententiis grave. Quid plura et plura? Bonum hoc et bonum illud: tolle hoc et illud, et vide ipsum bonum, si potes; ita Deum videbis, non alio bono bonum, sed bonum omnis boni. Neque enim in his omnibus bonis, vel quæ commemoravi, vel quæ alia cernuntur sive cogitantur, diceremus aliud alio melius cum vere judicamus, nisi esset nobis impressa notio ipsius boni, secundum quod et probaremus aliquid, et aliud alii præponeremus. Sic amandus est Deus, non hoc et illud bonum, sed ipsum bonum. Querendum enim bonum animæ, non cui supervolitet iudicando, sed cui hæreat amando: et quid hoc, nisi Deus? Non bonus animus, aut bonus angelus, aut bonum cœlum; sed bonum bonum. Sic enim forte facilius advertitur quid velim dicere. Cum enim audio, verbi gratia, quod dicitur animus bonus, sicut duo verba sunt, ita ex eis verbis duo quædam intelligo: aliud quo animus est, aliud quo bonus. Et quidem ut animus esset, non egit ipse aliquid; non enim jam erat quod ageret ut esset: ut autem sit bonus animus,

video agendum esse voluntate; non quia idipsum quo animus est, non est aliquid boni; nam unde jam dicitur, et verissime dicitur corpore melior? sed ideo, nondum dicitur bonus animus, quoniam restat ei actio voluntatis, qua sit præstantior; quam si neglexerit, jure culpatur, recteque dicitur non bonus animus. Distat enim ab eo qui hoc agit: et quia ille laudabilis, profecto iste qui hoc non agit, vituperabilis est. Cum vero agit hoc studio, et sit bonus animus, nisi se ad aliquid convertat quod ipse non est, non potest hoc assequi. Quo se autem convertat ut fiat bonus animus, nisi ad bonum, cum hoc amat et appetit et adipiscitur? Unde se si rursus avertat, statque non bonus, hoc ipso quo se avertit a bono, nisi maneat in se illud bonum unde se avertit, non est quo se iterum, si voluerit emendare, convertat.

5. Quapropter nulla essent mutabilia bona, nisi esset incommutabile bonum. Cum itaque audis bonum hoc et bonum illud, quæ possunt alias dici etiam non bona, si potueris sine illis quæ participatione boni bona sunt, perspicere ipsum bonum cujus participatione bona sunt; simul enim et ipsum intelligis, cum audis hoc aut illud bonum: si ergo potueris illis detractis per se ipsum perspicere bonum, perspexeris Deum. Et si amore inhaerens, continuo beatificaberis. Pudeat autem, cum alia non amentur nisi quia bona sunt, eis inhaerendo non amare bonum ipsum unde bona sunt. Illud etiam, quod animus, tantum quia est animus, etiam nondum eo modo bonus quo se convertit ad incommutabile bonum; sed, ut dixi, tantum animus, cum ita nobis placet ut eum omni etiam luci corporeæ cum bene intelligimus, præferamus, non in se ipso nobis placet, sed in illa arte qua factus est. Inde enim approbatur factus, ubi videtur fuisse faciendus. Hæc est veritas, et simplex bonum: non enim est aliud aliquid quam ipsum bonum, ac per hoc etiam summum bonum. Non enim minui vel augeri bonum potest, nisi quod ex alio bono bonum est. Ad hoc se igitur animus convertit ut bonus sit, a quo habet ut animus sit. Tunc ergo voluntas naturæ congruit ut perficiatur in bono animus, cum illud bonum diligitur³ conversione voluntatis, unde est et illud quod non amittitur nec aversione voluntatis. Avertendo enim se a summo bono, amittit animus ut sit bonus animus; non autem amittit ut sit animus, cum et hoc jam bonum sit corpore melius: hoc ergo amittit voluntas, quod voluntas adipiscitur. Jam enim erat animus, qui converti ad id vellet a quo erat: qui autem vellet esse antequam esset nondum erat. Et hoc est bonum nostrum, ubi videmus utrum esse debuerit aut debeat, quidquid esse debuisset aut debere comprehendimus; et ubi videmus esse non potuisse nisi esse debuisset, quidquid etiam quomodo esse debuerit non comprehendimus⁴. Hoc ergo bonum non longe positum est ab unoquoque nostrum: in illo enim vivimus, et move-

¹ Editi, cum audit. At Mss., cum audis. Germanensis codex, cum enim audis, etc.

² Plures Mss., monens.

³ Aliquot Mss., cum ad illud bonum dirigitur.

⁴ Editi, comprehendimus; ommissa particula negante, quæ reperitur in Mss.

mur, et sumus (*Act. xvii, 27, 28*).

CAPUT IV. — 6. *Deus prius fide non errante cognoscendus, ut amari possit.* Sed dilectione standum est ad illud et inhærendum illi, ut præsentem perfruamur a quo sumus, quo absente nec esse possemus. Cum enim per fidem adhuc ambulamus, non per speciem (*I Cor. v, 7*), nondum utique videmus Deum, sicut idem ait, *facie ad faciem* (*I Cor. xiii, 12*): quem tamen nisi nunc jam diligamus, nunquam videbimus. Sed quis diligit quod ignorat? Sciri enim aliquid et non diligi potest: diligi autem quod nescitur, quæro utrum possit; quia si non potest, nemo diligit Deum antequam sciat. Et quid est Deum scire, nisi eum mente conspicerem, firmeque percipere? Non enim corpus est, ut carnis oculis inquiratur. Sed et priusquam valeamus conspicerem atque percipere Deum, sicut conspici et percipi potest, quod mundicordibus licet; *Beati enim mundicordes, quia ipsi Deum videbunt* (*Matth. v, 8*); nisi per fidem diligatur, non poterit cor mundari, quo ad eum videndum sit aptum et idoneum. Ubi sunt enim illa tria, propter quæ in animo ædificanda omnium divinarum Librorum machinamenta consurgunt, fides, spes, charitas (*I Cor. xiii, 13*); nisi in animo credente quod nondum videt, et sperante atque amante quod credit? Amatur ergo et qui ignoratur; sed tamen creditur. Nimirum autem cavendum est, ne credens animus id quod non videt, fingat sibi aliquid quod non est, et speret diligatque quod falsum est. Quod si sit, non erit charitas de corde puro et conscientia bona et fide non ficta, quæ finis præcepti est, sicut idem apostolus dicit (*I Tim. 1, 5*).

7. Necessè est autem, cum aliqua corporalia lecta vel audita quæ non vidimus, credimus, fingat sibi aliquid animus in lineamentis formisque corporum, sicut occurrerit cogitanti, quod aut verum non sit, aut etiam si verum est, quod rarissime potest accidere: non hoc tamen fide ut tenamus quidquam prodest, sed ad aliud aliquid utile, quod per hoc insinuatur. Quis enim legentium vel audientium quæ scripsit apostolus Paulus, vel quæ de illo scripta sunt, non fingat animo et ipsius Apostoli faciem, et omnium quorum ibi nomina commemorantur? Et cum in tanta hominum multitudine quibus illæ litteræ notæ sunt, alius aliter lineamenta figuramque illorum corporum cogitet, quis propinquius et similis cogitet, utique incertum est. Neque ibi occupatur fides nostra, qua facie corporis fuerint illi homines; sed tantum quia per Dei gratiam ita vixerunt, et ea gesserunt quæ Scriptura illa testatur: hoc et utile est credere, et non desperandum, et appetendum. Nam et ipsius Dominicæ facies carnis, innumerabilium cogitationum diversitate variatur et fingitur, quæ tamen una erat, quæcumque erat. Neque in fide nostra quam de Domino Jesu Christo habemus, illud salubre est quod sibi animus fingit, longè fortasse aliter quam res se habet, sed illud quod secundum speciem de homine

cogitamus: habemus enim quasi regulariter inflexam humanæ naturæ notitiam, secundum quam quidquid tale aspiciamus, statim hominem esse cognoscimus vel hominis formam.

CAPUT V. — *Quomodo Trinitas diligatur incognita.* Secundum hanc notitiam cogitatio nostra informatur, cum credimus pro nobis Deum hominem factum, ad humilitatis exemplum, et ad demonstrandam erga nos dilectionem Dei. Hoc enim nobis prodest credere, et firmum atque inconcussum corde retinere, humilitatem qua natus est Deus ex femina et a mortalibus per tantas contumelias perductus ad mortem, summum esse medicamentum quo superbix nostræ sanaretur tumor, et altum sacramentum quo peccati vinculum solveretur. Sic et virtutem miraculorum ipsius et resurrectionis ejus, quoniam novimus quid sit omnipotentia, de omnipotente Deo credimus, et secundum species et genera rerum vel natura insita vel experientia collecta, de factis hujuscemodi cogitamus, ut non ficta sit fides nostra. Neque enim novimus faciem virginis Mariæ, ex qua ille a viro intacta neque in ipso partu corrupta mirabiliter natus est. Nec quibus membrorum lineamentis fuerit Lazarus, nec Bethaniam, nec sepulcrum lapidemque illum quem removeri jussit cum eum resuscitaret, vidimus, nec monumentum novum excisum in petra unde ipse surrexit, nec montem Oliveti unde ascendit in cælum: neque omnino scimus, quicumque ista non vidimus, an ita sint ut ea cogitamus, imo vero probabilis existimamus non esse ita. Namque cum alicujus facies vel loci vel hominis vel cujuslibet corporis eadem occurrerit oculis nostris, quæ occurrebat animo, cum eam priusquam videremus cogitabamus, non parvo miraculo movemur; ita raro et pone nunquam accidit: et tamen ea firmissime credimus, quia secundum specialem generalemque notitiam quæ certa nobis est, cogitamus. Credimus enim Dominum Jesum Christum natum de virgine quæ Maria vocabatur. Quid sit autem virgo, et quid sit nasci, et quid sit nomen proprium non credimus, sed prorsus novimus. Utrum autem illa facies Mariæ fuerit quæ occurrerit animo cum ista loquimur aut recordamur, nec novimus omnino, nec credimus. Itaque hic salva fide licet dicere, Forte talem habebat faciem, forte non talem: Forte autem de virgine natus est Christus, nemo salva fide christiana dixerit.

8. Quamobrem quoniam Trinitatis æternitatem, et æqualitatem, et unitatem, quantum datur, intelligere cupimus, prius autem quam intelligamus credere debemus, vigilandumque nobis est, ne ficta sit fides nostra: eadem quippe Trinitate fruendum est, ut beate vivamus; si autem falsum de illa crediderimus, inanis erit spes, et non casta charitas: quomodo igitur eam Trinitatem quam non novimus, credendo diligimus? An secundum specialem generalemque notitiam, secundum quam diligimus apostolum Paulum? Qui etiam si non ea facie fuit quæ nobis occurrat de illo cogitantibus, et hoc penitus ignoramus, novimus

¹ Er. Lugd. Ven. Lov., et quad. M.

tamen quid sit homo. Ut enim longe non camus, hoc sumus: et illum hoc fuisse, et animam ejus corpori copulatam mortaliter vixisse manifestum est. Hoc ergo de illo credimus, quod invenimus in nobis, juxta speciem vel genus, quo humana omnis natura pariter continetur. Quid igitur de illa excellentia Trinitatis sive specialiter sive generaliter novimus, quasi multæ sint tales trinitates, quarum aliquas experti sumus, ut per regulam similitudinis impressam vel specialem vel generalem notitiam, illam quoque talem esse credamus; atque ita rem quam credimus et nondum novimus, ex paritate rei quam novimus diligamus? Quod utique non ita est. An quemadmodum diligimus in Domino Jesu Christo, quod resurrexit a mortuis, quamvis inde neminem unquam resurrexisse viderimus, ita Trinitatem quam non videmus, et qualem nullam unquam vidimus, possumus credendo diligere? Sed quid sit mori, et quid sit vivere, utique scimus: quia et vivimus et mortuos ac morientes aliquando vidimus et experti sumus. Quid est autem aliud resurgere, nisi reviviscere, id est, ex morte ad vitam redire? Cum ergo dicimus¹ et credimus esse Trinitatem, novimus quid sit Trinitas, quia novimus quid sint tria; sed non hoc diligimus. Nam id ubi volumus, facile habemus, ut alia omittam, vel micando digitis tribus. An vero diligimus, non quod omnis trinitas, sed quod Trinitas, Deus? Hoc ergo diligimus in Trinitate, quod Deus est: sed Deum nullum alium vidimus, aut novimus, quia unus est Deus, ille solus quem nondum vidimus, et credendo diligimus. Sed ex qua rerum notarum similitudine vel comparatione credamus, quo etiam nondum notum Deum diligamus, hoc quaeritur.

CAPUT VI. — 9. *Quomodo nondum justus justum cognoscat quem diligit.* Redi ergo mecum, et consideremus cur diligamus Apostolum. Numquidnam propter humanam speciem, quam notissimam habemus, eo quod credimus eum hominem fuisse? Non utique: alioquin nunc non est quem diligamus, quandoquidem homo ille jam non est; anima enim ejus a corpore separata est. Sed id quod in illo amamus, etiam nunc vivere credimus: amamus enim animum justum. Ex qua ergo generali aut speciali regula, nisi quia scimus et quid sit animus, et quid sit justus? Et animus quidem quid sit, non incongrue nos dicimus ideo nosse, quia et nos habemus animum. Neque enim unquam oculis vidimus, et ex similitudine visorum plurium notionem generalion specialemve percepimus; sed potius, ut dixi, quia et nos habemus. Quid enim tam intime scitur, seque ipsum esse sentit; quam id quo etiam cætera sentiuntur, id est, ipse animus? Nam et motus corporum, quibus præter nos alios vivere sentimus, ex nostra similitudine agnoscimus: quia et nos ita movemus corpus vivendo, sicut illa corpora moveri advertimus. Neque enim cum corpus vivum movetur, aperitur ulla via oculis nostris ad videndum animum, rem quæ oculis videri non potest: sed illi moli aliquid inesse sentimus quale nobis inest ad movendum similiter

molem nostram, quod est vita et anima. Neque quasi humanæ prudentiæ rationisque proprium est. Et bestiæ quippe sentiunt vivere, non tantum se ipsas, sed etiam se invicem atque alterutrum, et nos ipsos. Nec animas nostras vident, sed ex motibus corporis, idque statim et facillime quadam conspiratione naturali. Animum igitur cujuslibet et ex nostro novimus, et ex nostro credimus quem non novimus. Non enim tantum sentimus animum, sed etiam scire possumus quid sit animus consideratione nostri: habemus enim animum. Sed quid sit justus, unde novimus? Dixeramus enim nos Apostolum non alia causa diligere, nisi quod sit justus animus. Novimus ergo et quid sit justus, sicut et quid sit animus. Sed quid sit animus, ut dictum est, novimus ex nobis: inest enim animus nobis. Quid autem sit justus unde novimus, si justus non sumus? Quod si nemo novit quid sit justus nisi qui justus est, nemo diligit justum nisi justus: non enim potest diligere quem justum esse credit, ob hoc ipsum quia justum esse credit, si quid sit justus ignorat; secundum quod superius demonstravimus, neminem diligere quod credit et non videt, nisi ex aliqua regula notitiæ generalis sive specialis. Ac per hoc si non diligit justum nisi justus, quomodo volet quisque justus esse qui nondum est? Non enim vult quisquam esse quod non diligit. Ut autem sit justus qui nondum est, volet utique justus esse: ut autem velit, diligit justum. Diligit ergo justum et qui nondum justus est. Diligere autem justum non potest, qui quid sit justus, ignorat. Proinde novit quid sit justus, etiam qui nondum est: ubi ergo novit? num oculis vidit? An ullum corpus justum, velut album, aut nigrum, aut quadrum, aut rotundum? Quis hoc dixerit? At oculis non vidit nisi corpora. Justus autem in homine non est, nisi animus: et cum homo justus dicitur, ex animo dicitur, non ex corpore. Est enim quædam pulchritudo animi justitia, qua pulchri sunt homines, plerique etiam qui corpore distorti atque deformes sunt. Sicut autem animus non videtur oculis, ita nec pulchritudo ejus. Ubi ergo novit quid sit justus, qui nondum est, atque ut sit diligit justum? An signa quædam per motum corporis emittant, quibus ille aut ille homo esse justus apparet? Sed unde novit illa signa esse animi justitiam, nesciens quid omnino sit justus? Novit ergo. Sed ubi novimus quid sit justus, etiam cum justus nondum sumus? Si extra nos novimus¹, in corpore aliquo novimus. Sed non est ista res corporis. In nobis igitur novimus quid sit justus. Non enim alibi hoc invenio, cum quaero ut hoc eloquar, nisi apud me ipsam: et si interrogaui alium quid sit justus, apud se ipsum quaerit quid respondeat; et quisquis hinc verum respondere potuit, apud se ipsum quid responderet invenit. Et Carthaginem quidem cum eloqui volo, apud me ipsum quaero ut eloquar, et apud me ipsum invenio phantasiam Carthaginiis: sed eam per corpus accepi, id est per corporis sensum, quoniam præsens in ea corpore

¹ Plerique Mss.: *Si extra quam nos novimus.*

fui, et eam vidi atque sensi, memoriaque retinui, ut apud me invenirem de illa verbum, cum eam vellem dicere. Ipsa enim phantasia ejus in memoria mea verbum ejus, non sonus iste trisyllabus cum Carthago nominatur, vel etiam tacite nomen ipsum per spatia temporum cogitatur; sed illud quod in animo meo cerno, cum hoc trisyllabum voce profero, vel antequam proferam. Sic et Alexandriam cum eloqui volo, quam nunquam vidi, præsto est apud me phantasma ejus. Cum enim a multis audissem et credidissem magnam esse illam urbem, sicut mihi narrari potuit, fluxi animo meo imaginem ejus quam potui: et hoc est apud me verbum ejus, cum eam volo dicere, antequam voce quinque syllabas proferam, quod nomen ejus fere omnibus notum est. Quam tamen imaginem si ex animo meo proferre possem ad oculos hominum qui Alexandriam noverunt, profecto aut omnes dicerent, Non est ipsa; aut si dicerent, Ipsa est, multum mirarer, atque intuens in animo meo ipsam, id est imaginem quasi picturam ejus, ipsam tamen esse nescirem, sed eis crederem qui visam tenerent. Non autem ita quaero quid sit justus, nec ita invenio, nec ita intueor, cum id eloquor; nec ita probor, cum audior; nec ita probor, cum audio; quasi tale aliquid oculis viderim, aut ullo corporis sensu didicerim, aut ab eis qui ita didicissent audierim. Cum enim dico et sciens dico, Justus est animus qui scientia atque ratione in vita ac moribus sua cuique distribuit; non aliquam rem absentem cogito, sicut Carthaginem, aut fingo ut possum, sicut Alexandriam, sive ita sit, sive non ita: sed præsens quiddam cerno, et cerno apud me, etsi non sum ipse quod cerno, et multi si audiant approbarent. Et quisquis me audit atque scienter approbat, apud se et ipse hoc idem cernit, etiam si non sit et ipse quod cernit. Justus vero cum id dicit, id quod ipse est cernit et dicit. Et ubi etiam ipse cernit, nisi apud se ipsam? Sed hoc mirum non est: ubi enim se cerneret, nisi apud se ipsum? Illud mirabile est ut apud se animus videat quod alibi nusquam vidit, et verum videat, et ipsum verum justum animum videat, et sit ipse animus et non sit justus animus, quem apud se ipsum videt. Num est alius animus justus in animo nondum justo? Aut si non est, quem ibi videt, cum videt et dicit quid sit animus justus, nec alibi quam in se ipso videt, cum ipse non sit animus justus? An illud quod videt, veritas est interior præsens animo qui eam valet intueri? Neque omnes valent: et qui intueri valent, hoc etiam quod intuentur non omnes sunt, hoc est, non sunt etiam ipsi justi animi, sicut possunt videre ac dicere quid sit justus animus. Quod unde esse poterunt¹, nisi inhærendo eidem ipsi formæ quam intuentur, ut inde formentur et sint justi animi; non tantum cernentes et dicentes justum esse animum qui scientia atque ratione in vita ac moribus sua cuique distribuit, sed etiam ut ipsi juste vivant justoque morati sint, sua cuique distribuendo, ut nemini quidquam debeant, nisi ut invicem diligant (Rom. xiii, 8). Et unde inhæretur illi formæ, nisi amando?

¹ Editi, poterunt. At melius vss., poterunt.

Cur ergo alium diligimus quem credimus justum, et non diligimus ipsam formam ubi videmus quid sit justus animus, ut et nos justus esse possimus? An vero nisi et istam diligere non, nullo modo eum diligere quem diligimus ex ista, sed dum justus non sumus, minus eam diligimus quam ut justus esse valeamus? Homo ergo qui creditur justus, ex ea forma et veritate diligitur, quam cernit et intelligit apud se ille qui diligit: ipsa vero forma et veritas non est quomodo aliunde diligitur. Neque enim invenimus aliquid tale præter ipsam, ut eam, cum incognita est, credendo diligamus, ex eo quod jam tale aliquid novimus. Quidquid enim tale aspexeris, ipsa est: et non est quidquam tale, quoniam sola ipsa talis est, qualis ipsa est. Qui ergo amat homines, aut quia justus sunt, aut ut justus sint, amare debet. Sic enim et semetipsum amare debet, aut quia justus est, aut ut justus sit: sic enim diligit proximum tanquam se ipsum sine ullo periculo. Qui enim aliter se diligit, injuste se diligit, quoniam se ad hoc diligit ut sit injustus: ad hoc ergo ut sit malus, ac per hoc jam non se diligit. Qui enim diligit iniquitatem, odit animam suam (Psal. x, 6).

CAPUT VII. — 10. De vera dilectione, per quam ad Trinitatis cognitionem pervenitur. Quærendus Deus, non exterius, appetendo mira facere cum Angelis; sed interius, imitando bonorum Angelorum pietatem. Quapropter non est præcipue videndum in hac quæstione, quæ de Trinitate nobis est, et de cognoscendo Deo, nisi quid sit vera dilectio, imo vero quid sit dilectio. Ea quippe dilectio dicenda est, quæ vera est; alioquin cupiditas est: atque ita cupidi abusive dicuntur diligere, quemadmodum cupere abusive dicuntur qui diligunt. Hæc est autem vera dilectio, ut inhærentes veritati juste vivamus: et ideo contemnamus omnia mortalia¹ præ amore hominum, quo eos volumus juste vivere. Ita enim et mori pro fratribus utiliter parati esse poterimus, quod nos Dominus Jesus Christus exemplo suo docuit. Cum enim duo præcepta sint in quibus tota Lex pendet et Prophetæ, dilectio Dei et dilectio proximi (Math. xxii, 37-40); non immerito plerumque Scriptura pro utroque unum ponit: sive tantum Dei, sicut est illud, Scimus quoniam diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum (Rom. viii, 28); et iterum, Quisquis autem diligit Deum, hic cognitus est ab illo (1 Cor. viii, 3); et illud, Quoniam charitas Dei diffusa est in cordibus nostris per Spiritum sanctum qui datus est nobis (Rom. v, 5); et alia multa: quia et qui diligit Deum consequens est ut faciat quod præcepit Deus, et in tantum diligit in quantum facit; consequens ergo est ut et proximum diligit, quia hoc præcepit Deus: sive tantum proximi dilectionem Scriptura commemorat, sicut est illud, Invicem onera vestra portate, et sic adimplebitis legem Christi (Galat. vi, 2); et illud, Omnis enim lex in uno sermone impletur, in eo quod scriptum est, Diliges proximum tuum tanquam te ipsum (Id. v, 14); et in Evangelio, Omnia quæcumque vultis ut faciant vobis homines, ita et vos

¹ In Mss., temporalia.

facite illis; hæc enim est Lex et Prophetæ (Matth. vii, 12). Et pleraque alia reperimus in Litteris sanctis, in quibus sola dilectio proximi ad perfectionem præcipue videtur, et taceri de dilectione Dei; cum in utroque præcepto Lex pendeat et Prophetæ. Sed et hoc ideo, quia et qui proximum diligit, consequens est ut et ipsam præcipue dilectionem dilgat. *Deus autem dilectio est, et qui manet in dilectione, in Deo manet (1 Joan. iv, 16).* Consequens ergo est ut præcipue Deum diligit.

11. Quapropter, qui querunt Deum per istas Potestates, quæ mundo præsent vel partibus mundi, auferuntur ab eo longequte factantur; non intervallis locorum, sed diversitate affectuum; exterius enim conantur ire, et interiora sua deserunt, quibus interior est Deus. Itaque etiamsi aliquam sanctam cœlestem Potestatem vel audierint, vel utcumque cogitaverint, facta magis ejus appetunt quæ humana miratur infirmitas, non imitantur pietatem qua divina requies comparatur. Malunt enim superbe hoc posse quod angelus, quam devote hoc esse quod angelus. Non enim sanctus quisquam potestate sua gaudet, sed ejus a quo habet posse quidquid congruenter potest: et novit potentius esse conjungi Omnipotentis pia voluntate, quam propria potestate et voluntate posse, quod contrariis qui talia non possunt. Itaque ipse Dominus Jesus Christus talia faciens, ut mirantes doceret ampliora, et temporalibus insolitis intentos atque suspensos ad æterna atque interiora converteret: *Venite, inquit, ad me, omnes qui laboratis et onerati estis, et reficiam vos; tollite jugum meum super vos.* Et non ait, *Discite a me quia quatruiduanos mortuos suscito;* sed ait, *Discite a me quia mitis sum et humilis corde.* Potentior est enim et tutior solidissima humilitas, quam ventosissima celsitudo. Et ideo sequitur dicens: *Et invenietis requiem animabus vestris (Matth. xi, 28, 29).* *Dilectio enim non inflatur (1 Cor. xiii, 4): et Deus dilectio est (1 Joan. iv, 8): et fideles in dilectione acquiescent illi (Sap. ii, 9),* revocati a strepitu qui foris est ad gaudia silentia¹. Ecce *Deus dilectio est:* ut quid imus et currimus in sublimia cœlorum et ima terrarum, quærentes cum qui est apud nos, si nos velimus esse apud eum?

CAPUT VIII. — 12. *Quod qui fratrem diligit, Deum diligit; quia amat ipsam dilectionem quæ ex Deo est, et Deus est.* Nemo dicat: Non novi quid diligam. Diligat fratrem, et diliget eandem dilectionem. Magis enim novit dilectionem qua diligit, quam fratrem quem diligit. Ecce jam potest notioem Deum habere quam fratrem: plane notioem, quia præsentioem; notioem, quia interiorem; notioem, quia certioem. Amplexere dilectionem Deum, et dilectione amplectere Deum. Ipsa est dilectio quæ omnes bonos Angelos, et omnes Dei servos consociat vinculo sanctitatis, nosque et illos conjungit invicem nobis, et subjungit sibi. Quanto igitur saniores sumus a timore

superbiæ, tanto sumus dilectione pleniore: et quo, nisi Deo plenus est, qui plenus est dilectione? At enim charitatem video, et quantum possum eam mente conspicio, et credo Scripturæ dicenti quoniam *Deus charitas est, et qui manet in charitate, in Deo manet (1 Joan. iv, 16):* sed cum illam video, non in ea video Trinitatem. Imo vero vides Trinitatem, si charitatem vides. Sed commonebo, si potero, ut videre te videas: adsit tantum ipsa, ut moveamur charitate ad aliquod bonum. Quia cum diligimus charitatem, aliquid diligentem diligimus, propter hoc ipsum quia diligit aliquid. Ergo quid diligit charitas, ut possit etiam ipsa charitas diligi? Charitas enim non est, quæ nihil diligit. Si autem se ipsam diligit, diligit aliquid oportet, ut charitatem se diligit. Sicut enim verbum indicat aliquid, indicat etiam se ipsum, sed non se verbum indicat, nisi se aliquid indicare indicet: sic et charitas diligit quidem se, sed nisi se aliquid diligentem diligit, non charitatem se diligit. Quid ergo diligit charitas, nisi quod charitate diligimus? Id autem, ut a proximo provehamur, frater est. Dilectionem autem fraternam quantum commendat Joannes apostolus, attendamus: *Qui diligit, inquit, fratrem suum, in lumine manet, et scandalum in eo non est (Id. ii, 10).* Manifestum est quod justitæ perfectionem in fratris dilectione posuerit: nam in quo scandalum non est, utique perfectus est. Et tamen videtur dilectionem Dei tacuisse: quod nunquam faceret, nisi quia in ipsa fraterna dilectione vult intelligi Deum. Apertissime enim in eadem Epistola paulo post ita dicit: *Dilectissimi, diligamus invicem, quia dilectio ex Deo est; et omnis qui diligit, ex Deo natus est, et cognoscit Deum. Qui non diligit, non cognovit Deum; quia Deus dilectio est.* Ista contextio satis aperteque declarat, eandem ipsam fraternam dilectionem (nam fraterna dilectio est, qua diligimus invicem) non solum ex Deo, sed etiam Deum esse² tanta auctoritate prædicari. Cum ergo de dilectione diligimus fratrem, de Deo diligimus fratrem: nec fieri potest ut eandem dilectionem non præcipue diligamus, qua fratrem diligimus. Unde colligitur, duo illa præcepta non posse esse sine invicem. Quoniam quippe *Deus dilectio est;* Deum certe diligit, qui diligit dilectionem: dilectionem autem necesse est ut diligit, qui diligit fratrem. Et ideo paulo post ait, *Non potest Deum diligere quem non videt, qui fratrem quem videt non diligit (Id. iv, 7, 8, 20):* quia hæc illi causa est non videndi Deum, quod non diligit fratrem. Qui enim non diligit fratrem, non est in dilectione: et qui non est in dilectione, non est in Deo, quia Deus dilectio est. Porro qui non est in Deo, non est in lumine: quia *Deus lumen est, et tenebræ in eo non sunt ullæ (Id. i, 5).* Qui ergo non est in lumine, quid mirum si non videt lumen, id est, non videt Deum, quia in tenebris est? Fratrem autem videt humano visu, quo videri Deus non potest. Sed si cum quem

¹ In ante editis omissum erat, *potestate et.*

² Editi, *ad gaudia silentii.* At Mss. plures, *ad gaudia silentia.* Alii, *ad gaudii silentia.*

¹ Sola fere editio Lov., *ut charitatem.*

² Editi, post, *Deum esse,* inserunt, *quem videmus.* Sed hæc duæ voces a Mss. absunt.

videt humano visu, spiritali charitate diligeret, videret Deum, qui est ipsa charitas, visu interiore quo videri potest. Itaque qui fratrem quem videt non diligit, Deum, quem propterea non videt, quia Deus dilectio est, qua caret qui fratrem non diligit, quomodo potest diligere? Nec illa jam quaestio moveat, quantum fratri charitatis debeamus impendere, quantum Deo: incomparabiliter plus quam nobis Deo, fratri autem quantum nobis ipsis: nos autem ipsos tanto magis diligimus, quanto magis diligimus Deum. Ex una igitur eademque charitate Deum proximumque diligimus: sed Deum propter Deum, nos autem et proximum propter Deum.

CAPUT IX. — 13. *In dilectionem justorum accenditur ex ipsa dilectione incommutabilis formae justitiae.* Quid enim est, quaeso, quod exardescimus, cum audimus et legimus: *Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis: nullam in quoquam dantes offensionem, ut non reprehendatur ministerium nostrum: sed in omnibus commendantes nosmetipsos ut Dei ministros, in multa patientia, in tribulationibus, in necessitatibus, in angustiis, in plagis, in carceribus, in seditionibus, in laboribus, in vigiliis, in jejuniis, in castitate, in scientia, in longanimitate, in bonitate, in Spiritu sancto, in charitate non ficta, in verbo veritatis, in virtute Dei: per arma justitiae, a dextris et a sinistris, per gloriam et ignobilitatem, per infamiam et bonam famam; ut seductores, et veraces; ut qui ignoramur, et cognoscimur; quasi morientes, et ecce vivimus; ut coerciti, et non mortificati; ut tristes, semper autem gaudentes; sicut egeni, multos autem ditantes; tanquam nihil habentes, et omnia possidentes* (II Cor. vi, 2-10)? Quid est quod accendimur in dilectionem Pauli apostoli, cum ista legimus, nisi quod credimus eum ita vixisse? Vivendum tamen sic esse Dei ministris, non de aliquibus auditum credimus, sed intus apud nos, vel potius supra nos in ipsa veritate conspicimus. Illum ergo quem sic vixisse credimus, ex hoc quod videmus diligimus. Et nisi hanc formam, quam semper stabilem atque incommutabilem cernimus, praecipue

diligeremus, non ideo diligeremus illum, quia ejus vitam, cum in carne viveret, huic formae coaptatam et congruentem fuisse, fide retinemus. Sed nescio quomodo amplius et in ipsius formae charitatem excitamur, per fidem qua credimus vixisse sic aliquem; et spem, qua nos quoque ita posse vivere, qui homines sumus, ex eo quod aliqui homines ita vixerunt, minime desperamus, ut hoc et desideremus ardentius, et fidentius precemur. Ita et ipsorum vitam facit a nobis diligi formae illius dilectio, secundum quam vixisse creduntur, et illorum vita credita in eandem formam flagrantior excitat charitatem: ut quanto flagrantius diligimus Deum, tanto certius sereniusque videamus; quia in Deo conspicimus incommutabilem formam justitiae, secundum quam hominem vivere oportere judicamus. Valet ergo fides ad cognitionem et ad dilectionem Dei, non tanquam omnino incogniti, aut omnino non dilecti; sed quo cognoscatur manifestus, et quo firmius diligitur.

CAPUT X. — 14. *Tria quaedam in charitate, vel vestigium Trinitatis.* Quid est autem dilectio vel charitas, quam tantopere Scriptura divina laudat et praedicat, nisi amor boni? Amor autem alienius amantis est, et amore aliquid amatur. Ecce tria sunt; amans, et quod amatur, et amor. Quid est ergo amor, nisi quaedam vita duo aliqua copulans, vel copulare appetens, amantem scilicet, et quod amatur? Et hoc etiam in externis carnalibusque amoribus ita est: sed ut aliquid parius et liquidius hauriamus, calcata carne ascendamus ad animum. Quid amat animum in amico, nisi animum? Et illic igitur tria sunt: amans, et quod amatur, et amor. Restat etiam hinc ascendere, et superius ista quaerere, quantum homini datur. Sed hic paululum requiescat intentio, non ut se jam existimet invenisse quod quaerit, sed sicut solet inveniri locus, ubi quaerendum est aliquid; nondum illud inventum est, sed jam inventum est ubi quaeratur: ita hoc dixisse suffecerit, ut tanquam ab articulo alienius exordii caetera contextamus.

¹ Am. Fr. et Mss., in *extremis*.

LIBER NONUS.

Trinitatem in homino, qui imago Dei est, quandam inesse; mentem scilicet, et notitiam qua se novit, et amorem quo se notitiamque suam diligit: atque haec tria aequalia inter se, et unius ostenduntur esse essentiae.

CAPUT PRIMUM. — 1. *De Trinitate quomodo inquirendam.* Trinitatem certe quaerimus, non quamlibet, sed illam Trinitatem quae Deus est, verusque ac summus et solus Deus. Expecta ergo, quisquis haec audis: adhuc enim quaerimus, et talia quaerentem nemo juste reprehendit; si tamen in fide firmissimus quaerat, quod aut nosse aut eloqui difficillimum est. Affirmantem vero cito justoque reprehendit, quisquis melius vel videt vel docet. *Quaerite*, inquit, *Deum, et vivet anima vestra* (Psal. lxxviii, 33). Et ne quisquam se tanquam apprehendisse temere gaudeat: *Quaerite*, inquit, *faciem ejus semper* (Psal. civ, 4). Et Apostolus: *Si quis se*, inquit, *putat aliquid scire, nondum scit*

quemadmodum scire oporteat. Quisquis autem diligit Deum, hic cognitus est ab illo (I Cor. viii, 2, 3). Nec sic quidem dixit, Cognovit illum; quae periculosa praesumptio est: sed, *cognitus est ab illo*. Sic et alibi cum dixisset, *Nunc autem cognoscentes Deum*; statim corrigens, imo *cogniti*, inquit, *a Deo* (Galat. iv, 9): maximeque illo loco, *Fratres*, inquit, *ego me ipsum non arbitror apprehendisse: unum autem, quae retro oblitus, in ea quae ante sunt extensus, secundum intentionem sequor ad palmam supernae vocationis Dei in Christo Jesu. Quotquot ergo perfecti, hoc sapiamus* (Philipp. iii, 13-15). Perfectionem in hac vita dicit, non aliud quam ea quae retro sunt oblivisci, et in ea quae ante

sunt extendi secundum intentionem. Tutissima est enim quærentis intentio, donec apprehendatur illud quo tendimus et quo extendimur. Sed ea recta intentio est, quæ proficiscitur a fide. Certa enim fides utcumque inchoat cognitionem: cognitio vero certa non perficietur, nisi post hanc vitam, cum videbinus facie ad faciem (I Cor. XIII, 12). Hoc ergo sapiamus, ut noverimus tutiorem esse affectum vera quærendi, quam incognita pro cognitis præsumendi. Sic ergo quæramus tanquam inventuri: et sic inveniamus, tanquam quæsituri. Cum enim consummaverit homo, tunc incipit (Eccli. XVIII, 6). De credendis nulla insidelitate dubitemus, de intelligendis nulla temeritate affirmemus: in illis auctoritas tenenda est, in his veritas exquirenda. Quod ergo ad istam quæstionem attinet, credamus Patrem et Filium et Spiritum sanctum esse unum Deum, universæ creaturæ conditionem atque rectorem: nec Patrem esse Filium, nec Spiritum sanctum vel Patrem esse vel Filium; sed Trinitatem relatarum ad invicem personarum, et unitatem æqualis essentiæ. Hoc autem quæramus intelligere, ab eo ipso quem intelligere volumus, auxilium precantes, et quantum tribuit quod intelligimus explicare tanta cura et sollicitudine pietatis cupientes¹, ut etiam si aliquid aliud pro alio dicimus, nihil tamen indignum dicamus. Ut si quid, verbi gratia, de Patre dicimus, quod Patri proprie non conveniat, aut Filio conveniat, aut Spiritui sancto, aut ipsi Trinitati: et si quid de Filio, quod Filio proprie non congruat, saltem congruat Patri, aut Spiritui sancto, aut Trinitati: item si quid de Spiritu sancto, quod proprietatem Spiritus sancti non deceat, non tamen alienum sit a Patre aut a Filio, aut ab uno Deo ipsa Trinitate. Veluti nunc cupimus videre utrum illa excellentissima charitas proprie Spiritus sanctus sit: quod si non est, aut Pater est charitas, aut Filius, aut ipsa Trinitas; quoniam resistere non possumus certissimæ fidei, et validissimæ auctoritati Scripturæ dicentis, *Deus charitas est* (I Joan. IV, 16): non tamen debemus deviare sacrilego errore, ut aliquid de Trinitate dicamus quod non Creatori, sed creaturæ potius conveniat, aut inani cogitatione flugatur.

CAPUT II. — 2. *Consideranda tria illa quæ reperiuntur in charitate.* Quæ cum ita sint, attendamus ista tria, quæ invenisse nobis videmur. Nondum de supernis loquimur, nondum de Deo Patre et Filio et Spiritu sancto; sed de hac impari imagine, attamen imagine, id est homine: familiaris enim eam et facilius fortassis intuetur mentis nostræ infirmitas. Ecce ego qui hoc quæro, cum aliquid amo tria sunt: ego et quod amo, et ipse amor. Non enim amo amorem, nisi amantem amem: nam non est amor, ubi nihil amatur. Tria ergo sunt; amans, et quod amatur, et amor. Quid, si non amem nisi me ipsum? nonne duo erunt; quod amo, et amor? Amans enim et quod amatur, hoc idem est, quando se ipse amat: sicut amare et amari, eodem modo idipsum est, cum se

quisque amat. Eadem quippe res his dicitur, cum dicitur, Amat se, et amatur a se. Tunc enim non est aliud atque aliud, amare et amari; sicut non est alius atque alius, amans et amatus. At vero amor, et quod amatur, etiam sic duo sunt. Non enim cum quisque se amat amor est, nisi cum amatur ipse amor. Aliud est autem amare se, aliud est amare amorem suum. Non enim amatur amor, nisi jam aliquid amans: quia ubi nihil amatur, nullus est amor. Duo ergo sunt, cum se quisque amat; amor, et quod amatur. Tunc enim amans et quod amatur unum est. Unde videtur non esse consequens ut ubicunque amor fuerit; jam tria intelligantur. Auferamus enim ab hac consideratione cætera quæ multa sunt, quibus homo constat: atque ut hæc quæ nunc requirimus, quantum in his rebus possumus, liquido reperiamus, de sola mente tractemus. Mens igitur cum amat se ipsam, duo quædam ostendit, mentem, et amorem. Quid est autem amare se, nisi sibi præsto esse velle ad fruendum se? Et cum tantum se vult esse, quantum est, par menti voluntas est, et amanti amor æqualis. Et si aliqua substantia est amor, non est utique corpus, sed spiritus: nec mens corpus, sed spiritus est. Neque tamen amor et mens duo spiritus, sed unus spiritus; nec essentiæ duæ, sed una: et tamen duo quædam unum sunt, amans et amor; sive sic dicas, quod amatur et amor. Et hæc quidem duo relative ad invicem dicuntur. Amans quippe ad amorem refertur, et amor ad amantem. Amans enim aliquo amore amat, et amor alicujus amantis est. Mens vero et spiritus non relative dicuntur, sed essentiæ demonstrant. Non enim quia mens et spiritus alicujus hominis est, ideo mens et spiritus est¹. Retracto enim eo quod homo est, quod adjuncto corpore dicitur; retracto ergo corpore, mens et spiritus manet: retracto autem amante, nullus est amor; et retracto amore, nullus est amans. Ideoque quantum ad invicem referuntur, duo sunt: quod autem ad se ipsa dicuntur, et singula spiritus, et simul utrumque unus spiritus; et singula mens, et simul utrumque una mens. Ubi ergo trinitas? Attendamus quantum possumus, et invocemus lucem sempiternam, ut illuminet tenebras nostras, et videamus in nobis, quantum sinimur, imaginem Dei.

CAPUT III. — 3. *Trinitatis imago in mente hominis noscentis se et amantis. Mens se ipsam per se ipsam novit.* Mens enim amare se ipsam non potest, nisi etiam se noverit: nam quomodo amat quod nescit? Aut si quisquam dicit ex notitia generali vel speciali mentem credere se esse talem, quales alias experta est, et ideo amare se ipsam, insipientissime loquitur. Unde enim mens aliquam mentem novit, si se non novit? Neque enim ut oculus corporis videt alios oculos, et se non videt; ita mens novit alias mentes, et ignorat semetipsam. Per oculos enim corporis corpora videmus, quia radios qui per eos emicant et quidquid cernimus tangunt, refringere ac retorquere in ipsos non possumus, nisi cum specula intuemur

¹ Verbum, *cupientes*, addidimus ex sexdecim mss.

¹ Sic Mss. At editi, *et spiritus manet*.

Quod subtilissime obscurissimeque disseritur, donec apertissime demonstretur, vel ita se rem habere, vel non ita. Sed quoquo modo se habeat vis qua per oculos cernimus; ipsam certe vim, sive sint radii, sive aliud aliquid, oculis cernere non valemus; sed mente quærimus, et si fieri potest, etiam hoc mente comprehendimus. Mens ergo ipsa sicut corporearum rerum notitias per sensus corporis colligit, sic incorporarum per semetipsam. Ergo et semetipsam per se ipsam novit, quoniam est incorporea. Nam si non se novit, non se amat.

CAPUT IV. — 4. *Tria unum et æqualia, mens ipsa, et amor, et notitia ejus. Tria eadem substantialiter esse, ac relative dici. Tria eadem esse inseparabilia. Tria eadem non partium instar juncta et commixta esse; sed esse unius essentiæ, ac relativa.* Sicut autem duo quædam sunt, mens et amor ejus, cum se amat; ita quædam duo sunt, mens et notitia ejus, cum se novit. Igitur ipsa mens et amor et notitia ejus, tria quædam sunt, et hæc tria unum sunt; et cum perfecta sunt, æqualia sunt. Si enim minus se amat quam est; ut verbi gratia, tantum se amet hominis mens, quantum amandum est corpus hominis, cum plus sit ipsa quam corpus; peccat, et non est perfectus amor ejus. Item si amplius se amat quam est, velut si tantum se amet, quantum amandus est Deus, cum incomparabiliter minus sit ipsa quam Deus; etiam sic nimium peccat, et non perfectum habet amorem sui. Majore autem perversitate et iniquitate peccat, cum corpus tantum amat, quantum amandus est Deus. Item notitia si minor est, quam est illud quod noscitur, et plene nosci potest, perfecta non est. Si autem major est, jam superior est natura quæ novit, quam illa quæ nota est: sicut major est notitia corporis, quam ipsum corpus quod ea notitia notum est. Illa enim vita quædam est in ratione cognoscentis: corpus autem non est vita. Et vita quælibet quolibet corpore major est, non mole, sed vi. Mens vero cum se ipsam cognoscit; non se superat notitia sua; quia ipsa cognoscit, ipsa cognoscitur. Cum ergo se totam cognoscit, neque secum quidquam aliud, par illi est cognitio sua: quia neque ex alia natura est ejus cognitio, cum se ipsam cognoscit. Et cum se totam nihilque amplius percipit, nec minor nec major est. Recte igitur diximus, hæc tria cum perfecta sunt, esse consequenter æqualia.

5. Simul etiam admonemur, si utcumque videre possumus, hæc in anima existere, et tanquam involuta evolvi ut sentiantur et dinumerentur substantialiter, vel, ut ita dicam, essentialiter, non tanquam in subjecto, ut color, aut figura in corpore, aut ulla alia qualitas aut quantitas. Quidquid enim tale est, non excedit subjectum in quo est. Non enim color iste aut figura hujus corporis potest esse et alterius corporis. Mens autem amore quo se amat, potest amare et aliud præter se. Item non se solum cognoscit mens, sed et alia multa. Quamobrem non amor et cognitio tanquam in subjecto insunt menti; sed substantialiter etiam ista sunt, sicut ipsa mens:

quia et si relative dicuntur ad invicem, in sua tamen sunt singula quæque substantia. Nec sicut color et coloratum relative ita dicuntur ad invicem, ut color in subjecto colorato sit, non habens in se ipso propriam substantiam; quoniam coloratum corpus substantia est, ille autem in substantia: sed sicut duo amici etiam duo sunt homines, quæ sunt substantiæ; cum homines non relative dicantur, amici autem relative.

6. Sed item quamvis substantia sit amans vel sciens, substantia sit scientia, substantia, sit amor, sed amans et amor, aut sciens et scientia relative ad se dicantur sicut amici; mens vero aut spiritus non sint relativa, sicut nec homines relativa sunt: non tamen sicut amici homines possunt seorsum esse ab invicem, sic amans et amor, aut sciens et scientia. Quanquam et amici corpore videntur separari posse, non animo, in quantum amici sunt: verumtamen fieri potest ut amicus amicum etiam odisse incipiat, et eo ipso amicus esse desinat, nesciente illo, et adhuc amante. Amor autem quo se mens amat, si esse desinat, simul et illa desinet esse amans. Item notitia qua se mens novit, si esse desinat, simul et illa nosse se desinet. Sicut caput capitati alicujus atque caput est, et relative ad se dicuntur, quamvis etiam substantiæ sint: nam et caput corpus est, et capitatum; et si non sit caput¹, nec capitatum erit. Sed hæc præcissione ab invicem separari possunt, illa non possunt.

7. Quod si sunt aliqua corpora quæ secari omnino et dividi nequeunt; tamen nisi partibus suis constarent, corpora non essent. Pars ergo ad totum relative dicitur, quia omnis pars alicujus totius pars est, et totum omnibus partibus totum est. Sed quoniam et pars corpus est, et totum; non tantum ista relative dicuntur, sed etiam substantialiter sunt. Fortassi ergo mens totum est, et ejus quasi partes amor quo se amat, et scientia qua se novit, quibus duabus partibus illud totum constat? An tres sunt æquales partes, quibus totum unum completur? Sed nulla pars totum; cuius pars est, complectitur: mens vero cum se totam novit, hoc est perfecte novit, per totum ejus est notitia ejus; et cum se perfecte amat, totam se amat, et per totum ejus est amor ejus. Num ergo sicut ex vivo est aqua et melle una fit potio, et singula per totum sunt, et tamen tria sunt (nulla enim pars est potionis, quæ non habeat hæc tria; non enim juncta, velut si aqua et oleum essent, sed omnino commixta sunt; et substantiæ sunt omnes, et totus ille liquor una quædam est ex tribus confecta substantia); tale aliquid arbitrandum est esse simul hæc tria, mentem, amorem, notitiam? Sed non unius substantiæ sunt, aqua, vinum, et mel, quamvis ex eorum commixtione fiat una substantia potionis. Quomodo autem illa tria non sint ejusdem substantiæ, non video; cum mens ipsa se amet, atque ipsa se noverit; atque ita sint hæc tria, ut non alteri alicui rerum mens vel amata

¹ Editi, et si non sit corpus. At Mss., caput.

vel nota sit. Unius ergo ejusdemque essentiae necesse est haec tria sint : et ideo si tanquam commixtione confusa essent ; nullo modo essent tria, nec referri ad invicem possent. Quemadmodum si ex uno eodemque auro tres annulos similes facias, quamvis convexos sibi, referuntur ad invicem, quod similes sunt ; omnis enim similis alicui similis est ; et trinitas annulorum est, et unum aurum : at si misceantur sibi, et per totam singuli massam suam conspergantur, interdet illa trinitas, et omnino non erit ; ac non solum unum aurum dicitur, sicut in illis tribus annulis dicebatur, sed jam nulla aurea tria.

CAPUT V. — 8. *Ea tria esse singula in se ipsis, et invicem tota in totis.* At in illis tribus, cum se novit mens et amat se, manet trinitas, mens, amor, notitia ; et nulla commixtionē confunditur : quamvis et singula sint in semetipsis, et invicem tota in totis, sive singula in binis, sive bina in singulis. Itaque omnia in omnibus. Nam et mens est utique in se ipsa, quoniam ad se ipsam mens dicitur : quamvis noscens, vel nota, vel noscibilis ad suam notitiam relative dicitur ; amans quoque et amata vel amabilis ad amorem referatur, quo se amat. Et notitia quamvis referatur ad mentem cognoscentem vel cognitam, tamen et ad se ipsam nota et noscens dicitur : non enim sibi est incognita notitia, qua se mens ipsa cognoscit. Et amor quamvis referatur ad mentem amantem, cuius amor est ; tamen et ad se ipsum est amor, ut sit etiam in se ipso : quia et amor amatur, nec alio nisi amore amari potest, id est se ipso. Ita sunt haec singula in se ipsis. In alternis autem ita sunt, quia et mens amans in amore est, et amor in amantis notitia, et notitia in mente noscente. Singula in binis ita sunt, quia mens quae se novit et amat, in amore et notitia sua est ; et amor amantis mentis seseque scientia, in mente notitiaeque ejus est ; et notitia mentis se scientis et amantis in mente atque in amore ejus est, quia scientem se amat, et amantem se novit. Ac per hoc et bina in singulis, quia mens quae se novit et amat, cum sua notitia est in amore, et cum suo amore in notitia : amor quoque ¹ ipse et notitia simul sunt in mente, quae se amat et novit. Tota vero in totis quemadmodum sint, jam supra ostendimus, cum se totam mens amat, et totam novit, et totum amorem suum novit, totamque amat notitiam suam, quando tria ista ad se ipsa perfecta sunt. Miro itaque modo tria ista inseparabilia sunt a semetipsis, et tamen eorum singulum quodque substantia est, et simul omnia una substantia vel essentia, cum relative dicantur ad invicem.

CAPUT VI. — 9. *Alia notitia rei in ipsa re, alia in ipsa aeterna veritate.* Quod ex aeternae veritatis regulis iudicium de rebus etiam corporeis fiat. Sed cum se ipsam novit humana mens et amat se ipsam, non aliquid incommutabile novit et amat : aliterque unusquisque homo loquendo enuntiat mentem suam, quid in se ipso agatur attendens ; aliter autem humanam mentem speciali aut generali cognitione definit. Ita-

¹ Editi, amor quippe. Conclunius Mss., amor quoque.

que cum mihi de sua propria loquitur, utrum intelligat hoc aut illud, an non intelligat, et utrum velit, an velit hoc aut illud, credo : cum vero de humana specialiter aut generaliter verum dicit, agnosco et approbo. Unde manifestum est, aliud unumquemque videre in se, quod sibi alius dicenti credat, non tamen videat ; aliud autem in ipsa veritate, quod alius quoque possit intueri : quorum alterum mutari per tempora, alterum incommutabili aeternitate consistere. Neque enim oculis corporeis multas mentes videndo, per similitudinem colligimus generalem vel specialem mentis humanae notitiam : sed intuemur inviolabilem veritatem, ex qua perfecte, quantum possumus, definiamus, non qualis sit uniuscujusque hominis mens, sed qualis esse sempiternis rationibus debeat.

10. Unde etiam phantasias rerum corporalium per corporis sensum haustas, et quodam modo infusas memoriae, ex quibus etiam ea quae non visa sunt, ficto phantasmate cogitantur, sive aliter quam sunt, sive fortuito sicuti sunt, aliis omnino regulis supra mentem nostram incommutabiliter manentibus, vel approbare apud nosmetipsos, vel improbare convincimur, cum recte aliquid approbamus aut improbamus. Nam et cum recolo Carthaginis moenia quae vidi, et cum lingo Alexandriae ¹ quae non vidi, easdemque imaginarias formas quasdam quibusdam praefereus, rationabiliter praefero ; viget et claret desuper iudicium veritatis, ac sui juris incorruptissimis regulis firmum est : et si corporalium imaginum quasi quodam nubilo subtexitur, non tamen involvitur atque confunditur.

11. Sed interest utrum ego sub illa vel in illa caligine, tanquam a caelo perspicuo secludar ; an sicut in altissimis montibus accidere solet, inter utrumque aere libero fruens, et serenissimam lucem supra, et densissimas nebulas subter aspiciam. Nam unde in me fraterni amoris inflammatur ardor, cum audio virum aliquem pro fidei pulchritudine et firmitate acriter tormenta tolerasse ? Et si mihi digito ostendatur ipse homo, studeo mihi conjungere, notum facere, amicitia colligare. Itaque si facultas datur, accedo, alloquor, sermonem confero, affectum meum in illum quibus verbis possum exprimo, vicissimque in eo fieri quem in me habeat atque exprimi volo, spiritualemque complexum credendo molior, quia per vestigare tam cito et cernere penitus ejus interiora non possum. Amo itaque fidelem et fortem virum amore casto atque germano. Quod si mihi inter nostras loquelas fateatur, aut incautus ² aliquo modo sese indicet, quod vel de Deo credat incongrua, atque in illo quoque carnale aliquid desideret, et pro tali errore illa pertulerit, vel speratae pecuniae cupiditate, vel inani aviditate laudis humanae ; statim amor ille, quo in eum ferebar, offensus, et quasi percussus, atque ab indigno homine ablatas, in ea forma permanet ³, ex qua eum talem credens ama-

¹ Er. Lugd. Ven. Lov. addunt, *maenia*. In B. deest haec vox, de qua ad marginem notatur : « Subaudi, *maenia*. » M.

² Apud Lov., *incautius*.

³ Editi, non in ea forma permanet ; addita contra mentem

veram. Nisi forte ad hoc amo jam, ut talis sit, cum talem non esse comperero. At in illo homine nihil mutatum est: mutari tamen potest, ut fiat quod eum jam esse credideram. In mente autem mea mutata est utique ipsa existimatio, quæ de illo aliter se habebat, et aliter habet: idemque amor ab intentione perfruenti ad intentionem consulendi, incommutabili desuper justitia jubente deflexus est. Ipsa vero forma inconcussæ ac stabilis veritatis, et in qua fruerer homine bonum eum credens, et in qua consulo ut bonus sit, eadem luce incorruptibilis sincerissimæque rationis et meæ mentis aspectum, et illam phantasie nubem, quam desuper cerno, cum eundem hominem quem videram cogito, imperturbabili æternitate perfundit¹. Item cum arcum pulchro ac æquabiliter intortum, quem vidi, verbi gratia, Carthagine, animo revolve, res quædam menti auntiata per oculos, memoriæque transfusa, imaginarium conspectum facit. Sed aliud mente conspicio, secundum quod mihi opus illud placet; unde etiam, si displiceret, corrigerem. Itaque de istis secundum illam (a) judicamus, et illam cognimus rationalis mentis intuitu. Ista vero aut præsentia sensu corporis tangimus, aut imagines absentium fixas in memoria recordamur, aut ex earum similitudine talia fingimus, qualia nos ipsi, si vellemus atque possemus, etiam opere moliremur: aliter figurantes animo imagines corporum, aut per corpus corpora videntes; aliter autem rationes artemque ineffabiliter pulchram talium figurarum super aciem mentis simplici intelligentia capientes.

CAPUT VII. — 12. *Verbum intus ex rebus in æterna veritate conspectis concipimus et gignimus. Verbum amore concipitur sive creaturæ sive Creatoris.* In illa igitur æterna veritate, ex qua temporalia facta sunt omnia, formam secundum quam sumus, et secundum quam vel in nobis vel in corporibus vera et recta ratione aliquid operamur, visu mentis aspiciamus: atque inde conceptam rerum veracem notitiam, tanquam verbum apud nos habemus, et dicendo intus gignimus; nec a nobis nascendo discedit. Cum autem ad alios loquimur, verbo intus manenti ministerium vocis adhibemus, aut alicujus signi corporalis, ut per quamdam commemorationem sensibilem tale aliquid fiat etiam in animo audientis, quale de loquentis animo non recedit. Nihil itaque agimus per membra corporis in factis dictisque nostris, quibus vel approbantur vel improbantur mores hominum, quod non verbo apud nos intus edito prævenimus. Nemo enim volens aliquid facit, quod non in corde suo prius dixerit.

13. Quod verbum amore concipitur, sive creaturæ, sive Creatoris, id est, aut naturæ mutabilis, aut incommutabilis veritatis.

CAPUT VIII. — *Cupiditas et charitas quo differunt.* Ergo aut cupiditate, aut charitate: non quo

Augustini particula negante, qua nostri omnes carebant vs. Sic Am. et Mss. magno consensu. At Ev. et Lov., æquitate p. r. fundit.

(u) subaudi, formam æternæ veritatis.

non sit¹ amanda creatura; sed si ad Creatorem refertur ille amor, non jam cupiditas, sed charitas erit. Tunc enim est cupiditas, cum propter eam amatur creatura. Tunc non utentem adjuvat, sed corrumpit fruentem. Cum ergo aut par nobis, aut inferior creatura sit, inferiore utendum est ad Deum; pari autem fruendum, sed in Deo. Sicut enim te ipso, non in te ipso frui debes, sed in eo qui fecit te; sic etiam illo quem diligis tanquam te ipsam. Et nobis ergo et fratribus in Domino fruamur, et inde nos nec ad nosmetipsos remittere, et quasi relaxare deorsum versus audeamus. Nascitur autem verbum, cum excogitatum placet, aut ad peccandum, aut ad recte faciendum. Verbum ergo nostrum et mentem de qua gignitur, quasi medius amor conjungit, æque cum eis tertium complexu incorporeo, sine ulla confusione constringit.

CAPUT IX. — 14. *In amore spiritualium verbum natum idem quod conceptum: secus in amore carnalium.* Conceptum autem verbum et natum idipsam est, cum voluntas in ipsa notitia conquiescit, quod fit in amore spiritualium. Qui enim, verbi gratia, perfecte novit, perfecteque amat justitiam, jam justus est, etiamsi nulla existat secundum eam forinsecus per membra corporis operandi necessitas. In amore autem carnalium temporaliumque rerum, sicut in ipsis animalium fetibus, alius est conceptus verbi, alius partus. Illic enim quod cupiendo concipitur, adipiscendo nascitur. Quoniam non sufficit avaritiæ nosse et amare aurum, nisi et habeat; neque nosse et amare vesci, aut cumcumbere, nisi etiam id agat; neque nosse et amare honores et imperia, nisi proveniant. Quæ tamen omnia, nec adepta sufficiunt. Qui enim biberit ex hac, inquit, aqua, sitiet iterum (Joan. iv, 15). Ideoque et in Psalmo: *Concepit, inquit, dolorem, et peperit iniquitatem* (Psal. vii, 15). Dolorem vel laborem dicit concipi, cum ea concipiuntur quæ nosse ac velle non sufficit, et inardescit atque ægrotat animus indigentia, donec ad ea perveniat, et quasi pariat ea. Unde eleganter in latina lingua parta dicuntur et reperta atque comperta, quæ verba quasi a partu ducta resonant. Quia *concupiscencia cum conceperit, parit peccatum* (Jacobi i, 15). Unde Dominus clamat, *Venite ad me, omnes qui laboratis et onerati estis* (Matth. xi, 28); et alio loco, *Væ prægnantibus et mammantibus in illis diebus* (Id. xxiv, 49). Cum itaque ad partum verbi referret omnia vel recte facta vel peccata, *Ex ore, inquit, tuo justificaberis, et ex ore tuo condemnaberis* (Id. xii, 37): os volens intelligi, non hoc visibile, sed interius invisibile cogitationis et cordis.

CAPUT X. — 15. *An sola notitia amati sit verbum mentis.* Recte ergo quaeritur, utrum omnis notitia verbum, an tantum amata notitia. Novimus enim et ea quæ odimus: sed nec concepta, nec parta dicenda sunt animo, quæ nobis displicent. Non enim omnia quæ quoquo modo tangunt, concipiuntur: sed alia²

¹ Lov., non quod non sit.

² In editis male omissum erat, sed alia.

ut tantum nota sint, non tamen verba dicantur; sicut ista de quibus nunc agimus. Aliter enim dicuntur verba quæ spatia temporum syllabis tenent, sive pronuntiantur, sive cogitentur; aliter omne quod notum est, verbum dicitur animo impressum, quamdiu de memoria proferri et definiri potest, quamvis res ipsa displiceat; aliter cum placet quod mente concipitur. Secundum quod genus verbi accipiendum est quod ait Apostolus, *Nemo dicit, Dominus Jesus, nisi in Spiritu sancto* (1 Cor. xii, 3): cum secundum aliam verbi notionem dicant hoc et illi, de quibus ipse Dominus ait, *Non omnis qui dicit mihi, Domine, Domine, intrabit in regnum caelorum* (Matth. vii, 21). Veruntamen cum et illa quæ odimus, recte displicent, recteque improbantur, approbatur eorum improbatio, et placet, et verbum est. Neque vitiorum notitia nobis displicet, sed ipsa vitia. Nam placet mihi quod novi et definio quid sit intemperantia; et hoc est verbum ejus. Sicuti sunt in arte nota vitia, et recte approbatur eorum notitia, cum discernit cognitor speciem privationemque virtutis, sicut aïero et negare, esse et non esse: at tamen virtute privari atque in vitium delicere, damnabile est. Et definire intemperantiam, verbumque ejus dicere, pertinet ad artem morum: esse autem intemperantem, ad id pertinet quod illa arte culpatur. Sicut nosse ac definire quid sit solæcismus, pertinet ad artem loquendi: facere autem, vitium est quod eadem arte reprehenditur. Verbum est igitur, quod nunc discernere ac insinuare volumus, cum amore notitia. Cum itaque se mens novit et amat, jungitur ei amore verbum ejus. Et quoniam amat notitiam et novit amorem, et verbum in amore est, et amor in verbo, et utrumque in amante atque dicente.

CAPUT XI. — 16. *Mentis se ipsam noscentis imaginem seu verbum genitum ipsi æquale esse.* Sed omnis secundum speciem notitia, similis est ei rei quam novit. Est enim alia notitia secundum privationem, quam cum improbamus, loquimur. Et hæc privationis improbatio speciem laudat, ideoque approbatur. Habet ergo animus nonnullam speciei notæ similitudinem, sive cum ea placet, sive cum ejus privatio displicet. Quocirca in quantum Deum novimus, similes sumus: sed non ad æqualitatem similes, quia nec tantum eum novimus, quantum ipse se. Et quemadmodum cum per sensum corporis dicimus corpora, sit eorum aliqua similitudo in animo nostro, quæ phantasia memoriæ est: non enim omnino ipsa corpora in animo sunt, cum ea cogitamus; sed eorum similitudines: itaque cum eas pro illis approbamus, erramus; error namque est pro alio alterius approbatio: melior est tamen imaginatio corporis in animo, quam illa species corporis, in quantum hæc in meliore natura est, id est, in substantia vitali, sicuti animus est: ita cum Deum novimus, quamvis meliores efficiamur quam eramus antequam nossemus, maximeque cum eadem notitia etiam placita digneque amata verbum est, fit quo aliqua Dei similitudo illa notitia: tamen inferior est, quia in inferiore natura est; creatura quippe

SANCT. AUGUST. VIII.

animus, Creator autem deus. Ex quo colligitur, quia cum se mens ipsa novit atque approbat, sic est eadem notitia verbum ejus, ut ei sit par omnino et æquale, atque identidem: quia neque inferioris essentialis notitia est, sicut corporis; neque superioris, sicut Dei. Et cum habeat notitia similitudinem ad eam rem quam novit, hoc est, cujus notitia est; hæc habet perfectam et æqualem, qua mens ipsa¹, quæ novit, est nota. Ideoque et imago et verbum est, quia de illa exprimitur, cum cognoscendo eidem cœquatur, et est gignenti æquale quod genitum est.

CAPUT XII. — 17. *Cur sicut notitia mentis est proles, non etiam amor partus ejusdem sit. Solutio quæstionis. Trinitatis imago, mens cum sua ipsius notitia et amore.* Quid ergo amor? non erit imago? non verbum? non genitus? Cur enim mens notitiam suam gignit, cum se novit; et amorem suum non gignit, cum se amat? Nam si propterea est notionis suæ causa, quia noscibilis est; amoris etiam sui causa est, quia est amabilis. Cur utrumque itaque non genuerit, difficile est dicere. Hæc enim quæstio etiam de ipsa summa Trinitate, omnipotentissimo creatore Deo, ad cujus imaginem homo factus est, solet movere homines, quos veritas Dei per humanam locutionem invitavit ad fidem, cur non Spiritus quoque sanctus a Patre Deo genitus vel creditur vel intelligitur, ut filius etiam ipse dicatur? Quod nunc in mente humana utcumque investigare conamur, ut ex inferiore imagine, in qua nobis familiarius natura ipsa nostra, quasi interrogata respondet, exercitioris mentis aciem ab illuminata creatura ad lumen incommutabile dirigamus: si tamen veritas ipsa persuaserit, sicut Dei Verbum Filium esse nullus christianus dubitat, ita charitatem esse Spiritum sanctum. Ergo ad imaginem illam, quæ creatura est, hoc est, ad rationalem mentem diligentius de hac re interrogandam considerandamque redeamus, ubi temporaliter existens nonnullarum rerum notitia, quæ antea non erat, et aliquarum rerum amor, quæ antea non amabantur, distinctius nobis aperit quid dicamus: quia et ipsi locutioni temporaliter dirigendæ², facilius est ad explicandum res quæ in ordine temporum comprehenditur.

18. Primo itaque manifestum sit, posse fieri ut sit aliquid scibile, id est, quod sciri possit, et tamen nesciatur: illud autem fieri non posse, ut sciatur quod scibile non fuerit. Unde liquido tenendum est quod omnis res quamcumque cognoscimus, congenerat in nobis notitiam sui. Ab utroque enim notitia paritur, a cognoscente et cognito. Itaque mens cum se ipsam cognoscit, sola parens est notitiæ suæ: et cognitum enim et cognitor ipsa est. Erat autem sibi ipsa noscibilis, et antequam se nosset: sed notitia sui non erat in ea, cum se ipsa non noverat. Quod ergo cognoscit se, parem sibi notitiam sui gignit: quia non minus se novit quam est, nec alterius essentialis est notitia ejus, non solum quia ipsa novit, sed etiam quia se ipsam,

¹ Lov., quia mens ipsa. Male.

² Plerique Mss., digerendæ.

(Trente-une.)

sicut supra diximus. Quid ergo de amore dicendum est, cur non etiam cum se amat, ipsum quoque amorem sui genuisse videatur? Erat enim amabilis sibi, et antequam se amaret, quia poterat se amare: sicut erat sibi noscibilis, et antequam se nosset, quia poterat se nosse. Nam si non sibi esset noscibilis, nunquam se nosse potuisset: ita si non sibi esset amabilis, nunquam se amare potuisset. Cur itaque amando se non genuisse dicatur amorem suum; sicut cognoscendo se genuit notitiam suam? An eo¹ quidem manifeste ostenditur hoc amoris esse principium, unde procedit: ab ipsa quippe mente procedit: quæ sibi est amabilis antequam se amet; atque ita principium est amoris sui, quo se amat: sed ideo non recte dicitur genitus ab ea, sicut notitia sui qua se novit, quia notitia jam inventum est, quod partum vel repertum dicitur, quod sæpe præcedit inquisitio eo sine quietura? Nam inquisitio est appetitus inveniendi, quod idem valet si dicas, reperiendi. Quæ autem reperiuntur, quasi pariuntur: unde proli similia sunt; ubi, nisi in ipsa notitia? Ibi enim quasi expressa formantur. Nam etsi jam erant res quas quærendo invenimus, notitia tamen ipsa non erat, quam sicut prolem nascentem deputamus. Porro appetitus ille, qui est in quærendo, procedit a quærente, et pendet quodam modo, neque

requiescit sine quo intenditur, nisi id quod quæritur inventum quærenti copuletur. Qui appetitus, id est inquisitio, quamvis amor esse non videatur, quæ id quod notum est¹, amatur; hoc enim adhuc ut cognoscatur agitur: tamen ex eodem genere quiddam est. Nam voluntas jam dici potest, quia omnis qui quærit invenire vult; et si id quæritur quod ad notitiam pertineat, omnis qui quærit nosse vult. Quod si ardentem atque instantem vult, studere dicitur: quod maxime in assequendis atque adipiscendis quibusque doctrinis dici solet. Partum ergo mentis antecedit appetitus quidam, quo id quod nosse volumus quærendo et inveniando, nascitur proles ipsa notitia: ac per hoc appetitus ille quo concipitur pariturque notitia, partus et proles recte dici non potest; idemque appetitus quo inhiatur rei cognoscendæ, sit amor cognitæ, dum tenet atque amplectitur placitam prolem, id est, notitiam, gignentique conjungit. Et est quedam imago Trinitatis, ipsa mens, et notitia ejus, quod est proles ejus ac de se ipsa verbum ejus, et amor tertius, et hæc tria unum atque una substantia. Nec minor proles, dum tantam se novit mens quanta est: nec minor amor, dum tantum se diligit quantum novit et quanta est.

¹ Editi, in eo. Emendantur ex Mss.

¹ Plures Mss., quia quod notum est.

LIBER DECIMUS,

in quo trinitatem aliam in hominis mente inesse ostenditur, eamque longe evidentiorē apparere in memoria, intelligentia et voluntate.

CAPUT PRIMUM. — 1. *Amorem studentis animi, id est, scire cupientis, non esse amorem ejus rei quam nescit.* Nunc ad ea ipsa consequenter enodatus explicanda limatior accedat intentio. Ac primum, quia rem prorsus ignotam amare omnino nullus potest, diligenter intuentum est cujusmodi sit amor studentium, id est, non jam scientium, sed adhuc scire cupientium quamque doctrinam. Et in his quippe rebus in quibus non usitate dicitur studium, solent existere amores ex auditu, dum cujusque pulchritudinis fama ad videndum ac fruendum animus accenditur, quia generaliter novit corporum pulchritudines, ex eo quod plurimas vidit, et inest intrinsecus unde approbetur, cui forinsecus inhiatur. Quod cum sit, non rei penitus incognitæ amor excitatur, cujus genus ita notum est. Cum autem virum bonum amamus, cujus faciem non vidimus, ex notitia virtutum amamus, quas novimus in ipsa veritate. Ad doctrinas autem cognoscendas, plerumque nos laudantium atque prædicantium accendit auctoritas: et tamen nisi breviter impressam cujusque doctrinæ haberemus in animo notionem, nullo ad eam discendam studio flagraremus. Quis enim scientiæ, verbi gratia, rhetoriæ ullam curam et operam impenderet, nisi ante sciret eam dicendi esse scientiam? Aliquando etiam ipsarum doctrinarum fines auditos expertosve miramur, et ex hoc inardescimus facultatem comparare discendo, qua ad eos pervenire

possimus. Tanquam si litteras nescienti dicatur quamdam esse doctrinam, qua quisque valeat, quamvis longe absenti, verba mittere manu facta in silentio, quæ rursus ille cui mittuntur, non auribus, sed oculis colligat, idque fieri videat; nonne, dum concupiscit nosse quo id possit, omni studio circa illum finem movetur, quem jam notum tenet? Sic accenduntur studia discantium: nam quod quisque prorsus ignorat, amare nullo pacto potest.

2. Ita etiam signum si quis audiat incognitum, veluti verbi alicujus sonum, quo quid significetur ignorat, cupit scire quidnam sit, id est, sonus ille cui rei commemorandæ institutum sit: veluti si audiat cum dicitur temetum, et ignorans quid sit requirat. Jam itaque oportet ut noverit signum esse, id est, non esse inanem illam vocem, sed aliquid ea significari: alioquin jam notum est hoc trisyllabum, et articulatam speciem suam impressit animo per sensum aurium: quid amplius in eo requiratur, quo¹ magis innotescat, cujus omnes litteræ omniaque soni spatia nota sunt; nisi quia simul innotuit signum esse, motique sciendi cupiditatem, cujus rei signum sit? Quo igitur amplius notum est, sed non plene notum est, eo cupit animus de illo nosse quod reliquum est. Si enim tantummodo esse istam vocem nosset, eamque

¹ Aliquot Mss., quod.

aiicujus rei signum esse non nosset, nihil jam quæreret, sensibili re, quantum poterat, sentiendo percepta. Quia vero non solum esse vocem, sed et signum esse jam novit, perfecte id nosse vult. Neque ullum perfecte signum noscitur, nisi cujus rei signum sit cognoscatur. Hoc ergo qui ardenti cura quærit ut noverit, studioque accensus insistit, num potest dici esse sine amore? Quid igitur amat? Certe enim amari aliquid nisi notum non potest. Neque enim ille istas tres syllabas amat, quas jam notas habet. Quod si hæc in eis amat, quia scit eas significare aliquid; non inde nunc agitur, non enim hoc nosse quærit: sed in eo quod scire studet, quid amet inquirimus, quod profecto nondum novit: et propterea miramur cur amet, quoniam firmissime novimus amari nisi nota non posse. Quid ergo amat, nisi quia novit atque intuetur in rationibus rerum quæ sit pulchritudo doctrinæ, qua continentur notitiæ signorum omnium; et quæ sit utilitas in ea peritia, qua inter se humana societas sensa communicat, ne sibi hominum cœtus deteriores sint quavis solitudine, si cogitationes suas colloquendo non misceant. Hanc ergo speciem decoram et utilem cernit anima, et novit, et amat; eamque in se perfici studet, quantum potest, quisquis vocum significantium quæcumque ignorat¹, inquirit. Aliud est enim quod eam in veritatis luce conspicit, aliud quod in sua facultate concupiscit. Conspicit namque in luce veritatis quam magnum et quam bonum sit omnes omnium gentium linguas intelligere ac loqui, nullamque ut alienigena² audire, et a nullo ita audiri. Cujus notitiæ decus cogitatione jam cernitur, amaturque res nota; quæ ita conspicitur, atque inflammat studia discipulorum, ut circa eam moveantur, eique inhiant in omni opera quam impendunt consequendæ tali facultati, ut etiam usu amplectantur quod ratione prænoscuat: atque ita quisque, cui facultati spe propinquat, ei ferventius amore inardescit. Eis doctrinis quippe studetur vehementius, quæ capi posse non desperantur. Nam cujus rei adipiscendæ spem quisque non gerit, aut tepide amat, aut omnino non amat, quanvis quam pulchra sit videat. Quocirca, quia omnium linguarum scientia fere ab omnibus desperatur, suæ gentis quisque maxime studet, ut noverit. Quod si et illi ad perfectum percipiendæ se non sufficere sentit, nemo tamen tam desidiosus est hujus notitiæ, qui non, cum audierit incognitum verbum, velit nosse quid illud sit, et si potest, quærat ac discat. Quod dum quærit, utique in studio discendi est, et videtur amare rem incognitam; quod non ita est. Species namque illa tangit animum, quam novit et cogitat, in qua elucet decus consociandorum animorum in vocibus notis audiendis atque reddendis: eaque accendit studio quærentem quidem quod ignorat, sed notam formam, quo id pertineat, intactam et amantem. Itaque si quærenti, verbi gratia, quid sit temetum (hoc enim exempli causa posueram), dicatur, Quid

¹ Sic Am. Er. et Mss. At Lov., *significantiam quamcumque ignorat.*

² Ita Am. et Mss. At Er. et Lov., ut *alienigenam.* Forte legendum, *nullumque ut alienigenam.*

ad te pertinet? respondebit, Ne forte audiam loquentem, et non intelligam, aut uspiam forte id legam, et quid scriptor senserit, nesciam. Quis tandem huic dicat, Noli intelligere quod audis, noli nosse quod legis? Omnibus enim fere animis rationalibus in promptu est ad videndum hujus peritiæ pulchritudo, qua hominum inter se cogitata, significantium vocum enuntiatione noscuntur: propter hoc notum decus, et ob hoc amatum quia notum, studiose quæritur verbum illud ignotum. Itaque cum audierit atque cognoverit temetum a veteribus vinum appellatum, sed jam ex usu loquendi quem nos habemus, hoc vocabulum emortuum, propter nonnullos fortasse veterum libræ sibi necessarium deputabit. Si autem et illos supervacaneos habet, forte jam nec dignum quod memoriæ commendet existimat, quia videt ad illam speciem doctrinæ quam notam mente intuetur atque amat, minime pertinere.

3. Quamobrem omnis amor studentis animi, hoc est volentis scire quod nescit, non est amor ejus rei quam nescit, sed ejus quam scit, propter quam vult scire quod nescit. Aut si tam curiosus est, ut non propter causam aliam notam, sed solo amore rapiatur incognita sciendi; discernendus quidem est ab studiosi nomine iste curiosus, sed nec ipse amat incognita, imo congruentius dicitur, Odit incognita, quæ nulla esse vult, dum vult omnia cognita. Sed ne quisquam nobis difficiliorem referat quæstionem, asserens tam non posse quemquam odisse quod nescit, quam non potest amare quod nescit, non resistimus veris¹: sed intelligendum est, non hoc idem dici cum dicitur, Amat scire incognita, ac si diceretur, Amat incognita. Illud enim fieri potest, ut amet quisque scire incognita: ut autem amet incognita, non potest. Non enim frustra ibi est positum scire: quoniam qui scire amat incognita, non ipsa incognita, sed ipsum scire amat. Quod nisi haberet cognitum, neque scire se quisquam posset fidenter dicere, neque nescire. Non solum enim qui dicit, Scio et verum dicit, necesse est ut quid sit scire sciat: sed etiam qui dicit, Nescio, idque fidenter et verum dicit, et scit verum se dicere, scit utique quid sit scire: quia et discernit ab sciente nescientem, cum veraciter se intuens dicit, Nescio; et cum id se scit verum dicere, unde sciret, si quid sit scire nesciret?

CAPUT II. — 4. *Nemo prorsus amat incognita.* Quilibet igitur studiosus, quilibet curiosus non amat incognita, etiam cum ardentissimo appetitu instat scire quod nescit. Aut enim jam genere notum habet quod amat, idque nosse expetit, etiam in aliqua re singula, vel in singulis rebus, quæ illi nondum notæ forte laudantur, fingitque animo imaginariam formam qua excitetur in amorem. Unde autem fingit, nisi ex his quæ jam noverat? Cujus tamen formæ animo figuratæ atque in cogitatione notissimæ, si eam quæ laudabatur dissimilem invenerit, fortasse non amabit. Quod si amaverit, ex illo amare incipiet ex quo didicit. Paulo ante quippe alia erat quæ amabatur,

¹ Sic plerique Mss. Editi vero, *non resistimus verbis.*

quam sibi animus formans exhibere consueverat. Si autem illi formæ similem invenerit quam fama prædicaverat, cui vere possit dicere, Jam te amabam; nec tunc utique amabat incognitam, quam in illa similitudine noverat. Aut in specie sempiternæ rationis videmus aliquid et ibi amamus, quod cum expressum in aliqua rei temporalis effigie, illis qui experti sunt laudantibus et credimus, et amamus, non aliquid amamus incognitum, unde jam supra satis disseruimus: aut aliquid notum amamus, propter quod incognitum aliquid quærimus: cujus ignoti amor nequaquam nos tenet, sed illius cogniti, quo pertinere novimus, ut illud etiam quod adhuc incognitum quærimus, noverimus; sicut de incognito verbo paulo ante locutus sum. Aut ipsum scire quisque amat, quod nulli scire aliquid cupienti esse incognitum potest. Illis causis videntur amare incognita, qui scire aliquid volunt quod nesciunt, et propter ardentioris quærendi appetitum sine amore esse dici non possunt. Sed quam se res aliter habeat, neque omnino quidquam ametur incognitum, arbitror me persuasisse verum diligenter intuentibus. Sed quia exempla quæ dedimus, eorum sunt, qui aliquid quod ipsi non sunt nosse cupiunt; videndum est ne forte aliquod novum genus appareat, cum se ipsa mens nosse desiderat.

CAPUT III. — 5. *Quod mens amet se ipsam non incognitam sibi.* Quid ergo amat mens, cum ardentem se ipsam quærit ut noverit, dum incognita sibi est? Ecce enim mens semetipsam quærit ut noverit, et inflammatur hoc studio. Amat igitur: sed quid amat? Se ipsam? Quomodo, cum se nondum noverit, nec quisquam possit amare quod nescit? An ei fama prædicavit speciem suam, sicut de absentibus solemus audire? Forte ergo se non amat, sed quod de se fingit, hoc amat, longe fortasse aliud quam ipsa est: aut si se mens sui similem fingit, et ideo cum hoc figmentum amat, se amat antequam noverit; quia id quod sui simile est intuetur: novit igitur alias mentes ex quibus se fingat, et genere ipso sibi nota est. Cur ergo cum alias mentes novit, se non novit, cum se ipsa nihil sibi possit esse præsentius? Quod si ut oculis corporis magis alii oculi noti sunt, quam ipsi sibi; non se ergo quærat nunquam inventura. Nunquam enim se oculi præter specula videbunt: nec ullo modo putandum est etiam rebus incorporeis contemplandis tale aliquid adhiberi, ut mens tanquam in speculo se noverit. An in ratione veritatis æternæ videt quam speciosum sit nosse semetipsam, et hoc amat quod videt, studetque in se fieri? quia quamvis sibi nota non sit, notum tamen ei est quam bonum sit, ut sibi nota sit. Et hoc quidem permirabile est, nondum se nosse, et quam pulchrum sit se nosse, jam nosse. An aliquem finem optimum, id est securitatem et beatitudinem suam videt, per quamdam occultam memoriam, quæ in longinqua eam progressam non deseruit, et credit ad eundem finem, nisi se ipsam cognoverit, se pervenire non posse? Ita dum illud amat, hoc quærit: et notum

amat illud, propter quod quærit incognitum. Sed cum memoria beatitudinis suæ potuit, et memoria sui cum ea perdurare non potuit, ut tam se nosset quæ vult pervenire, quam novit illud quo vult pervenire? An cum se nosse amat, non se quam nondum novit, sed ipsum nosse amat; acerbiusque tolerat se ipsam deesse scientiæ suæ, qua vult cuncta comprehendere? Novit autem quid sit nosse, et dum hoc amat quod novit, etiam se cupit nosse. Ubi ergo nosse suum novit, si se non novit? Nam novit quod alia noverit, se autem non noverit: hinc enim novit et quid sit nosse. Quo pacto igitur se aliquid scientem scit, quæ se ipsam nescit? Neque enim alteram mentem scientem scit, sed se ipsam. Scit igitur se ipsam. Deinde cum se quærit ut noverit, quærentem se jam novit. Jam se ergo novit. Quapropter non potest omnino nescire se, quæ dum se nescientem scit, se utique scit. Si autem se nescientem nesciat, non se quærit ut sciat. Quapropter eo ipso quo se quærit, magis se sibi notam quam ignotam esse convincitur. Novit enim se quærentem atque nescientem, dum se quærit ut noverit.

CAPUT IV. — 6. *Quomodo mens non ex parte, sed totam se cognoscat.* Quid ergo dicemus? an quod ex parte se novit, ex parte non novit? Sed absurdum est dicere, non eam totam scire quod scit. Non dico, Totum scit; sed quod scit, tota scit. Cum itaque aliquid de se scit, quod nisi tota non potest, totam se scit¹. Scit autem se aliquid scientem, nec potest quidquam scire nisi tota. Scit se igitur totam. Deinde quid ejus ei tam notum est, quam se vivere? Non potest autem et mens esse, et non vivere, quando habet etiam amplius ut intelligat: nam et animæ bestiarum vivunt, sed non intelligunt. Sicut ergo mens tota mens est, sic tota vivit. Novit autem vivere se. Totam se igitur novit. Postremo cum se nosse mens quærit, mentem se esse jam novit: alioquin utrum se quærat ignorat, et aliud pro alio forsitan quærat². Fieri enim potest ut ipsa non sit mens, atque ita dum mentem nosse quærit, non se ipsam quærat. Quapropter, quoniam cum quærit mens quid sit mens, novit quod se quærat, profecto novit quod ipsa sit mens. Porro si hoc in se novit quod mens est, et tota mens est, totam se novit. Sed ecce non se noverit esse mentem, cum autem se quærit, hoc tantummodo noverit quod se quærat. Potest enim etiam sic aliud pro alio quærere, si hoc nescit: ut autem non quærat aliud pro alio, procul dubio novit quid quærat. At si novit quid quærat, et se ipsam quærit, se ipsam utique novit. Quid ergo adhuc quærit? Quod si ex parte se novit, ex parte autem adhuc quærit, non se ipsam, sed partem suam quærit. Cum enim ea ipsa dicitur, tota dicitur. Deinde quia novit nondum se a se inventam totam, novit quanta sit tota. Atque ita quærit quod deest, quænam admodum solemus quærere, ut veniat in mentem quod excidit, nec tamen penitus excedit; quia potest recognosci, cum venerit, hoc esse quod quærebatur.

¹ Nonnulli Mss., tota se scit.

² Juxta Lov., quærit. M.

¹ Plerique Mss., in longinquum.

Sed quomodo mens veniat in mentem, quasi possit mens in mente non esse? Iluc accedit, quia si parte inventa, non se totam quærit, tamen tota se quærit. Tota ergo sibi præsto est, et quid adhuc quæreretur non est: hoc enim deest quod quæritur, non illa quæ quærit. Cum itaque tota se quærit, nihil ejus deest. Aut si non tota se quærit, sed pars quæ inventa est quærit partem quæ nondum inventa est; non se ergo mens quærit, cujus se nulla pars quærit. Pars enim quæ inventa est, non se quærit: pars autem quæ nondum inventa est, nec ipsa se quærit, quoniam ab ea quæ jam inventa est parte quæritur. Quocirca, quia nec tota se mens quærit, nec pars ejus ulla se quærit, se mens omnino non quærit.

CAPUT V. — 7. *Animæ cur præceptum ut se cognoscat. Unde errores mentis de sua ipsius substantia.* Utquid ergo ei præceptum est, ut se ipsam cognoscat? Credo, ut se ipsam cogitet, et secundum naturam suam vivat, id est, ut secundum naturam suam ordinari appetat, sub eo scilicet cui subdenda est, supra ea quibus præponenda est; sub illo a quo regi debet, supra ea quæ regere debet. Multa enim per cupiditatem pravam, tanquam sui sit oblita, sic agit. Videt enim quædam intrinsecus pulchra, in præstantiore natura quæ Deus est: et cum stare debeat¹ ut eis fruatur, volens ea sibi tribuere, et non ex illo similis illius, sed ex se ipsa esse quod ille est, avertitur ab eo, moveturque et labitur in minus et minus, quod putat amplius et amplius; quia nec ipsa sibi, nec ei quidquam sufficit recedenti ab illo qui solus sufficit: ideoque per egestatem ac difficultatem fit nimis intenta in actiones suas et inquietas delectationes quas per eas colligit; atque ita cupiditate acquirendi notitias ex iis quæ foris sunt, quorum cognitum genus amat et sentit amitti posse, nisi impensa cura teneatur, perdit securitatem, tantoque se ipsam minus cogitat, quanto magis segura est quod se non possit amittere. Ita cum aliud sit non se nosse, aliud non se cogitare (neque enim multarum doctrinarum peritum, ignorare grammaticam dicimus, cum eam non cogitat, quia de medicinæ arte tunc cogitat): cum ergo aliud sit non se nosse, aliud non se cogitare, tanta vis est amoris, ut ea quæ cum amore diu cogitaverit, eisque curæ glutino inhæserit, attrahat secum etiam cum ad se cogitandam quodam modo redit. Et quia illa corpora sunt, quæ foris per sensus carnis adamavit, eorumque diuturna quadam familiaritate implicata est, nec secum potest introrsum tanquam in regionem incorporeæ naturæ ipsa corpora inferre, imagines eorum convolvit, et rapit factas in semetipsa de semetipsa. Dat enim eis formandis quiddam substantiæ suæ: servat autem aliquid quo libere de specie talium imaginum judicet, et hoc est magis mens, id est rationalis intelligentia, quæ servatur ut judicet. Nam illas animæ partes quæ corporum similitudinibus informantur, etiam cum bestiis nos communes habere sentimus.

¹ Filii, *instare debeat*. At Mss., *stare*; cui verbo mox aliud infra respondet, *et labitur in minus*.

CAPUT VI. — 8. *Fallax mentis de se ipsa existimatio.* Errat autem mens, cum se istis imaginibus tanto amore conjungit, ut etiam se esse aliquid hujusmodi existimet. Ita enim conformatur eis quodam modo, non id existendo, sed putando: non quo se imaginem putet; sed omnino illud ipsum cujus imaginem secum habet. Viget quippe in ea iudicium discernendi corpus quod foris relinquit, ab imagine quam de illo secum gerit: nisi cum ita exprimuntur eadem imagines tanquam foris sentiantur, non intus cogitentur, sicut dormientibus, aut furentibus, aut in aliqua ecstasi accidere solet.

CAPUT VII. — 9. *Philosophorum opiniones de animæ substantia. Error opinantium animam esse corpoream, non venit ex eo quod anima eorum notitiæ desit, sed quod alienum quiddam adjungant. Invenire quid.* Cum itaque se tale aliquid putat, corpus esse so putat. Et quia sibi bene conscia est principatus sui quo corpus regit; hinc factum est ut quidam quærerent quid corporis amplius valeret in corpore, et hoc esse mentem, vel omnino totam animam existimarent¹. Itaque alii sanguinem, alii cerebrum, alii cor, non sicut Scriptura dicit, *Confitebor tibi, Domine, in toto corde meo*; et, *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo* (*Psal. ix, cx, et cxxxvii*; *Deut. vi, 5, et Math. xxii, 37*): hoc enim abutendo vel transferendo vocabulum ducitur a corpore ad animam: sed ipsam omnino particulam corporis quam in visceribus dilaniatis videmus, eam esse putaverunt. Alii ex minutissimis individuisque corpusculis, quas atomos dicunt, concurrentibus in se atque cohærentibus, eam confici crediderunt. Alii aerem, alii ignem substantiam ejus esse dixerunt. Alii eam nullam esse substantiam, quia nisi corpus nullam substantiam poterant cogitare, et eam corpus esse non inveniebant: sed ipsam temperationem corporis nostri vel compagem primordiorum, quibus ista caro tanquam connocitur, esse opinati sunt. Eoque hi omnes eam mortalem esse senserunt, quia sive corpus esset, sive aliqua compositio corporis, non posset utique immortaliter permanere. Qui vero ejus substantiam vitam quamdam nequaquam corpoream; quandoquidem vitam omne vivum corpus animantem ac vivificantem esse repererunt; consequenter et immortalem, quia vita carere vita non potest, ut quisque potuit, probare conati sunt. Nam de quinto illo nescio quo corpore, quod notissimis quatuor hujus mundi elementis quidam conjungentes, hinc animam esse dixerunt, hoc loco diu disserendum non puto. Aut enim hoc vocant corpus quod nos, cujus in loci spatio pars toto minor est, et in illis annumerandi sunt qui mentem corpoream esse crediderunt: aut si vel omnem substantiam, vel omnem mutabilem substantiam corpus appellant, cum sciant non omnem locorum spatium aliqua longitudine et latitudine et altitudine contineri, non cum eis de vocabuli quæstione pugnandum est.

¹ Hic editi addunt, *ut Empedocles et Ericates opinati sunt*; quod omnino abest a manuscriptis.

10. In his omnibus sententiis quisquis videt mentis naturam et esse substantiam, et non esse corpoream, id est, non minore sui parte minus occupare loci spatium, majusque majore; simul oportet videat eos qui opinantur esse corpoream, non ob hoc errare, quod mens desit eorum notitiæ, sed quod adjungunt ea sine quibus nullam possunt cogitare naturam. Sine phantasiis enim corporum quidquid jussi fuerint¹ cogitare, nihil omnino esse arbitrantur. Ideoque non se, tanquam sibi desit, mens requirat. Quid enim tam cognitioni adest, quam id quod menti adest? aut quid tam menti adest, quam ipsa mens? Unde et ipsa quæ appellatur inventio, si verbi originem retractemus, quid aliud resonat, nisi quia invenire est in id venire quod quæritur? Propterea, quæ quasi ultro in mentem veniunt, non usitate dicuntur inventa, quamvis cognita dici possint; quia non in ea quærendo tendebamus, ut in ea veniremus, hoc est, ea inveniremus. Quapropter, sicut ea quæ oculis aut ullo alio corporis sensu requiruntur, ipsa mens quærit (ipsa enim etiam sensum carnis intendit, tunc autem invenit, cum in ea quæ requiruntur idem sensus venit): sic alia quæ non corporeo sensu interuntio, sed per se ipsam nosse debet, cum in ea venit, invenit; aut in superiore substantia, id est in Deo, aut in cæteris animæ partibus, sicut de ipsis imaginibus corporum cum judicat; intus enim in anima eas invenit per corpus impressas.

CAPUT VIII. — 11. *Quomodo se ipsam anima inquirat. Error animæ de se ipsa unde.* Ergo se ipsam quemadmodum quærat et inveniat, mirabilis quæstio est, quo tendat ut quærat, aut quo veniat ut inveniat. Quid enim tam in mente quam mens est? Sed quia in iis est quæ cum amore cogitat, sensibilibus autem, id est corporalibus, cum amore assuefacta est, non valet sine imaginibus eorum esse in semetipsa. Hinc ei oboritur erroris dedecus, dum rerum sensarum imagines scernere a se non potest, ut se solam videat. Cohæserunt enim mirabiliter glutino amoris: et hæc est ejus immunditia, quoniam dum se solam nititur cogitare, hoc se putat esse sine quo se non potest cogitare. Cum igitur ei præcipitur ut se ipsam cognoscat, non se tanquam sibi detracta sit quærat; sed id quod sibi addidit detrahat. Interior est enim ipsa, non solum quam ista sensibilia quæ manifeste foris sunt, sed etiam quam imagines eorum quæ in parte quadam eunt animæ, quam habent et bestię, quamvis intelligentia careant, quæ mentis est propria. Cum ergo sit mens interior, quodam modo exit a semetipsa, cum in hæc quasi vestigia multarum intentionum exerit amoris affectum. Quæ vestigia tanquam imprimuntur memoriæ, quando hæc quæ foris sunt corporalia sentiuntur, ut etiam cum absunt ista, præsto sint tamen imagines eorum cogitantibus. Cognoscat ergo semetipsam, nec quasi absentem se quærat, sed intentionem voluntatis qua per alia vagabatur, statuat in semetipsam², et se

cogitet. Ita videbit quod nunquam se non amaverit, nunquam nescierit: sed aliud secum amando cum eo se confudit et concrevit quodam modo; atque ita dum sicut unum diversa complectitur, unum putavit esse quæ diversa sunt.

CAPUT IX. — 12. *Mens eo ipso se cognoscit, quo intelligit præceptum se cognoscendi.* Non itaque velut absentem se quærat cernere, sed præsentem se curet discernere. Nec se quasi non norit cognoscat, sed ab eo quod³ alterum novit dignoscat. Ipsum enim quod audit, Cognosce te ipsam, quomodo agere curabit, si nescit, aut quid sit, Cognosce; aut quid sit, Te ipsam? Si autem utrumque novit, novit et se ipsam: quia non ita dicitur menti, Cognosce te ipsam, sicut dicitur, Cognosce Cherubim et Seraphim: de absentibus enim illis credimus, secundum quod cælestes quædam potestates esse prædicantur. Neque sicut dicitur, Cognosce voluntatem illius hominis: quæ nobis nec ad sentiendum ullo modo, nec ad intelligendum præsto est, nisi corporalibus signis editis; et hoc ita, ut magis credamus, quam intelligamus. Neque ita ut dicitur homini, Vide faciem tuam: quod nisi in speculo fieri non potest. Nam et ipsa nostra facies absens ab aspectu nostro est, quia non ibi est quo ille dirigi potest. Sed cum dicitur menti, Cognosce te ipsam, eo icu quo intelligit quod dictum est, Te ipsam, cognoscit se ipsam; nec ob aliud, quam eo quod sibi præsens est. Si autem quod dictum est non intelligit, non utique facit. Hoc igitur ei præcipitur ut faciat, quod cum ipsum præceptum intelligit, facit.

CAPUT X. — 13. *Mens omnis tria de se ipsa certo scit, intelligere, esse, et vivere.* Non ergo adjungat aliud ad id quod se ipsam cognoscit, cum audit ut se ipsam cognoscat. Certe enim novit sibi dici, sibi scilicet quæ est, et vivit, et intelligit. Sed est et cadaver, vivit et pecus: intelligit autem nec cadaver, nec pecus. Sic ergo se esse et vivere scit, quomodo est et vivit intelligentia. Cum ergo, verbi gratia, mens aerem se putat, aerem intelligere putat, se tamen intelligere scit: aerem autem se esse non scit, sed putat. Secernat quod se putat, cernat quod scit: hoc ei remaneat, unde ne illi quidem dubitaverunt, qui aliud atque aliud corpus esse mentem putaverunt. Neque enim omnis mens aerem se esse existinat, sed aliæ ignem, aliæ cerebrum, aliæque aliud corpus, et aliud aliæ, sicut supra commemoravi: omnes tamen se intelligere noverant, et esse et vivere; sed intelligere ad id quod intelligunt referunt, esse autem et vivere ad se ipsas. Et nulli est dubium, nec quemquam intelligere qui non vivat, nec quemquam vivere qui non sit. Ergo consequenter et esse et vivere id quod intelligit, non sicuti est cadaver quod non vivit, nec sicuti vivit anima quæ non intelligit, sed proprio quodam eodemque præstantiore modo. Item velle se sciunt, neque hoc posse quemquam qui non sit et qui non vivat, pariter sciunt: itemque ipsam voluntatem referunt ad aliquid, quod

¹ Editi, *visi fuerint*. At Mss., *justi fuerint*.

² Flerique Mss., *in se ipsa*.

³ Sic Mss. At editi, *eo quo*.

ea voluntate volunt. Meminisse etiam se sciunt; simulque sciunt quod nemo meminisset, nisi esset ac viveret: sed et ipsam memoriam ad aliquid referimus, quod ea meminimus. Duobus igitur horum trium, memoria et intelligentia, multarum rerum notitia atque scientia continentur: voluntas autem adest, per quam fruamur eis vel utamur. Fruimur enim cognitis, in quibus voluntas ipsis propter se ipsa delectata conquiescit: utimur vero eis quæ ad aliud referimus quo fruendum est. Nec est alia vita hominum vitiosa atque culpabilis, quam male utens et male fruens. De qua re non est nunc disserendi locus.

14. Sed quoniam de natura mentis agitur, removeamus a consideratione nostra omnes notitias quæ capiuntur extrinsecus per sensus corporis; et ea quæ posuimus, omnes mentes de se ipsis nosse certasque esse, diligentius attendamus. Utrum enim aeris sit vis vivendi, reminiscendi, intelligendi, volendi, cogitandi, sciendi, iudicandi; an ignis, an cerebri, an sanguinis, an atomorum, an præter usitata quatuor elementa quinti nescio cuius corporis, an ipsius carnis nostræ compago vel temperamentum hæc efficere valeat, dubitaverunt homines: et alius hoc, alius aliud affirmare conatus est. Vivere se tamen et meminisse, et intelligere, et velle, et cogitare, et scire, et iudicare quis dubitet? Quandoquidem etiam si dubitat, vivit: si dubitat unde dubitet, meminuit; si dubitat, dubitare se intelligit; si dubitat, certus esse vult; si dubitat, cogitat; si dubitat, scit se nescire; si dubitat, iudicat non se temere consentire oportere. Quisquis igitur aliunde dubitat, de his omnibus dubitare non debet: quæ si non essent, de ulla re dubitare non posset.

15. Hæc omnia, qui vel corpus vel compositionem seu temperationem corporis esse mentem putant, in subjecto esse volunt videri, ut substantia sit aer, vel ignis, sive aliquod aliud corpus, quod mentem putant; intelligentia vero ita insit huic corpori, sicut qualitas ejus: ut illud subjectum sit, hæc in subjecto; subjectum scilicet mens quam corpus esse arbitrantur, in subjecto autem intelligentia, sive quid aliud eorum quæ certa nobis esse commemoravimus. Juxta opinantur etiam illi qui mentem ipsam negant esse corpus, sed compagine[m] aut temperationem corporis. Hoc enim interest, quod illi mentem ipsam dicunt esse substantiam, in quo subjecto sit intelligentia: isti autem ipsam mentem in subjecto esse dicunt, corpore scilicet cuius compositio vel temperatio est. Unde consequenter etiam intelligentiam quid aliud quam in eodem subjecto corpore existant?

16. Qui omnes non advertunt, mentem nosse se etiam cum quærit se, sicut jam ostendimus. Nullo modo autem recte dicitur sciri aliqua res, dum ejus ignoratur substantia. Quapropter, cum se mens novit, substantiam suam novit; et cum de se certa est, de substantia sua certa est. Certa est autem de se, sicut convincunt ea quæ supra dicta sunt. Nec omnino certa est, utrum aer, an ignis sit, an aliquod corpus, vel aliquid corporis. Non est igitur aliquid

eorum: totumque illud quod se jubetur ut noverit, ad hoc pertinet ut certa sit non se esse aliquid eorum de quibus incerta est, idque solum esse se certa sit, quod solum esse se certa est. Sic enim cogitat ignem aut aerem, et quidquid aliud corporis cogitat. Neque ullo modo fieri posset ut ita cogitaret id quod ipsa est, quemadmodum cogitat, id quod ipsa non est. Per phantasiam quippe imaginariam cogitat hæc omnia, sive ignem, sive aerem, sive illud vel illud corpus, partemve illam, seu compagine[m] temperationemque corporis; nec utique ista omnia, sed aliquid horum esse dicitur. Si quid autem horum esset, aliter id quam cætera cogitaret, non scilicet per imaginale signum, sicut cogitantur absentia, quæ sensu corporis tacta sunt, sive omnino ipsa, sive ejusdem generis aliqua; sed quadam interiore, non simulata, sed vera præsentia (non enim quidquam illi est se ipsa præsentius): sicut cogitat vivere se, et meminisse, et intelligere, et velle se. Novit enim hæc in se, nec imaginatur quasi extra se illa sensu tetigerit, sicut corporalia quæque tanguntur. Ex quorum cogitationibus si nihil sibi affingat, ut tale aliquid esse se putet, quidquid ei de se remanet, hoc solum ipsa est.

CAPUT XI. — 17. *In memoria, intelligentia, et voluntate observatur ingenium, doctrina et usus. Memoria, intelligentia et voluntas unum sunt essentialiter, et tria relative.* Remotis igitur paulisper cæteris, quorum mens de se ipsa certa est, tria hæc potissimum considerata tractemus, memoriam, intelligentiam, voluntatem. In his enim tribus inspicere solent etiam ingenia parvulorum cujusmodi præferant indolem. Quanto quippe tenacius et facilius puer meminit, quantoque acutius intelligit¹, et studet ardentius, tanto est laudabilioris ingenii. Cum vero de cujusque doctrina quæritur, non quanta firmitate ac facilitate meminerit, vel quanto acumine intelligat; sed quid meminerit, et quid intelligat quæritur. Et quia non tantum quam doctus sit, consideratur laudabilis animus, sed etiam quam bonus: non tantum quid meminerit et quid intelligat, verum etiam quid velit attenditur; non quanta flagrantia velit, sed quid velit prius, deinde quantum velit. Tunc enim laudandus est animus vehementer amans, cum id quod amat vehementer amandum est. Cum ergo dicuntur hæc tria, ingenium, doctrina, usus, primum horum consideratur in illis tribus, quid possit quisque memoria, intelligentia, et voluntate². Secundum eorum consideratur, quid habeat quisque in memoria, et intelligentia, quo studiosa voluntate pervenerit. Jam vero usus tertius in voluntate est, pertractante illa quæ in memoria et intelligentia continentur, sive ad aliquid ea referat, sive eorum sine delectata conquiescat. Ut enim, est assumere aliquid in facultatem voluntatis: frui est autem, uti cum gaudio, non adhuc spei, sed jam rei. Proinde omnis qui fruitur, utitur; assumit enim aliquid in facultatem voluntatis, cum sine delectationis:

¹ Mss., *quantoque acutius intelligit.*

² Septem Mss. omittunt, *intelligentia et voluntate.*

non autem omnis qui utitur, fruitor; et id¹ quod in facultatem voluntatis assumit, non propter illud ipsum, sed propter aliud appetit.

48. Hæc igitur tria, memoria, intelligentia, voluntas, quoniam non sunt tres vitæ, sed una vita; nec tres mentes, sed una mens: consequenter utique nec tres substantiæ sunt, sed una substantia. Memoria quippe, quæ vita et mens et substantia dicitur, ad se ipsam dicitur: quod vero memoria dicitur, ad aliquid relative dicitur. Hoc de intelligentia quoque et de voluntate dixerim: et intelligentia quippe et voluntas ad aliquid dicuntur. Vita est autem unaquæque ad se ipsam, et mens, et essentia. Quæcirca tria hæc eo sunt unum, quæ una vita, una mens, una essentia: et quidquid aliud ad se ipsa singula dicuntur, etiam simul, non pluraliter, sed singulariter dicuntur. Eo vero tria, quo ad se invicem referuntur: quæ si æqualia non essent, non solum singula singulis, sed etiam omnibus singula; non utique se invicem caperent. Neque enim tantum a singulis singula, verum etiam a singulis omnia capiuntur. Memini enim me habere memoriam, et intelligentiam, et voluntatem; et intelligo me intelligere, et velle, atque meminisse; et volo me velle, et meminisse, et intelligere, totamque meam memoriam, et intelligentiam, et voluntatem simul meminisse. Quod enim memoriæ meæ non memini, non est in memoria mea. Nihil autem tam in memoria, quam ipsa memoria est. Totam igitur memini. Item quidquid intelligo, intelligere me scio, et scio me velle quidquid volo: quidquid autem scio memini. Totam igitur intelligentiam, totamque voluntatem meam meminisse. Similiter cum hæc tria intelligo, tota simul intelligo. Neque enim quidquam intelligibile non intelligo, nisi quod ignoro. Quod autem ignoro, nec memini, nec volo. Quidquid itaque intelligibile non intelligo, conse-

quenter etiam nec memini, nec volo. Quidquid autem intelligibile memini et volo, consequenter intelligo. Voluntas etiam mea totam intelligentiam totamque memoriam meam capit, dum toto utor quod intelligo et memini. Quapropter quando invicem a singulis et tota omnia capiuntur, æqualia sunt tota singula totis singulis, et tota singula simul omnibus totis; et hæc tria unum, una vita, una mens, una essentia.

CAPUT XII.—19. *Mens imago Trinitatis in sui ipsius memoria, intelligentia et voluntate.* Jamne igitur ascendendum est quilibet intentionis viribus ad illam summam et altissimam essentiam, cujus impar imago est humana mens, sed tamen imago? an adhuc eadem tria distinctius declaranda sunt in anima, per illa quæ extrinsecus sensu corporis capimus, ubi temporaliter imprimuntur rerum corporearum notitia? Mentem quippe ipsam in memoria et intelligentia et voluntate suimetipsius talem reperiebamus, ut quoniam semper se nosse semperque se ipsam velle comprehendebatur, simul etiam semper sui meminisse, semperque se ipsam intelligere et amare comprehenderetur; quamvis non semper se cogitare discretam ab eis quæ non sunt, quod ipsa est: ac per hoc difficile in ea dignoscitur memoria sui, et intelligentia sui. Quasi enim non sint hæc duo, sed unum duobus vocabulis appelletur, sic apparet in ea re ubi valde ista conjuncta sunt, et aliud alio nullo præceditur tempore: amorque ipsæ non ita sentitur esse, cum enim non prodit indigentia, quoniam semper¹ præsto est quod amatur. Quapropter etiam tardioribus dilucrescere hæc possunt, dum ea tractantur quæ ad animam tempore accedant et quæ illi temporaliter accidunt, cum meminit quod antea non meminerat, et cum videt quod antea non videbat, et cum amat quod antea non amabat. Sed aliud hæc tractatio jam poscit exordium, propter hujus libelli modum.

¹ Sic Mss. At editi, sed id.

¹ Editi, non semper. Delenda particula negans, quæ abest a Mss.

LIBER UNDECIMUS.

Trinitatis imago quædam monstratur etiam in exteriori homine: primo quidem in his quæ cernuntur extrinsecus; ex corpore scilicet quod videtur, et forma quæ inde in acie cernentis imprimuntur, et utrumque copulantis intentione voluntatis: tamen hæc tria neque inter se æqualia sint, neque unius substantiæ. Deinde in ipso animo ab his quæ extrinsecus sensa sunt, velut introducta observatur altera trinitas, seu tria quædam unius substantiæ; imaginatio corporis quæ in memoria est, et inde informatio cum ad eam convertitur acies cogitantis, et utrumque conjungens intentio voluntatis: quæ viximum altera trinitas ad exteriorem quoque hominem pertinere dicitur quod de corporibus illata sit, quæ sentiuntur extrinsecus.

CAPUT PRIMUM. — 1. *Vestigium Trinitatis etiam in exteriori homine.* Nemini dubium est, sicut interiorem hominem intelligentiam, sic exteriori sensu corporis præditum. Nitamur igitur, si possumus, in hoc quoque exteriori indagare quæcumque vestigium Trinitatis, non quia et ipse eodem modo sit imago Dei. Manifesta est quippe apostolica sententia, quæ interiorem hominem renovari in Dei agnitione¹ (*Coloss. iii, 10*) declarat secundum imaginem ejus qui creavit eum: cum et alio loco dicat, *Et si exterior homo noster corrumpitur, tamen interior renovatur de die in diem* (*II Cor. iv, 16*).

¹ Nonnulli Mss., in Dei agnitionem.

In hoc ergo qui corrumpitur, queramus, quemadmodum possumus, quamdam Trinitatis effigiem, et si non expressiorem, tamen fortassis ad dignoscendum faciliorem. Neque enim frustra et iste homo dicitur, nisi quia inest ei nonnulla interioris similitudo. Et illo ipso ordine conditionis nostræ quo mortales atque carnales effecti sumus, facilius et quasi familiarius visibilia quam intelligibilia pertractamus: cum ista sint exterius, illa interius, et ista sensu corporis sentiamus, illa mente intelligamus; nosque ipsi animi non sensibiles simus, id est, corpora, sed intelligibiles, quoniam vita sumus: tamen, ut dixi, tanta facta

est in corporibus consuetudo, et ita in hæc miro modo relabens foras se nostra projecit intentio, ut cum ab incerto corporum ablata fuerit, ut in spiritum¹ multo certiore ac stabiliore cognitione figatur, refugiat ad ista, et ibi appetat requiem unde traxit infirmitatem. Cujus ægritudini congruendum est: ut si quando interiora spiritualia accommodatius distinguere atque facilius insinuare conamur, de corporalibus exterioribus similitudinum documenta capiamus. Sensu igitur corporis exterior homo præditus sentit corpora: et iste sensus, quod facile advertitur, quinque-partitus est; videndo, audiendo, olfaciendo, gustando, tangendo. Sed et multum est, et non necessarium, ut omnes hos quinque sensus id quod querimus interrogemus. Quod enim nobis unus eorum renuntiat, etiam in cæteris valet. Itaque potissimum testimonio utamur oculorum. Is enim sensus corporis maxime excellit, et est visioni mentis pro sui generis diversitate vicinior.

CAPUT II. — 2. *Trinitas quædam in visione. Tria quæ in visione sunt, natura sua differre. Quomodo ex re visibili gignatur visio, seu imago ejus rei quæ videtur. Exemplo clarius res demonstratur. Quomodo tria illa in unum coeunt.* Cum igitur aliquod corpus videmus, hæc tria, quod facillimum est, consideranda sunt et dignoscenda. Primo, ipsa res quam videmus, sive lapidem, sive aliquam flammam, sive quid aliud quod videri oculis potest; quod utique jam esse poterat, et antequam videretur: deinde, visio, quæ non erat priusquam rem illam objectam sensui sentiremus: tertio, quod in ea re quæ videtur, quamdiu videtur sensum detinet oculorum, id est, animi intentio. In his igitur tribus, non solum est manifesta distinctio, sed etiam discreta natura. Primum quippe illud corpus visibile longe alterius naturæ est, quam sensus oculorum, quo sibi met incidente fit visio. Ipsaque visio quid aliud, quam sensus ex ea re quæ sentitur informatus apparet? Quamvis re visibili detracta nulla sit, nec ulla omnino esse possit talis visio, si corpus non sit quod videri queat: nullo modo tamen ejusdem substantiæ est corpus quo formatur sensus oculorum, cum idem corpus videtur, et ipsa forma quæ ab eodem imprimitur sensui, quæ visio vocatur. Corpus enim visum² in sua natura separabile est: sensus autem qui jam erat in animante, etiam priusquam videret quod videre posset, cum in aliquid visibile incurreret, vel visio quæ fit in sensu ex visibili corpore, cum jam conjunctum est et videtur; sensus ergo vel visio, id est sensus formatus extrinsecus ad animantis naturam pertinet, omnino aliam quam est illud corpus quod videndo sentimus, quo sensus non ita formatur ut sensus sit, sed ut visio sit. Nam sensus et ante objectum rei sensibilis nisi esset in nobis, non distarem a cæcis, dum nihil videmus, sive in tenebris, sive clausis luminibus. Hoc autem distamus, quod nobis inest et non videntibus, quo videre possimus, qui sensus vocatur: illis vero non

¹ Plerique Mss., ut in spiritu.

² Codices aliquot, a visu.

inest; nec aliunde, nisi quod eo caret, cæci appellantur. Memque illa animi intentio, quæ in ea re quam videmus sensum tenet, atque utrumque conjungit, non tantum ab ea re visibili natura differt; quandoquidem iste animus, illud corpus est: sed ab ipso quoque sensu atque visione: quoniam solius animi est hæc intentio: sensus autem oculorum non ob aliud sensus corporis dicitur, nisi quia et ipsi oculi membra sunt corporis: et quamvis non sentiat corpus exanime, anima tamen commixta corpori per instrumentum sentit corporeum, et idem instrumentum sensus vocatur. Qui etiam passione corporis, cum quisque exæcatur, interceptus extinguitur, cum idem maneat animus, et ejus intentio, luminibus amissis, non habeat quidem sensum corporis quem videndo extrinsecus corpori adjungat atque in eo viso figat aspectum, nisi tamen ipso iudicet se adempto corporis sensu, nec perire potuisse, nec minui. Manet enim quidam videndi appetitus integer, sive id possit fieri, sive non possit. Hæc igitur tria, corpus quod videtur, et ipsa visio, et quæ utrumque conjungit intentio, manifesta sunt ad dignoscendum, non solum propter propria singulorum, verum etiam propter differentiam naturarum.

3. Atque in his cum sensus non procedat ex corpore illo quod videtur, sed ex corpore sentientis animantis, cui anima suo quodam miro modo contemperatur: tamen ex corpore quod videtur gignitur visio, id est, sensus ipse formatur; ut jam non tantum sensus qui etiam in tenebris esse integer potest, dum est incolumitas oculorum, sed etiam sensus informatus sit, quæ visio vocatur. Gignitur ergo ex re visibili visio, sed non ex sola, nisi adsit et videns. Quocirca ex visibili et vidente gignitur visio, ita sane ut ex vidente sit sensus oculorum, et aspicientis atque intuentis intentio: illa tamen informatio sensus, quæ visio dicitur, a solo imprimatur corpore quod videtur, id est, a re aliqua visibili: qua detracta, nulla remanet forma quæ inerat sensui, dum adesset illud quod videbatur: sensus tamen ipse remanet qui erat et priusquam aliquid sentiretur; velut in aqua vestigium tandem est, donec ipsum corpus quod imprimatur inest; quo ablato nullum erit, cum remaneat aqua, quæ erat et antequam illam formam corporis caperet. Ideoque non possumus quidem dicere quod sensum gignat res visibilis: gignit tamen formam velut similitudinem suam, quæ fit in sensu, cum aliquid videndo sentimus. Sed formam corporis quod videmus, et formam quæ ab illa in sensu videntis fit, per eundem sensum non discernimus; quoniam tanta conjunctio est, ut non pateat discernendi locus. Sed ratione colligimus nequaquam nos potuisse sentire, nisi fieret in sensu nostro aliqua similitudo conspecti corporis. Neque enim cum annulus ceræ imprimatur, ideo nulla imago facta est, quia non discernitur, nisi cum fuerit separata. Sed quoniam post ceram separatam manet quod factum est ut videri possit, propterea facile persuadetur, quod inerat jam ceræ forma impressa ex annulo et antequam ab illa separaretur. Si autem liquido

humori adjungeretur annulus, eo detracto nihil imaginis appareret: nec ideo tamen discernere ratio non deberet, fuisse in illo humore, antequam detraheretur, annuli formam factam ex annulo, quæ distinguenda est ab ea forma quæ in annulo est, unde ista facta est quæ detracto annulo non erit, quamvis illa in annulo maneat unde ista facta est. Sic sensus oculorum non ideo non habet imaginem corporis quod videtur quamdiu videtur, quia eo detracto non remanet. Ac per hoc tardioribus ingeniis difficillime persuaderi potest, formari in sensu nostro imaginem rei visibilis, eam eam videmus, et eandem formam esse visionem.

4. Sed qui forte adverterint quod commemorabo, non ita in hac inquisitione laborabunt. Plerumque cum diuscule attenderimus quæque luminaria, et deinde oculos clauserimus, quasi versantur in conspectu quidam lucidi colores varie sese commutantes, et minus minusque fulgentes, donec omnino desistant: quos intelligendum est reliquias esse formæ illius quæ facta erat in sensu, cum corpus lucidum videretur, paulatimque et quodam modo gradatim deficiendo variari. Nam et insertarum fenestrarum cancelli, si eos forte intuebamur, sæpe in illis apparere coloribus: ut manifestum sit, hanc affectionem nostro sensui ex ea re quæ videbatur impressam. Erat ergo etiam cum videremus, et illa erat clarior et expressior; sed multum conjuncta cum specie rei ejus quæ cernebatur, ut discerni omnino non posset; et ipsa erat visio. Quin etiam cum lucernæ flammula modo quodam divaricatis radiis oculorum quasi geminatur, duæ visiones fiunt, cum sit res una quæ videtur. Singillatim quippe afficiuntur idem radii de suo quisque oculo emicantes, dum non sinuntur in illud corpus intuendum pariter conjuncteque concurrere, ut unus fiat ex utroque contuitus. Et ideo si unum oculum clauserimus, non geminum ignem, sed sicuti est unum videbimus. Cur autem sinistro clauso illa species desinit videri quæ ad dextrum erat, vicissimque dextro clauso illa intermoritur quæ ad sinistrum erat, et longum est et rei præsentis non necessarium modo quærere atque disserere. Quod enim ad susceptam questionem satis est; nisi fieret in sensu nostro quædam imago simillima rei ejus quam cernimus, non secundum oculorum numerum flammæ species geminaretur, cum quidam cernendi modus adhibitus fuerit, qui possit concursum separare radiorum. Ex uno quippe oculo quolibet modo deducto, aut impresso, aut intorto, si alter clausus est, dupliciter videri aliquid quod sit unum nullo pacto potest.

5. Quæ cum ita sint, tria hæc quamvis diversa natura, quemadmodum in quamdam unitatem contempere meminerimus; id est, species corporis quæ videtur, et impressa ejus imago sensui quod est visio sensusve formatus, et voluntas animi quæ rei sensibili sensum admoveat, in eoque ipsam visionem tenet.

¹ vox, non, redundare videtur. Forte sic, transpositis vocibus, nec, et, non, legendus est hic locus: Non ideo tamen discernere ratio debet, fuisse in illo humore, antequam detraheretur, nec annuli formam factam ex annulo, etc. M.

Horum primum, id est, res ipsa visibilis non pertinet ad animantis naturam, nisi eum corpus nostrum cernimus. Alterum autem ita pertinet, ut in corpore fiat, et per corpus in anima: sit enim in sensu, qui neque sine corpore est, neque sine anima. Tertium vero solius animæ est, quia voluntas est. Cum igitur horum trium tam diversæ substantiæ sint, tamen in tantam cœunt unitatem, ut duo priora vix intercedente iudice ratione discerni valeant, species videlicet corporis quod videtur, et imago ejus quæ sit in sensu, id est, visio. Voluntas autem tantam vim habet copulandi hæc duo, ut et sensum formandum admoveat ei rei quæ cernitur, et in ea formatum teneat. Et si tam violenta est, ut possit vocari amor, aut cupiditas, aut libido, etiam cæterum corpus animantis vehementer afficit: et ubi non resistit pigrior duriorque materies, in similem speciem coloremque commutat. Licet videre corpusculum chamaeleontis ad colores quos videt facillima conversione variari. Aliorum autem animalium quia non est ad conversionem facilis corpulentia, fetus plerumque produunt libidines matrum, quid cum magna delectatione consixerint. Quam enim teneriora, atque, ut ita dixerim, formabiliora sunt primordia seminum, tam efficaciter et capaciter sequuntur intentionem maternæ animæ, et quæ in ea facta est phantasiam per corpus quod cupide aspexit. Sunt exempla quæ copiose commemorari possint: sed unum sufficit de fidelissimis Libris, quod fecit Jacob, ut oves et capræ varios coloribus parerent, supponendo eis variata virgulta in canalibus aquarum, quæ potantes intuerentur eo tempore quo conceperant (*Gen. xxx, 37-41*).

CAPUT III. — 6. *Trium unitas in cogitatione fit memoriæ, internæ visionis, et voluntatis utrumque copulantis.* Sed anima rationalis deformiter vivit, cum secundum trinitatem exterioris hominis vivit; id est, cum ad ea quæ forinsecus sensum corporis formant, non laudabilem voluntatem, qua hæc ad utile aliquid referat, sed turpem cupiditatem qua his inhærescat, accommodat. Quia etiam detracta specie corporis quæ corporaliter sentiebatur, remanet in memoria similitudo ejus, quo rursus voluntas convertat aciem, ut inde formetur intrinsecus, sicut ex corpore objecto sensibili sensus extrinsecus formabatur. Atque ita fit illa trinitas ex memoria, et interna visione, et quæ utrumque copulat voluntate. Quæ tria cum in unum coguntur, ab ipso coactu cogitatio dicitur. Nec jam in his tribus diversa substantia est. Neque enim aut corpus illud sensibile ibi est, quod omnino discretum est ab animantis natura, aut sensus corporis ibi formatur ut fiat visio, aut ipsa voluntas id agit ut formandum sensum sensibili corpori admoveat, in eoque formatum detineat: sed pro illa specie corporis quæ sentiebatur extrinsecus, succedit memoria retinens illam speciem quam per corporis sensum combibit anima; proque illa visione quæ foris erat cum sensus ex corpore sensibili formaretur, succedit intus similis visio, cum ex eo quod memoria tenet, formatur acies animi, et absentia corpora cogitantur: voluntasque ipsa

quomodo foris corpori objecto formandam sensum admovebat, formatumque jungebat, sic aciem recordantis animi convertit ad memoriam, ut ex eo quod illa retinuit, ista formetur, et sit¹ in cogitatione similis visio. Sicut autem ratione discernebatur species visibilis qua sensus corporis formabatur, et ejus similitudo quæ fiebat in sensu formato ut esset visio (alioquin ita erant conjunctæ, ut omnino una eademque putaretur): sic illa phantasia, cum animus cogitat speciem visi corporis, cum constet ex corporis similitudine quam memoria tenet, et ex ea quæ inde formatur in acie recordantis animi; tamen sic una et singularis apparet, ut duo quædam esse non inveniuntur nisi judicante ratione, qua intelligimus aliud esse illud quod in memoria manet, etiam cum aliunde cogitamus, et aliud fieri cum recordamur, id est, ad memoriam redimus, et illic invenimus eandem speciem. Quæ si jam non ibi esset, ita oblitos nos esse diceremus, ut omnino recolere non possemus. Si autem acies recordantis non formaretur ex ea re quæ erat in memoria, nullo modo fieret visio cogitantis: sed utriusque conjunctio, id est, ejus quam memoria tenet, et ejus quæ inde exprimitur ut formetur acies recordantis, quia simillimæ sunt, veluti unam facit apparere. Cum autem cogitantis acies aversa inde fuerit, atque id quod in memoria cernebatur destiterit intueri, nihil formæ quæ impressa erat in eadem acie remanebit: atque inde formabitur, quo rursus conversa fuerit ut alia cogitatio fiat. Manet tamen illud quod reliquit in memoria, quo rursus cum id recordamur convertatur, et conversa formetur, atque unum cum eo fiat unde formatur.

CAPUT IV. — 7. *Quomodo fit hæc unitas.* Voluntas vero illa quæ hæc atque illac fert et refert aciem formandam, conjungitque formatam, si ad interiorem phantasiam tota confluerit, atque a præsentia corporum quæ circumjacent sensibus, atque ab ipsis sensibus corporis, animi aciem omnino averterit, atque ad eam quæ intus cernitur imaginem penitus converterit; tanta offenditur² similitudo speciei corporalis expressa ex memoria, ut nec ipsa ratio discernere sinatur, utrum foris corpus ipsum videatur, an intus tale aliquid cogitetur. Nam interdum homines nimia cogitatione rerum visibilium vel illecti, vel terri, etiam ejusmodi repente voces ediderunt, quasi revera in mediis talibus actionibus sive passionibus versarentur. Et memini me audisse a quodam, quod tam expressam et quasi solidam speciem feminei corporis in cogitando cernere soleret, ut ei se quasi misceri sentiens, etiam genitalibus fluere. Tantum habet virium anima in corpus suum, et tantum valet ad indumenti qualitatem vertendam atque mutandam, quomodo homo afficiatur indutus, qui cohæret indumento suo. Ex eodem genere affectionis etiam illud est, quod in somnis per imagines ludimur. Sed plurimum differt, utrum sopitis sensibus corporis, sicuti sunt dormientium, aut ab interiore compage turbatis, sic-

uti sunt furentium, aut alio quodam modo alienatis, sicuti sunt divinantium, vel prophetantium, animi intentio quadam necessitate incurrit in eas quæ occurrunt imagines, sive ex memoria, sive alia aliqua occulta vi, per quasdam spirituales mixturas similiter spiritualis substantiæ; an sicut sanis atque vigilantibus interdum contingit, ut cogitatione occupata voluntas se avertat a sensibus, atque ita formet animi aciem variis imaginibus sensibilibus rerum, tanquam ipsa sensibilia sentiantur. Non tantum autem cum appetendo in talia voluntas intenditur, sicut iste impressiones imaginum; sed etiam cum devitandi et cavendi causa rapitur animus in ea contuenda quæ fugiat. Unde non solum cupiendo, sed etiam metuendo, infertur vel sensus ipsis sensibilibus, vel acies animi formanda imaginibus sensibilibus. Itaque aut metus aut cupiditas quanto vehementior fuerit, tanto expressius formatur acies, sive sentientis ex corpore quod in loco adjacet, sive cogitantis ex imagine corporis quæ memoria continetur. Quod ergo est ad corporis sensum aliquod corpus in loco; hoc est ad animi aciem similitudo corporis in memoria: et quod est aspicientis visio ad eam speciem corporis ex qua sensus formatur; hoc est visio cogitantis ad imaginem corporis in memoria constitutam ex qua formatur acies animi: et quod est intentio voluntatis ad corpus visum visionemque copulandam, ut fiat ibi quædam unitas trium, quamvis eorum sit diversa natura; hoc est eadem voluntatis intentio ad copulandam imaginem corporis quæ est in memoria, et visionem cogitantis, id est, formam quam cepit acies animi rediens ad memoriam: ut fiat et hic quædam unitas ex tribus, non jam naturæ diversitate discretis, sed unius ejusdemque substantiæ; quia hoc totum intus est, et totum unus animus.

CAPUT V. — 8. *Trinitas hominis exterioris, seu visionis externæ, non est imago Dei. Dei similitudo etiam in peccatis appetitur. In externa visione est quasi porcus forma corporis, proles visio, ea vero conjungens voluntas insinuat Spiritum sanctum.* Sicut autem cum forma et species corporis interierit, non potest ad eam voluntas sensum revocare cernentis: ita cum imago quam memoria gerit, oblivione deleta est, non erit quo aciem animi formandam voluntas recordando retorquet. Sed quia prævalet animus, non solum oblita, verum etiam non sensa nec experta coningere, ea quæ non exciderunt augendo, minuendo, commutando, et pro arbitrio componendo, sæpe imaginatur quasi ita aliquid sit, quod aut scit non ita esse, aut nescit ita esse. In quo genere cavendum est, ne aut mentiatur ut decipiat, aut opinetur ut decipiatur. Quibus duobus malis evitatis, nihil ei obsunt imaginata phantasmata: sicut nihil obsunt experta sensibilia et retenta memoriter, si neque cupide appetantur si juvant, neque turpiter fugiantur si offendunt. Cum autem in his voluntas relictis melioribus avida volutatur, immunda fit: atque ita et cum adsunt perniciose, et cum absunt perniciosius cogitantur. Male itaque vivitur et deformiter secundum

¹ Plerique Mss., et fit.

² Plures Mss., offenditur. Et nonnulli, confunditur.

trinitatem hominis exterioris : quia et illam trinitatem, quæ licet interiorius imaginetur, exteriora tamen imaginatur, sensibilium corporaliumque utendorum causa peperit. Nullus enim eis uti posset etiam bene, nisi sensarum rerum imagines memoria tenerentur : et nisi pars maxima voluntatis in superioribus atque interioribus habitet, eaque ipsa quæ commodatur, sive foris corporibus, sive intus imaginibus eorum, nisi quidquid in eis capit ad meliorem veriorumque vitam referat, atque in eo fine cuius intuitu hæc agenda iudicat, acquiescat, quid aliud facimus, nisi quod nos Apostolus facere prohibet, dicens, *Nocte conformari huic sæculo (Rom. xii, 2)*? Quapropter non est ista trinitas imago Dei : ex ultima quippe, id est corporea creatura, qua superior est anima, in ipsa anima sit per sensum corporis. Nec tamen est omnino dissimilis : quid enim non pro suo genere ac pro suo modulo habet similitudinem Dei, quandoquidem Deus fecit omnia bona valde (*Eccli. xxxix, 21*), non ob aliud nisi quia ipse summe bonus est? In quantum ergo bonum est quidquid est, in tantum scilicet, quamvis longe distantem, habet tamen nonnullam similitudinem summi boni; et si naturalem, utique rectam et ordinatam; si autem vitiosam, utique turpem atque perversam. Nam et animæ in ipsis peccatis suis non nisi quamdam similitudinem Dei, superba et præpostera, et, ut ita dicam, servilli libertate sectantur. Ita nec primis parentibus nostris persuaderi peccatum posset, nisi diceretur, *Eritis sicut dii (Gen. iii, 5)*. Non sane omne quod in creaturis aliquo modo simile est Deo, etiam ejus imago dicenda est : sed illa sola qua superior ipse solus est. Ea quippe de illo prorsus exprimitur, inter quam et ipsum nulla interjecta natura est.

9. Visionis igitur illius, id est formæ quæ sit in sensu cernentis, quasi parens est forma corporis ex qua sit. Sed parens illa non vera; unde nec ista vera proles est : neque enim omnino inde gignitur, quoniam aliquid aliud adhibetur corpori, ut ex illo formetur, id est sensus videntis. Quocirca id amare, alienari est (a). Itaque voluntas quæ utrumque conjungit quasi parentem et quasi prolem, magis spiritualis est quam utrumlibet illorum. Nam corpus illud quod cernitur, omnino spirituale non est. Visio vero quæ sit in sensu habet admixtum aliquid spirituale, quia sine anima fieri non potest. Sed non totum ita est : quoniam ille qui formatur, corporis sensus est. Voluntas ergo quæ utrumque conjungit, magis, ut dixi, spiritualis agnoscitur, et ideo tanquam personam Spiritus insinuare incipit in illa trinitate. Sed magis pertinet ad sensum formatum, quam ad illud corpus unde formatur. Sensus enim animantis et voluntas animæ est; non lapidis aut alicujus corporis quod videtur. Non ergo ab illo quasi parente procedit; sed nec ab ista quasi prole, hoc est, visione ac forma quæ in sensu est. Prius enim quam visio fieret, jam erat voluntas, quæ formandum sensum cernendo corpori admovit : sed nondum erat placitum. Quomodo enim placeret,

quod nondum erat visum? Placitum autem quieto voluntas est. Ideoque nec quasi prolem visionis possumus dicere voluntatem, quia erat ante visionem; nec quasi parentem, quia non ex voluntate, sed ex viso corpore formata et expressa est.

CAPUT VI. — 10. *Requies et finis voluntatis in visione qualis censeri debeat.* Finem fortasse voluntatis et requiem possumus recte dicere visionem, ad hæc duartaxat unum¹. Neque enim propterea nihil aliud volet, quia videt aliquid quod volebat. Non itaque omnino ipsa voluntas hominis, cujus finis non est nisi beatitudo, sed ad hoc unum interim² voluntas videndi finem non habet nisi visionem, sive id referat ad aliud, sive non referat. Si enim non refert ad aliud visionem, sed tantum voluit ut videret; non est disputandum quomodo ostendatur finem voluntatis esse visionem : manifestum est enim. Si autem refert ad aliud, vult utique aliud, nec jam videndi voluntas erit : aut si videndi, non hoc videndi. Tanquam si velit quisque videre cicatricem, ut inde doceat vulnus fuisse; aut si velit videre fenestram, ut per fenestram videat transeuntes : omnes istæ atque aliæ tales voluntates suos proprios fines habent, qui referuntur ad finem illius voluntatis qua volumus beate vivere, et ad eam pervenire vitam quæ non referatur ad aliud, sed amanti per se ipsam sufficiat. Voluntas ergo videndi, finem habet visionem : et voluntas hanc rem videndi, finem habet hujus rei visionem. Voluntas itaque videndi cicatricem, finem suum expetit, hoc est visionem cicatricis, et ad eam ultra non pertinet : voluntas enim probandi vulnus fuisse, alia voluntas est, quamvis ex illa religetur, cujus item finis est probatio vulneris. Et voluntas videndi fenestram, finem habet fenestræ visionem : altera est enim quæ ex ista nectitur voluntas, per fenestram videndi transeuntes, cujus item finis est visio transeuntium. Rectæ autem sunt voluntates et omnes sibimet religatæ³, si bona est illa quo cunctæ referuntur : si autem prava est, pravae sunt omnes. Et ideo rectarum voluntatum connexio iter est quoddam ascendentium ad beatitudinem, quod certis velut passibus agitur : pravarum autem atque distortarum voluntatum implicatio, vinculum est quo alligabitur qui hoc agit, ut projiciatur in tenebras exteriores (*Math. xxii, 13*). Beati ergo qui factis et moribus cantant canticum graduum : et vales qui trahunt peccata; sicut restem longam (*Isai. v, 18*). Sic est autem requies voluntatis quem dicimus finem, si adhuc refertur ad aliud, quemadmodum possumus dicere requiem pedis esse in ambulando, cum ponitur unde alius innitatur quo passibus pergitur⁴. Si autem aliquid ita placet, ut in eo cum aliqua delectatione voluntas acquiescat; nondum est tamen illud quo tenditur, sed et hoc refertur ad aliud, ut deputetur non tanquam patria civis; sed tanquam refectio, vel etiam mansio viatoris.

¹ It'c editi addunt, scilicet videndum corpus.

² Adhuc editi, scilicet subjectum; quod a Mss. abest.

³ Sic Mss. At editi: Recte autem sunt voluntates omnes sibimet religatæ.

⁴ I. e. Mss., cum passibus pergitur.

(a) H. *Retract.*, cap. 13.

CAPUT VII. — 11. *Trinitas alia in memoria cogitantis de visione.* Jam vero in alia trinitate, interiore quidem, quam est ista in sensibilibus et sensibus, sed tamen quæ inde concepta est, cum jam non ex corpore sensus corporis, sed ex memoria formatur acies animi, cum in ipsa memoria species inhæserit corporis quod forinsecus sensimus, illam speciem quæ in memoria est, quasi parentem dicimus ejus quæ sit in phantasia cogitantis. Erat enim in memoria et priusquam cogitaretur a nobis, sicut erat corpus in loco et priusquam sentiretur, ut visio fieret. Sed cum cogitatur, ex illa quam memoria tenet, exprimitur in acie cogitantis, et reminiscendo formatur ea species, quæ quasi proles est ejus quam memoria tenet. Sed neque illa vera parens, neque ista vera proles est. Acies quippe animi quæ formatur ex memoria cum recordando aliquid cogitamus, non ex ea specie procedit quam meminimus visam; quandoquidem eorum¹ meminisse non possemus, nisi vidissemus: acies autem animi quæ reminiscendo formatur, erat etiam priusquam corpus quod meminimus videremus; quanto magis priusquam id memoriæ manderemus? Quanquam itaque forma quæ sit in acie recordantis, ex ea fiat quæ inest memoriæ; ipsa tamen acies non inde existit, sed erat ante istam². Consequens est autem, ut si non est illa vera parens, nec ista vera sit proles. Sed et illa quasi parens, et ista quasi proles aliquid insinuant, unde interiora atque veriora exercitatus certiusque videantur.

12. Difficilius jam plane discernitur, utrum voluntas quæ memoriæ copulat visionem, non sit alicujus eorum sive parens sive proles: et hanc discretionis difficultatem facit ejusdem naturæ atque substantiæ perillitas et æqualitas. Neque enim, sicut foris facile discernebatur formatus sensus a sensibili corpore, et voluntas ab utroque, propter naturæ diversitatem quæ inest ab invicem omnibus tribus, de qua satis supra disseruimus, ita et hic potest. Quamvis enim hæc trinitas, de qua nunc quæritur, forinsecus invecata est animo; intus tamen agitur, et non est quidquam ejus præter ipsius animi naturam. Quo igitur pacto demonstrari potest, voluntatem nec quasi parentem, nec quasi prolem esse, sive corporeæ similitudinis quæ memoria continetur, sive ejus quæ inde cum recordamur exprimitur, quando utrumque in cogitando ita copulat, ut tanquam unum singulariter appareat, et discerni nisi ratione non possit? Atque illud primum videndum est, non esse posse voluntatem reminiscendi, nisi vel totum, vel aliquid rei ejus quam reminisci volumus, in penetrabilibus memoriæ teneamus. Quod enim omni modo et omni ex parte oblitus fuerimus, nec reminiscendi voluntas exoritur: quoniam quidquid recordari volumus, recordati jam sumus in memoria nostra esse vel fuisse. Verbi gratia, si recordari voto quid heri comaverim, aut recordatus jam sum comasse me, aut si et hoc nondum, certe circa ipsam

tempus aliquid recordatus sum, si nihil aliud, ipsum saltem hesternum diem, et ejus eam partem qua cenari solet, et quid sit cenare. Nam si nihil tale recordatus essem, quid heri comaverim, recordari velle non possem. Unde intelligi potest, voluntatem reminiscendi ab iis quidem rebus quæ memoria continentur procedere, adjunctis simul eis quæ inde per recordationem cernendo exprimuntur, id est, ex copulatione rei cujusdam quam recordati sumus, et visionis quæ inde facta est in acie cogitantis cum recordati sumus. Sed ipsa quæ utrumque copulat voluntas, requirit et aliud quod quasi vicinum est atque contiguum recordanti. Tot igitur hujus generis trinitates, quot recordationes, quia nulla est earum ubi non hæc tria sint; illud quod in memoria reconditum est etiam antequam cogitetur, et illud quod sit in cogitatione cum cernitur, et voluntas utrumque conjungens, et ex utroque ac tertia se ipsa unum aliquid complens. An potius ita cognoscitur una quædam in hoc genere trinitas, ut unum aliquid generaliter dicamus quidquid corporalium specierum in memoria latet, et rursus unum aliquid generalem visionem animi talia recordantis atque cogitantis, quorum duorum copulationi tertia conjungitur copulatrix voluntas, ut sit hoc totum unum quiddam ex quibusdam tribus?

CAPUT VIII. — *Varia cogitandi ratio.* Sed quoniam non potest acies animi simul omnia quæ memoria tenet, uno aspectu contueri, alternant¹ vicis-im credendo ac succedendo trinitates cogitationum, atque ita sit ista innumerabiliter numerosissima trinitas: nec tamen infinita, si numerus in memoria reconditarum rerum non excedatur. Ex quo enim coepit unusquisque sentire corpora quotibet corporis sensu, etiam si posset adjungere quorum oblitus est, certus ac determinatus profecto numerus foret, quamvis innumerabilis. Dicimus enim innumerabilia, non solum infinita, sed etiam quæ ita finita sunt, ut facultatem numerantis excedant.

13. Sed hinc adverti aliquanto manifestius potest, aliud esse quod reconditum memoria tenet, et aliud quod inde in cogitatione recordantis exprimitur, quamvis cum sit utriusque copulatio, unum idemque videatur: quia meminisse non possumus corporum species, nisi tot quot sensimus, et quantas sensimus, et sicut sensimus: ex corporis enim sensu cas in memoriam² combibit animus: visiones tamen illic cogitantium³ ex iis quidem rebus quæ sunt in memoria, sed tamen innumerabiliter atque omnino infinite multiplicantur atque variantur. Unum quippe solem meminisse, quia sicuti est, unum vidi: si voluero autem, duos cogito, vel tres, vel quotquot volo; sed ex eadem memoria qua unum memini formatur acies multos cogitantis. Et tantum meminisse, quantum vidi. Si enim majorem vel minorem meminisse, quam vidi, jam non memini quod vidi, et ideo nec meminisse. Quia vero

¹ Lov., *ejus*. At editi alii et Mss., *eorum*, id est, et corporis visi et speciei memoriæ commendatæ.

² Aliquot Mss., *ante ista*.

¹ Er. Inq. Ven. Lov., *alternat*. M.

² Nonnulli Mss., *in memoriâ*.

³ Juxta Lov., *cogitationum*. M.

memini, tantum memini quantum vidi, vel majorem tamen pro voluntate cogito, vel minorem: et ita memini, ut vidi; cogito autem sicut volo currentem, et ubi volo stantem, unde volo et quo volo venientem. Quadrum etiam mihi cogitare, in prompta est, cum meminerim rotundum; et cœsilibet coloris, cum solem viridem nunquam viderim, et ideo nec meminerim: atque ut solem, ita cœtera. Hæ autem rerum formæ, quoniam corporales atque sensibiles sunt, errat quidem animus, cum eas opinatur eo modo foris esse, quomodo intus cogitat, vel cum jam interierunt foris, et adhuc in memoria retinentur, vel cum aliter etiam, quod meminimus, non recordandi fide, sed cogitandi varietate formatur.

14. Quanquam sæpissime credamus etiam vera narrantibus, quæ ipsi sensibus perceperunt. Quæ cum in ipso auditu quando narrantur cogitamus, non videtur ad memoriam retorqueri acies, ut fiant visiones cogitantium: neque enim ea nobis recordantibus, sed alio narrante cogitamus: atque illa trinitas non hic videtur expleri, quæ sit cum species in memoria latens et visio recordantis tertia voluntate copulatur. Non enim quod latebat in memoria mea, sed quod audio, cogito, cum aliquid mihi narratur. Non ipsas voces loquentis dico, ne quisquam putet in illam me exisse trinitatem, quæ foris in sensibilibus et in sensibus agitur: sed eas cogito corporum species, quas narrans verbis sonisque significat; quas utique non reminiscens, sed audiens cogito. Sed si diligentius consideremus, nec tunc exceditur memoriæ modus. Neque enim vel intelligere possem narrantem, si ea quæ dicit, et si contexta tunc primum audirem, non tamen generaliter singula meminissem. Qui enim mihi narrat, verbi gratia, aliquem montem silva exutum, et oleis indutum, ei narrat qui meminerim species et montium et silvarum et olearum; quas si oblitus essem, quid diceret omnino nescirem, et ideo narrationem illam cogitare non possem. Ita fit ut omnis qui corporalia cogitat, sive ipse aliquid conflingat, sive audiat, aut legat vel præterita narrantem, vel futura prænuntiantem, ad memoriam suam recurat, et ibi reperiat modum atque mensuram omnium formarum quas cogitans intuetur. Nam neque colorem quem nunquam vidit, neque figuram corporis, nec sonum quem nunquam audivit, nec saporem quem nunquam gustavit, nec odorem quem nunquam olfecit, nec ullam contrectationem corporis quam nunquam sensit, potest quisquam omnino cogitare. At si propterea nemo aliquid corporale cogitat nisi quod sensit, quia nemo meminit corporale aliquid nisi quod sensit, sicut in corporibus sentiendi, sic in memoria est cogitandi modus. Sensus enim accipit speciem ab eo corpore quod sentimus, et a sensu memoria, a memoria vero acies cogitantis.

15. Voluntas porro sicut adjungit sensum corpori, sic memoriam sensui, sic cogitantis aciem memoriæ. Quæ autem conciliat ista atque conjungit, ipsa etiam disjungit ac separat, id est, voluntas. Sed a sentien-

dis corporibus motu corporis separat corporis sensus, ne aliquid sentiamus, aut ut sentire desinamus: veluti cum oculos, ab eo quod videre nolumus, avertimus, vel claudimus: sic aures a sonis, sic nares ab odoribus. Ita etiam vel os claudendo, vel aliquid ex ore respuendo a saporibus aversamur. In tactu quoque vel subtrahimus corpus ne tangamus quod nolumus, vel si jam tangebamus, abjicimus aut repellimus. Ita motu corporis agit voluntas, ne sensus corporis rebus sensibilibus copuletur. Et agit hoc quantum potest: nam cum in hac actione propter conditionem servilis mortalitatis difficultatem patitur, cruciatus est consequens, ut voluntati nihil reliqui fiat, nisi tolerantia. Memoriam vero a sensu voluntas avertit, cum in aliud intenta non ei sinit inhærere præsentia. Quod animadvertere facile est, cum sæpe coram loquentem nobis aliquem aliud cogitando non audisse nobis videmur. Falsum est autem: audivimus enim, sed non meminimus, subinde per aurium sensum labentibus vocibus alienato nutu voluntatis, per quem solent insigi memoriæ. Verius itaque dixerimus, cum tale aliquid accidit, Non meminimus, quam, Non audivimus. Nam et legentibus evenit, et mihi sæpissime, ut perlecta pagina vel epistola, nesciam quid legerim, et repetam. In aliud quippe intento nutu voluntatis, non sic est adhibita memoria sensui corporis, quomodo ipse sensus adhibitus est litteris. Ita et ambulantes intenta in aliud voluntate, nesciunt qua transierint: quod si non vidissent, non ambulassent, aut majore intentione palpando ambulassent, præsertim si per incognita pergerent: sed quia facile ambulaverunt, utique videntur: quia vero non sicut sensus oculorum locis quacumque pergebant, ita ipsi sensui memoria jungebatur, nullo modo id quod viderunt etiam recentissimum meminisse potuerunt. Jam porro ab eo quod in memoria est, animi aciem velle avertere, nihil est aliud quam non inde cogitare.

CAPUT IX. — 16. *Species a specie vicissim gignitur.* In hac igitur distributione cum incipimus a specie corporis, et pervenimus usque ad speciem quæ fit in contuitu cogitantis, quatuor species reperiuntur quasi gradatim natæ altera ex altera: secunda, de prima; tertia, de secunda; quarta, de tertia. A specie quippe corporis quod cernitur, exoritur ea quæ fit in sensu cernentis; et ab hac, ea quæ fit in memoria; et ab hac, ea quæ fit in acie cogitantis. Quapropter voluntas quasi parentem cum prole ter copulat: primo speciem corporis cum ea quam gignit in corporis sensu; et ipsam rursus cum ea quæ fit ex illa in memoria; atque istam quoque tertio cum ea quæ ex illa paritur in cogitantis intuitu. Sed media copula quæ secunda est, cum sit vicinior, non tam similis est primæ quam tertiæ¹. Visiones enim duæ sunt; una, sentientis; altera, cogitantis: ut autem possit esse visio cogitantis, ideo fit in memoria de visione sentientis simile aliquid, quo se ita convertat in cogitando acies animi, sicut se in cernendo convertit

¹ Plures MSS., *tertius*.

ad corpus acies oculorum. Propterea duas in hoc genere trinitates volui commendare: unam, cum visio sentientis formatur ex corpore; aliam, cum visio cogitantis formatur ex memoria. Mediam vero nolui, quia ibi non solet visio dici, cum memoriæ commendatur forma, quæ sit in sensu cernentis. Ubique tamen voluntas non apparet, nisi copulatrix quasi parentis et prolis. Et ideo undecumque procedat, nec parens nec proles dici potest.

CAPUT X. — 17. *Etiam non visis addit imaginatio quæ in aliis vidimus.* At enim si non meminimus nisi quod sensimus, neque cogitamus nisi quod meminimus; cur plerumque falsa cogitamus, cum ea quæ sensimus non utique falso meminimus: nisi quia voluntas illa quam conjunctricem ac separatricem hujuscemodi rerum quantum potui demonstrare curavi, formandam cogitantis aciem per abscondita memoriæ ducit ut libitum est, et ad cogitanda ea quæ non meminimus, ex eis quæ meminimus, aliud hinc, aliud inde, ut sumat impellit; quæ in unam visionem coeuntia faciunt aliquid quod ideo falsum dicatur, quia vel non est foris in rerum corporearum natura, vel non de memoria videtur expressum, cum tale nihil nos sensisse meminimus? Quis enim vidit cyenum nigrum? et propterea nemo meminit: cogitare tamen quis non potest? Facile est enim illum figuram, quam videndo cognovimus, nigro colore perfundere, quem nihilominus in aliis corporibus vidimus: et quia utrumque sensimus, utrumque meminimus. Nec avem quadrupedem memini, quia non vidi: sed phantasiam talem facillime intueor, dum alicui formæ volatili qualem vidi, adjungo alios duos pedes quales itidem vidi (*Retract. lib. 2, cap. 15, n. 2*). Quapropter, dum conjuncta cogitamus, quæ singillatim sensa meminimus, videmur non id quod meminimus cogitare; cum id agamus moderante memoria, unde sumimus omnia quæ multipliciter ac varie pro nostra voluntate componimus. Nam neque ipsas magnitudines corporum, quas nunquam vidimus, sine ope memoriæ cogitamus. Quantum enim spatii solet occupare per magnitudinem mundi noster obtutus, in tantum extendimus quaslibet corporum moles, cum eas maximas cogitamus. Et ratio quidem pergat in ampliora, sed phantasia non sequitur. Quippe cum

infinitatem quoque numeri ratio renuntiet, quam nulla visio corporalia cogitantis apprehendit. Eadem ratio docet minutissima etiam corpuscula infinite dividi; cum tamen ad eas tenuitates vel minutias perventum fuerit, quas visas meminimus, exiliiores minutioresque phantasias jam non possumus intueri, quamvis ratio non desinat persequi ac dividere. Ita nulla corporalia, nisi aut ea quæ meminimus, aut ex iis quæ meminimus, cogitamus.

CAPUT XI. — 8. *Numerus, pondus, mensura.* Sed quia numerose cogitari possunt quæ singillatim sunt impressa memoriæ, videtur ad memoriam mensura, ad visionem vero numerus pertinere. Quia licet innumerabilis sit multiplicitas talium visionum, singulis tamen in memoria præscriptus est intransgressibilis modus. Mensura igitur in memoria, in visionibus numerus apparet: sicut in ipsis corporibus visibilibus mensura quædam est, cui numero-issime coaptatur sensus videntium¹, et ex uno visibili multorum cernentium formatur aspectus: ita ut etiam unus propter duorum oculorum numerum plerumque unam rem geminata specie videat, sicut supra docuimus. In his ergo rebus unde visiones exprinuntur, quædam mensura est: in ipsis autem visionibus, numerus. Voluntas vero quæ ista conjungit et ordinat, et quadam unitate copulat, nec sentiendi aut cogitandi appetitum nisi in his rebus unde visiones formantur, acquiescens collocat, ponderi similis est. Quapropter hæc tria, mensuram, numerum, pondus, etiam in cæteris omnibus rebus animadvertenda prælibaverim. Nunc interim voluntatem copulatricem rei visibilis atque visionis quasi parentis et prolis, sive in sentiendo, sive in cogitando, nec parentem nec prolem dici posse, quomodo valui et quibus valui demonstravi. Unde tempus admonet, hanc eandem trinitatem in interiore homine requirere, atque ab isto de quo tamdiu locutus sum animali atque carnali, qui exterior dicitur, introrsum tendere. Ubi speramus invenire nos posse secundum trinitatem imaginem Dei, conatus nostros illo ipso adjuvante, quem omnia, sicut res ipsæ indicant, ita etiam sancta Scriptura in mensura et numero et pondere disposuisse testatur (*Sap. xi, 21*).

¹ Plerique Mss., *sensus videndi*.

LIBER DUODECIMUS.

In quo præmissa distinctione sapientiæ a scientia, in ea quæ proprie scientia nuncupatur, quæve inferior est, prius quædam sui generis trinitas ostenditur: quæ licet ad interiorem hominem jam pertineat, nondum tamen imago Dei vel appellanda vel putanda.

CAPUT PRIMUM.—1. *Homo exterior et interior qualis.* Age nunc, videamus ubi sit quasi quoddam hominis exterioris interiorisque confinium. Quidquid enim habemus in animo commune cum pecore, recte adhuc dicitur ad exteriorem hominem pertinere. Non enim solum corpus homo exterior deputabitur, sed adjuncta quadam vita sua, qua compages corporis et omnes sensus vigent, quibus instructus est ad exteriora sentienda: quorum sensorum imagines infixæ in memo-

ria, cum recordando revisuntur, res adhuc agitur ad exteriorem hominem pertinens. Atque in his omnibus non distamus a pecore, nisi quod figuram corporis non proni, sed erecti sumus. Qua in re admonemur ab eo qui nos fecit, ne meliore nostri parte, id est animo, similes pecoribus simus, a quibus corporis erectione distamus. Non ut in ea quæ sublimia sunt in corporibus animum projiciamus; nam vel in talibus quietem voluntatis appetere, prosternere est animum. Sed

sicut corpus ad ea quæ sunt excelsa corporum, id est, ad cœlestia naturaliter erectum est; sic animus, qui substantia spiritualis est, ad ea quæ sunt in spiritualibus excelsa erigendus est, non elatione superbiæ, sed pietate justitiæ.

CAPUT II. — 2. *Æternas rationes in corporalibus homo solus animantium percipit.* Possunt autem et pecora et sentire per corporis sensus extrinsecus corporalia, et ea memorize fixa reminisci, atque in eis appetere conducibilia, fugere incommoda: verum ea notare, ac non solum naturaliter rapti, sed etiam de industria memoriæ commendata retinere, et in oblivionem jamjamque labentia recordando atque cogitando rursus imprimere; ut quemadmodum ex eo quod gerit memoria cogitatio formatur, sic et hoc ipsum quod in memoria est cogitatione firmetur: stabilitas etiam visiones, hinc atque inde recordata quælibet sumendo et quasi assuendo, componere, inspicere, quemadmodum in hoc rerum genere quæ verisimilia sunt discernantur a veris, non spiritualibus, sed ipsis corporalibus: hæc atque hujusmodi quamvis in sensibilibus, atque in eis quæ inde animus per sensum corporis traxit agantur atque versentur, non sunt tamen rationis expertia, nec hominibus pecoribusque communia. Sed sublimioris rationis est judicare de istis corporalibus secundum rationes incorporales et sempiternas: quæ nisi supra mentem humanam essent, incommutabiles profecto non essent; atque his nisi subjungeretur aliquid nostrum, non secundum eas possemus judicare de corporalibus. Judicium autem de corporalibus ex ratione dimensionum atque figurarum, quam incommutabiliter manere mens novit.

CAPUT III. — 3. *Ratio superior quæ ad contemplationem, et interior quæ ad actionem pertinet, in mente una.* Illud vero nostrum quod in actione corporalium atque temporalium tractandorum ita versatur, ut non sit nobis commune cum pecore, rationale quidem est, sed ex illa rationali nostræ mentis substantia, qua subhæremus intelligibili atque incommutabili veritati, tanquam ductum et inferioribus tractandis gubernandisque deputatum est. Sicut enim in omnibus pecoribus non inventum est viro adjutorium simile illi, nisi detractum de illo in conjugium formaretur; ita menti nostræ quæ supernam et internam consulimus veritatem, nullum est ad usum rerum corporatum, quantum naturæ hominis satis est, simile adjutorium ex animæ partibus quas communes cum pecoribus habemus. Et ideo quiddam rationale nostrum, non ad unitatis divortium separatum, sed in auxilium societatis quasi derivatum, in sui operis disperitur officium¹. Et sicut una caro est duorum in masculo et femina, sic intellectum nostrum et actionem, vel consilium et executionem, vel rationem et appetitum rationalem, vel si quo alio modo significantius dici possunt, una mentis natura complectitur: ut quemadmodum de illis dictum est, *Erunt duo*

in carne una (Gen. ii, 24); sic de his dici possit, Duo in mente una.

CAPUT IV. — 4. *Trinitas et imago Dei in ea sola parte mentis quæ pertinet ad contemplationem æternorum.* Cum igitur disserimus de natura mentis humanæ, de una quadam re disserimus, nec eam in hæc duo quæ commemoravi, nisi per officia geminamus. Itaque cum in ea quærimus trinitatem, in tota quærimus, non separantes actionem rationalem in temporalibus a contemplatione æternorum, ut tertium aliquid jam quæramus quo trinitas impleatur. Sed in tota natura mentis ita trinitatem reperiri opus est, ut si desit actio temporalium, cui operi necessarium sit adjutorium, propter quod ad hæc inferiora administranda derivetur aliquid mentis, in una nusquam dispersita mente trinitas invenitur: et facta jam ista distributione, in eo solo quod ad contemplationem pertinet æternorum, non solum trinitas, sed etiam imago Dei; in hoc autem quod derivatum est in actione temporalium, etiamsi trinitas possit, non tamen imago Dei possit inveniri.

CAPUT V. — 5. *Opinio fingens imaginem Trinitatis in conjugio masculi et femine ac eorum prole.* Præinde non mihi videntur probabiliter afferre sententiam, qui sic arbitrantur trinitatem Imaginis Dei in tribus personis, quod attinet ad humanam naturam, posse reperiri, ut in conjugio masculi et femine atque in eorum prole compleatur: quod quasi vir ipse Patris personam intimet; Filii vero, quod de illo ita processit ut nasceretur; atque ita tertiam² personam velut Spiritus dicunt esse mulierem, quæ ita de viro processit, ut non ipsa esset filius aut filia (Gen. ii, 22), quamvis ea concipiente proles nasceretur. Dixit enim Dominus de Spiritu Sancto, quod a Patre procedat (Joan. xv, 26), et tamen Filius non est. In hujus igitur opinionis errore, hoc solum probabiliter assertur, quod in origine factæ femine, secundum sanctæ Scripturæ fidem satis ostenditur, non omne quod de aliqua persona ita existit, ut personam alteram faciat, filium posse dici; quandoquidem de viri persona existit persona mulieris, nec tamen vero filia dicta est. Cætera sane ita sunt absurda, imo juro ita falsa, ut facillime redarguantur. Omitto enim quale sit, Spiritum sanctum matrem Filii Dei putare et conjugem Patris: fortassis quippe respondeatur hæc in carnalibus habere offensionem, dum corporei conceptus partusque cogitantur. Quanquam et hæc ipsa castissime cogitent, quibus mundis omnia munda sunt: immanis autem et infidelibus, quorum polluta sunt et mens et conscientia, ita nihil est mandum (Tit. i, 15), ut quosdam eorum etiam de virgine secundum carnem natus Christus offendat. Sed tamen in spiritualibus illis summis, ubi non est aliquid violabile aut corruptibile, nec natum ex tempore, nec ex informi formatum, si qua dicuntur talia, ad quorum similitudinem etiam ista inferioris creaturæ genera, quamvis longe remotissime facta sunt, non debent cujusquam so-

¹ Editi, in his. Abest, in, a plerisque manuscriptis.

² Omnes prope Mss. officio. Quidam, officia.

² Editi, ad tertiam. At Mss. carent particula, ad.

bram perturbare prudentiam, ne eam vanam deviat horrorem, in perniciosam incurrat errorem. Ascendat in corporalibus ita spiritualium reperire vestigia, ut cum inde sursum versus duce ratione ascendere coeperit, ut ad ipsam incommutabilem veritatem per quam sunt facta ista perveniat, non secum ad summa pertrahat quod contemnit in infimis. Nec enim erubuit quidam, uxorem sibi eligere sapientiam, quia nomen uxoris in prole gignenda corruptibilem concubitus ingerit cogitanti : aut vero ipsa sapientia sexu femina est¹, quia feminini generis vocabulo et in graeca et in latina lingua enantiatur.

CAPUT VI. — 6. *Cur illa opinio respondeat.* Non ergo propterea respiciunt istam sententiam, quia timemus sanctam et inviolabilem atque incommutabilem charitatem, tanquam conjugem Dei Patris, de illo existentem, sed non sicut prolem ad gignendum Verbum per quod facta sunt omnia cogitare : sed quia eam falsam divina Scriptura evidenter ostendit. Dixit enim Deus, *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* : paulo post autem dictum est, *Et fecit Deus hominem ad imaginem Dei* (Gen. 1, 26, 27). *Nostram* certe, quia pluralis est numerus, non recte diceretur, si homo ad unius personae imaginem ferret, sive Patris, sive Filii, sive Spiritus sancti : sed quia sebat ad imaginem Trinitatis, propterea dictum est, *ad imaginem nostram*. Rursum autem ne in Trinitate credendos arbitraremur tres deos, cum sit eadem Trinitas unus Deus, *Et fecit, inquit, Deus hominem ad imaginem Dei* : pro eo ac si diceret, *Ad imaginem suam*.

7. Sunt enim tales usitatae in litteris illis locutiones, quas nonnulli otiosi catholicam fidem asserunt, non tamen diligenter advertunt, ut patent ita dictum, *Fecit Deus ad imaginem Dei* : quasi diceretur, *Fecit Pater ad imaginem Filii* : sic volentes asserere in Scripturis sanctis Deum dictum etiam Filium, quasi deus alia voluntate et manifestissima documenta, ubi non solum Deus, sed etiam verus Deus dictus est Filius. In hoc enim testimonio deum aliud solvere intendunt, sic se implicant, ut expedire non possint. Si enim Pater fecit ad imaginem Filii, ut ut non sit homo imago Patris, sed Filii, dissimilis est Patri Filium. Si autem pia fides docet, sicut docet, Filium esse ad aequalitatem essentiae similem Patri, quod ad similitudinem Filii factum est, necesse est etiam ad similitudinem Patris factum sit. Deinde, si hominem Pater non ad suam, sed ad Filii fecit imaginem, cur non ait, *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem tuam*, sed ait, *nostram* ; nisi quia Trinitatis imago sebat in homine, ut hoc modo esset homo imago unius veri Dei, quia ipsa Trinitas unus verus Deus est ? Locutiones autem sunt innumerabiles tales in Scripturis, sed has protulisse suffecerit. Est in Psalmis ita dictum, *Domini est salus, et super populum tuum benedictio tua* (Psal. III, 9) : quasi alteri dictum sit, non ei de quo dixerat, *Domini*

est salus. Et iterum, *A te, inquit, eruat a temptatione, et in Deo meo sperans transgrediar murum* (Psal. LVII, 50) : quasi alteri dixerit, *A te eruat a temptatione*. Et iterum, *Populi amb te cadent in corde inimicorum regis* (Psal. XLIV, 6) : ac si diceret, *In corde inimicorum tuorum*. Ei quippe regi dixerat, id est, Domino nostro Jesu Christo, *Populi sub te cadent* ; quem regem intelligi voluit, cum diceret, *in corde inimicorum regis*. Rarius ista in Novi Testamenti litteris inveniuntur. Sed tamen ad Romanos Apostolus, *De Filio suo, inquit, qui factus est ei ex semine David secundum carnem, qui praedestinatus est Filius Dei in virtute secundum Spiritum sanctificationis ex resurrectione mortuorum Jesu Christi Domini nostri* (Rom. 1, 3, 4) : tanquam de alio supra diceret. Quid est enim Filius Dei praedestinatus ex resurrectione mortuorum Jesu Christi, nisi ejusdem Jesu Christi qui praedestinatus est Filius Dei in virtute ? Ergo quomodo hic cum audivimus, *Filius Dei in virtute Jesu Christi*, aut, *Filius Dei secundum Spiritum sanctificationis Jesu Christi*, aut, *Filius Dei ex resurrectione mortuorum Jesu Christi* ; cum dici potuisset usitate, *In virtute sua*, aut, *Secundum Spiritum sanctificationis suae*, aut, *Ex resurrectione mortuorum ejus*, vel mortuorum suorum ; non cogimur intelligere aliam personam, sed unam eandemque, scilicet Filii Dei Domini nostri Jesu Christi. Ita cum audimus, *Fecit Deus hominem ad imaginem Dei* : quamvis posset usitatus dici, *Ad imaginem suam* ; non tamen cogimur aliam personam intelligere in Trinitate, sed ipsam unam eandemque Trinitatem, qui est unus Deus, et ad cujus imaginem factus est homo.

8. Quae cum ita sint, si eandem Trinitatis imaginem, non in uno, sed in tribus hominibus acceperimus, patre et matre et filio, non erat ergo ad imaginem Dei factus homo, antequam uxor ei feret, et antequam filium propagarent ; quia nondum erat trinitas. An dicit aliquis : Jam trinitas erat, quia etsi nondum forma propria, jam tamen originalis natura et mulier erat in latere viri et filius in lumbis patris ? Cur ergo, cum Scriptura dixisset, *Fecit Deus hominem ad imaginem Dei* ; contexit dicens, *Fecit Deus eum ; masculinum et feminam fecit eos, et benedixit eos* (Gen. 1, 27, 28) ? Vel si ita distinguendum est, *Et fecit Deus hominem* ; ut deinde inferatur, *ad imaginem Dei fecit illum* ; et tertia subjunctio sit, *masculinum et feminam fecit eos*. Quidam enim timuerunt dicere, *Fecit eum masculinum et feminam*, ne quasi monstruosum aliquid intelligeretur, sicuti sunt quos hermaphroditos vocant : cum etiam sic non mendaciter possit intelligi utrumque in numero singulari, propter id quod dictum est, *Duo in carne una*. Cur ergo, ut dicere coeperam, in natura hominis ad imaginem Dei facta, praeter masculinum et feminam non commemorat Scriptura ? Ad implendam quippe imaginem Trinitatis debuit addere et filium, quamvis adhuc in lumbis patris constitutum, sicut

¹ Editi, *femina est*.

² Itic editi addunt, *hominem*.

¹ Plures Mss. omittunt, *sperans*.

² Editi, *in corda*. At Mss., *in corde* : et sic Augustinus, enarr. in eundem psalmum 44.

mulier erat in latere. An forte jam facta erat et mulier; et Scriptura brevi complexione constrinxerat, quod postea quemadmodum sit factum, diligentius explicaret; et propterea filius commemorari non potuit, quia nondum erat natus? quasi et hoc non poterat ea brevitatem complecti Spiritus sanctus, suo loco postea natum filium narraturus, sicut mulierem de viri latere assumptam suo postmodum loco narravit (*Gen. II, 24, 22*), et tamen hic eam nominare non prætermisit.

CAPUT VII. — 9. *Homo imago Dei, quomodo. Annon et mulier imago Dei. Dictum Apostoli, quod vir imago Dei sit, mulier autem gloria viri, quomodo figurate ac mystice intelligendum.* Non itaque ita debemus intelligere hominem factum ad imaginem summæ Trinitatis, hoc est ad imaginem Dei, ut eadem imago in tribus intelligatur hominibus: præsertim cum Apostolus virum dicat esse imaginem Dei, et propterea velamentum ei capitis demat, quod mulieri adhibendum monet, ita loquens: *Vir quidem non debet velare caput, cum sit imago et gloria Dei. Mulier autem gloria viri est.* Quid ergo dicemus ad hæc? Si pro sua persona mulier adimplet imaginem Trinitatis, cur ea detracta de latere viri adhuc ille imago dicitur? Aut si et una persona hominis ex tribus potest dici imago Dei, sicut in ipsa summa Trinitate, et unamque persona Deus est, cur et mulier non est imago Dei? Nam et propterea caput velare præcipitur, quod ille quia imago Dei est prohibetur (*I Cor. XI, 7, 5*).

10. Sed videndum est quomodo non sit contrarium quod dicit Apostolus, non mulierem, sed virum esse imaginem Dei, huic quod scriptum est in Genesi, *Fecit Deus hominem, ad imaginem Dei fecit eum; masculum et feminam fecit eos, et benedixit eos.* Ad imaginem Dei quippe naturam ipsam humanam factam dicit, quæ sexu utroque completur, nec ab intelligenda imagine Dei separat feminam. Dicto enim quod fecit Deus hominem ad imaginem Dei, *Fecit eum*, inquit, *masculum et feminam*: vel certe alia distinctione, *masculum et feminam fecit eos*. Quomodo ergo per Apostolum audivimus virum esse imaginem Dei, unde caput velare prohibetur, mulierem autem non, et ideo ipsa hoc facere jubetur? nisi, credo, illud quod jam dixi¹, cum de natura humanæ mentis agerem, mulierem cum viro suo esse imaginem Dei, ut una imago sit tota illa substantia: cum autem ad adiutorium distribuitur, quod ad eam ipsam solam attinet, non est imago Dei; quod autem ad virum solum attinet, imago Dei est, tam plena atque integra, quam in unum conjuncta muliere. Sicut de natura humanæ mentis diximus, quia et si tota contempletur veritatem, imago Dei est; et cum ex ea distribuitur aliquid, et quadam intentione derivatur ad actionem rerum temporalium, nihilominus ex qua parte conspectam consultit veritatem, imago Dei est; ex qua vero intenditur in agenda inferiora, non

¹ Apud Er. Ingd. Ven. Lov., nisi credo illud esse quod iam dixi. H.

est imago Dei. Et quoniam quantumcumque se extenderit in id quod æternum est, tanto magis inde formatur ad imaginem Dei, et propterea non est cohibenda, ut se inde contineat ac temperet; ideo vir non debet velare caput. Quia vero illi rationali actioni quæ in rebus corporalibus temporalibusque versatur, periculosa est nimia in inferiora progressio; debet habere potestatem super caput, quod indicat velamentum quo significatur esse cohibenda. Grata est enim sanctis Angelis sacrata et pia significatio. Nam Deus non ad tempus videt, nec aliquid novi sit in ejus visione atque scientia, cum aliquid temporaliter ac transitorie geritur, sicut inde afficiuntur sensus vel carnales animalium et hominum, vel etiam cœlestes Angelorum.

11. In isto quippe manifesto sexu masculi et femine apostolus Paulus occultioris cujusdam rei figurasse mysterium, vel hinc intelligi potest, quod cum alio loco dicat, veram viduam esse desolatam, sine filiis et nepotibus, et tamen eam sperare debere in Dominum, et persistere in orationibus nocte et die (*ITim. v, 5*), hic indicat mulierem seductam in prævaricatione factam, salvam fieri per filiorum generationem: et addidit, *si permanserint in fide, et dilectione, et sanctificatione cum sobrietate* (*Id. II, 15*). Quasi vero possit obsesse bonæ viduæ, si vel filios non habuerit, vel si quos habuerit, in bonis operibus permanere noluerint. Sed quia ea quæ dicuntur opera bona, tanquam filii sunt vitæ nostræ, secundum quam quaeritur cujus vitæ sit quisque, id est, quomodo agat hæc temporalia, quam vitam Græci non *ζωή*, sed *βίω* vocant; et hæc opera bona maxime in officiis misericordiæ frequentari solent; opera vero misericordiæ nihil prosunt, sive Paganis, sive Judæis qui Christo non credunt, sive quibuscumque hæreticis vel schismaticis ubi fides et dilectio et sobria sanctificatio non invenitur: manifestum est quid Apostolus significare voluerit; ideo figurate ac mystice, quia de velando mulieris capite loquebatur, quod nisi ad aliquod secretum sacramenti referatur, inane remanebit.

12. Sicut enim non solum veracissima ratio, sed etiam ipsius Apostoli declarat auctoritas, non secundum formam corporis homo factus est ad imaginem Dei, sed secundum rationalem mentem. Cogitatio quippe turpiter vana est, quæ opinatur Deum membrorum corporalium lineamentis circumscribi atque finiri. Porro autem nonne idem beatus apostolus dicit, *Renovamini spiritu mentis vestræ, et induite novam hominem, cum qui secundum Deum creatus est* (*Ephes. IV, 23, 24*); et alibi apertius, *Exsuetes vos, inquit, veterem hominem cum actibus ejus, induite novum qui renovatur in agnitionem Dei secundum imaginem ejus qui creavit eum* (*Coloss. III, 9, 10*)? Si ergo spiritu mentis nostræ renovamur, et ipse est novus homo qui renovatur in agnitionem Dei secundum imaginem ejus qui creavit eum; nulli dubium est, non secundum corpus, neque secundum quamlibet animi partem, sed secundum rationalem mentem, ubi potest

esse agnitio Dei, hominem factum ad imaginem ejus qui creavit eum. Secundum hanc autem ¹ renovationem efflicimur etiam filii Dei per baptismum Christi, et induentes novum hominem, Christum utique induimus per fidem. Quis est ergo qui ab hoc consortio feminas alienet, cum sint nobiscum gratiæ cohæredes; et alio loco idem apostolus dicat, *Omnes enim filii Dei estis per fidem in Christo Jesu. Quicumque enim in Christo baptizati estis, Christum induistis. Non est Judæus neque Græcus, non est servus neque liber, non est masculus neque femina: omnes enim vos unum estis in Christo Jesu (Galat. iii, 26-28)*? Numquidnam igitur fideles seminae sexum corporis amiserunt? Sed quia ibi renovantur ad imaginem Dei, ubi sexus nullus est, ibi factus est homo ad imaginem Dei; ubi sexus nullus est, hoc est in spiritu mentis suæ. Cur ergo vir propterea non debet caput velare, quia imago est et gloria Dei; mulier autem debet, quia gloria viri est, quasi mulier non renovetur spiritu mentis suæ, qui renovatur in agnitionem Dei secundum imaginem ejus qui creavit illum? Sed quia sexu corporis distat a viro, rite potuit in ejus corporali velamento figurari pars illa rationis, quæ ad temporalia gubernanda deflectitur; ut non maneat imago Dei, nisi ex qua parte mens hominis æternis rationibus conspiciendis vel consulendis adhærescit ², quam non solum masculos, sed etiam feminas habere manifestum est.

CAPUT VIII. — 15. *Deflexus ab imagine Dei.* Ergo in eorum mentibus communis natura cognoscitur; in eorum vero corporibus ipsius unius mentis distributio figuratur. Ascendentibus itaque introrsus quibusdam gradibus considerationis per animæ partes, unde incipit aliquid occurrere, quod non sit nobis commune cum bestiis, inde incipit ratio, ubi homo interior jam possit agnosci. Qui etiam ipse si per illam rationem cui temporalium rerum administratio delegata est, immoderato progressu nimis in exteriora prolabitur, consentiente sibi capite suo, id est, non eam cohibente atque refrenante illa quæ in specula consilii præsidet quasi virili portione, inveteratur inter inimicos suos (*Psal. vi, 8*) virtutis invidiosos dæmones cum suo principe diabolo: æternorumque illa visio ab ipso etiam capite cum conjuge vetitum manducante subtrahitur, ut lumen oculorum ejus non sit cum illo (*Psal. xxxvii, 14*); ac sic ab illa illustratione veritatis ambo nudati, atque apertis oculis conscientiæ ad videndum quam inhonesti atque indecori remanserint, tanquam folia dulcium fructuum, sed sine ipsis fructibus, ita sine fructu boni operis bona verba contextunt, ut male viventes quasi bene loquendo contegant turpitudinem suam (*Gen. iii*).

CAPUT IX. — 14. *Sequitur de eodem argumento.* Potestatem quippe suam diligens anima, a communi universo ad privatam partem prolabitur: et apostatica illa superbia, quod *initium peccati* dicitur (*Eccli. x, 15*), cum in universitate creaturæ Deum rectorem secuta, legibus ejus optime gubernari potuisset, plus aliquid

universo appetens, atque id sua lege gubernare molita, quia nihil est amplius universitate, in curam partilem truditur, et sic aliquid amplius concupiscendo minuitur; unde et avaritia dicitur *radix omnium malorum* (*I Tim. vi, 10*): totumque illud ubi aliquid proprium contra leges, quibus universitas administratur, agere nititur, per corpus proprium gerit, quod partiliter possidet; atque ita formis et motibus corporalibus delectata, quia intus ea secum non habet, cum eorum imaginibus, quas memorizæ fixit, involvitur, et phantastica fornicatione turpiter inquinatur, omnia officia sua ad eos fines referens, quibus curiose corporalia ac temporalia per corporis sensus quærit, aut tumido fastu aliis animis corporeis sensibus deditis esse affectat excelsior, aut cænoso gurgite carnalis voluptatis immergitur.

CAPUT X. — 15. *Gradus ad turpissima.* Cum ergo bona voluntate ad interiora et superiora percipienda, quæ non privatim, sed communiter ab omnibus qui talia diligunt, sine ulla angustia vel invidia casto possidentur amplexu, vel sibi vel aliis consulit; et si fallatur in aliquo per ignorantiam temporalium, quia et hoc temporaliter gerit, et modum agendi non teneat quem debebat, humana tentatio est. Et magnum est hanc vitam sic degere, quam velut viam redeuntes carpinus, ut tentatio nos non apprehendat nisi humana (*I Cor. x, 13*). Hoc enim peccatum extra corpus est, nec fornicationi deputatur, et propterea facillime ignoscitur. Cum vero propter adipiscenda ea quæ per corpus sentiuntur, propter experiendi vel excellendi vel contrectandi cupiditatem, ut in his finem boni sui ponat, aliquid agit, quicquid agit, turpiter agit; et fornicatur in corpus proprium peccans (*Id. vi, 18*), et corporearum rerum fallacia simulacra introrsus rapiens et vana meditatione componens, ut ei nec divinum aliquid nisi tale, videatur ¹, privatim avara fetatur erroribus, et privatim prodiga inanitur viribus (a). Nec ad tam turpem et miserabilem fornicationem simul ² ab exordio prosiliret: sed, sicut scriptum est, *Qui modica spernit, paulatim decidet* (*Eccli. xix, 1*).

CAPUT XI — 16. *Imago pecudis in homine.* Quomodo enim coluber non apertis passibus, sed squamarum minutissimis nisibus reptit; sic lubricus deficiendi motus negligentes minutatim occupat, et incipiens a perverso appetitu similitudinis Dei, pervenit ad similitudinem pecorum. Inde est quod nudati stola prima, pelliceas tunicas mortalitate meruerunt (*Gen. iii, 21*). Honor enim hominis verus est imago et similitudo Dei, quæ non custoditur nisi ad ipsum ³ a quo imprimitur. Tanto magis itaque inhæretur Deo, quanto minus diligitur proprium. Cupiditate vero experiendæ potestatis suæ, quodam natu suo ad se ipsum tanquam ad medium proruit. Ita cum vult esse sicut ille sub

¹ Er. et Lov., *ut ei nec divinum aliquid placeat, nisi tale videatur.* Melius Am. et Mss. verbo, *placeat*, ex uncto, *ut ei nec divinum aliquid, nisi tale* (id est, nisi quod ejus generis est de quo dicitur *videatur*).

² Sic Am. et plures Mss. Alii vero cum Er. et Lov., *semel*.

³ Aliquot Mss., *nisi ab ipso.*
(a) Il *Retract.*, cap. 13, n. 3.

¹ Er. et Lov., *igiter.* At Am. et Mss., *autem*; concinnius.

² Sicut Lov., *adhæserit.*

nullo, et ab ipsa sui medietate pœnaliter ad ima pro-
pellitur, id est, ad ea quibus pecora lætantur: atque
ita cum sit honor ejus similitudo Dei, dedecus autem
ejus similitudo pecoris, *homo in honore positus non
intellexit; comparatus est jumentis insipientibus, et si-
milis factus est eis* (Psal. XLVIII, 13). Qua igitur
tam longe transiret a summis ad infima, nisi per me-
dium sui? Cum enim neglecta charitate sapientiæ,
quæ semper eodem modo manet, concupiscitur scien-
tia ex mutabilium temporaliumque experimento, in-
fiat, non ædificat (I Cor. VIII, 4): ita prægravatus
animus quasi pondere suo a beatitudine expellitur,
et per illud suæ medietatis experimentum pœna sua
discit, quid intersit inter bonum desertum malumque
commisum, nec redire potest effusis ac perditis vi-
ribus, nisi gratia Conditoris sui ad pœnitentiam
vocantis et peccata donantis. Quis enim infelicem
animam liberabit a corpore mortis hujus, nisi gra-
tia Dei per Jesum Christum Dominum nostrum (Rom.
VII, 24, 25)? De qua gratia suo loco, quantum
ipse præstiterit, disseremus.

CAPUT XII. — 17. *In interiore homine quod-
dam secretum conjugium. Cogitationum delectationes
illicitæ.* Nunc de illa parte rationis ad quam per-
tinet scientia, id est, cognitio rerum temporalium
atque mutabilium navandis vitæ hujus actioni-
bus necessaria, susceptam considerationem, quan-
tum Dominus adjuvat, peragamus. Sicut enim in illo
manifesto conjugio duorum hominum qui primi facti
sunt, non manducavit serpens de arbore vetita, sed
tantummodo manducandum persuasit: mulier autem
non manducavit sola, sed viro suo dedit, et simul
manducaverunt; quamvis cum serpente sola locuta,
et ab eo sola seducta sit (Gen. III, 1-6): ita et in
hoc quod etiam in homine uno geritur et dignoscitur,
occulto quodam secretoque conjugio carnalis, vel, ut
ita dicam, qui in corporis sensus intenditur, sensua-
lis animæ motus, qui nobis pecoribusque communis
est, seclusus est a ratione sapientiæ. Sensu quippe
corporis corporalia sentiuntur: æterna vero et in-
commutabilia spiritualia ratione sapientiæ intelligun-
tur. Rationi autem scientiæ appetitus vicinus est:
quandoquidem de ipsis corporalibus quæ sensu cor-
poris sentiuntur, ratiocinatur ea quæ scientia dicitur
actionis; si bene, ut eam notitiam referat ad finem
summi boni; si autem male, ut eis fruatur tanquam
bonis talibus in quibus falsa beatitudine conquiescat.
Cum ergo huic intentioni mentis, quæ in rebus tem-
poralibus et corporalibus propter actionis officium ra-
tiocinandi vivacitate versatur, carnalis ille sensus vel
animalis ingerit quamdam illecebram fruendi se, id
est tanquam bono quodam privato et proprio, non
tanquam publico atque communi quod est incommu-
tabile bonum, tunc velut serpens alloquitur feminam.
Huic autem illecebræ consentire, de ligno prohibito
manducare est. Sed iste consensus si sola cogitationis
delectatione contentus est, superioris vero auctori-
tate consilii ita membra retinentur, ut non exhibean-

tur iniquitatis arma peccato (Rom. VI, 13); sic ha-
bendum existimo velut cibum vetitum mulier sola com-
ederit. Si autem in consensione¹ male utendi rebus
quæ per sensum corporis sentiuntur, ita decernitur
quodcumque peccatum, ut si potestas sit, etiam cor-
pore compleatur; intelligenda est illa mulier dedisse
viro suo secum simul edendum illicitum cibum. Neque
enim potest peccatum non solum cogitandum suavi-
ter, verum etiam efficaciter perpetrandum mente de-
cerni, nisi et illa mentis intentio, penes quam summa
potestas est membra in opus movendi, vel ab opere
cohibendi, malæ actioni cedat et serviat.

18. Nec sane, cum sola cogitatione mens oblecta-
tur illicitis, non quidem decernens esse faciendâ, te-
neus tamen et volvens libenter quæ statim ut attinger-
unt animum respui debuerunt, negandum est esse
peccatum, sed longe minus quam si et opere statuatur
implendum. Et ideo de talibus quoque cogitationibus
venia petenda est, pectusque percutiendum, atque
dicendum, *Dimitte nobis debita nostra: faciendumque
quod sequitur, atque in oratione jungendum, sicut
et nos dimittimus debitoribus nostris* (Math. VI, 12).
Neque enim sicut in illis duobus primis hominibus
personam suam quisque portabat, et ideo si sola mu-
lier cibum edisset illicitum, sola utique mortis sup-
plicio plecteretur; ita dici potest in homine uno,
si delectationibus illicitis, a quibus se continuo debet
avertere cogitatio, libenter sola pascatur, nec
facienda decernantur mala, sed tantum suaviter in
recordatione teneantur, quasi mulierem sine viro
posse damari: absit hoc credere. Hæc quippe una
persona est, unus homo est, totusque damnabitur,
nisi hæc quæ sine voluntate operandi, sed tamen cum
voluntate animum talibus oblectandi, solius cogita-
tionis sentiuntur esse peccata per Mediatoris gratiam
remittantur.

19. Hæc hæc disputatio qua in mente uniuscujus-
que hominis quæsitivus quoddam rationale conju-
gium contemplationis et actionis, officiis per quæ-
dam singula distributis, tamen in utroque mentis
unitate servata, salva illius veritatis historia, quam
de duobus primis hominibus, viro scilicet ejusque
muliere, de quibus propagatum est genus humanum,
divina tradit auctoritas, ad hoc tantummodo audienda
est, ut intelligatur Apostolus imaginem Dei viro tan-
tum tribuendo, non etiam feminæ, quamvis in di-
verso sexu duorum hominum, aliquid tamen signifi-
care voluisse quod in uno homine quæreretur.

CAPUT XIII. — 20. *Opinio eorum qui viro mentem,
muliere sensum corporis significari senserunt.* Nec me
fugit, quosdam qui fuerunt ante nos egregii defensores
catholice fidei et divini eloquii tractatores, cum
in homine uno, cujus universam animam bonam
quemdam paradisum esse senserunt, duo ista requirerent,
virum mentem, mulierem vero dixisse corporis
sensum. Et secundum hanc distributionem qua
vir ponitur mens, sensus vero corporis mulier, vi-

¹ Plerique MSS. et editio Am., *quando*.

² Editio Lov., *in consensionem*.

dentur apte omnia convenire, si considerata tractentur: nisi quod in omnibus bestiis et volatilibus scriptum est non esse inventum viro adiutorium simile illi, et tunc est ei mulier facta de latere (*Gen. ii, 20-22*). Propter quod ego non putavi pro muliere sensum corporis esse ponendum, quem videmus nobis et bestiis esse communem; sed aliquid volui quod bestiae non haberent: sensumque corporis magis pro serpente intelligendum existimavi, qui legitur sapientior omnibus pecoribus terrae (*Id. iii, 1*). In eis quippe naturalibus bonis, quae nobis et irrationabilibus animantibus videmus esse communia, vivacitate quadam sensus excellit: non ille de quo scriptum est in Epistola quae est ad Hebraeos, ubi legitur, *perfectiores esse solidum cibum, qui per habitum exercitatos habent sensus ad separandum bonum a malo* (*Hebr. v, 14*); illi quippe sensus naturae rationalis sunt ad intelligentiam pertinentes: sed iste sensus quinquepartitus in corpore, per quem non solum a nobis, verum etiam a bestiis corporalis species motusque sentitur.

21. Sed sive isto, sive illo, sive aliquo alio modo accipiendam sit, quod Apostolus virum dixit imaginem et gloriam Dei, mulierem autem gloriam viri (*I Cor. xi, 7*); apparet tamen cum secundum Deum vivimus, mentem nostram in invisibilia eius intentam, ex ejus aeternitate, veritate, charitate, proficenter debere formari: quiddam vero rationalis intentionis nostrae, hoc est ejusdem mentis, in usum mutabilium corporaliumque rerum, sine quo haec vita non agitur, dirigendum; non ut conformemur huic saeculo (*Rom. xii, 2*), finem constituendo in bonis talibus, et in ea detorquendo beatitudinis appetitum; sed ut quidquid in usu temporalium rationabiliter facimus, aeternorum adipiscendorum contemplatione faciamus, per ista transcentes, illis inhaerentes.

CAPUT XIV. — *Inter sapientiam et scientiam quid distet. Cultus Dei, amor ejus. Quomodo per sapientiam fiat cognitio intellectualis rerum aeternarum.* Habet enim et scientia modum suum bonum, si quod in ea inflat vel inflare assolet, aeternorum charitate vincatur, quae non inflat, sed, ut scimus, aedificat (*I Cor. viii, 1*). Sine scientia quippe nec virtutes ipsae, quibus recte vivitur, possunt haberi, per quas haec vita misera sic gubernetur, ut ad illam quae vere beata est, perveniatur aeternam.

22. Distat tamen ab aeternorum contemplatione actio qua bene utimur temporalibus rebus, et illa sapientiae, haec scientiae deputatur. Quamvis enim et illa quae sapientia est, possit scientia nuncupari, sicut et Apostolus loquitur, ubi dicit, *Nunc scio ex parte, tunc autem cognoscam sicut et cognitus sum* (*Id. xiii, 12*); quam scientiam profecto contemplationis Dei vult intelligi, quod sanctorum erit praemium summum: tamen ubi dicit, *Alii quidem datur per Spiritum sermo sapientiae, alii sermo scientiae secundum eundem Spiritum* (*Id., xii, 8*);

¹ Plures Mss., conformetur.

haec utique deo sine dubitatione distinguit, licet non ibi explicet quid intersit, et unde possit utramque dignosci. Verum Scripturarum sanctarum multiplicem copiam scrutatus, invento scriptum esse in libro Job, eodem sancto viro loquente: *Ecce pietas est sapientia; abstinere autem a malis est scientia* (*Job xxviii, 28*). In hac differentia intelligendum est ad contemplationem sapientiam, ad actionem scientiam pertinere. Pietatem quippe hoc loco posuit Dei cultum, quae graece dicitur *θεωπία*. Nam hoc verbum habet ista sententia in codicibus graecis. Et quid est in aeternis excellentior quam Deus, cuius solius immutabilis est natura? Et quis cultus ejus, nisi amor ejus, quo nunc desideramus eum videre, credimusque et speramus nos esse visuros; et quantum proficimus videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem in manifestatione? Hoc est enim quod ait apostolus Paulus, *facis ad faciem* (*I Cor. xiii, 12*): hoc etiam quod Joannes, *Dilectissimi, nunc filii Dei sumus, et nondum apparuit quid erimus; scimus quia cum apparuerit, similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est* (*I Joan. iii, 2*). De his atque hujusmodi sermo ipse mihi videtur esse sermo sapientiae. Abstinere autem a malis, quam Job scientiam dixit esse, rerum procul debio temporalium est. Quoniam secundum tempus in malis sumus, a quibus abstinere debemus, ut ad illa bona aeterna veniamus. Quamobrem quidquid prudenter, fortiter, temperanter et juste agimus, ad eam pertinet scientiam sive disciplinam, qua in evitandis malis bonisque appetendis actio nostra versatur; et quidquid propter exempla vel cavenda, vel imitanda, et propter quarumque rerum quae nostris accommodata sunt usibus necessaria documenta, historica cognitione colligimus.

23. De his ergo sermo eam sit, eum scientiae sermonem puto, discernendum a sermone sapientiae, ad quam pertinent ea quae nec fuerunt, nec futura sunt, sed sunt, et propter eam aeternitatem in qua sunt, et fuisse et esse et futura esse dicuntur, sine ulla mutabilitate temporum. Non enim sic fuerunt ut esse desinerent, aut sic futura sunt quasi nunc non sint: sed idipsum esse semper habuerunt, semper habitura sunt. Manent autem, non tanquam in spatiis locorum fixa veluti corpora: sed in natura incorporali sic intelligibilia praesto sunt mentis aspectibus, sicut ista in locis visibilia vel contrectabilia corporis sensibus. Non autem solum rerum sensibilibus in locis positurarum sine spatiis localibus manent intelligibiles incorporealesque rationes; verum etiam motionum in temporibus transeuntium sine temporali transitu stant etiam ipsae utique intelligibiles, non sensibiles. Ad quas mentis acie pervenire paucorum est; et cum pervenitur, quantum fieri potest, non in eis manet ipse perversor, sed veluti acie ipsa reverberata repellitur, et sit rei non transitoriae transitoriae cogitatio. Quae tamen cogitatio transiens per disciplinas

¹ Codices quidam, De his atque hujusmodi sermonibus.

² Plures Mss., acies.

quibus eruditur animus, memoriæ commendatur, ut sit quo redire possit, quæ cogitur inde transire: quamvis si ad memoriæ cogitatio non rediret, atque quod commendaverat ibi inveniret, velut rudis ad hoc sicut ducta fuerat duoceretur, idque inveniret ubi primum invenerat, in illa scilicet incorporea veritate, unde rursus quasi descriptum in memoria figeretur. Neque enim sicut manet, verbi gratia, quadrati corporis incorporealis et incommutabilis ratio, sic in ea manet hominis cogitatio; si tamen ad eam sine phantasia spatii localis potuit pervenire. Aut si alicujus artificiosi et musici soni per moras temporis transeuntis numerositas comprehendatur, sine tempore stans in quodam secreto altoque silentio, tamdiu saltem cogitari potest quamdiu potest ille cantus audiri: tamen quod inde rapuerit etsi transiens mentis aspectus, et quasi glutiens in ventrem¹ ita in memoria reposuerit, poterit recordando quodam modo ruminare, et in disciplinam quod sic didicerit trajicere. Quod si fuerit omnimoda oblivione deletum, rursus doctrina duce ad id venietur quod penitus exciderat, et sic invenietur ut erat.

CAPUT XV.—24. *Contra reminiscentiam Platonis et Pythagoræ. Sanius Pythagoras. De differentia sapientiae a scientia, et de quaerenda trinitate in scientia temporalium.* Unde Plato ille philosophus nobilis persuadere conatus est vixisse hic animas hominum, et antequam ista corpora gererent: et hinc esse quod ea quæ discuntur, reminiscuntur potius cognita, quam cognoscuntur nova. Retulit enim, puerum quemdam nescio quæ de geometrica² interrogatum, sic respondisse, tanquam esset illius peritissimus disciplinæ. Gradatim quippe atque artificiose interrogatus, videbat quod videndum erat, dicebatque quod viderat. Sed si recordatio hæc esset rerum antea cognitarum, non utique omnes vel pene omnes, cum illo modo interrogarentur, hoc possent. Non enim omnes in priore vita geometræ fuerunt, cum tam rari sint in genere humano, ut vix possit aliquis inveniri: sed potius credendum est mentis intellectualis ita conditam esse naturam, ut rebus intelligibilibus naturali ordine, disponente Conditor, subiecta sic ista videat in quadam luce sui generis incorporea, quemadmodum oculus carnis videt quæ in hac corporea luce circumadjacent, cujus lucis capax eique congruens est creatus. Non enim et ipse ideo sine magistro alba et nigra discernit, quia ista jam noverat antequam in hac carne crearetur. Denique cur de solis rebus intelligibilibus id fieri potest, ut bene interrogatus quisque respondeat quod ad quamque pertinet disciplinam, etiamsi ejus gnarus est? Cur hoc facere de rebus sensibilibus nullus potest, nisi quas isto vidit in corpore constitutas,

aut eis quæ noverant indicantibus credidit, seu literis cujusque, seu verbis? Non enim acquiescendum est eis qui Sanius Pythagoram ferunt recordatum fuisse talia nonnulla quæ fuerat expertus³, cum hic alio jam fuisset in corpore: et alios nonnullos narrat alii, ejusmodi aliquid in suis mentibus passos: quas falsas fuisse memorias, quales plerumque experimur in somnis, quando nobis videmur reminisci quasi egerimus aut viderimus, quod nec egimus omnino nec vidimus; et eo modo affectas esse illorum mentes etiam vigilantium, instinctu spirituum malignorum atque fallacium, quibus curæ est de revolutionibus animarum falsam opinionem ad decipiendos homines firmare vel serere, ex hoc conjici potest, quia si vere illa recordarentur quæ hic in aliis antea positi corporibus viderant, multis ac pene omnibus id contingeret: quandoquidem ut de vivis mortuos, ita de mortuis vivos, tanquam de vigilantibus dormientes, et de dormientibus vigilantes, sine cessatione fieri suspicantur.

25. Si ergo hæc est sapientiæ et scientiæ recta distinctio, ut ad sapientiam pertineat æternarum rerum cognitio intellectualis; ad scientiam vero, temporalium rerum cognitio rationalis: quid cui præponendum sive postponendum sit, non est difficile judicare. Si autem alia est adhibenda discretio, qua dignoscantur hæc duo, quæ procul dubio distare Apostolus docet, dicens, *Alii datur quidem per Spiritum sermo sapientiæ, alii sermo scientiæ secundum eundem Spiritum*; tamen etiam istorum duorum quæ nos posuimus evidentissima differentia est, quod alia sit intellectualis cognitio æternarum rerum, alia rationalis temporalium, et huic illam præponendam esse ambigit nemo. Relinquentibus itaque nobis ea quæ sunt exterioris hominis, et ab eis quæ communia cum peccatoribus habemus introrsum ascendere cupientibus, antequam ad cognitionem rerum intelligibilium atque summarum quæ sempiternæ sunt veniremus, temporalium rerum cognitio rationalis occurrit. Etiam in hac igitur inveniamus, si possumus, aliquam trinitatem, sicut inveniebamus in sensibus corporis, et in iis quæ per eos in animam vel spiritum nostrum imaginaliter intraverant; ut pro corporalibus rebus quas corporeo foris positas attingimus sensu, intus corporum similitudines haberemus impressas memoriæ, ex quibus cogitatio formaretur, tertia voluntate utrumque jungente: sicut formabatur foris acies oculorum, quam voluntas, ut visio fieret, adhibebat rei visibili, et utrumque jungebat, etiam illic ipsa se admovens tertiam. Sed non est hoc coarctandum in hunc librum, ut in eo qui sequitur, si Deus adjuverit, convenienter possit inquiri, et quod inventum fuerit explicari.

¹ Nas., in ventre.

² sic Mas. Editi vero, de geometria.

³ Editi, non fuerat. Abest, non, a manuscriptis.

LIBER TERTIUS DECIMUS.

prosequitur de scientia, in qua videlicet, etiam ut a sapientia distinguitur, trinitatem quamdam inquirere libro superiore cepit, qua occasione hic fidem christianam commendans, explicat quomodo credentium sit fides una et communis. Tum beatitudinem omnes velle, nec tamen omnium esse fidem qua ad beatitudinem pervenitur. Itaque fidem in Christo esse definitam qui in carne resurrexit a mortuis, nec nisi per illum liberari quemquam a diaboli dominio per remissionem peccatorum: et fuse ostendit diabolum non potentia, sed justitia vinci a Christo debuisse. Tandem hujus verba fidei dum memoriae mandantur, fuisse quamdam in animo trinitatem, quia et in memoria sunt verborum soni, etiam, quando homo inde non cogitat; et inde formatur acies recordationis ejus, quando de his cogitat; et demum voluntas recordantis atque cogitantis utrumque conjungit.

CAPUT PRIMUM. — 1. Sapientia et scientia officia ex Scripturis discernere aggreditur. Ex Joannis exordio alia dicta ad sapientiam, alia ad scientiam pertinere. Quaedam ibi fidei tantum auxilio cognita. Quomodo fidem qua in nobis est videmus. In eadem Joannis narratione, alia sunt corporis sensu, alia tantum animi ratione cognita. In libro superiore hujus operis duodecimo satis egimus discernere rationalis mentis officium in temporalibus rebus, ubi non sola cognitio, verum et actio nostra versatur, ab excellentiore ejusdem mentis officio, quod contemplandis aeternis rebus impenditur, ac sola cognitione finitur. Commodius autem fieri puto, ut de Scripturis sanctis aliquid interseram, quo facilius possit utrumque dignosci.

2. Evangelium suum Joannes evangelista sic exorsus est: In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum: hoc erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil quod factum est: in ipso vita erat, et vita erat lux hominum, et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt. Fuit homo missus a Deo, cui nomen erat Joannes: hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet de lumine, ut omnes crederent per illum. Non erat ille lux, sed ut testimonium perhiberet de lumine. Erat lux vera quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum. In mundo erat, et mundus per ipsum factus est, et mundus eum non cognovit. In propria venit, et sui eum non receperunt. Quotquot autem receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri, iis qui credunt in nomine ejus: qui non ex sanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt. Et verbum caro factum est, et habitavit in nobis. Et vidimus gloriam ejus, gloriam quasi Unigeniti a Patre, plenum gratiae et veritatis (Joan. 1, 1-14). Hoc totum quod ex Evangelio posui, in praecedentibus suis partibus habet quod immutabile ac sempiternum est, cujus contemplatio nos beatos facit: in consequentibus vero permixta cum temporalibus commemorantur aeterna. Ac per hoc aliqua ibi ad scientiam pertinent, aliqua ad sapientiam, sicut in libro duodecimo nostra praecessit distinctio. Nam, In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum: hoc erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil: quod factum est in ipso vita erat, et vita erat lux hominum, et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt; contemplativam vitam requirit, et

intellectuali mente cernendum est. Qua in re quanto magis quisque profecerit, tanto fiet sine dubitatione sapientior. Sed propter id quod ait, *Lux lucet in tenebris, et tenebrae eam non comprehenderunt*; fide utique opus erat, qua crederetur quod non videretur. Tenebras quippe intelligi voluit, aversa ab hujusmodi luce eamque minus idonea contueri corda mortaliu: propter quod adjungit et dicit, *Fuit homo missus a Deo, cui nomen erat Joannes: hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet de lumine, ut omnes crederent per illum*. Hoc jam temporaliter gestum est, et ad scientiam pertinet, quae cognitione historica continetur. Hominem autem Joannem in phantasia cogitamus, quae de humanae naturae notitia impressa est nostrae memoriae. Et hoc eodem modo cogitant, sive qui ista non credunt, sive qui credunt. Utrisque enim notum est quid sit homo, cujus exteriorem partem, id est, corpus per corporis lumina didicerunt: interiorem vero, id est, animam in se ipsis, quia et ipsi homines sunt, et per humanam conversationem cognitam tenent: ut possint cogitare quod dicitur, *Fuit homo cui nomen erat Joannes*: quia et nomina sciunt loquendo et audiendo. Quod autem ibi est, *missus a Deo*; fide tenent qui tenent: et qui fide non tenent, aut dubitatione ambigunt, aut infidelitate derident. Utrique tamen, si non sunt ex numero nimis insipientium, qui dicunt in corde suo, *Non est Deus (Psal. xiii, 1)*, haec audientes verba, utrumque cogitant, et quid sit Deus, et quid sit mitti a Deo; et si non sicut res se habent, at certe sicut valent.

3. Fidem porro ipsam quam videt quisque in corde suo esse, si credit, vel non esse, si non credit; aliter novimus: non sicut corpora quae videmus oculis corporeis, et per ipsorum imagines quas memoria tenemus, etiam absentia cogitamus; nec sicut ea quae non vidimus, et ex his quae vidimus cogitatione utrumque formamus, et memoriae commendamus, quo recurramus cum voluerimus, ut illic ea, vel potius qualescumque imagines eorum quas ibi fiximus, similiter recordatione cernamus; nec sicut hominem vivum, cujus animam etiamsi non videmus, ex nostra conjicimus, et ex motibus corporalibus hominem vivum, sicut videndo didicimus, intuemur etiam cogitando. Non sic videtur fides in corde, in quo est, ab eo cujus est: sed eam tenet certissima scientia, clamatque conscientia. Cum itaque propterea credere jubeamur, quia id quod credere jubemur, vi-

¹ Plures Mss., *videndo*.

dere non possumus; ipsam tamen fidem quando inest in nobis, videmus in nobis: quia et rerum absentium præsens est fides, et rerum quæ foris sunt intus est fides, et rerum quæ non videntur videtur fides, et ipsa tamen temporaliter fit in cordibus hominum; et si ex fidelibus, infideles sunt, perit ab eis. Aliquando autem et rebus falsis accommodatur fides: loquimur enim sic, ut dicamus, Habita est et fides, et decepit. Qualis fides, si tamen et ipsa dicenda est fides, non culpabiliter de cordibus perit, quando eam inventa veritas pellit. Optabiliter autem rerum verarum in eandem re fidem transit. Non enim dicendum est, Perit, quando ea, quæ credebantur, videntur. Numquid enim adhuc fides dicenda est, cum definita sit in Epistola ad Hebræos fides, dictumque sit eam esse convictionem rerum quæ non videntur (*Hebr. xi, 1*)?

4. Deinde quod sequitur, *Hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet de lumine, ut omnes crederent per illum*; actio, ut diximus, temporalis est. Temporaliter enim testimonium perhibetur etiam de re sempiterna, quod est intelligibile lumen. De quo ut testimonium perhiberet venit Joannes, qui non erat lux, sed ut testimonium perhiberet de lumine. Adjungit enim: *Erat lux vera quæ illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum. In mundo erat, et mundus per ipsum factus est, et mundus eum non cognovit. In propria venit, et sui eum non receperunt.* Hæc verba omnia qui latinam linguam sciunt, ex rebus intelligunt quas noverunt. Quarum aliquæ nobis innouerunt per corporis sensus, sicut homo, sicut ipse mundus, cujus tam evidentem magnitudinem cernimus, sicut eorumdem verborum soni; nam et auditus sensus est corporis: aliquæ autem per animi rationem, sicut id quod dictum est, *Et sui eum non receperunt*: intelligitur enim, Non in eum crediderunt, quod quid sit, nullo corporis sensu, sed animi ratione cognovimus. Ipsorum etiam verborum, non sonos¹, sed significationes, partim per corporis sensum, partim per animi rationem didicimus. Nec ea verba nunc primum audivimus: sed quæ jam audieramus; et non solum ipsa, verum etiam quæ significarent, cognita memoria tenebamus, et hic agnovimus. Hoc enim nomen dissyllabum cum dicitur, *mundus*, quoniam sonus est, res utique corporalis per corpus innouit, id est, per aurem: sed etiam quod significat per corpus innouit, id est, per oculos carnis. Mundus quippe in quantum notus est, videntibus notus est. At hoc verbum quatuor syllabarum quod est, *Crediderunt*, sono suo, quoniam corpus est, per aurem carnis illabitur: quod autem significat, nullo corporis sensu, sed animi ratione cognoscitur. Nisi enim quid sit, *Crediderunt*, per animum nossemus, non intelligeremus quid non fecerint illi de quibus dictum est, *Et sui eum non receperunt*. Sonus ergo verbi forinsecus instrepit auribus corporis, et attingit sensum qui vocatur auditus. Species quoque hominis et in nobis ipsis nobis nota est, et forinsecus in

¹ Editi, non solum sonos. Abest, solum, a Mss.

aliis adæq. corporis sensibus; oculis, cum videtur; auribus, cum auditur; tactu, cum tenetur et tangitur; habet etiam in memoria nostra imaginem suam, incorporalem quidem, sed corpori similem. Mundi denique ipsius mirabilis pulchritudo forinsecus præsto est, et aspectibus nostris, et ei sensui qui dicitur tactus, si quid ejus attingimus: habet etiam ipse intus in memoria nostra imaginem suam, ad quam recurrimus, cum eum vel æpti parietibus, vel etiam in tenebris cogitamus. Sed de his imaginibus rerum corporalium, incorporalibus quidem, habentibus tamen similitudines corporum, et ad vitam exterioris hominis pertinentibus, jam satis in undecimo libro locuti sumus. Nunc autem agimus de homine interiori, et ejus scientia, ea quæ rerum est temporalium et mutabilium: in cujus intentionem cum assuetum aliquid, etiam de rebus ad exteriores homines pertinentibus, ad hoc assumendum est ut aliquid inde doceatur quod rationalem adjuvet scientiam: ac per hoc rerum quas communes cum animalibus irrationalibus habemus, rationalis usus ad interiorum hominem pertinet; nec recte dici potest cum irrationalibus animalibus eam nobis esse communem.

CAPUT II. — 5. *Fides res cordis, non corporis, quomodo communis et una omnium credentium. Fides credentium una non secus ac volentium volentes una.* Fides vero de qua in hoc libro aliquanto diutius disputare certa dispositionis nostræ ratione compellimur, quam qui habent, fideles vocantur, et qui non habent, infideles, sicut il qui venientem in propria Dei Filium non receperunt, quamvis ex auditu in nobis facta est, non tamen ad eum sensum corporis pertinet qui appellatur auditus, quoniam non est sonus; nec ad oculos hujus carnis, quoniam non est color aut corporis forma; nec ad eum qui dicitur tactus, quoniam corruptentiæ nihil habet; nec ad ullum omnino sensum corporis, quoniam cordis est res ista, non corporis; nec foris est a nobis, sed in intimis nobis¹; nec eam quisquam hominum videt in alio, sed unusquisque in semetipso. Denique potest et simulatione confingi, et putari esse in quo non est. Suam igitur quisque fidem apud se ipsum videt: in altero autem credit esse eam, non videt; et tanto firmiter credit, quanto fructus ejus magis novit, quos operari solet fides per dilectionem (*Galat. v, 6*). Quamobrem omnibus de quibus Evangelista subiungit et dicit, *Quotquot autem receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri, iis qui credunt in nomine ejus, qui non ex sanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt*, fides ista communis est: non sicut aliqua corporis forma communis est ad videndum omnium oculis quibus præsto est; ex ipsa quippe una omnium cernentium quodam modo informatur aspectus: sed sicut dici potest omnibus hominibus esse facies humana communis; nam hoc ita dicitur, ut tamen singuli suas habeant. Ex una sane doctrina impressam fidem credentium cordibus singulorum qui hoc idem credunt verissime dicimus: sed aliud sunt

¹ Sic Mss. At editi, in intimis nostris.

ea quæ credantur, aliud fides qua credentur. Illa quippe in rebus sunt quæ vel esse vel fuisse vel futuræ esse dicuntur: hæc autem in animo credentis est, et tantum conspicua ejus est; quamvis sit et in aliis, non ipsa, sed similitudo. Non enim numero est una, sed genere: propter similitudinem tamen et nullam diversitatem magis unam dicimus esse quam multas. Nam et duos homines simillimos cum videmus, unam faciem dicimus et miramur amborum. Facilius itaque dicitur multas animas fuisse singulas utique singulorum, de quibus legitur in Actibus Apostolorum quod eis fuerit anima una (Act. iv, 32); quam ubi dixit Apostolus, *Una fides* (Ephes. iv, 5), tot casus audeat quinquam dicere quot fideles. Et tamen qui dicit, *Uxor, magnæ est fides tua* (Matth. xv, 28); et alteri, *Medicus fidei, quare dubitasti* (Id. xiv, 31)? suam omni-que esse significat. Sed ita dicitur eandem credentium fides una, quemadmodum eadem voluntatum voluntas una: cum et in ipsis qui hæc idem volunt, sua voluntas sit cuique conspicua, alterius autem lateat, quamvis idem velit; et si aliquibus signis sese indicet, creditur potius quam videtur. Unusquisque autem sui animi conscius non credit utique banc esse suam, sed plane pervidetur voluntatem.

CAPUT III. — 6. *Voluntates quædam eandem omnium singulis notæ. Ennius poeta. Est quædam sane ejusdem naturæ viventis et ratione utentis tanta conspiratio, ut eam lateat alterum quid alter velit, nonnullæ tamen sicut voluntates omnium etiam singulis notæ: et cum quisque homo nesciat quid homo alius unus velit, in quibusdam rebus possit scire quid omnes velint. Unde illa cujusdam nupti facietissima prædicatur urbanitas, qui cum se promisisset in theatro quid in animo haberent, et quid vellent omnes, aliis ludis esse dicturum, atque ad diem constitutum ingenti expectatione major multitudo conflueret, suspensis et silentibus omnibus, dixisse perhibetur: Vili vultis emere, et caro vendere. In quo dicto levissimi scenici, omnes tamen conscientias invenerunt suas, eique vera ante oculos omnium constituta, et tamen improvisa dicenti, admirabili favore plauserunt. Cur autem tam magna expectatio facta est illo promittente omnium voluntatem se esse dicturum, nisi quia latent hominem aliorum hominum voluntates? Sed numquid ista latuit istum? Numquid quemquam latet? Quia tandem causa, nisi quia sunt quædam quæ non inconvenienter in aliis de se quisque conjiciat, compatiante vel conspirante vitio seu natura? Sed aliud est videre voluntatem suam, aliud, quamvis certissima conjectura, conjicere alienam. Nam conditam Romam tam certum habeo in rebus humanis quam Constantinopolim, cum Romam viderim oculis meis, de illa vero nihil noverim, nisi quod aliis testibus credidi. Et mimus quidem ille vel se ipsum intuendo, vel alios quoque experiendo, vili velle emere, et caro vendere, omnibus id credidit esse commune. Sed quoniam revera vitium est, potest quisque adipisci ejusmodi justitiam, vel alicujus alterius vitii quod huic contrarium est incurrere pestilentiam, qua huic resistat et vin-*

cat. Nam scio ipse hominem, cum vultis eodem et fasset oblatum, pretiumque ejus ignarum et ideo quiddam exiguum poscentem cerneret venditorem, justum pretium quod multo amplius erat, nec optanti dedisse. Quid, si etiam sit quisquam nequitia tanta possessus, ut vili vendat quæ dimiserunt parentes, et caro emat quæ consumant libidines? Non est, ut opinor, incredibilis ista luxurie: et si querantur tales, reperiantur, aut etiam non questiti fortassis occurrant, qui nequitia majore quam theatrica, propositioni vel presentationi theatricæ insultent, magno pretio supra emendo, parvo autem rura vendendo. Largitionis etiam gratia novimus quosdam omnia frumenta carius, et vilius vendidisse suis civibus. Illud etiam quod veteres poeta dixit Ennius,

Omnes mortales sese laudanter optant¹;

perfecto et de se ipso et de iis quos expertus fuerat, coniecit in aliis, et videtur pronuntiasse hominum omnium voluntates. Denique si et mimus ille dixisset, Laudari omnes vultis, nemo vestrum vult viuperari; similiter quod esset omnium voluntatis dixisse videretur. Sunt tamen qui vitia sua oderint, et in quibus sibi displicent ipsi, nec ab aliis se laudari velint, gratiasque agant objurgantium benevolentiam, cum ideo vituperantur ut corrigantur. At si dixisset, Omnes beati esse vultis, miseri esse non vultis; dixisset aliquid quod nullus in sua non agnosceret voluntate. Quidquid enim aliud quisquam latenter velit, ab hac voluntate quæ omnibus et in omnibus hominibus satis nota est, non recedit.

CAPUT IV. — 7. *Beatitudinis habendæ voluntas una omnium, sed de ipsa beatitudine varietas magna voluntatum. Mirum est autem eam capessendæ atque retinendæ beatitudinis voluntas una sit omnium, unde tanta existat de ipsa beatitudine rursus varietas atque diversitas voluntatum, non quod aliquis eam nolit, sed quod non omnes eam norint. Si enim omnes eam nossent, non ab aliis putaretur esse in virtute animi; aliis, in corporis voluptate; aliis, in utraque; et aliis atque aliis, alibi atque alibi. Ut cum eos quæque res maxime delectant, ita in ea constituerunt vitam beatam. Quomodo igitur ferventissime anant omnes, quod non omnes sciunt? Quis potest amare quod nescit? sicut jam de hac re in libris superioribus disputavi (Lib. 8, capp. 4 et seqq., et lib. 10, cap. 1, etc.). Cur ergo beatitudo amatur ab omnibus, nec tamen scitur ab omnibus? An forte sciunt omnes ipsa quæ sit, sed non omnes sciunt ubi sit, et inde contentio est? Quasi vero de aliquo mundi hujus agatur loco, ubi debeat quisque velle vivere, qui vult beate vivere, ac non ita queratur ubi sit beatitudo, sicut queritur quæ sit. Nam utique si in corporis voluptate est, ille beatus est qui fruitur corporis voluptate: si in virtute animi, ille qui hac fruitur: si in utraque, ille qui fruitur utraque. Cum itaque alius dicit, Beate vivere est voluptate corporis frui; alius autem, Beate vivere est virtute animi frui: nonne aut ambo ne-*

¹ Er. Lugd. Ven. et Lov., *laudari exoptant*. malæ. M.

sciunt quæ sit beata vita, aut non ambo sciunt? Quomodo ergo ambo amant eam, si nemo potest amare quod nescit? An forte falsum est quod pro verisimo certissimoque posuimus, beate vivere omnes homines velle? Si enim beate vivere est, verbi gratia, secundum animi virtutem vivere; quomodo beate vivere vult, qui hoc non vult? Nonne verius dixerimus: Homo iste non vult beate vivere, quia non vult secundum virtutem vivere, quod solum est beate vivere? Non igitur omnes beate vivere volunt, imo pauci hoc volunt, si non est beate vivere, nisi secundum virtutem animi vivere, quod multi nolunt. Itane falsum erit, unde nec ipse (cum Academicis omnia dubia sint) Academicus ille Cicero dubitavit, qui cum vellet in Hortensio dialogo ab aliqua re certa, de qua nullus ambigeret, sumere suæ disputationis exordium, *Beati certe, inquit, omnes esse volumus?* Absit ut hoc falsum esse dicamus. Quid igitur? an dicendum est etiamsi nihil sit aliud beate vivere, quam secundum virtutem animi vivere, tamen et qui hoc non vult, beate vult vivere? Nimis quidem hoc videtur absurdum. Tale est enim ac si dicamus: Et qui non vult beate vivere, beate vult vivere. Istam repugnantiam quis audiat, quis ferat? Et tamen ad hanc contrudit necessitas, si et omnes beate velle vivere verum est, et non omnes sic volunt vivere, quomodo solum beate vivitur.

CAPUT V. — 8. *De eadem re.* An forte illud est quod nos ab his angustiis possit eruere, et quoniam diximus ibi quosque posuisse beatam vitam quod eos maxime delectavit, ut voluptas Epicurum, virtus Zenonem; sic alium aliquid aliud, nihil dicamus esse beate vivere, nisi vivere secundum delectationem suam, et ideo falsum non esse quod omnes beate vivere velint, quia omnes ita volunt ut quemque delectat? Nam et hoc populo si pronuntiatum esset in theatro, omnes id in suis voluntatibus invenirent. Sed hoc quoque Cicero cum sibi ex adverso proposuisset, ita redarguit, ut qui hoc sentiant, erubescant. Ait enim: *Ecce autem non philosophi quidem, sed prompti tamæ ad disputandum, omnes aiunt esse beatos, qui vivant ut ipsi velint: hoc est quod nos diximus, ut quosque delectat. Sed mox ille subiecit: Falsum id quidem. Velle enim quod non deceat, id ipsum miserimum est: nec tam miserum est non adipisci quod velis, quam adipisci velle quod non oportet.* Præclarissime omnino atque verissime. Quis namque ita sit mente cæcus, et ab omni luce decoris alienus ac tenebris dedecoris involutus, ut eum qui nequiter vivit ac turpiter, et nullo prohibente, nullo ulciscente, et nullo saltem reprehendere audente, insuper et laudantibus plurimis, quoniam sicut ait Scriptura divina, *Laudatur peccator in desideriis animæ suæ; et qui iniqua gerit, benedicitur (Psal. ix, 3)*, implet omnes suas facinorosissimas et flagitiosissimas voluntates¹, ideo beatum dicat, quia vivit ut vult: cum profecto quamvis et sic miser esset, minus tamen esset, si nihil eorum quæ perperam voluisset, habere potuisset?

¹ Sic Lm. Er. et aliquot Mss. At editio Lov., voluptates.

Etiam mala enim voluntate vel sola quisque miser efficitur: sed miserior potestate, qua desiderium malæ voluntatis impletur. Quapropter, quoniam verum est quod omnes homines esse beati velint, idque unum ardentissimo amore appetant; et propter hoc cætera quæcumque appetunt; nec quisquam potest amare quod omnino quid vel quale sit nescit, nec potest nescire quid sit quod velle se scit; sequitur ut omnes beatam vitam sciant. Omnes autem beati habent quod volunt, quamvis non omnes qui habent quod volunt continuo sint beati: continuo autem miseri, qui vel non habent quod volunt, vel id habent quod non recte volunt. Beatus igitur non est, nisi qui et habet omnia quæ vult, et nihil vult male.

CAPUT VI. — 9. *Cur cum omnes velint beatitudinem, id eligatur potius, quo ab ea receditur.* Cum ergo ex his duobus beata vita constet, atque omnibus nota, omnibus chara sit; quid putamus esse causæ cur horum duorum, quando utrumque non possunt, magis eligant homines, ut omnia quæ volunt habeant, quam ut omnia bene velint etiamsi non habeant? An ipsa est pravitas generis humani, ut cum eos non lateat, nec illum beatum esse qui quod vult non habet, nec illum qui quod male vult habet; sed illum qui et habet quæcumque vult bona, et nulla vult mala, ex his duobus quibus beata vita perficitur, quando utrumque non datur, id eligatur potius, unde magis a beata vita receditur (longius quippe ab illa est quicumque adipiscitur male concupita, quam qui non adipiscitur concupita); cum potius eligi debuerit voluntas bona, atque præponi, etiam non adepta quæ appetit? Propinquat enim beato, qui bene vult quæcumque vult, et quæ adeptus cum fuerit beatus erit. Et utique non mala, sed bona beatum faciunt, quando faciunt: quorum honorum habet aliquid jam, idque non parvi æstimandum, eam ipsam scilicet voluntatem bonam, qui de bonis quorum capax est humana natura, non de ulius mali perpetratione vel adeptione gaudere desiderat; et bona, qualia et in hac misera vita esse possunt, prudenti, temperanti, forti, et justa mente sectatur, et quantum datur assequitur; ut etiam in malis sit bonus, et finitis malis omnibus atque impletis bonis omnibus sit beatus.

CAPUT VII. — 10. *Fides necessaria, ut aliquando sit homo beatus, quod non nisi in futura vita consequetur. Philosophorum superbiorum ridenda et miseranda beatitudo.* Ac per hoc in ista mortali vita erroribus arumnisque plenissima, præcipue fides est necessaria, qua in Deum creditur. Non enim quæcumque bona, maximeque illa quibus quisque sit bonus, et illa quibus fiet beatus, unde nisi a Deo in hominem veniant, et homini accedat, inveniri potest. Cum autem ex hac vita ab eo qui in his miseriis fidelis et bonus est, ventum fuerit ad beatam, tunc erit vere quod nunc esse nullo modo potest, ut sic homo vivat quomodo vult. Non enim volet male vivere in illa felicitate, aut volet aliquid quod deerit, aut deerit quod voluerit. Quidquid amabitur, aderit: nec desiderabitur quod

non aderit. Omne quod ibi erit, bonum erit, et summus Deus summum bonum erit, atque ad fruendum amantibus præsto erit; et quod est omnino beatissimum, ita semper fore certum erit. Nunc vero fecerunt quidem ¹ sibi philosophi, sicut eorum cuique placuit, vitas beatas suas, ut quasi propria virtute possent, quod communi mortalium conditione non poterant, sic scilicet vivere ut vellent. Sentiebant enim aliter beatum esse neminem posse, nisi habendo quod vellet, et nihil patiendi quod nollet. Quis autem non qualemcumque vitam qua delectatur, et ideo beatam vocat, vellet sic esse in sua potestate, ut eam posset habere perpetuam? Et tamen quis ita est? Quis vult pati molestias quas fortiter toleret, quamvis eas velit possitque tolerare si patitur? Quis velit in tormentis vivere, etiam qui potest in eis per patientiam tenendo iustitiam laudabiliter vivere? Transitura cogitaverunt hæc mala, qui ea pertulerunt, vel cupiendo habere, vel timendo amittere quod amabant, sive nequiter sive laudabiliter. Nam multi per transitoria mala, ad bona permanentia fortiter tetenderunt. Qui profecto spe beati sunt, etiam cum sunt in transitoriis malis, per quæ ad bona non transitura perveniunt. Sed qui spe beatus est, nondum beatus est: exspectat namque per patientiam beatitudinem quam nondum tenet. Qui vero sine ulla spe tali, sine ulla tali mercede cruciatur, quantumlibet adhibeat tolerantiam, non est beatus veraciter, sed miser fortiter. Neque enim propterea miser non est, quia miserior esset, si etiam impatienter miseriam sustineret. Porro si ista non patitur, quæ nollet pati in suo corpore, nec tunc quidem beatus habendus est, quoniam non vivit ut vult. Ut enim alia omittam, quæ corpore illæso ad animi pertinent offensiones, sine quibus vivere vellemus, et sunt innumerabilia; vellet utique si posset ita salvum atque incolume habere corpus, et nullas ex eo pati molestias, ut id haberet in potestate, aut in ipsius incorruptione corporis: quod quia non habet, ac pendet in incerto ², profecto non vivit ut vult. Quamvis enim per fortitudinem sit paratus excipere, et æquo ferre animo quidquid adversitatis acciderit; mavult tamen ut non accidat, et si possit facit; atque ita paratus est in utrumque, ut quantum in ipso est alterum optet, alterum vitet, et si quod vitat, incurrit, ideo volens ferat, quia fieri non potuit quod volebat. Ne opprimatur ergo sustinet: sed premi nollet. Quomodo ergo vivit ut vult? An quia volens fortis est ad ferenda quæ nollet illata? Ideo igitur id vult quod potest, quoniam quod vult non potest. Hæc est tota, utrum ridenda, an potius miseranda, superbiorum beatitudo mortalium, gloriantium se vivere ut volunt, quia volentes patienter ferunt quæ accidere sibi nolunt. Hoc est enim, alunt, quod sapienter dixit Terentius,

Quoniam non potest id fieri quod vis,
id velis quod possis ³.
(in *Andria*, act. 2, scen. 4, vers. 5, 6.)

¹ Editi, loco, *quidem*, habebant, *quidam*.

² Mss., *pendet in ceruo*; ommissa particula, *in*.

³ Terentius fert, *possit*. M.

Commode hoc dictum esse, quis negat? Sed consilium est datum misero, ne esset miserior. Beata autem, quales se esse omnes volunt, non recte nec vere dicitur, Non potest fieri quod vis. Si enim beatus est, quidquid vult fieri potest; quia non vult quod fieri non potest. Sed non est mortalitatis huius hæc vita, nec erit nisi quando et immortalitas erit. Quæ si nullo modo dari homini posset, frustra etiam beatitudo quæreretur; quia sine immortalitate non potest esse.

CAPUT VIII. — 11. *Beatitudo sine immortalitate non potest esse.* Cum ergo beati esse omnes homines velint, si vere volunt ¹, profecto et esse immortales volunt: aliter enim beati esse non possent. Denique et de immortalitate interrogati, sicut et de beatitudine, omnes eam se velle respondent. Sed qualicumque beatitudo, quæ potius vocetur quam sit, in hæc vita quæritur, imo vero fingitur, dum immortalitas desperatur, sine qua vera beatitudo esse non potest. Ille quippe beate vivit, quod jam superior diximus, et astruendo satis fiximus, qui vivit ut vult, nec male aliquid vult. Nemo autem male vult immortalitatem, si ejus humana capax est Deo donante natura: cujus si non capax est, nec beatitudinis capax est. Ut enim homo beate vivat, oportet ut vivat. Quem porro morientem vita ipsa deserit, beata vita cum illo manere qui potest? Cum autem deserit, aut nolentem deserit procul dubio, aut volentem, aut neutrum. Si nolentem, quomodo beata vita est, quæ ita est in voluntate, ut non sit in potestate? Cumque beatus nemo sit aliquid volendo nec habendo, quanto minus est beatus qui non honore, non possessione, non qualibet alia re, sed ipsa beata vita nolens deseritur, quando ei nulla vita erit? Unde etsi nullus sensus relinquatur, quo sit misera (propterea enim beata vita discedit, quoniam tota vita discedit), miser est tamen, quamdiu sentit, quia scit se nolente ² consumi propter quod cætera et quod præ cæteris diligit. Non igitur potest vita et beata esse, et nolentem deserere ³: quia beatus nolens nemo fit; ac per hoc quanto magis nolentem deserendo miserum facit, quæ si nolenti præsto esset miserum faceret? Si autem volentem deserit, etiam sic quomodo beata vita erat, quam perire ⁴ voluit qui habebat? Restat ut dicant neutrum esse in animo beati; id est, eum deseri a beata vita, cum per mortem deserit tota vita, nec nolle, nec velle, ad utrumque enim parato et æquo corde ⁵ consistere. Sed nec ista beata est vita, quæ talis est, ut quem beatum facit, amore ejus indigna sit. Quomodo enim est beata vita, quam non amat beatus? Aut quomodo amatur, quod utrum vigeat, an pereat, indifferenter accipitur? Nisi forte virtutes, quas propter solam beatitudinem sic amamus, persuadere nobis audent, ut ipsam beatitudi-

¹ Am. et Mss., *si verum volunt*.

² Sic Mss. At editi, *nolentem*; minus recte.

³ Editio Lov., *volentem deserere*. Castigatur ex editis aliis et Mss.

⁴ In Mss., *finire*.

⁵ Editi, *animo*. At Mss., *corde*.

nem non amemus. Quod si faciant, etiam ipsas utique amare desideramus, quando illam propter quam nolam istas amavimus, non amamus. Deinde quomodo erit vera tam illa perspecta¹, tam examinata, tam aliquata, tam certa sententia, beatos esse omnes homines velle, si ipsi qui jam beati sunt, beati esse nec nolunt, nec volunt? Aut si volunt, ut veritas clamat, ut natura compellit, cui summe bonus et immutabiliter beatus Creator indidit hoc; si volunt, inquam, beati esse qui beati sunt, beati non esse utique nolent. Si autem beati non esse nolant, procul dubio nolunt consumi et perire quod beati sunt. Nec nisi viventes beati esse possunt: nolunt igitur perire quod vivant. Immortales ergo esse volunt, quicumque vere beati vel sunt vel esse cupiunt. Non autem vivit beate, cui non adest quod vult: nullo modo igitur esse poterit vita veraciter beata, nisi fuerit sempiterna.

CAPUT IX. — 12. *Non humanis argumentationibus, sed fidei auxilio dicimus beatitudinem futuram esse vere sempiternam. Ex Filii Dei incarnatione credibilis fit immortalitas beatitudinis.* Hanc utrum capiat humana natura, quam tamen desiderabilem consistetur, non parva questio est. Sed si fides adsit, quae inest eis quibus dedit potestatem Jesus filios Dei fieri, nulla questio est. Humanis quippe argumentationibus hæc invenire conantes, vix pauci magno prædhi ingenio, abundantes otio, doctrinaque subtilissimis eruditi, ad indagandam solius animæ immortalitatem pervenire potuerunt. Cui tamen animæ beatam vitam non lavenerunt stabilem, id est veram: ad miseriam eam quippe vitæ hujus etiam post beatitudinem redire dixerant. Et qui eorum de hac erubuerunt sententia, et animam purgatam in sempiterna beatitudine² sine corpore collocandam putaverunt, talia de mundi retrorsus aternitate sentiunt, ut hanc de anima sententiam suam ipsi redarguant: quod hic longum est demonstrare, sed in libro duodecimo de Civitate Dei, satis a nobis est, quantum arbitror, explicatum (Cap. 20). Fides autem ista totum hominem immortalem futurum, qui utique constat ex anima et corpore, et ob hoc vere beatum, non argumentatione humana, sed divina auctoritate promittit. Et ideo cum dictum esset in Evangelio, quod Jesus dedit potestatem filios Dei fieri his qui eum receperunt; et quid sit recepisse eum, breviter fuisset expositum, dicendo, *Credentibus in nomine ejus*; quoque modo filii Dei fierent, esset adjunctum, *Qui non ex sanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt*: ne ista hominum quam videmus et gestamus infirmitas tantam excellentiam desperaret, illico annexum est, *Et Verbum caro factum est, et habitavit in nobis* (Joan. 1, 13-14); ut a contrario staderetur quod incredibile videbatur. Si enim natura Dei Filius propter filios hominum misericordia factus est hominis filius; hoc est enim, *Verbum caro factum est, et habitavit in nobis* homini-

bus: quanto est credibilis, natura filios hominis gratia Dei filios Dei fieri, et habitare in Deo, in quo solo et de quo solo esse possunt beati participes immortalitatis ejus effecti; propter quod persuadendum Dei Filius participes nostræ mortalitatis effectus est?

CAPUT X. — 13. *Incarnatione Verbi conscientior non fuit modus alius liberandi hominis a mortalitatis miseria. Merita quæ dicuntur nostra, dona sunt Dei.* Eos itaque qui dicunt, Itane defuit Deo modus alius quo liberaret homines a miseria mortalitatis hujus, ut unigenitum Filium Deum sibi coæternum, hominem fieri vellet, induendo humanam animam et carnem, mortalemque factum mortem perpeti? parum est sic refellere, ut istum modum quo nos per Mediatorem Dei et hominum hominem Christum Jesum Deus liberare dignatur, asseramus bonum et divinæ congruum dignitati: verum etiam ut ostendamus non alium modum possibilem Deo defuisse, cujus potestati cuncta æqualiter subjacent; sed sanandæ nostræ miseriam convenientiorem modum alium non fuisse, nec esse oportuisse. Quid enim tam necessarium fuit ad erigendam spem nostram, mentesque mortalium conditione ipsius mortalitatis abjectas, ab immortalitatis desperatione liberandas, quam ut demonstraretur nobis quanti nos penderet Deus, quantumque diligeret? Quid vero hujus rei tanto isto indicio manifestius atque præclarior, quam ut Dei Filius immutabiliter bonus, in se manens quod erat, et a nobis pro nobis accipiens quod non erat, præter suæ naturæ detrimentum¹, nostræ dignatus inire consortium, prius sine ullo malo suo merito mala nostra perferret; ac sic jam credentibus quantum nos diligit Deus, et quod desperabamus jam sperantibus, dona in nos sua sine ullis bonis meritis nostris, imo præcedentibus et malis meritis nostris, iudicata largitate conferret?

14. Quia et ea quæ dicuntur merita nostra, dona sunt ejus. Ut enim fides per dilectionem operetur (Galat. v, 6), *charitas Dei diffusa est in cordibus nostris per Spiritum sanctum qui datus est nobis* (Rom. v, 5). Tunc est autem datus, quando est Jesus resurrectione clarificatus. Tunc enim eum se missurum esse promisit et misit (Joan. xx, 22; vii, 39, et xv, 26): quia tunc, sicut de illo scriptum est, et ante prædictum, *Ascendit in altum, captivavit captivitatem, dedit dona hominibus* (Ephes. iv, 8, et Psal. lxxvii, 19). Hæc dona sunt merita nostra, quibus ad summum bonum immortalis beatitudinis² pervenimus. *Commendat autem, inquit Apostolus, charitatem suam Deus in nobis, quoniam cum adhuc peccatores essemus, Christus pro nobis mortuus est. Multo magis justificati nunc in sanguine ipsius, salvi erimus ab ira per ipsum.* Adhuc addit, et dicit, *Si enim cum inimici essemus, reconciliati sumus Deo per mortem Filii ejus; multo magis reconciliati, salvi erimus in vita ipsius.* Quos peccatores

¹ Editi, perfecta. Melius Mss., perspecta.

² Editi, in sempiternam beatitudinem.

¹ Et. et Lov., præter animæ suæ naturæ detrimentum. Abest, animæ, a Mss. et editione Am.

² Sic Mss. Editi vero, immortalitatis et beatitudinis.

dixit prius, hos postèrius inimicos Dei; et quos prius justificatos in sanguine Jesu Christi, eos postèrius reconciliatos per mortem Filii Dei; et quos prius salvos ab ira per ipsam, eos postea salvos in vita ipsius. Non ergo ante istam gratiam quoquo modo peccatores, sed in talibus peccatis fuimus, ut inimici essemus Dei. Superius autem idem apostolus nos peccatores et inimicos Dei, duobus identidem nominibus appellavit, uno velut mitissimo, alio plane atrocissimo, dicens, *Si enim Christus, cum infirmi essemus adhuc, juxta tempus pro impiis mortuus est* (Rom. v. 6-10). Quos infirmos, eosdem impios nuncupavit. Leve aliquid videtur infirmitas; sed aliquando talis est, ut impietas nominetur. Nisi tamen infirmitas esset, medicum necessarium non haberet: qui est hebraice Jesus, græce *Σωτήρ*, nostra autem locutione Salvator. Quod verbum latina lingua antea non habebat, sed habere poterat, sicut potuit quando voluit. Hæc autem Apostoli sententia præcedens, ubi ait, *Adhuc cum infirmi essemus, juxta tempus pro impiis mortuus est*, cohæret his duabus sequentibus, quarum in una dixit peccatores, in alia inimicos Dei, tanquam illis singulis roddiderit singula, peccatores ad infirmos, inimicos Dei referens ad impios.

CAPUT XI. — 15. *Difficultas, quomodo justificati sumus in sanguine Filii Dei.* Sed quid est, *justificati in sanguine ipsius*? Quæ vis est sanguinis hujus, obsecro, ut in eo justificentur credentes? Et quid est, *reconciliati per mortem Filii ejus*? Itane vero, cum irasceretur nobis Deus Pater, vidit mortem Filii sui pro nobis, et placatus est nobis? Numquid ergo Filius ejus usque adeo nobis jam placatus erat, ut pro nobis etiam dignaretur mori: Pater vero usque adeo adhuc irascebatur, ut nisi Filius pro nobis moreretur, non placaretur? Et quid est quod alio loco idem ipse doctor Gentium: *Quid, inquit, ergo dicemus ad hæc? Si Deus pro nobis, quis contra nos? Qui proprio Filio suo non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum; quomodo non etiam cum illo omnia nobis donavit* (Id. viii. 31, 32)? Numquid nisi jam placatus esset Pater, proprio Filio non parcens pro nobis eum traderet? Nonne videtur hæc illi velut adversa esse sententia? In illa moritur pro nobis Filius, et reconciliatur nobis Pater per mortem ejus: in hac autem tanquam prior nos dilexerit Pater, ipse propter nos Filio non pareit, ipse pro nobis eum tradit ad mortem. Sed video quod et antea Pater dilexit nos, non solum antequam pro nobis Filius moreretur, sed antequam conderet mundum, ipso teste Apostolo qui dicit: *Sicut elegit nos in ipso ante mundi constitutionem* (Ephes. i. 4). Nec Filius Patre sibi non parcente pro nobis velut invitus est traditus, quia et de ipso dictum est, *Qui me dilexit, et tradidit semetipsum pro me* (Galat. ii. 20). Omnia ergo simul et Pater et Filius et amborum Spiritus pariter et concorditer operantur: tamen justificati sumus in Christi sanguine, et reconciliati sumus Deo per mortem Filii ejus; et quomodolibet factum sit, ut potero, etiam hic quantum satis videbitur explicabo.

CAPUT XII. — 16. *Omnes propter Adam peccatum traditi in potestatem diaboli.* Quædam justitia Dei in potestatem diaboli traditum est genus humanum, peccato primi hominis in omnes utriusque sexus commixtione nascentes originaliter transeunte, et parentum primorum debito universos posteros obligante. Hæc traditio prius in Genesi significata est, ubi cum serpenti dictum esset, *Terram manducabis*; homini dictum est, *Terra es, et in terram ibis* (Gen. iii. 14, 19). Eo quod dictum est, *in terram ibis*; mors corporis præsumpta est, quia nec ipsam fuerat expecturus, si permansisset ut factus est rectus: i quod vero viventi ait, *Terra es*; ostendit totam hominem in deterius commutatam. Tale est enim, *Terra es*; quale istud, *Non permanebit Spiritus meus in hominibus istis quoniam caro sunt* (Id. vi. 3). Tunc ergo demonstravit esse ei traditum, cui dictam fuerat, *Terram manducabis*. Apostolus autem apertius hoc prædicat, ubi dicit: *Et vos cum essetis mortui delictis et peccatis vestris, in quibus aliquando ambulastis secundum sæculum mundi hujus, secundum principem potestatis aeris, spiritus hujus qui nunc operatur in filiis diffidentia, in quibus et nos omnes aliquando conversati sumus in desideriis carnis nostræ, facientes voluntates carnis et affectionum: et eramus natura filii iræ, sicut et ceteri* (Ephes. ii. 1-3). Filii diffidentia sunt infideles; et quis hoc non est antequam fidelis fiat? Quocirca omnes homines ab origine sub principe sunt potestatis aeris, qui operatur in filiis diffidentia. Et quod dixi, *Ab origine*, hoc est quod dicit Apostolus, *natura* et se fuisse sicut ceteros: natura scilicet ut est depravata peccato, non ut recta creata est ab initio. Modus autem isto quo traditus est homo in diaboli potestatem, non ita debet intelligi, tanquam hoc Deus fecerit, aut fieri jussisset: sed quod tantam permisisset, iusto tamen. Illo enim deserente peccantem, peccati auctor illico lavavit. Nec ita sane Deus deseruit creaturam suam, ut non se illi exhiberet Deum creatorem et vivificantem, et inter pœnalia mala etiam bona malis multa præstantem. Non enim continuit in ira eam miserationes suas (Psal. lxxvi. 10). Nec hominem a lege sua potestatis amovit, quando in diaboli potestate esse permisit: quia nec ipse diabolus a potestate Omnipotentis alienus est, sicut neque a bonitate. Nam et maligni angeli unde qualicumque subsisterent vita, nisi per eum qui vivificat omnia? Si ergo commisso peccatorum per iram Dei justam hominem subdidit diabolo, profecto remissio peccatorum per reconciliationem Dei benignam eruit hominem a diabolo.

CAPUT XIII. — 17. *Non potentia, sed justitia erudendus homo fuit a diaboli potestate.* Non autem diabolus potentia Dei, sed justitia superandus fuit. Nam quid Omnipotentis potentius? Aut cujus creaturæ potestas potestati Creatoris comparari potest? Sed cum diabolus vitio perversitatis suæ factus sit amator potentia, et desceptor oppugnatorque justitia; sic coluit et homines eum tanto magis imitantur, quanto magis neglecta, vel etiam perosa justitia, potentia student, ejusque vel adreptione lætantur, vel inflamman-

tur cupiditate : placuit Deo, ut propter erudendum hominem de diaboli potestate, non potentia diabolus, sed justitia vinceretur; atque ita et homines imitantes Christum, justitia quærent diabolum vincere, non potentia. Non quod potentia quasi mali aliquid fugienda sit; sed ordo servandus est, quo prior est justitia. Nam quanta potentia potest esse mortalium? Teneant ergo mortales justitiam, potentia immortalibus dabitur. Cui comparata quantalibet eorum hominum qui potentes vocantur in terra, ridicula infirmitas invenitur, et ibi foditur peccatori fovea, ubi videntur mali plurimum posse. Cantat autem justus et dicit : *Beatus homo quem tu erudieris, Domine, et de lege tua docueris eum : ut mitiges ei a diebus maliguis, donec fodiatur peccatori fovea. Quoniam non repellet Dominus plebem suam, et hereditatem suam non derelinquet; quoadusque justitia quam nunc habet infirmitas piorum, convertatur in judicium, hoc est, judicandi accipiat potestatem : quod justis in fine servatur, cum præcedentem justitiam ordine suo fuerit potentia subsecuta. Potentia quippe adjuncta justitiæ, vel justitia accedens potentiæ¹, judicariam potestatem facit. Pertinet autem justitia ad voluntatem bonam : unde dictum est ab Angelis nato Christo, *Gloria in excelsis Deo, et in terra pax hominibus bonæ voluntatis* (Luc. II, 14). Potentia vero sequi debet justitiam, non præire : ideo et in rebus secundis ponitur, id est prosperis : secundæ autem a sequendo sunt dictæ. Cum enim beatum faciant, sicut superius disputavimus, due res, bene velle, et posse quod velis, non debet esse illa perversitas, quæ in eadem disputatione notata est, ut ex duabus rebus quæ faciunt beatum, posse quod velit homo eligat, et velle quod oportet negligat; cum prius debeat habere voluntatem bonam, magnam vero postea potestatem. Bona porro voluntas purganda est a vitiis, a quibus si vincitur homo, ad hoc vincitur ut male velit, et bona jam voluntas ejus quomodo erit? Optandum est itaque ut potestas nunc detur, sed contra vitia, propter quæ vincenda potentes nolunt esse homines, et volunt propter vincendos homines; ut quid hoc, nisi ut vere victi falso vincant, nec sint veritate, sed opinione victores? Velit homo prudens esse, velit fortis, velit temperans, velit justus, atque ut hæc veraciter possit, potentiam plane optet, atque appetat ut potens sit in seipso, et miro modo adversus se ipsum pro se ipso. Cartera vero quæ bene vult, et tamen non potest, sicut est immortalitas, et vera ac plena felicitas, desiderare non cesset, et patienter expectet.*

CAPUT XIV. — 18. *Christi mors indebita liberavit obnoxios morti. Quæ est igitur justitia, qua victus*

¹ Am. et plerique MSS., *accedente potentiæ*. Et nonnulli, *accedente potentia*.

est diabolus? Quæ, nisi justitia Jesu Christi? Et quomodo victus est? Quia cum in eo nihil morte dignius inveniret, occidit cum tamen. Et utique justum est ut debitores quos tenebat, liberi dimittantur, in eum credentes quem sine ullo debito occidit. Hoc est quod justificari dicimur in Christi sanguine (Rom. v, 9). Sic quippe in remissionem peccatorum nostrorum innocens sanguis ille effusus est. Unde se dicit in Psalmis in mortuis liberum (Psal. LXXXVII, 6). Solus enim a debito mortis liber est mortuus. Hinc et in alio Psalmo dicit, *Quæ non rapui, tunc exsolvebam* (Psal. LXXVIII, 5) : rapinam volens intelligi peccatum, quia usurpatum est contra licitum. Unde per os etiam carnis suæ, sicut in Evangelio legitur, dicit, *Ecce venit princeps mundi hujus, et in me nihil invenit*, id est, nullum peccatum : *sed ut sciant omnes*, inquit, *quia voluntatem Patris mei facio, surgite, eamus hinc* (Joan. XIV, 30, 31). Et pergit inde ad passionem, et pro debitoribus nobis quod ipse non debebat exsolveret. Namquid isto jure æquissimo diabolus vinceretur, si potentia Christus cum illo agere, non justitia voluisset? Sed postposuit quod potuit, ut prius ageret quod oportuit. Ideo autem illum esse opus erat, et hominem, et Deum. Nisi enim homo esset, non posset occidi : nisi Deus esset, non crederetur noluisse quod potuit, sed non potuisse quod voluit; nec ab eo justitiam potentia prælatam fuisse, sed ei defuisse potentiam putaremus. Nunc vero humana pro nobis passus est, quia homo erat; sed si noluisset¹, etiam hoc non pati potuisset, quia et Deus erat. Ideo gratior facta est in humilitate justitia, quia posset si noluisset humilitatem non perpeti tanta in divinitate potentia : ac sic a moriente tam potente, nobis mortalibus impotentibus, et commendata est justitia, et promissa potentia. Horum enim duorum unum fecit marriendo, alterum resurgendo. Quid enim justius, quam usque ad mortem crucis pro justitia pervenire? et quid potentius, quam resurgere a mortuis, et in cælum cum ipsa carne in qua est occisus ascendere? Et justitia ergo prius, et potentia postea diabolum vicit : justitia scilicet, quia nullum peccatum habuit, et ab illo injustissime est occisus; potentia vero, quia revixit mortuus, nunquam postea moriturus (Rom. VI, 9). Sed potentia diabolum vicisset, etiamsi ab illo non potuisset occidi : quamvis majoris sit potentiæ etiam ipsam mortem vincere resurgendo, quam vitare vivendo. Sed aliud est propter quod justificamur in Christi sanguine, cum per remissionem peccatorum eriuimur a diaboli potestate : hoc ad id pertinet, quod a Christo justitia diabolum vincitur, non potentia. Ex infirmitate quippe quam suscepit in carne mortali, non ex immortalis potentia crucifixus est Christus : de qua tamen infirmitate ait Apostolus, *Quod infirmum est Dei, fortius est hominibus* (I Cor. I, 25).

CAPUT XV. — 19. *De eodem*. Non est itaque difficile videre diabolum victum, quando qui ab illo occisus est resurrexit. Illud est majus, et ad intelligendum profundius, videre diabolum victum, quando sibi

¹ Sic MSS. At editi, *voluisset*.

viciisse videbatur, id est, quando Christus occisus est. Tunc enim sanguis ille, quoniam ejus erat qui nullum habuit omnino peccatum, ad remissionem nostrorum fusus est peccatorum, ut quia eos diabolus merito tenebat, quos peccati reos conditione mortis obstrinxit, hos per eum merito dimitteret, quem nullius peccati reum immerito poena mortis affecit. Hac justitia victus, et hoc vinculo vinctus est fortis, ut vasa ejus eriperentur (*Marc. iii, 27*), quæ apud eum cum ipso et angelis ejus fuerant vasa iræ, et in vasa misericordiae verterentur (*Rom. ix, 23, 25*). Hæc quippe verba ipsius Domini nostri Jesu Christi de celo ad se facta, cum primum vocatus est, narrat apostolus Paulus. Nam inter cætera quæ audivit, etiam hoc sibi dictum sic loquitur: *Ad hoc enim tibi apparui, ut constituum te ministrum et testem eorum quæ a me vides, quibus etiam præeo tibi, liberans te de populo et de gentibus, in quas ego mitto te aperire oculos cæcorum, ut avertantur a tenebris, et a potestate satanæ ad Deum, ut accipiant remissionem peccatorum, et sortem quæ in sanctis, et fidem quæ in me est (Act. xxvi, 16-18)*. Unde et exhortans idem apostolus credentes ad gratiarum actionem Deo Patri: *Qui eruit nos, inquit, de potestate tenebrarum, et transtulit in regnum Filii charitatis suæ, in quo habemus redemptionem in remissionem peccatorum (Coloss. i, 13, 14)*. In hac redemptione tanquam pretium pro nobis datus est sanguis Christi, quo accepto diabolus non ditatus est, sed ligatus: ut nos ab ejus nexibus solveremur, nec quemquam secum eorum quos Christus ab omni debito liber indebite suo sanguine redemisset, peccatorum reibus involutum traheret ad secundæ ac sempiternæ mortis exitium (*Apoc. xxi, 8*); sed hactenus morentur ad Christi gratiam pertinentes, præcogniti et prædestinati et electi ante constitutionem mundi (*I Petr. i, 20*), quatenus pro illis ipse mortuus est Christus, carnis tantum morte, non spiritus.

CAPUT XVI. — 20. *Reliquiæ mortis et sæculi mala cedunt in bonum electis. Quam convenienter electa mors Christi, ut justificarenur in sanguine ipsius. Ira Dei quæ sit. Quamvis enim et ipsa mors carnis de peccato primi hominis originaliter venerit, tamen bonus ejus usus gloriosissimos martyres fecit. Et ideo non solum ipsa, sed omnia sæculi hujus mala, dolores laboresque hominum, quanquam de peccatorum, et maxime de peccati originalis meritis veniant, unde facta est et ipsa vita vinculo mortis obstricta, tamen et remissis peccatis remanere debuissent, cum quibus homo pro veritate certaret, et unde exerceretur virtus fidelium: ut novus homo per testamentum novum, inter mala hujus sæculi novo sæculo præpararetur, miseriam quam meruit vita ista damnata sapienter tolerans, et quia finietur prudenter gratulans; beatitudinem vero quam liberata vita futura sine fine habitura est, fideliter et patienter expectans. Diabolus enim a dominata et a cordibus fidelium foras missus, in quorum dignatione atque infidelitate licet damnatus etiam ipse regnabat, tantum pro conditione mortalitatis hujus adversari sinitur, quantum eis expedire novit, de*

quo sacræ Litteræ personant per os apostolicum: *Fidelis Deus, qui non permittet vos tentari supra id quod potestis; sed faciet cum tentatione etiam exitum, ut possitis sustinere (I Cor. x, 13)*. Prosunt autem ista mala quæ fideles pie perferunt, vel ad emendanda peccata, vel ad exercendam probandamque justitiam, vel ad demonstrandam vitæ hujus miseriam, ut illa ubi erit beatitudo vera atque perpetua, et desideretur ardentius, et instantius inquiretur. Sed circa eos ista servantur, de quibus Apostolus dicit: *Scimus quoniam diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum, iis qui secundum propositum vocati sunt sancti. Quoniam quos ante præcivit, et prædestinavit conformes imaginis Filii sui, ut sit ipse primogenitus in multis fratribus. Quos autem prædestinavit, illos et vocavit; et quos vocavit, illos et justificavit; quos autem justificavit, ipsos et glorificavit*. Horum prædestinatorum nemo cum diabolo peribit¹; nemo usque ad mortem sub diaboli potestate remanebit. Deinde sequitur quod jam supra commemoravi (*Cap. 11*): *Quid ergo dicemus ad hæc? Si Deus pro nobis, quis contra nos? Qui Filio proprio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum; quomodo non et cum illo omnia nobis donavit (Rom. viii, 28-32)*.

21. Cur ergo non fieret mors Christi? Imo cur non prætermisissis aliis innumerabilibus modis, quibus ad nos liberandos uti posset Omnipotens, ipsa potissimum eligeretur ut fieret; ubi nec de divinitate ejus aliquid imminutum est aut mutatum, et de humanitate suscepta tantum beatus collatum est hominibus, ut a Dei Filio sempiterno eodemque hominis filio mors temporalis indebita redderetur, qua eos a sempiterna morte debita liberaret? Peccata nostra diaboli tenebat, et per illa nos merito figebat in morte. Dimisit ea ille qui sua non habebat, et ab illo immerito est perductus ad mortem. Tanti valuit sanguis ille, ut neminem Christo indutum in æterna morte debita detinere debuorit, qui Christum morte indebita vel ad tempus occidit. Commendat ergo charitatem suam Deus in nobis: quoniam cum adhuc peccatores essemus, Christus pro nobis mortuus est. Multo magis justificati nunc in sanguine ipsius, salvi erimus ab ira per ipsum. Justificati, inquit, in sanguine ipsius: justificati plane in eo quod a peccatis omnibus liberati; liberati autem a peccatis omnibus, quoniam pro nobis est Dei Filius, qui nullum habebat, occisus. Salvi ergo erimus ab ira per ipsum: ab ira utique Dei, quæ nihil est aliud quam justa vindicta. Non enim sicut hominis, animi perturbatio est ira Dei: sed illius ira est, cui dicit alio loco sancta Scriptura, *Tu autem, Domine virtutum, cum tranquillitate judicas (Sap. xii, 15)*. Si ergo justa divina vindicta tale nomen accepit, etiam reconciliatio Dei quæ recte intelligitur², nisi evanidalis ira finitur? Nec inimici eramus Deo, nisi quoniam admodum justitiæ sunt inimica peccata, quibus remis

¹ Hic editi addunt, fieri; quod a Mss. et a greco textu Apostoli abest.

² Mss., perit.

³ Editio Lov., non intelligitur; perperam addita negante particula, qua editiones aliæ et Mss. carent.

eis tales inimicitiae finiuntur, et reconciliantur justo¹ quos ipse justificat. Quos tamen etiam inimicos utique dilexit: quandoquidem proprio Filio non pepercit, sed pro nobis omnibus, cum adhuc inimici essemus, tradidit eum. Recte ergo Apostolus secutus adjunxit, *Si enim cum inimici essemus, reconciliati sumus Deo per mortem Filii ejus, per quam facta est illa remissio peccatorum; multo magis reconciliati salvi erimus in eius ipseus.* In vita salvi, qui per mortem reconciliati. Quis enim dubitet datorum amicis vitam suam, pro quibus inimicis dedit mortem suam? *Non solum autem, inquit, sed et gloriamur in Deo per Dominum nostrum Jesum Christum, per quem nunc reconciliationem accepimus.* Non solum, ait, salvi erimus, sed et gloriamur: nec in nobis, sed in Deo; nec per nos, sed per Dominum nostrum Jesum Christum, per quem nunc reconciliationem accepimus, secundum ea quae superius disputata sunt. Deinde subjungit Apostolus, *Propter hoc sicut per unum hominem peccatum in hunc mundum intravit, et per peccatum mors, et ita in omnes homines mors pertransiit, in quo omnes peccaverunt (Rom. v, 8-12):* et caetera, in quibus prolixius de duobus hominibus disputat; uno eodemque primo Adam, per cujus peccatum et mortem tanquam hereditaris malis posteris ejus obligati sumus; altero autem secundo Adam, qui non homo tantum, sed etiam Deus est, quo pro nobis solvete quod non debebat, a debitis et paternis et propriis liberati sumus. Proinde quoniam propter unum illum tenebat diabolus omnes per ejus vitiatam carnalem concupiscentiam generatos, justum est ut propter hunc unum dimittat omnes per ipsius immaculatam gratiam spirituales regeneratos.

CAPUT XVII.—22. *Alia incarnationis commoda.* Sunt et alia multa quae in Christi incarnatione, quae superbis displicet, salubriter intuenda atque cogitanda sunt. Quorum est unum, quod demonstratum est homini, quem locum haberet in rebus quas condidit Deus: quandoquidem sic Deo conjungi potuit humana natura, ut ex duabus substantiis fieret una persona, ac per hoc jam ex tribus, Deo, anima et carne: ut superbi illi maligni spiritus, qui se ad decipiendum quos ad adjuvandum medios interponunt, non ideo se audeant homini praepone, quia non habent carnem; et maxime quia et mori in eadem carne dignatus est Filius Dei, ne ideo illi tanquam deos se coli persuadeant, quia videntur esse immortales. Deinde, ut gratia Dei nobis² sine ulla praecedentibus meritis in homine Christo commendaretur: quia nec ipse ut tanta unitate Deo vero conjunctus una cum illo persona³ Filius Dei fieret, ulla est praecedentibus meritis assecutus; sed ex quo homo esse coepit, ex illo est et Deus: unde dictum est, *Verbum caro factum est (Joan. 1, 14).* Etiam illud est, ut superbia hominis quae maxime impedimento est ne inhareatur Deo, per tantam Dei humilitatem redargui posset atque sanari. Discit quoque homo quam

longe recesserit a Deo, et quid illi valeat ad medicinalem dolorem, quando per talem Mediatorem redit, qui hominibus et Deus divinitate subvenit, et homo infirmitate convenit. Quod autem majus obedientiae nobis praerberetur exemplum, qui per inobedientiam perieramus, quam Deo Patri Deus Filius obediens usque ad mortem crucis (*Philipp. 11, 8*)? Quid, praemium ipsius obedientiae ubi ostenderetur melius⁴, quam in carne tanti Mediatoris, quae ad vitam resurrexit aeternam? Pertinebat etiam ad justitiam bonitatemque Creatoris, ut per eandem rationalem creaturam superaretur diabolus, quam se superasse gaudebat, et de ipso genere venientem, quod genus origine vitiatum per unum tenebat universum.

CAPUT XVIII.—23. *Cur Filius Dei hominem suscepit de genere Adae, et ex virgine.* Poterat enim utique Deus hominem aliunde suscipere, in quo esset mediator Dei et hominum, non de genere illius Adam, qui peccato suo genus obligavit humanum; sicut ipsum quem primum creavit, non de genere creavit alicujus. Poterat ergo vel sic, vel alio quo vellet modo creare unum alium de quo vinceretur victor prioris: sed melius judicavit, et de ipso quod victum fuerat genere assumere⁵ hominem Deus, per quem generis humani vinceret inimicum; et tamen ex virgine, cujus conceptum spiritus, non caro: fides, non libido praeventit (*Luc. 1, 26-38*). Nec interfuit carnis concupiscentia, per quam seminantur et concipiuntur caeteri, qui trahunt originale peccatum: sed ea penitus remotissima, credendo, non concumbendo sancta est secundata virginitas; ut illud quod nascebatur ex propagine primi hominis, tantummodo generis, non etiam criminis originem duceret. Nascebatur namque non transgressionis contagione vitiatum natura, sed omnium talium vitiorum sola medicina. Nascebatur homo, inquam, nullam habens, nullum habiturus omnino peccatum, per quem renascerentur liberandi a peccato, qui nasci non possent sine peccato. Quamvis enim carnali concupiscentia, quae inest genitalibus membris, bene utatur castitas conjugalis; habet tamen motus non voluntarios, quibus ostendit vel nullam se in paradiso ante peccatum esse potuisse, vel non talem fuisse si fuit, ut aliquando resisteret voluntati. Nunc autem illam talem esse sentimus, ut repugnans legi mentis, etiam si nulla est causa generandi, stimulos ingerat cocundi: ubi si ei ceditur, peccando satietur; si non ceditur, dissentienter frequetur: quae duo aliena fuisse a paradiso ante peccatum, dubitare quis possit? Nam neque illa honestas faciebat aliquid indecorum, nec illa felicitas patiebatur aliquid impacatum. Oportebat itaque ut ista carnalis concupiscentia nulla ibi esset omnino, quando concipiebatur virginis partus, in quo nihil dignum morte fuerat inventurus, et eum tamen occisurus auctor mortis, auctoris vitae morte vincendus: victor

¹ Sic Mss. At editi, pro, *justo*, habent, *Deo*.

² Editi, *in nobis*. Emendantur ex Mss.

³ Illic editi addunt, *id est, ipse homo assumptus, max ut homo etiam Deus*; quae verba non sunt in Mss.

⁴ Er. Lugd. Ven. Lov., *Quod praemium tantis obedientibus ubi ostenderetur melius. M.*

⁵ Er. Lugd. Ven. Lov. sic legunt hunc locum, *ut de ipso quod victum fuerat genere assumeret. M.*

primi Adam et tenens genus humanum, victus a secundo Adam et amittens genus christianum, liberatum ex humano genere ab humano crimine, per eum qui non erat in crimine, quamvis esset ex genere; ut deceptor ille ab eo vinceretur genere, quod vicerat crimine. Et hoc ita gestum est, ut homo non extollatur; sed qui gloriatur, in Domino gloriatur (II Cor. x, 17). Qui enim victus est, homo tantum erat; et ideo victus est, quia superbe deus esse cupiebat: qui autem vicit, et homo erat et Deus; et ideo sic vicit natus ex virgine, quia Deus humiliter, non quomodo alios sanctos, regebat illum hominem, sed gerebat. Hæc tanta Dei dona, et si qua alia sunt, quæ de hac re nobis et quærere nunc et disserere longum est, nisi Verbum caro fieret, nulla essent.

CAPUT XIX. — 24. *Quid ad scientiam, quid ad sapientiam pertineat in Verbo incarnato.* Hæc autem omnia quæ pro nobis Verbum caro factum temporaliter et localiter fecit et pertulit, secundum distinctionem quam demonstrare suscepimus, ad scientiam pertinent, non ad sapientiam. Quod autem Verbum est sine tempore et sine loco, est Patri cœternum et ubique totum; de quo si quisquam potest, quantum potest, veracem proferre sermonem, sermo ille erit sapientiæ: ac per hoc Verbum caro factum, quod est, Christus Jesus, et sapientiæ thesaurus habet et scientiæ. Nam scribens Apostolus ad Colossenses: *Volo enim vos scire, inquit, quantum certamen habeamus pro vobis, et pro iis qui sunt Laodicæ, et quicumque non viderunt faciem meam in carne; ut consolentur corda eorum, copulati in charitate et in omnibus divitiis plenitudinis intellectus, ad cognoscendum mysterium Dei, quod est Christus Jesus, in quo sunt omnes thesauri sapientiæ et scientiæ absconditi (Coloss. ii, 1-3).* Quatenus noverat Apostolus thesauros istos, quantum eorum penetraverat, et in eis ad quanta pervenerat, quis potest nosse? Ego tamen secundum id quod scriptum est, *Unicuique autem nostrum datur manifestatio Spiritus ad utilitatem: alii quidem datur per Spiritum sermo sapientiæ, alii sermo scientiæ secundum eundem Spiritum (I Cor. xii, 7, 8),* si ita inter se distant hæc duo, ut sapientia divinis, scientia humanis attributa sit rebus, utrumque agnosco in Christo, et mecum omnis ejus fidelis. Et cum lego, *Verbum caro factum est, et habitavit in nobis; in Verbo intelligo verum Dei Filium, in carne agnosco verum hominis filium, et utrumque simul in unam personam Dei¹ et hominis ineffabili gratiæ largitate conjunctum.* Propter quod sequitur et dicit, *Et vidimus gloriam ejus, gloriam quasi Unigeniti a Patre, plenum gratiæ et veritatis (Joan. i, 14).* Si gratiam referamus ad scientiam, veritatem ad sapientiam, puto nos ab illa duarum istarum rerum distinctione, quam commendavimus, non abhorrere. In rebus enim per tempus ortis, illa summa gratia est, quod homo in unitate personæ conjunctus est Deo: in rebus vero æternis summa veritas recte tribuitur Dei Verbo. Quod vero idem ipse est

Unigenitus a Patre plenus¹ gratiæ et veritatis, id actum est ut idem ipse sit in rebus pro nobis temporaliter gestis, cui per eandem fidem mundamur, ut eum stabiliter contempler in rebus æternis. Illi autem præcipui gentium philosophi, qui invisibilia Dei, per ea quæ facta sunt, intellecta conspicerere potuerunt, tamen quia sine Mediatore, id est, sine homine Christo philosophati sunt, quem nec ventarum Prophetis, nec venisse Apostolis crediderunt, veritatem detinuerunt, sicut de illis dictum est, in iniquitate. Non potuerunt enim in his rerum² infinis constituti, nisi quærere aliqua media per quæ ad illa quæ intellexerant sublimia pervenirent: atque ita in deceptores dæmones inciderunt, per quos factum est ut immutarent gloriam incorruptibilis Dei, in similitudinem imaginis corruptibilis hominis et volucrum et quadrupedum et serpentium (Rom. i, 20, 18, 23). In talibus enim formis etiam idola instituerunt, sive coluerunt. Scientia ergo nostra Christus est, sapientia quoque nostra idem Christus est. Ipse nobis fidem de rebus temporalibus inserit, ipse de sempiternis exhibet veritatem. Per ipsum pergimus ad ipsum, tendimus per scientiam ad sapientiam: ab uno tamen eodemque Christo non recedimus, in quo sunt omnes thesauri sapientiæ et scientiæ absconditi. Sed nunc de scientia loquimur, post de sapientia, quantum ipse donaverit, locuturi. Nec ista duo sic accipiamus, quasi non liceat dicere, vel istam sapientiam quæ in rebus humanis est, vel illam scientiam quæ in divinis. Loquendi enim latiore consuetudine, utraque sapientia, utraque scientia dici potest. Nullo modo tamen scriptum esset apud Apostolum, *Alii datur sermo sapientiæ, alii sermo scientiæ;* nisi et proprie singulis nominibus hæc singula vocarentur, de quorum distinctione nunc agimus.

CAPUT XX. — 25. *Quid actum in hoc libro. Quomodo gradatim perventum est ad trinitatem quamdam quæ in scientia activa et vera fide reperitur.* Jam itaque videamus quid sermo ista prolixus effecerit, quid collegerit, quo pervenerit. Beatos esse se velle, omnium hominum est: nec tamen omnium est fides, qua commendante ad beatitudinem pervenitur. Ita fit ut per istam quam non omnes volunt, ad illam tendendum sit quam nemo potest esse qui nolit. Beatos esse se velle, omnes in corde se vident, tantaque est in hac re naturæ humanæ conspiratio, ut non fallatur homo qui hoc ex animo suo de animo conjicit alieno; denique omnes id velle nos novimus. Multi vero immortales se esse posse desperant, cum id quod omnes volunt, id est beatum, nullus esse aliter possit³: vellent tamen etiam immortales esse, si possent: sed non credendo quod possint, non ita vivunt ut possint. Necessaria ergo est fides ut beatitudinem consequamur, omnibus humanæ naturæ bonis, id est, et animi et corporis. Hanc autem fidem in Christo esse definitam, qui in carne resurrexit a mortuis, non moriturus

¹ Nonnulli editi, et ipsa Bened. Antuerptana editio, *plenum*. M.

² Plures Mss., *rebus*.

³ Et. Lugd. Ven. Lov., sic legunt hunc locum, *cum in quod omnes volunt, nullus aliter possit*. M.

¹ Editi, in una persona Dei. Al. Mss., in unam personam Dei.

ulterius : nec nisi per illum quemquam liberari a diaboli dominatu, per remissionem peccatorum : in cujus diaboli partibus necesse est miseram esse vitam, eandemque perpetuam, quæ mors est potius dicenda quam vita, eadem fides habet. De qua et in hoc libro, sicut potui, pro spatio temporis disputavi, cum jam et in quarto libro hujus operis multa de hac re dixerim (Cap. 19-21); sed ibi propter aliud, hic propter aliud : ibi scilicet ut ostenderem cur et quomodo Christus in plenitudine temporis a Patre sit missus (Galat. iv, 4), propter eos qui dicunt, eum qui misit, et eum qui missus est, æquales natura esse non posse; hic autem, ad distinguendam activam scientiam a contemplativa sapientia.

26. Placuit quippe velut gradatim ascendentibus in utraque requirere apud interiorem hominem quamdam sui cujusque generis trinitatem, sicut prius apud exteriorem quæsimus; ut ad illam Trinitatem quæ Deus est, pro nostro modulo, si tamen vel hoc possumus, saltem in ænigmate et per speculum contuendam (I Cor. xiii, 12) exercitiorum in his inferioribus rebus mente veniamus. Hujus igitur verba fidei quisquis in solis vocibus memoriæ commendaverit, nesciens quid significant; sicut solent qui græcè nesciunt, græca verba tenere memoriter, vel latina similiter, vel cujusque alterius linguæ, qui ejus ignari sunt : nonne habet quamdam in suo animo trinitatem, quia et in memoria sunt illi verborum soni, etiam quando inde non cogitat; et inde formatur acies recordationis ejus, quando de his cogitat; et voluntas recordantis atque cogitantis utrumque conjungit? Nullo modo tamen dixerimus istum, cum hoc agit, secundum trinitatem interioris hominis agere, sed potius exterioris : quia id solum meminit, et quando vult, quantum vult¹ intuetur, quod ad sensum corporis pertinet, qui vocatur auditus, nec aliud quam corporalium rerum, id est sonorum, tali cogitatione imagines versat. Si autem quod verba illa significant, teneat et re-

colat; jam quidem aliquid interioris hominis agit : sed nondum dicendus vel putandus est vivere secundum interioris hominis trinitatem, si ea non diligit quæ ibi prædicantur, præcipiuntur, promittuntur. Potest enim etiam ad hoc tenere atque cogitare, ut falsa esse existimans, conetur etiam redarguere. Voluntas ergo illa, quæ ibi conjungit ea quæ memoria tenebantur, et ea quæ inde in acie cogitationis impressa sunt, implet quidem aliquam trinitatem, cum ipsa sit tertia : sed non secundum eam vivitur, quando illa quæ cogitantur velut falsa non placent. Cum autem vera esse creduntur, et quæ ibi diligenda sunt diliguntur, jam secundum trinitatem interioris hominis vivitur : secundum hoc enim vivit quisque quod diligit. Quomodo autem diligantur quæ nesciuntur, sed tantum¹ creduntur? Jam quæstio ista tractata est in superioribus libris (Lib. 8, capp. 8 et seqq., et lib. 18, cap. 4, etc.), et inventum neminem diligere quod penitus ignorat; ex iis autem quæ nota sunt diligi, quando diligi dicuntur ignota. Nunc librum istum ita claudimus, ut admoneamus quod justus ex fide vivit (Rom. i, 17) : quæ fides per dilectionem operatur (Galat. v, 6), ita ut virtutes quoque ipsæ quibus prudenter, fortiter, temperanter, justeque vivitur, omnes ad eandem referantur fidem : non enim aliter poterunt veræ esse virtutes. Quæ tamen in hac vita non valent tantum, ut aliquando non sit hic necessaria qualiumcumque remissio peccatorum; quæ non fit nisi per eum qui sanguine suo vicit principem peccatorum. Ex hac fide et tali vita quæcumque notionem sunt in animo fidelis hominis, cum memoria continentur, et recordatione inspiciuntur, et voluntati placent, reddunt quamdam sui generis trinitatem. Sed imago Dei, de qua in ejus adjutorio post loquemur, nondum in ipsa est : quod tunc melius apparebit, cum demonstratum fuerit ubi sit : quod in futuro volumine lector exspectet.

¹ Lov., et quantum vult.

¹ Sic Mss. Al Er. et Lov., sed tamen.

LIBER QUARTUS DECIMUS.

De sapientia hominis vera dicit, ostendens imaginem Dei, quod est homo secundum mentem, non proprie in transeuntibus, veluti in memoria, intellectu et amore, sive ipsius temporalis fidei, sive etiam mentis circa se ipsam versantis, sed in permanentibus rebus collocatam; ac eam tunc perficit, cum mens renovatur in agnitione Dei secundum imaginem ejus qui creavit hominem ad imaginem suam, et sic percipit sapientiam, ubi contemplatio est æternorum.

*CAPUT PRIMUM. —1. Quæ sit sapientia de qua hic agendum. Philosophi nomen unde exortum. De scientiæ ac sapientiæ distinctione quid jam dictum. Nunc de sapientia nobis est disserendum : non de illa Dei, quæ procul dubio Deus est; nam sapientia Dei Filii ejus unigenitus dicitur (Eccli. xxiv, 5, et I Cor. i, 24) : sed loquemur de hominis sapientia, vera tamen quæ secundum Deum est, et verus ac præcipuus cultus ejus est, quæ uno nomine σοφία græcè appellatur. Quod nomen nostri, sicut jam commemoravimus, volentes et ipsi uno nomine interpretari, pietatem dixerunt, cum pietas apud Græcos σοφία usitatius nun-

cupetur : σοφία vero quia uno verbo perfecte non potest, melius duobus interpretatur, ut dicatur potius Dei cultus. Hanc esse hominis sapientiam, quod et in duodecimo hujus operis volumine jam posuimus (Cap. 14), Scripturæ sanctæ auctoritate monstratur, in libro Dei servi Job, ubi legitur Dei sapientiam dixisse homini, *Ecce pietas est sapientia; abstinere autem a malis, scientia* (Job xxviii, 28); sive etiam, ut non nulli de græco ἐπιστήμη interpretati sunt, *disciplina* quæ utique a discendo nomen accepit, unde et scientia dici potest. Ad hoc enim quæque res discitur, ut sciatur. Quamvis alia notione, in iis quæ pro peccatis

suis mala quisque patitur ut corrigatur, dici solent disciplina. Unde illud est in Epistola ad Hebræos, *Quis enim est filius, cui non det disciplinam pater ejus?* et illud evidentius in eadem, *Omnis enim ad tempus disciplina non gaudii videtur esse, sed tristitiæ: postea vero fructum pacificum iis qui per eam certarunt, reddet justitiæ* (Hebr. xii, 7, 11). Deus ergo ipse summa sapientia, cultus autem Dei sapientia est hominis, de qua nunc loquimur. Nam *sapientia hujus mundi stultitia est apud Deum* (I Cor. iii, 19). Secundum hanc itaque sapientiam, quæ Dei cultus est, ait sancta Scriptura: *Multitudo sapientium sanitas est orbis terrarum* (Sap. vi, 26).

2. Sed si de sapientia disputare sapientium est, quid agemus? Numquidnam profiteri audebimus sapientiam, ne sit nostra de illa impudens disputatio? Nonne terrebitur exemplo Pythagoræ? qui cum ausus non fuisset sapientem¹ profiteri, philosophum potius, id est amatorem sapientiæ se esse respondit: a quo id nomen exortum ita deinceps posteris placuit, ut quantalibet de rebus ad sapientiam pertinentibus doctrina quisque vel sibi vel aliis videretur excellere, non nisi philosophus vocaretur. An ideo sapientem profiteri talium hominum nullus audebat, quia sine ullo peccato putabant esse sapientem? Hoc autem nostra Scriptura non dicit, quæ dicit: *Argue sapientem, et amabit te* (Prov. ix, 8). Profecto enim judicat habere peccatum, quem censet arguendum. Sed ego nec sic quidem sapientem me audeo profiteri: satis est mihi, quod etiam ipsi negare non possunt, esse etiam philosophi, id est amatoris sapientiæ, de sapientia disputare. Non enim hoc illi facere destiterunt, qui se amatores sapientiæ potius quam sapientes esse professi sunt.

3. Disputantes autem de sapientia, definierunt eam dicentes: Sapientia est rerum humanarum divinarumque scientia. Unde ego quoque in libro superiore utrarumque rerum cognitionem, id est divinarum atque humanarum, et sapientiam et scientiam dici posse non tacui (Lib. xiii, capp. 4, 19). Verum secundum hanc distinctionem qua dixit Apostolus, *Alii datur sermo sapientiæ, alii sermo scientiæ* (I Cor. xii, 8); ista definitio dividenda est, ut rerum divinarum scientia proprie sapientia nuncupetur, humanarum autem proprie scientiæ nomen obtineat: de qua volumine tertio decimo disputavi, non utique quidquid sciri ab homine potest in rebus humanis, ubi plurimum supervacaneæ vanitatis et noxiæ curiositatis est, huc scientiæ tribuens, sed illud tantummodo quo fides saluberrima, quæ ad veram beatitudinem ducit, gignitur, nutritur, defenditur, roboratur: qua scientia non pollent fideles plurimi, quamvis polleant ipsa fide plurimum. Aliud est enim scire tantummodo quid homo credere debeat propter adipiscendam vitam beatam, quæ non nisi æterna est: aliud autem, scire quemadmodum hoc ipsum et piis opituletur, et contra impios defendatur, quam proprio appellare vocabulo scientiam videtur Apostolus. De qua prius cum loquerer, ipsam præcipue fidem commendare curavi, a temporalibus æterna breviter ante distin-

¹ Editi, *sapientiam*. At Mss., *sapientem*.

guens, atque ibi de temporalibus disserens: æterna vero in hunc librum differens, etiam de rebus æternis fidem temporalem quidem, et temporaliter in credentium cordibus habitare, necessariam tamen propter adipiscenda ipsa æterna esse monstravi (Lib. xiii, cap. 7). Fidem quoque de temporalibus rebus, quas pro nobis æternus fecit, et passus est in homine, quem temporaliter gessit, atque ad æterna provexit, ad eandem æternorum ademptionem prodesse disserui: virtutesque ipsas, quibus in hac temporalis mortalitate prudenter, fortiter, temperanter, et juste vivitur, nisi ad eandem, licet temporalem fidem, quæ tamen ad æterna perducit, referantur, veras non esse virtutes (Ibid., cap. 20).

CAPUT II. — 4. *In fidei temporalis retentione, contemplatione ac dilectione trinitas quædam, sed nondum propria imago Dei*. Quapropter, quoniam sicut scriptum est, *Quamdiu sumus in corpore, peregrinamur a Domino; per fidem enim ambulamus, non per speciem* (II Cor. v, 6, 7); profecto quamdiu justus ex fide vivit (Rom. i, 17), quamvis secundum hominem interiorum vivat, licet per eandem temporalem fidem ad veritatem nitatur, et tendat ad æterna, tamen in ejusdem fidei temporalis retentione, contemplatione, dilectione, nondum talis est trinitas, ut Dei jam imago dicenda sit: ne in rebus temporalibus constituta videatur, quæ constituenda est in æternis. Mens quippe humana cum fidem suam videt, qua credit quod non videt, non aliquid sempiternum videt. Non enim semper hoc erit, quod utique non erit, quando ista peregrinatione finita, qua peregrinamur a Domino, ut per fidem ambulare necesse sit, species illa succedet, per quam videbimus facie ad faciem (I Cor. xiii, 12): sicut modo non videntes, tamen quia credimus, videre merebimur, atque ad speciem nos per fidem perductos esse gaudebimus. Neque enim jam fides erit, qua credantur quæ non videntur; sed species, qua videantur quæ credebantur. Tunc ergo etsi vitæ hujus mortalis transactæ meminerimus, et credidisse nos aliquando quæ non videbamus, memoriter recoluerimus, in præteritis atque transactis deputabitur fides ista, non in præsentibus rebus semperque manentibus: ac per hoc etiam trinitas ista quæ nunc in ejusdem fidei præsentis ac manentis memoria, intuitu, dilectione consistit, tunc transacta et præterita reperietur esse, non permanens. Ex quo colligitur, ut si jam imago Dei est ista trinitas, etiam ipsa non in eis quæ semper sunt, sed in rebus sit habenda transcuntibus.

CAPUT III. — *Difficultas contra id quod mox dictum est, diluitur*. Absit autem ut cum animæ natura sit immortalis, nec ab initio quo creata est, unquam deinceps esse desistat, id quo nihil melius habet, non cum ejus immortalitate perduret. Quid vero melius in ejus natura creatum est, quam quod ad sui Creatoris imaginem facta est (Gen. i, 27)? Non igitur in fidei retentione, contemplatione, dilectione, quæ non erit semper, sed in eo quod semper erit, invenienda est quam dici oporteat imaginem Dei.

5. An adhuc utrum ita se res habeat, aliquanto diligentius atque abstrusius perscrutabimur? Dicit enim

potest, non perire istam trinitatem, etiam cum fides ipsa transierit: quia sicut nunc eam et memoria tenemus, et cogitatione cernimus, et voluntate diligimus; ita etiam tunc cum eam nos habuisse memoria tenebimus, et recolemus, et hoc utrumque tertiam voluntate jungemus, eadem trinitas permanebit. Quoniam si nullum in nobis quasi vestigium transiens reliquerit, profecto nec in memoria nostra ejus aliquid habebimus quo recurramus eam præteritam recordantes, atque id utrumque intentione tertia copulantes, et quod erat scilicet in memoria, non inde cogitantibus nobis, et quod inde cogitatione formatur. Sed qui hoc dicit, non discernit aliam nunc esse trinitatem, quando præsentem fidem tenemus, videmus, amamus in nobis; aliam tunc futuram, quando non ipsam, sed ejus velut imaginarium vestigium in memoria reconditum, recordatione contuebimur, et duo hæc, id est, quod erat in memoria retinentis, et quod inde imprimitur in acie recordantis, tertia voluntate jungemus. Quod ut possit intelligi, sumamus exemplum de corporalibus rebus, de quibus in libro undecimosatis locuti sumus (*Cap. 2 et seqq.*). Nempe ab inferioribus ad superiora ascendentes, vel ab exterioribus ad interiora ingredienti, primam reperimus trinitatem in corpore quod videtur, et acie videntis quæ cum videt, inde formatur, et in voluntatis intentione quæ utrumque conjungit. Huic trinitati similem constituamus, cum fides quæ nunc inest nobis, tanquam corpus illud in loco, ita in nostra memoria constituta est, de qua informatur cogitatio recordantis, sicut ex illo corpore acies intuentis: quibus duobus, ut trinitas impleatur, annumeratur tertia voluntas, quæ fidem in memoria constitutam et quamdam ejus effigiem in contuitu recordationis impressam connectit et conjungit; sicut in illa corporalis trinitate visionis, formam corporis quod videtur, et conformationem quæ sit in cernentis aspectu, conjungit intentione voluntatis. Faciamus ergo corpus illud quod cernebatur, interisse dilapsam, nec ejus remansisse aliquid in ullo loco, ad quod videndum recurrat aspectus: numquid quia imago rei corporalis jam transactæ atque præteritæ remanet in memoria, unde informetur recordantis obtutus¹, atque id utrumque tertia voluntate jungatur, eadem trinitas esse dicenda est, quæ fuerat quando species in loco positi corporis videbatur? Non utique, sed prorsus alia: nam præter quod illa erat extrinsecus, hæc intrinsecus; illam profecto faciebat species præsentis corporis; hanc, imago præteriti. Sic et in hac re, de qua nunc agimus, et propter quam putavimus adhibendum illud exemplum, fides quæ nunc in animo nostro est, velut illud corpus in loco, dum tenetur, aspicitur, amatur, quamdam efficit trinitatem: sed non ipsa erit, quando fides hæc in animo, sicut corpus illud in loco jam non erit. Quæ vero tunc erit, quando eam recordabimur in nobis fuisse, non esse, alia profecto erit. Hanc enim quæ nunc est, facit res ipsa præsens et animo credentis affixa: at illam quæ tunc erit,

¹ *Mss., cogitantis obtutus.*

faciet rei præteritæ imaginatio in recordantis memoria derelicta.

CAPUT IV. — 6. *In immortalitate animæ rationalis quærenda imago Dei. Trinitas in mente quo modo monstrata sit.* Nec illa igitur trinitas, quæ nunc non est, imago Dei erit; nec ista imago Dei est, quæ tunc non erit: sed ea est invenienda in anima hominis, id est rationali, sive intellectuali, imago Creatoris, quæ immortaliter immortalitati ejus est insita. Nam sicut ipsa immortalitas animæ secundum quemdam modum dicitur; habet quippe et anima mortalem suam, cum vita beata caret, quæ vera animæ vita dicenda est; sed immortalis ideo nuncupatur, quoniam qualicumque vita, etiam cum miserima est, nunquam desinit vivere: ita quamvis ratio vel intellectus nunc in ea sit sopitus, nunc parvus, nunc magnus appareat, nunquam nisi rationalis et intellectualis est anima humana; ac per hoc si secundum hoc facta est ad imaginem Dei quod uti ratione atque intellectu ad intelligendum et conspiciendum Deum potest, profecto ab initio quo esse coepit ista tam magna et miranda natura, sive ita obsoleta sit hæc imago, ut pene nulla sit, sive obscura atque deformis, sive clara et pulchra sit, semper est. Denique deformitatem dignitatis ejus miserans divina Scriptura, *Quoniam, inquit, in imagine¹ ambulat homo, tamen vane conturbatur: thesaurizat, et nescit cui congregabit ea (Psal. xxxviii, 7).* Non itaque vanitatem imagini Dei tribueret, nisi deformem cereret factam. Nec tantum valere illam deformitatem, ut auferat quod imago est, satis ostendit, dicendo, *Quoniam in imagine ambulat homo.* Quapropter ex utraque parte veraciter pronuntiari potest ista sententia, ut quemadmodum dictum est, *Quoniam in imagine ambulat homo, tamen vane conturbatur;* ita dicatur, *Quoniam vane conturbatur homo, tamen in imagine ambulat.* Quoniam enim magna natura sit, tamen vitari potuit, quia summa non est: et quoniam vitari potuerit, quia summa non est, tamen quia summæ naturæ capax est, et esse particeps potest, magna natura est. Quæramus igitur in hac imagine Dei quamdam sui generis trinitatem, adjuvante ipso qui nos fecit ad imaginem suam. Non enim aliter possumus hæc salubriter investigare, et secundum sapientiam quæ ab illo est aliquid invenire: sed ea quæ in superioribus libris, et maxime in decimo, de anima humana vel mente diximus, si lectoris vel memoria teneantur atque recolantur, vel diligentia in eisdem locis in quibus conscripta sunt, reenseantur, non hic desiderabit prolixiorum de rei tantæ inquisitione sermonem.

7. Inter cætera ergo in libro decimo diximus, hominis mentem nosse semetipsam (*Cap. 7*). Nihil enim tam novit mens, quam id quod sibi præsto est: nec menti magis quidquam præsto est, quam ipsa sibi. Et alia, quantum satis visum est, adhibuimus documenta, quibus hoc certissime probaretur.

CAPUT V. — *Infantium mens an se noverit.* Quid itaque dicendum est de infantis mente, ita adhuc par-

¹ Editi, *in imagine Dei.* Abest, *Dei,* a manuscriptis.

vuli et in tam magna demersi rerum ignorantia, ut illius mentis tenebras mens hominis quæ aliquid novit exhorreat? An etiam ipsa se nosse credenda est, sed intenta nimis in eas res quas per corporis sensus tanto majore, quanto noviore cepit delectatione sentire, non ignorare se potest, sed cogitare se non potest? Quanta porro intentione in ista quæ foris sunt sensibilia feratur, vel hinc solum conjici potest, quod lucis hujus hauriendæ sic avida est, ut si quisquam minus cautus aut nesciens quid inde possit accidere, nocturnum lumen posuerit ubi jacet infans, in ea parte ad quam jaentis oculi possint retorqueri, nec cervix possit inflecti, sic ejus inde non removeatur aspectus, ut nonnullos ex hoc etiam strabones fieri noverimus, eam formam tenentibus oculis, quam teneris et molliora consuetudo quodam modo infixit. Ita et in alios corporis sensus, quantum sinit illa ætas, intentione se quasi coarctant animæ parvulorum, ut quidquid per carnem offendit aut allicit, hoc solum abhorreant vehementer aut appetant: sua vero interiora non cogitent, nec possint admoneri ut hoc faciant; quia nondum admonentis signa noverunt, ubi præcipuum locum verba obtinent, quæ sicut alia prorsus nesciunt. Quod autem aliud sit non se nosse, aliud non se cogitare, jam in eodem volumine ostendimus (*Lib. 10, cap. 5*).

8. Sed hanc ætatem omitamus, quæ nec interrogari potest quid in se agatur, et nos ipsi ejus valde oblii sumus. Hinc tantum certos nos esse suffecerit, quod cum homo de animi sui natura cogitare potuerit, atque invenire quod verum est, alibi non inveniet, quam penes se ipsum. Inveniet autem, non quod nesciebat, sed unde non cogitabat. Quid enim scimus, si quod est in nostra mente nescimus; cum omnia quæ scimus, non nisi mente scire possimus?

CAPUT VI. — *In mente se ipsam cogitante trinitas quodam quomodo existat. Quid in hac trinitate præstet cogitatio.* Tanta est tamen cogitationis vis, ut nec ipsa mens quodam modo se in conspectu suo ponat, nisi quando se cogitat: ac per hoc ita nihil in conspectu mentis est, nisi unde cogitatur, ut nec ipsa mens, qua cogitatur quidquid cogitatur, aliter possit esse in conspectu suo, nisi se ipsam cogitando. Quomodo autem, quando se non cogitat, in conspectu suo non sit, cum sine se ipsa nunquam esse possit, quasi aliud sit ipsa, aliud conspectus ejus, invenire non possum. Hoc quippe de oculo corporis non absurde dicitur: ipse quippe oculus loco suo fixus est in corpore, aspectus autem ejus in ea quæ extra sicut tenditur, et usque in sidera extenditur. Nec est oculus in conspectu suo; quandoquidem non conspicit se ipsum, nisi speculo objecto, unde jam locuti sumus (*Lib. 10, cap. 3*): quod non fit utique quando se mens in suo conspectu sui cogitatione constituit. Numquid ergo alia sua parte aliam partem suam videt, cum se conspicit cogitando, sicut aliis membris nostris, qui sunt oculi, alia membra nostra conspiciamus, quæ in nostro possunt esse conspectu? Quid dici absurdius vel sentiri potest? Unde igitur aufertur mens, nisi a se ipsa? et ubi po-

nitur in conspectu suo, nisi ante se ipsam? Non ergo ibi erit ubi erat, quando in conspectu suo non erat; quia hic posita, inde sublata est. Sed si conspicienda migravit¹, conspectura ubi manebit? An quasi geminatur, ut et illic sit et hic, id est, et ubi conspiciatur, et ubi conspici possit; ut in se sit conspiciens, ante se conspiciatur? Nihil horum nobis veritas consulta respondet: quoniam quando isto modo cogitamus, non nisi corporum fictas imagines cogitamus, quod mentem non esse paucis certissimum est mentibus, a quibus potest de hac re veritas consuli. Proinde restat ut aliquid pertinens ad ejus naturam sit conspectus ejus, et in eam, quando se cogitat, non quasi per loci spatium, sed incorporea conversione revocetur: cum vero non se cogitat, non sit quidem in conspectu suo, nec de illa suus formetur obtutus, sed tamen noverit se tanquam ipsa sit sibi memoria sui. Sicut multarum disciplinarum peritus ea quæ novit, ejus memoria continentur, nec est inde aliquid in conspectu mentis ejus, nisi unde cogitat; cætera in arcana quadam notitia sunt recondita, quæ memoria nuncupatur. Ideo trinitatem sic commendabamus, ut illud upde formatur cogitantis obtutus, in memoria poneremus; ipsam vero conformationem, tanquam imaginem quæ inde imprimitur; et illud quo utrumque conjungitur, amorem seu voluntatem. Mens igitur quando cogitatione se conspicit, intelligit se et recognoscit: gignit ergo hunc intellectum et cognitionem suam. Res quippe incorporea intellecta conspicitur, et intelligendo cognoscitur. Nec ita sane gignit istam notitiam suam mens, quando cogitando intellectam se conspicit, tanquam sibi ante incognita fuerit: sed ita sibi nota erat, quemadmodum notæ sunt res quæ memoria continentur, etiamsi non cogitentur: quoniam dicimus hominem nosse litteras, etiam cum de aliis rebus, non de litteris cogitat. Hæc autem duo, gignens et genitum, dilectione tertia copulantur, quæ nihil est aliud quam voluntas fruendum aliquid appetens vel tenens. Ideoque etiam illis tribus nominibus insinuandam mentis putavimus trinitatem, memoria, intelligentia, voluntate.

9. Sed quoniam mentem semper sui meminisse, semperque se ipsam intelligere et amare, quamvis non semper se cogitare discretam ab eis quæ non sunt quod ipsa est, circa ejusdem libri decimi finem diximus: querendum est quoniam modo ad cogitationem pertineat intellectus; notitia vero cujusque rei, quæ inest menti, etiam quando non de ipsa cogitatur, ad solam dicatur memoriam pertinere. Si enim hoc ita est, non habebat hæc tria, ut et sui meminisset, et se intelligeret, et amaret: sed memineral tantum sui, et postea cum cogitare se cœpit, tunc se intellexit atque dilexit.

CAPUT VII. — *Exemplo res declaratur. Quomodo res ad juvandos lectores tractata sit.* Quapropter diligentius illud consideremus exemplum, quod adhibuimus, ubi² ostenderetur aliud esse rem quamque non nosse, aliud non cogitare; fierique posse ut noverit

¹ Editi, *migrabit*. Aplus vero Mss., *migravit*.

² Aplus Tr. Lugd. Ven. Lov., ul. M.

homo aliquid quod non cogitat, quando aliunde, non inde cogitat. Duarum ergo vel plurium disciplinarum peritius, quando unam cogitat, aliam vel alias etiam si non cogitat, novit tamen. Sed nunquid recte possumus dicere, iste musicus novit quidem musicam, sed nunc eam non intelligit, quia eam non cogitat; intelligit autem nunc geometricam, hanc enim nunc cogitat? Absurda est, quantum apparet, ista sententia. Quid etiam illa, si dicamus, iste musicus novit quidem musicam, sed nunc eam non amat, quando eam non cogitat; amat autem nunc geometricam¹, quoniam nunc ipsam cogitat: nonne similiter absurda est? Rectissime vero dicimus, iste quem perspicis de geometrica disputantem, etiam perfectus est musicus; nam et meminit disciplinæ ejus, et intelligit eam et diligit: sed quamvis eam noverit et amet, nunc illam non cogitat, quoniam geometricam de qua disputat, cogitat. Hinc admonemur esse nobis in abdito mentis quarundam rerum quasdam notitias, et tunc quodam modo procedere in medium, atque in conspectu mentis velut apertius constitui, quando cogitantur: tunc enim se ipsa mens, et meminisse, et intelligere, et amare invenit, etiam unde non cogitabat, quando aliud cogitabat. Sed unde diu non cogitaverimus, et unde cogitare nisi commoniti non valemus, id nos nescio quo eodemque miro modo, si potest dici, scire nescimus. Denique recte ab eo qui commemorat, ei quem² commemorat dicitur: Scis hoc, sed scire te nescis; commemorabo, et invenies te scientem quod te nescire putaveras. Id agunt et litteræ, quæ de his rebus conscriptæ sunt, quas res duce ratione veras esse invenit lector: non quas veras esse credit ei qui scripsit, sicut legitur historia; sed quas veras esse etiam ipse invenit, sive apud se, sive in ipsa mentis luce veritate. Qui vero nec admonitus valet ista contueri, magna cæcitate cordis, tenebris ignorantia demersus est altius, et mirabiliore divina ope indiget, ut possit ad veram sapientiam pervenire.

10. Propter hoc itaque volui de cogitatione adhibere qualecumque documentum, quo posset ostendi quomodo ex his quæ memoria continentur, recordantis acies informetur, et tale aliquid gignatur ubi homo cogitat, quale in illo erat ubi ante cogitationem meminerat: quia facilius dignoscitur, quod tempore accedit, et ubi parens prolem spatio temporis antecedit. Nam si nos referamus ad interiorrem mentis memoriam qua sui meminit, et interiorrem intelligentiam qua se intelligit, et interiorrem voluntatem qua se diligit, ubi hæc tria simul semper sunt, et semper simul fuerunt ex quo esse cœperunt, sive cogitarentur, sive non cogitarentur; videbitur quidem imago illius trinitatis et ad solam memoriam pertinere: sed quia ibi verbum esse sine cogitatione non potest (cogitamus enim omne quod dicimus, etiam illo interiorre verbo quod ad nullius gentis pertinet linguam), in tribus potius illis imago ista cognoscitur, memoria

scilicet, intelligentia, voluntate. Hanc autem nunc dico intelligentiam, qua intelligimus cogitantes, id est, quando eis reperitis quæ memoria præsto fuerant, sed non cogitabantur, cogitatio nostra formatur; et eam voluntatem, sive amorem, vel dilectionem, quæ istam prolem parentemque conjungit, et quodam modo utrisque³ communis est. Hinc factum est ut etiam per exteriora sensibilia quæ per oculos carnis videntur, legentium docerem tarditatem, in undecimo scilicet libro; atque inde cum eis ingredere ad hominis interioris eam potentiam qua ratiocinatur de temporalibus rebus, differens⁴ illam principaliter dominantem qua contemplatur æternas: atque id duobus voluminibus egi, duodecimo utrumque discernens, quorum unum est superius, alterum inferius, quod superiori subditum esse debet; tertio decimo autem de munere inferioris, quo humanarum rerum scientia salubris continetur, ut in hac temporalis vita id agamus quo consequamur æternam, quanta potui veritate ac brevitate disserui: quandoquidem rem tam multiplicem atque copiosam, multorum atque magnorum disputationibus multis magnisque celebratam, uno strictim volumine inclusi, ostendens etiam in ipsa trinitatem, sed nondum quæ Dei sit imago dicenda.

CAPUT VIII. — 11. *Trinitas quæ imago Dei, jam querenda in principali mentis parte.* Nunc vero ad eam jam pervenimus disputationem, ubi principale mentis humanæ, quæ novit Deum vel potest nosse, considerandum suscepimus, ut in eo reperiamus imaginem Dei. Quamvis enim mens humana non sit ejus naturæ cuius est Deus: imago tamen naturæ ejus qua natura melior nulla est, ibi quærenda et invenienda est in nobis, quo etiam natura nostra nihil habet melius. Sed prius mens in se ipsa consideranda est antequam sit particeps Dei, et in ea reperienda est imago ejus. Diximus enim eam etsi amissa Dei participatione obsoletam atque deformem, Dei tamen imaginem permanere (*Supra, cap. 4*). Eo quippe ipso imago ejus est, quo ejus capax est, ejusque particeps esse potest; quod tam magnum bonum, nisi per hoc quod imago ejus est, non potest⁵. Ecce ergo mens meminit sui, intelligit se, diligit se: hoc si cernimus, cernimus trinitatem; nondum quidem Deum, sed jam imaginem Dei. Non forinsecus accepit memoria quod teneat, nec foris invenit quod aspiceret intellectus, sicut corporis oculus: nec ista duo, velut formam corporis, et eam quæ inde facta est in acie contuentis, voluntas foris junxit: nec imaginem rei quæ foris visa est, quodam modo raptam et in memoria reconditam cogitatio cum ad eam converteretur, invenit, et inde formatus est⁶ recordantis obtutus, iungente utrumque tertia voluntate: sicut in eis ostendebamus trinitatibus fieri, quæ in rebus corporalibus reperiebantur, vel ex corporibus per sensum corporis introrsus quodam modo trahebantur; de quibus omnibus in li-

¹ Er. Lugd. Ven. Lov. legunt, *utrique*. N.

² Editi, *disserens*. Castigantur ex Mss.

³ Editi, *intelligi non potest*. Abest, *intelligi*, a Mss.

⁴ Plures Mss., *inde informatus est*.

¹ Editi, loco, *geometricam*, habebant, *geometricam*.

² Ita Mss. Editi vero, *cui*. At Mss., *quem*.

bro undecimo disseruimus (*Capp. 2 et seqq.*): nec sicut fiebat vel apparebat, quando de illa scientia discerebamus, jam in hominis interioris operibus constituta, quæ distinguenda fuit a sapientia; unde quæ sciuntur, velut adventitia sunt in animo, sive cognitione historica illata, ut sunt facta et dicta, quæ tempore peraguntur et transeunt, vel in natura rerum suis locis et regionibus constituta sunt, sive in ipso homine quæ non erant oriuntur, aut aliis docentibus aut cogitationibus propriis, sicut fides, quam plurimum in libro tertio decimo commendavimus; sicut virtutes, quibus, si veræ sunt, in hac mortalitate ideo bene vivitur, ut beato in illa quæ divinitus promittitur immortalitate vivatur. Hæc atque hujusmodi habent in tempore ordinem suum, in quo nobis trinitas memoriæ visionis et amoris facilius apparebat. Nam quædam eorum præveniunt cognitionem discentium. Sunt enim cognoscibilia, et antequam cognoscantur, sui que cognitionem in discentibus gignunt. Sunt autem vel in locis suis, vel quæ tempore præterierunt: quamvis quæ præterierunt, non ipsa sint, sed eorum quædam signa præteritorum, quibus visis vel auditis cognoscantur fuisse atque transisse. Quæ signa vel in locis sita sunt, sicut monumenta mortuorum, et quæcumque similia: vel in litteris fide dignis, sicut est omnis gravis et approbandæ auctoritatis historia: vel in animis eorum qui ea jam noverunt; eis quippe jam nota, et aliis utique sunt noscibilia, quorum scientiam prævenerunt, et qui ea nosse, illis quibus nota sunt docentibus, possunt. Quæ omnia, et quando dicuntur, quamdam faciunt trinitatem, specie sua quæ noscibilis fuit etiam antequam nosceretur, eique adjuncta cognitione discentis quæ tunc esse incipit quando discitur, ac tertia voluntate quæ utrumque conjungit. Et cum cognita fuerint, alia trinitas, dum recoluntur, fit jam interius in ipso animo, ex iis imaginibus quæ cum discerentur sunt impressæ in memoria, et informatione cogitationis ad ea converso recordantis aspectu, et ex voluntate quæ tertia duo ista conjungit. Ea vero quæ oriuntur in animo ubi non fuerunt, sicut fides, et cætera hujusmodi, etsi adventitia videntur, cum doctrina inseruntur; non tamen foris posita vel foris peracta sunt, sicut illa quæ creduntur; sed intus omnino in ipso animo esse cœperunt. Fides enim non est quod creditur, sed qua creditur: et illud creditur, illa conspicitur. Tamen quia esse cœpit in animo, qui jam erat animus antequam in illo ista esse cœpisset, adventitium quiddam videtur, et in præteritis habebitur, quando succedente specie jam esse destiterit: aliamque nunc trinitatem facit per suam præsentiam, retenta, conspecta, dilecta; aliam tunc faciet per quoddam sui vestigium, quod in memoria præteriens dereliquerit, sicut jam supra dictum est.

CAPUT IX. — 12. *An justitia et cæteræ virtutes desinant in futura vita.* Utrum autem tunc etiam virtutes, quibus in hac mortalitate bene vivitur, quia et ipsæ incipiunt esse in animo, qui cum sine illis prius esset, tamen animus erat, desinant esse cum ad

æterna perduxerint, nonnulla quæstio est. Quibusdam enim visum est desituras: et de tribus quidem, prudentia, fortitudine, temperantia, cum hoc dicitur, non nihil dici videtur; justitia vero immortalis est, et magis tunc perficietur in nobis, quam esse cessabit. De omnibus tamen quatuor magnus auctor eloquentiæ Tullius in Hortensio dialogo disputans: *Si nobis, inquit, cum ex hac vita emigraverimus, in beatorum insuetis immortale ævum, ut fabulæ ferunt, degere liceret, quid opus esset eloquentia, cum judicia nulla fierent; aut ipsas etiam virtutibus? Nec enim fortitudine egeremus, nullo proposito aut labore aut periculo; nec justitia, cum esset nihil quod appeteretur alieni; nec temperantia, quæ reget eas quæ nullæ essent libidines; nec prudentia quidem egeremus, nullo delectu proposito bonorum et malorum. Una igitur essemus beati cognitione naturæ et scientia, qua sola etiam deorum est vita laudanda. Ex quo intelligi potest, cætera necessitatis esse, unum hoc voluntatis.* Ita ille tantus orator, cum philosophiam prædicaret, recolens ea quæ a philosophis acceperat, et præclare ac suaviter explicans, in hac tantam vitam, quam videmus ærumnis et erroribus plenam, omnes quatuor necessarias dixit esse virtutes: nullam vero earum, cum ex hac vita emigraverimus, si liceat ibi vivere ubi vivitur beate; sed bonos animos sola beatos esse cognitione et scientia, hoc est contemplatione naturæ qua nihil est melius et amabilius: ea est natura¹, quæ creavit omnes cæteras, instituitque naturas. Cui regenti esse subditum, si justitiæ est, immortalis est omnino justitia: nec in illa esse beatitudine desinet, sed talis ac tanta erit, ut perfectior et major esse non possit. Fortassis et aliæ tres virtutes, prudentia sine ullo jam periculo erroris, fortitudo sine molestia tolerandorum malorum, temperantia sine repugnatione libidinum, erunt in illa felicitate: ut prudentiæ sit nullum bonum præponere vel æquare; fortitudinis, ei firmissime coherere; temperantiæ, nullo defectu noxio delectari. Nunc autem quod agit justitia in subveniendo miseris, quod prudentia in præcavendis insidiis, quod fortitudo in perferendis molestiis, quod temperantia in coercendis delectationibus pravis, non ibi erit, ubi nihil omnino mali erit. Ac per hoc ista virtutum opera, quæ huic mortali vitæ sunt necessaria, sicut fides ad quam referenda sunt, in præteritis habebuntur: et aliam nunc faciunt trinitatem, cum ea præsentia tenemus, aspiciamus, amamus; aliam tunc factura sunt, cum ea non esse, sed fuisse, per quædam eorum vestigia, quæ prætereundo in memoria derelinquent, reperemus: quia et tunc trinitas erit, cum illud qualecumque vestigium et memoriter retinebitur, et agnosceatur veraciter, et hoc utrumque tertia voluntate jungetur.

CAPUT X. — 13. *Quomodo mente sui recordante sequente intelligente ac diligente trinitas fiat.* In omnium istarum, quas commemoravimus, temporalium rerum scientia, quædam cognoscibilia cognitionem interpolatione temporis antecedunt; sicut sunt ea sensibili-

¹ Merique Nos., in qua nihil est melius et amabilius natura, quæ creavit. Quidam, quia nihil est melius etc.

quæ jam erant in rebus, antequam cognoscerentur; vel ea omnia quæ per historiam cognoscuntur: quædam vero simul esse incipiunt; velut si aliquid visibile, quod omnino non erat, ante nostros oculos oritur, cognitionem nostram utique non præcedit; aut si aliquid sonet, ubi adest auditor, simul profecto incipiunt esse, simulque desinunt et sonus et ejus auditus. Verumtamen sive tempore præcedentia, sive simul esse incipientia cognoscibilia cognitionem gignunt, non cognitione gignuntur. Cognitione vero facta, cum ea quæ cognovimus, posita in memoria recordatione revisuntur; quis non videat priorem esse tempore in memoria retentionem, quam in recordatione visionem, et hujus utriusque tertia voluntate junctionem? Porro autem in mente non sic est: neque enim adventitia sibi ipsa est, quasi ad se ipsam quæ jam erat, venerit aliunde eadem ipsa quæ non erat; aut non aliunde venerit, sed in se ipsa quæ jam erat, nata sit ea ipsa quæ non erat¹; sicut in mente quæ jam erat, oritur fides quæ non erat: aut post cognitionem sui recordando se ipsam velut in memoria sua constitutam videt, quasi non ibi fuerit antequam se ipsam cognosceret; cum profecto ex quo esse cœpit, nunquam sui meminisse, nunquam se intelligere, nunquam se amare destiterit, sicut jam ostendimus. Ac per hoc quando ad se ipsam cogitatione convertitur, fit trinitas, in qua jam et verbum possit intelligi: formatur quippe ex ipsa cogitatione², voluntate utrumque jungente. Ibi ergo magis agnoscenda est imago quam quærimus.

CAPUT XI. — 14. *An et præsentium sit memoria.* Sed dicit aliquis: Non est ista memoria, qua mens sui meminisse perhibetur, quæ sibi semper est præsens. Memoria enim præteritorum est, non præsentium: nam quidam cum de virtutibus agerent, in quibus est etiam Tullius, in tria ista prudentiam diviserunt, memoriam, intelligentiam, providentiam: memoriam scilicet præteritis, intelligentiam præsentibus, providentiam rebus tribuentes futuris, quam non habent certam nisi præcii futurorum; quod non est munus hominum, nisi detur desuper, ut Prophetis. Unde Scriptura sapientiæ de hominibus aiens³: *Cogitationes, inquit, mortalium timidæ, et incertæ providentiæ nostræ (Sap. ix, 14).* Memoria vero de præteritis, et intelligentia de præsentibus certa est, sed præsentibus utique incorporalibus⁴ rebus: nam corporales corporalium præsentibus sunt aspectibus oculorum. Sed qui dicit memoriam non esse præsentium, attendat quemadmodum dictum sit in ipsis sæcularibus litteris, ubi majoris fuit curæ verborum integritas quam veritas rerum:

Nec talia passus Ulysses,
Oblitivæ sui est libacus discrimine tanto.
(*Æneid. lib. 3. vers. 628, 629.*)

¹ Hic editi addunt: *sicut in ipso homine quæ non erant oriuntur, aut aliis docentibus, aut cogitationibus propriis, sicut fides, sicut virtutes.* Verba hæc male translata ex cap. hoc octavo, supra, num. 11, col. 4045, lin. 8-12.

² Sic plerique Mss. Editi vero, *ex ipsa cognito.*

³ Plures Mss., *agens.*

⁴ Am. Er. et plerique Mss., *corporalibus.*

Virgilius enim cum sui non oblitum diceret Ulysses, quid aliud intelligi voluit, nisi quod meminisset sui? Cum ergo sibi præsens esset, nullo modo sui meminisset, nisi ad res præsentibus memoria pertineret. Quapropter sicut in rebus præteritis ea memoria dicitur, qua fit ut valeant recoli et recordari: sic in re præsentibus quod sibi est mens, memoria sine absurditate dicenda est, qua sibi præsto est ut sua cogitatione possit intelligi, et utrumque sui amore¹ conjungi.

CAPUT XII. — 15. *Trinitas in mente eo est imago Dei, quo meminit, intelligit et diligit Deum, quod est sapientia.* Hæc igitur trinitas mentis non propterea Dei est imago, quia sui meminit mens, et intelligit ac diligit se: sed quia potest etiam meminisse, et intelligere, et amare a quo facta est. Quod cum facit, sapiens ipsa fit. Si autem non facit, etiam cum sui meminit, seseque intelligit ac diligit, stulta est. Meminerit itaque Dei sui, ad cujus imaginem facta est, eumque intelligat atque diligat. Quod ut brevius dicam, colat Deum non factum, cujus ab eo capax est facta, et cujus particeps esse potest; propter quod scriptum est, *Ecce Dei cultus est sapientia (Job xiviii, 28)*: et non sua luce, sed summæ illius lucis participatione sapiens erit, atque ubi æterna, ibi beata rognabit. Sic enim dicitur ista hominis sapientia, ut etiam Dei sit. Tunc enim vera est: nam si humana est, vana est. Verum non ita Dei qua sapiens est Deus. Neque enim participatione sui sapiens est, sicut mens participatione Dei. Sed quemadmodum dicitur etiam justitia Dei, non solum illa qua ipse justus est, sed quam dat homini cum justificat impium, quam commendans Apostolus ait de quibusdam, *Ignorantes enim Dei justitiam, et suam justitiam volentes constituere, justitiæ Dei non sunt subjecti (Rom. x, 3)*: sic etiam dici potest de quibusdam, *Ignorantes Dei sapientiam, et suam volentes constituere, sapientiæ Dei non sunt subjecti.*

16. Est igitur natura non facta, quæ fecit omnes cæteras magnas parvasque naturas, eis quas fecit sine dubitatione præstantior, ac per hoc hac etiam de qua loquimur, rationali et intellectuali, quæ hominis mens est, ad ejus qui eam fecit imaginem facta. Illa autem cæteris natura præstantior Deus est. Et quidem non longe positus ab unoquoque nostrum, sicut Apostolus dicit; adjungens, *In illo enim vivimus, et movemur, et sumus (Act. xvii, 27, 28).* Quod si secundum corpus diceret, etiam de isto corporeo mundo posset intelligi. Nam et in illo secundum corpus vivimus, movemur, et sumus. Unde secundum mentem quæ facta est ad ejus imaginem, debet hoc accipi, excellentiore quodam, eodemque non visibili, sed intelligibili modo. Nam quid non est in ipso, de quo divine scriptum est, *Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia (Rom. xi, 36)*? Proinde si in ipso sunt omnia, in quo tandem possunt vivere quæ vivunt, et moveri quæ moventur, nisi in quo sunt? Non tamen omnes cum illo sunt eo modo quo ei dictum

¹ sola fere editio Lov., *amori.*

est, *Eg) semper tecum (Psal. LXXII, 23)*. Nec ipse cum omnibus eo modo quo dicimus, Dominus vobiscum. Magna itaque hominis miseria est cum illo non esse, sine quo non potest esse. In quo enim est, procul dubio sine illo non est : et tamen si ejus non meminit, eumque non intelligit, nec diligit, cum illo non est. Quod autem quisque penitus obliviscitur, nec commo-neri ejus utique potest.

CAPUT XIII. — 17. *Quomodo Dei oblivisci et meminisse quis possit*. De visibilibus rebus ad hanc rem sumamus exemplum. Dicit tibi quispiam quem non recognoscis, Nosti me : et ut commoneat, dicit tibi, quando, quomodo tibi innouerit : omnibusque adhibitis signis quibus in memoriam revoceris, si non recognoscis, ita jam oblitus es, ut omnis illa notitia penitus deleta sit animo ; nihilque aliud restat, nisi ut credas ei qui tibi hoc dicit, quod aliquando eum no-veras ; aut ne hoc quidem, si fide dignus tibi esse qui loquitur non videtur. Si autem reminisceris, pro-fecto redis in memoriam tuam, et in ea invenis quod non fuerat penitus oblivione deletum. Redeamus ad illud propter quod adhibuimus humanæ conversatio-nis exemplum. Inter cætera psalmus nonus : *Conver-tantur*, inquit, *peccatores in infernum, omnes gentes quæ obliviscuntur Deum (Psal. IX, 18)*. Porro autem vigesimus primus : *Commemorabuntur*, inquit, *et conver-tentur ad Dominum universi fines terræ (Psal. XXI, 28)*. Non igitur sic erant oblitæ istæ gentes Deum, ut ejus nec commemoratæ recordarentur. Oblivis-cendo autem Deum, tanquam obliviscendo vitam suam, conversæ fuerant in mortem, hoc est, in infernum. Commemoratæ vero convertuntur ad Dominum, tan-quam reviviscentes reminiscendo vitam suam, cujus eas habebat oblivio¹. Item legitur in nonagesimo ter-tio : *Intelligite nunc, qui insipientes estis in populo ; et stulti, aliquando sapite. Qui plantavit aurem non au-diet (Psal. XCIII, 8, 9)*? et cætera. Eis enim dictum est, qui Deum non intelligendo, de illo vana dixe-runt.

CAPUT XIV. — 18. *Mens se recte diligendo diligit Deum, quem si non diligit, se ipsam odisse dicenda est. Mens etiam infirma et errans pollet semper memoria et intellectu et amore sui. Ad Deum convertatur, ut ipsius recordando, eumque intelligendo et diligendo beata sit. De dilectione autem Dei plura reperiuntur in divinis eloquiis testimonia. Ibi enim et illa duo consequenter intelliguntur, quia nemo diligit ejus non meminit, et quod penitus nescit. Unde illud est notissimum præ-cipuumque præceptum : *Diliges Dominum Deum tuum (Deut. VI, 5)*. Sic itaque condita est mens humana, ut nunquam sui non meminerit, nunquam se non intelli-gat, nunquam se non diligit. Sed quoniam qui odit aliquem, nocere illi studet ; non immerito et mens hominis, quando sibi nocet, odisse se dicitur. Nesciens enim sibi vult male, dum non putat sibi obesse quod vult : sed tamen male sibi vult, quando id vult quod obsit sibi, unde illud scriptum est, *Qui**

¹ Post, *cujus eas habebat oblitio*, in excusis additum erat, *id est, cujus oblitæ fuerant*.

diligit iniquitatem, odit animam suam (Psal. X, 6). Qui ergo se diligere novit, Deum diligit : qui vero non diligit Deum, etiam si se diligit, quod ei naturaliter inditum est, tamen non inconvenienter odisse se di-citur, cum id agit quod sibi adversatur, et se ipsum tanquam suus inimicus insequitur. Qui profecto est error horrendus, ut cum sibi omnes prodesse velint, multi non faciant nisi quod eis perniciosissimum sit. Similem morbum mutorum animalium cum poeta de-scriberet :

*nt (inquit) meliora pils, erroremque hostibus ilhm t
Discissos nudis lanlabant dentibus artus.*

(*Virgil. Georg. lib. 3, vers. 513, 514.*)

Cum morbus ille corporis fuerit, cur dixit errorem, nisi quia omne animal cum sibi natura conciliatum sit ut se custodiat quantum potest, talis ille erat mor-bus, ut ea quorum salutem appetebant, sua membra laniarent? Cum autem Deum diligit mens, et sicut dictum est, consequenter ejus meminit, eumque intel-ligit, recte illi de proximo suo præcipitur, ut eum sicut se diligit. Jam enim se non diligit perverse, sed recte, cum Deum diligit, cujus participatione imago illa non solum est, verum etiam ex vetustate reno-vatur, ex deformitate reformatur, ex infelicitate beatificatur. Quamvis enim se ita diligit, ut si alter-utrum proponatur, malit omnia quæ infra se diligit perdere, quam perire : tamen superiorem deserendo, ad quem solum posset custodire fortitudinem suam, eoque frui lumine suo, cui canitur in Psalmo, *Forti-tudinem meam ad te custodiam (Psal. LVIII, 10)* ; et in alio, *Accedite ad eum, et illuminamini (Psal. XXXIII, 6)* ; sic infirma et tenebrosa facta est, ut a se quoquo ipsa, in ea quæ non sunt quod ipsa, et quibus superior est ipsa, infelicius laboretur per amores quos non va-let vincere, et errores a quibus non videt qua redire. Unde jam Deo miserante penitens clamat in Psalmis : *Deserunt me fortitudo mea, et lumen oculorum meorum non est mecum (Psal. XXXVII, 11)*.

19. Non tamen in his tantis infirmitatis et erro-ris malis amittere potuit naturalem memoriam, intel-lectum, et amorem sui : propter quod merito dici potuit quod supra commemoravi (*Cap. 4*), *Quamquam in imagine ambulat homo, tamen vane conturbatur. Thesaurizat, et nescit cui congregabit ea (Psal. XXXVIII, 7)*. Cur enim thesaurizat, nisi quia fortitudo ejus deseruit eum, per quam Deum habens, rei nullius indigeret? Et cur nescit cui congregabit ea, nisi quia lumen oculorum ejus non est cum eo? Et ideo non videt quod Veritas ait : *Stulte, hac nocte animam tuam repetunt abs te ; hæc quæ præparasti cujus erunt (Luc. XII, 20)*? Verumtamen, quia etiam talis in imagine ambulat homo, et habet memoriam, et intellectum, et amorem sui, hominis mens : si ei manifestaretur quod utrumque habere non posset, et unum e duobus permitteretur eligere, alterum perditurus, aut the-sauros quos congregavit, aut mentem ; quis usque adeo non habet mentem, ut thesauros mallet habere quam mentem? Thesauri enim mentem possunt ple-rumque subvertere : at mens quæ non thesauris

subvertitur sine ullis thesauris facilius et expeditius potest vivere. Quis vero ullos thesauros, nisi per mentem poterit possidere? Si enim puer infans, quamvis ditissimus natus, cum sit dominus omnium quæ jure sunt ejus, nihil possidet mente sopita; quoniam tandem modo quisquam quidquam mente possidebit amissa? Sed de thesauris quid loquor, quod eis quilibet hominum, si talis optio proponatur, mavult carere quam mente; cum eos nemo præponat, nemo comparet luminibus corporis, quibus non ut aurum rarus quisque homo, sed omnis homo possidet cælum: per lumina enim corporis quisque possidet quidquid libenter videt? Quis ergo si tenere utrumque non possit, et alterutrum cogatur amittere, non thesauros quam oculos malit? Et tamen si ab eo simili conditione quæretur, utrum oculos malit amittere, an mentem; quis mente non videat, eum oculos malle quam mentem? Mens quippe sine oculis carnis humana est, oculi autem carnis sine mente belluini sunt. Quis porro non hominem se malit esse etiam carne cæcum, quam belluam videntem?

20. Hæc dixi, ut etiam tardiores, quamvis breviter, commonerentur a me, in quorum oculos vel aures hæ litteræ venerint, quantum mens diligit se ipsam etiam infirma et errans, male diligendo atque sectando quæ sunt infra ipsam. Diligere porro se ipsam non posset, si se omnino nesciret, id est, si sui non meminisset; nec se intelligeret: qua in se imagine Dei tam potens est, ut ei cujus imago est valeat inhærere. Sic enim ordinata est naturarum ordine, non locorum, ut supra illam non sit nisi ille. Denique cum illi penitus adhæserit, unus erit spiritus: cui rei attestatur Apostolus, dicens, *Qui autem adhæret Domino, unus spiritus est* (1 Cor. vi, 17): accedente quidem ista ad participationem naturæ, veritatis, et beatitudinis illius, non tamen crescente illo in natura, veritate et beatitudine sua. In illa itaque natura, cum feliciter adhæserit, immutabiliter vivet¹, et immutabile videbit omne quod viderit. Tunc, sicut ei divina Scriptura promittit, satiabitur in bonis desiderium ejus (*Psal. cii, 5*), bonis immutabilibus, ipsa Trinitate Deo suo cujus imago est: et ne uspiam deinceps violetur, erit in abscondito vultus ejus (*Psal. xxx, 21*), tanta ubertate ejus impleta, ut eam nunquam peccare delectet. Se ipsam vero nunc quando videt, non aliquid immutabile videt.

CAPUT XV. — 21. *Anima tametsi beatitudinem speret, non tamen reminiscitur beatitudinis amissæ, sed Dei reminiscitur et regularum justitiæ. Regulæ immutabiles bene vivendi, etiam impiis notæ.* Quod ideo certe non dubitat, quoniam misera est, et beata esse desiderat: nec ob aliud fieri sperat hoc posse, nisi quia est mutabilis. Nam si mutabilis non esset, sicut ex beata² misera, sic ex misera beata esse non posset. Et quid eam fecisset miseram sub omnipotente et bono Domino, nisi peccatum suum et justitia Domini sui? Et quid eam faciet beatam, nisi meritum suum

et præmium Domini sui? Sed et meritum ejus gratia est illius, cujus præmium erit beatitudo ejus. Justitiam quippe dare sibi non potest quam perditam non habet. Hanc enim, cum homo conderetur, accepit; et peccando utique perdidit. Accipit ergo justitiam, propter quam beatitudinem accipere mereatur. Unde veraciter ei dicitur ab Apostolo, quasi de suo bono superbire incipienti: *Quid enim habes quod non accepisti? Si autem accepisti, quid gloriaris quasi non acceperis* (1 Cor. iv, 7)? Quando autem bene recordatur Domini sui, Spiritu ejus accepto, sentit omnino, quia hoc discit intimo magisterio, non nisi ejus gratuito affectu posse se surgere, non nisi suo voluntario defectu cadere potuisse. Non sane reminiscitur beatitudinis suæ: fuit quippe illa et non est, ejusque ista penitus oblita est; ideoque nec commemorari potest. Credit autem de illa fide dignis Litteris Dei sui, per ejus prophetam conscriptis, narrantibus de felicitate paradisi, atque illud primum et bonum hominis et malum historica traditione indicantibus. Domini autem Dei sui reminiscitur. Ille quippe semper est, nec fuit et non est, nec est et non fuit: sed sicut nunquam non erit, ita nunquam non erat. Et ubique totus est: propter quod ista in illo et vivit, et movetur, et est (*Act. xvii, 28*): et ideo reminisci ejus potest. Non quia hoc recordatur, quod cum noverat in Adam, aut alibi alicubi ante hujus corporis vitam, aut cum primum facta est ut insereretur huic corpori: nihil enim horum omnino reminiscitur; quidquid horum est, oblivione deletum est. Sed commemoratur, ut convertatur ad Dominum, tanquam ad eam lucem qua etiam cum ab illo averteretur quodam modo tangebatur. Nam hinc est quod etiam impii cogitant æternitatem, et multa recte reprehendunt recteque laudant in hominum moribus. Quibus ea tandem regulis judicant, nisi in quibus vident quemadmodum quisque vivere debeat, etiamsi nec ipsi eodem modo vivant? Ubi eas vident? Neque enim in sua natura, cum procul dubio mente ista videantur, eorumque mentes constet esse mutabiles, has vero regulas immutabiles videat, quisquis in eis et hoc videre potuerit; nec in habitu suæ mentis, cum illæ regulæ sint justitiæ, mentes vero eorum constet esse injustas. Ubinam sunt istæ regulæ scriptæ, ubi quid sit justum et injustum agnoscit, ubi cernit habendum esse quod ipse non habet? Ubi ergo scriptæ sunt, nisi in libro lucis illius quæ veritas dicitur? unde omnis lex justa describitur, et in cor hominis qui operatur justitiam, non migrando, sed tanquam imprimendo transfertur; sicut imago ex annulo et in ceram transit, et annulum non relinquit. Qui vero non operatur, et tamen videt quid operandum sit, ipse est qui ab illa luce avertitur, a qua tamen tangitur. Qui autem nec videt quemadmodum sit vivendum, excusabilius quidem peccat, quia non est transgressor cognitæ³ legis: sed etiam ipse splendore aliquoties ubique præsentis veritatis attingitur, quando admonitus constitetur.

CAPUT XVI. — 22. *Imago Dei quomodo reformatur*

¹ Sic Am. Fr. et plures Mss. At Lov., *incoquitæ*.

¹ Mss. omittunt, *immutabiliter vivet*.

² In editis, *ex beata vita*. Abest, *vita*, a manuscriptis.

in homine. Qui vero commemorati convertuntur ad Dominum ab ea deformitate, qua per cupiditates sæculares conformabantur huic sæculo, reformantur ex illo, audientes Apostolum dicentem, *Nolite conformari huic sæculo, sed reformamini in novitate mentis vestræ (Rom. xii, 2)*: ut incipiat illa imago ab illo reformari, a quo formata est. Non enim reformare se ipsam potest, sicut potuit deformare. Dicit etiam alibi: *Renovamini spiritu mentis vestræ, et induite novum hominem, eum qui secundum Deum creatus est in justitia et sanctitate veritatis (Ephes. iv, 23, 24)*. Quod ait, *secundum Deum* creatum; hoc alio loco dicitur, *ad imaginem Dei (Gen. i, 27)*. Sed peccando, justitiam et sanctitatem veritatis amisit; propter quod hæc imago deformis et decolor facta est: hanc recipit, cum reformatur et renovatur. Quod autem ait, *spiritu mentis vestræ*; non ibi duas res intelligi voluit, quasi aliud sit mens, aliud spiritus mentis: sed quia omnis mens spiritus est, non autem omnis spiritus mens est. Est enim Spiritus et Deus (Joan. iv, 24), qui renovari non potest, quia nec veterascere potest. Dicitur etiam spiritus in homine, qui mens non sit, ad quem pertinent imaginationes similes corporum: de quo dicit ad Corinthios, ubi dicit, *Si autem oravero lingua, spiritus meus orat, mens autem mea infructuosa est (I Cor. xiv, 14)*. Hoc enim ait, quando id quod dicitur, non intelligitur: quia nec dici potest, nisi corporalium vocum imagines sonum oris spiritus cogitatione præveniant. Dicitur et hominis anima spiritus: unde est in Evangelio, *Et inclinato capite tradidit spiritum (Joan. xix, 30)*; quo significata est mors corporis, anima exeunte¹. Dicitur spiritus etiam pecoris, quod in Ecclesiaste libro Salomonis apertissime scriptum est, ubi ait: *Quis scit spiritus filiorum hominum si ascendet ipse sursum, et spiritus pecoris si descendet ipse deorsum in terram (Eccl. iii, 21)*? Scriptum est etiam in Genesi, ubi dicit diluvio mortuam universam carnem, quæ habebat in se spiritum vitæ (Gen. vii, 22). Dicitur spiritus etiam ventus, res apertissime corporalis: unde illud in Psalmis, *Ignis, grando, nix, glacies, spiritus tempestatis (Psal. cxlviii, 8)*. Quia ergo tot modis dicitur spiritus, spiritum mentis dicere voluit eum spiritum, quæ mens vocatur. Sicut ait etiam idem apostolus, *In expoliatione corporis carnis (Coloss. ii, 11)*. Non duas utique res intelligi voluit, quasi aliud sit caro, aliud corpus carnis: sed quia corpus multarum rerum nomen est quarum nulla caro est (nam multa sunt excepta carne corpora cælestia, et corpora terrestria), corpus carnis dixit, corpus quæ caro est. Sic itaque spiritum mentis eum spiritum quæ mens est. Alibi quoque apertius etiam imaginem nominavit, scilicet aliis verbis idipsum præcipiens: *Expoliantes vos, inquit, veterem hominem cum actibus ejus, induite novum hominem, qui renovatur in agnitione Dei secundum imaginem ejus qui creavit eum (Id.*

iii, 9, 10). Quod ergo ibi legitur, *induite novum hominem qui secundum Deum creatus est*; hoc isto loco, *Induite novum hominem, qui renovatur secundum imaginem ejus qui creavit eum*. Ibi autem ait, *secundum Deum*; hic vero, *secundum imaginem ejus qui creavit eum*. Pro eo vero quod ibi posuit, *in justitia et sanctitate veritatis*; hoc posuit hic, *in agnitione Dei*. Fit ergo ista renovatio reformatioque mentis secundum Deum, vel secundum imaginem Dei. Sed ideo dicitur *secundum Deum*, ne secundum aliam creaturam fieri putetur; ideo autem, *secundum imaginem Dei*, ut in ea re intelligatur fieri hæc renovatio, ubi est imago Dei, id est in mente. Quemadmodum dicimus, secundum corpus mortuum, non secundum spiritum, eum qui de corpore fidelis et justus abscedit. Quid enim dicimus secundum corpus mortuum, nisi corpore vel in corpore, non anima vel in anima mortuum? Aut si dicamus, Secundum corpus est pulcher; aut, Secundum corpus fortis, non secundum animum: quid est aliud, quam, Corpore, non animo pulcher aut fortis est? Et innumerabiliter ita loquimur. Non itaque sic intelligamus, *secundum imaginem ejus qui creavit eum*, quasi alia sit imago secundum quam renovatur, non ipsa quæ renovatur.

CAPUT XVII. — 23. *Imago Dei in mente quomodo renovetur, donec perfecta sit in ea similitudo Dei in beatitudine*. Sane ista renovatio non momento uno fit ipsius conversionis, sicut momento uno fit illa in Baptismo renovatio remissione omnium peccatorum: neque enim vel unum quantulumcumque remanet quod non remittatur. Sed quemadmodum aliud est carere febribus, aliud ab infirmitate, quæ febribus facta est, revalescere; itemque aliud est infixum telum de corpore demere, aliud vulnus quod eo factum est secunda curatione sanare: ita prima curatio est causam remove re languoris, quod per omnium fit indulgentiam peccatorum; secunda ipsum sanare languorem, quod fit paulatim proficiendo in renovatione hujus imaginis: quæ duo demonstrantur in Psalmo, ubi legitur, *Qui propitius fit omnibus iniquitatibus tuis*; quod fit in Baptismo: deinde sequitur, *Qui sanat omnes languores tuos (Psal. cii, 3)*; quod fit quotidianis accessibus, cum hæc imago renovatur. De qua re Apostolus apertissime locutus est, dicens: *Et si exterior homo noster corrumpitur, sed interior renovatur de die in diem (II Cor. iv, 16)*. *Renovatur autem in agnitione Dei*, hoc est, *in justitia et sanctitate veritatis*; sicut sese habent apostolica testimonia quæ paulo ante commemoravi. In agnitione igitur Dei, justitiæque et sanctitate veritatis, qui de die in diem proficiendo renovatur, transfert amorem a temporalibus ad æterna, a vi-bilibus ad intelligibilia, a carnalibus ad spiritualia; atque ab istis cupiditatem frenare atque minuere, illisque se charitate alligare diligenter insistit. Tantum autem facit, quantum divinitus adjuvatur. Dei quippe sententia est: *Sine me nihil potestis facere (Joan. xv, 5)*. In quo profectu et accessu tenentem Mediatoris fidem cum dies vitæ hujus ultimus quemque compererit, perducendus ad

¹ Editi, in spiritus cogitatione. Abest, in, a manuscriptis.

² Editi rursus lost, ammu: exeunte, addebat, de corpore.

Deum quem coluit, et ab eo perficiendus excipietur ab Angelis sanctis, incorruptibile corpus in fine sæculi non ad pœnam, sed ad gloriam recepturus. In hac quippe imagine tunc perfecta erit Dei similitudo, quando Dei perfecta erit visio. De qua dicit apostolus Paulus: *Videmus nunc per speculum in ænigmate, tunc autem facie ad faciem* (I Cor. xiii, 12). Item dicit, *Nos autem revelata facie gloriam Domini speculantes, in eandem imaginem transformamur de gloria in gloriam, tanquam a Domini spiritu* (II Cor. iii, 18): hoc est quod fit de die in diem bene proficientibus.

CAPUT XVIII. — 24. *Sententia Joannis an intelligenda de futura nostra similitudine cum Filio Dei ipsa etiam immortalitate corporis.* Apostolus autem Joannes: *Dilectissimi, inquit, nunc filii Dei sumus, et nondum apparuit, quid erimus: scimus autem quia cum apparuerit, similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est* (I Joan. iii, 2). Hinc apparet tunc in ista imagine Dei fieri ejus plenam similitudinem, quando ejus plenam perceperit visionem. Quamquam possit hoc a Joanne apostolo etiam de immortalitate corporis dictum videri. Et in hac quippe similes erimus Deo, sed tantummodo Filio, quia solus in Trinitate corpus accepit, in quo mortuus resurrexit, atque id ad superna pervexit. Nam dicitur etiam ista imago Filii Dei, in qua sicut ille immortale corpus habebimus, conformes facti in hac parte, non Patris imaginis aut Spiritus sancti, sed tantummodo Filii, quia de hoc solo legitur, et fide sanissima¹ accipitur, *Verbum caro factum est* (Joan. i, 14). Propter quod Apostolus: *Quos ante, inquit, præcivit et prædestinavit conformes fieri imaginis Filii sui, ut sui ipse primogenitus in multis fratribus* (Rom. viii, 29). *Primogenitus utique a mortuis secundum eundem apostolum* (Coloss. i, 18), qua morte seminata est caro ejus in contumelia, resurrexit in gloria. Secundum hanc imaginem Filii, cui per immortalitatem conformamur in corpore, etiam illud agimus quod dicit idem apostolus, *Sicut portavimus imaginem terreni, portemus et imaginem ejus qui de caelo est* (I Cor. xv, 43, 49): ut scilicet qui secundum Adam mortales fuimus, secundum Christum immortales nos futuros, fide vera et spe certa firmaque teneamus. Sic enim nunc eandem imaginem portare possumus, nondum in visione, sed in fide; nondum in re, sed in spe. De corporis quippe resurrectione tunc loquebatur Apostolus, cum hæc diceret.

CAPUT XIX. — 25. *Joannes potius intelligendus de perfecta nostra similitudine cum Trinitate in vita æterna. Sapientia perfecta in beatitudine.* At vero illa imago, de qua dictum est, *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Gen. i, 26); quia non dictum est, *Ad meam, vel, Ad tuam*: ad imaginem Trinitatis factum hominem credimus, et quanta potuimus investigatione comprehendimus. Et ideo secundum hanc potius et illud intelligendum est quod ait apostolus Joannes, *Similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est*: quia et de illo dixit, de quo dixerat

¹ Sic Am. et Mss. At Er. et Lov., sanctissima.

Filii Dei sumus (I Joan. iii, 2). Et immortalitas carnis illo perficitur momento resurrectionis, de quo ait apostolus Paulus, *In ictu oculi, in novissima tuba, et mortui resurgent incorrupti; et nos immutabimur* (I Cor. xv, 52). In ipso namque ictu oculi ante judicium resurget in virtute, in incorruptione, in gloria corpus spirituale, quod nunc seminatur in infirmitate, corruptione, contumelia corpus animale. Imago verò quæ renovatur in spiritu mentis in agnitione Dei, non exterius, sed interius de die in diem, ipsa perficietur visione, quæ tunc erit post judicium facie ad faciem, nunc autem proficit per speculum in ænigmate (*Id. xiii, 12*). Propter cujus perfectionem dictum intelligendum est, *Similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est*. Hoc enim donum¹ tunc nobis dabitur, cum dictum fuerit, *Venite, benedicti Patris mei, possidete paratum vobis regnum* (Matth. xxv, 34). Tunc quippe tolletur impius, ut non videat claritatem Domini (*Isai. xxvi, 10*), quando ibunt sinistri in supplicium æternum, euntibus dextris in vitam æternam (*Matth. xxv, 46*). *Hæc est autem, sicut ait Veritas, vita æterna, ut cognoscant te, inquit, unum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum* (Joan. xvii, 3).

26. Hanc contemplativam sapientiam, quam proprie puto in Litteris sanctis a scientia distinctam sapientiam nuncupari, duntaxat hominis, quæ quidem illi non est, nisi ab illo cujus participatione vere sapiens fieri mens rationalis et intellectualis potest, Cicero commendans in fine dialogi Hortensii: *Quæ nobis, inquit, dies noctesque considerantibus, acventibusque intelligentiam, quæ est mentis acies, caventibusque ne quando illa hebescat, id est, in philosophia viventibus magna spes est, aut si hoc quod sentimus et sapimus mortale et caducum est, jucundum nobis perfunctis muneribus humanis occasum, neque molestam extinctionem, et quasi quietem vitæ fore: aut si, ut antiquis philosophis hisque maximis longeque clarissimis placuit, æternos animos ac divinos habemus, sic existimandum est, quo magis hi fuerint semper in suo cursu, id est, in ratione et investigandi cupiditate, et quo minus se admiscuerint atque implicuerint hominum vitii et erroribus, hoc his facillorem ascensum et reditum in cælum fore.* Deinde addens hanc ipsam clausulam, repetendoque sermonem finiens²: *Quapropter, inquit, ut aliquando terminetur oratio, si aut extinguere tranquille volumus, cum in his artibus vixerimus, aut si ex hac in aliam haud paulo meliorem domum sine mora demigrare, in his studiis nobis omnis opera et cura ponenda est.* Hic miror hominem tanti ingenii, perfunctis muneribus humanis, hominibus in philosophia viventibus, quæ contemplatione veritatis beatos facit, jucundum promittere occasum, si hoc quod sentimus et sapimus mortale et caducum est: quasi hoc moriatur et intercidat quod non diligebamus, vel potius quod atrociter oderamus, ut jucundus nobis sit ejus occasus. Verum hoc non didicerat a philosophis, quos magnis laudibus prædicat; sed ex illa nova Academia, ubi ei dubitare

¹ Nonnulli Mss., bonum.

² Mss., repetendo, sermonemque finiens.

etiam de rebus manifestissimis placuit, ista sententia redolebat. A philosophis autem, sicut ipse confitetur, *maximis longeque clarissimis*, æternos animos esse acceperat. Æterni quippe animi non inconvenienter hac exhortatione excitantur, ut in suo cursu reperiantur, cum venerit vitæ hujus extremum, id est, in ratione et investigandi cupiditate, minusque se admisceant

atque implicent hominum vitiis et erroribus, ut eis facilius sit regressus ad Deum. Sed iste cursus qui constituitur in amore atque investigatione veritatis, non sufficit miseris, id est, omnibus cum ista sola ratione mortalibus sine fide Mediatoris: quod in libris superioribus hujus operis, maxime in quarto et tertio decimo, quantum potui, demonstrare curavi.

LIBER QUINTUS DECIMUS.

Principio, quid in singulis quatuordecim superioribus libris dictum sit, exponit breviter ac summam, eoque deum pervenisse disputationem docet, ut Trinitas quæ Deus est, jam in ipsiis rebus æternis, incorporeis et immutabilibus, in quarum perfecta contemplatione nobis beata vita promittitur, inquiratur. Hæc vero Trinitatem ostendit hic videri a nobis tanquam per speculum et in ænigmate, dum videtur per imaginem Dei, quod nos sumus, ut in similitudine obscura et ad perspicendum difficili. Sic et ex verbo mentis nostræ verbi divini generationem, non nisi difficulter, propter eam quæ inter utrumque verbum interesse observatur disparitas quam maxima; et ex dilectione quæ a voluntate adjungitur, Spiritus sancti processionem conjici utrumque et explicari posse demonstrat.

CAPUT PRIMUM. — 1. *Supra mentem Deus.* Volentes in rebus quæ factæ sunt ad cognoscendum eum a quo factæ sunt, exercere lectorem, jam pervenimus ad ejus imaginem, quod est homo, in eo quo cæteris animalibus antecellit, id est ratione vel intelligentia, et quidquid aliud de anima rationali vel intellectuali dici potest, quod pertinet ad eam rem quæ mens vocatur vel animus. Quo nomine nonnulli auctores linguæ latinæ, id quod excellit in homine, et non est in pecore, ab anima quæ inest et pecori, suo quodam loquendi more distinguunt. Supra hanc ergo naturam, si quærimus aliquid, et verum quærimus, Deus est, natura scilicet non creata, sed creatrix. Quæ utrum sit Trinitas, non solum credentibus, divinæ Scripturæ auctoritate; verum etiam intelligentibus, aliqua, si possumus, ratione jam demonstrare debemus. Cur autem, Si possumus dixerim, res ipsa cum quæri disputando cøperit, melius indicabit.

CAPUT II. — 2. *Deus incomprehensibilis semper quærendus. Trinitatis vestigia non frustra quæsitæ in creatura.* Deus quippe ipse quem quærimus adjuvabit, ut spero, ne sit infructuosus labor noster, et intelligamus quemadmodum dictum sit in Psalmo sacro: *Lætetur cor quærentium Dominum: quærite Dominum, et confirmamini; quærite faciem ejus semper (Psal. civ, 3, 4).* Videtur enim, quod semper quæritur, nunquam inveniri: et quomodo jam lætabitur, et non potius contristabitur cor quærentium, si non potuerint invenire quod quærent? Non enim ait, *Lætetur cor invenientium; sed, quærentium Dominum.* Et tamen Dominum Deum inveniri posse dum quæritur, testatur Isaias propheta, dum dicit: *Quærite Dominum, et mox ut inveneritis, invoke eum: et cum appropinquaverit vobis, derelinquat impius vias suas, et vir iniquus cogitationes suas (Isai. Lv, 6, 7).* Si ergo quæsitus inveniri potest, cur dictum est, *Quærite faciem ejus semper? An et inventus forte quærendus est? Sic enim sunt incomprehensibilia requirenda, ne se existimet nihil invenisse, qui quam sit incomprehensibile quod quærebat, potuerit invenire. Cur ergo sic quærit, si incomprehensibile comprehendit esse quod quærit, nisi quia cessandum non est, quamdiu in ipsa incompre-*

hensibilium rerum inquisitione proficitur, et melior meliorque fit quærens tam magnum bonum, quod et invenendum quæritur, et quærendum invenitur? Nam et quæritur ut inveniat dulcius, et invenitur ut quærat avidius. Secundam hoc accipi potest, quod dictum est in libro Ecclesiastico dicere sapientiam: *Qui me manducant, adhuc esurient; et qui bibunt me, adhuc sitient (Eccli. xxiv, 29).* Manducant enim et bibunt, quia inveniunt; et quia esuriunt ac sitiunt, adhuc quærent. Fides quærit, intellectus invenit: propter quod ait propheta, *Nisi credideritis, non intelligetis (Isai. vii, 9).* Et rursus intellectus eum quem invenit adhuc quærit: *Deus enim respexit super filios hominum, sicut in Psalmo sacro canitur, ut videret si est intelligens, aut requirens Deum (Psal. xiii, 2).* Ad hoc ergo debet homo esse intelligens, ut requirat Deum.

3. Satis itaque remorati fuerimus¹ in iis quæ Deus fecit, ut per ea cognosceretur ipse qui fecit: *Invisibilia enim ejus, a creatura mundi, per ea quæ facta sunt, intellecta conspiciuntur (Rom. i, 20).* Unde arguuntur in libro Sapientiæ, qui *de iis quæ videntur bona, non potuerunt scire eum qui est, neque operibus attendentes agnoverunt artificem; sed aut ignem, aut spiritum, aut citatum aerem, aut gyrum stellarum, aut violentiam aquarum, aut luninaria cæli, rectores orbis terrarum deos putaverunt: quorum quidem si specie delectati hæc deos putaverunt, sciant quanto Dominator eorum melior est. Speciei enim generator ea creavit. Aut si virtutem et operationem eorum mirati sunt, intelligant ab his quanto qui hæc constituit fortior est. A magnitudine enim speciei et creaturæ cognoscibiliter poterat horum Creator videri (Sap. xiii, 1-5).* Hæc de libro Sapientiæ propterea posui, ne me fidelium quispiam frustra et inaniter existimet in creatura prius per quasdam sui generis trinitates quodam modo gradatim, donec ad mentem hominis pervenirem, quæsisse indicia summæ illius Trinitatis, quam quærimus cum Deum quærimus.

CAPUT III. — 4. *Omnium superiorum librorum bre-*

¹ Ita Mss. Editi vero, *rememorati fuimus.*

viariam. Sed quoniam disserendi et ratiocinandi necessitas per quatuordecim libros multa nos dicere compulit, quæ cuncta simul aspicere non valemus, ut ad id quod apprehendere volumus, ea celeri cogitatione referamus; faciam quantum Domino adjuvante potuero, ut quicquid in singulis voluminibus ad cognitionem disputatione perduxit, remota disputatione breviter congeram, et tanquam sub uno mentis aspectu, non quemadmodum res quæque persuasit, sed ipsa quæ persuasæ sunt ponam: ne tam longe sint a præcedentibus consequentia, ut oblivionem præcedentium faciat inspectio consequentium; aut certe si fecerit, cito possit quod exciderit relegendo recolligi.

3. In primo libro secundum Scripturas sacras unitas et æqualitas summæ illius Trinitatis ostenditur. In secundo et tertio et quarto, eadem: sed de Filii missione et Spiritus sancti diligenter quæstio pertractata tres libros fecit; demonstratumque est non ideo minorem mittente qui missus est, quia ille misit, hic missus est, cum Trinitas quæ per omnia æqualis est, pariter quoque in sua natura immutabilis et invisibilis et ubique præsens inseparabiliter operetur. In quinto, propter eos quibus ideo videtur non eandem Patris et Filii esse substantiam, quia omne quod de Deo dicitur, secundum substantiam dici putant, et propterea gignere et gigni, vel genitum esse et ingenitum, quoniam diversa sunt, contendunt substantias esse diversas, demonstratur non omne quod de Deo dicitur secundum substantiam dici, sicut secundum substantiam dicitur bonus et magnus, et si quid aliud ad se dicitur; sed dici etiam relative, id est non ad se, sed ad aliquid quod ipse non est; sicut Pater ad Filium dicitur, vel Dominus ad creaturam sibi servientem: ubi si quid relative, id est ad aliquid quod ipse non est, etiam ex tempore dicitur, sicuti est, *Domine, refugium factus es nobis* (*Psal. lxxxix, 1*), nihil ei accidere quo mutetur, sed omnino ipsum in natura vel essentia sua immutabilem permanere. In sexto, quomodo dictus sit Christus ore apostolico, Dei virtus et Dei sapientia (*I Cor. 1, 24*), sic disputatur, ut differatur eadem quæstio diligentius retractanda: utrum a quo est genitus Christus, non sit ipse sapientia¹, sed tantum sapientiæ suæ pater, an sapientia sapientiam genuerit. Sed quodlibet horum esset, etiam in hoc libro apparuit Trinitatis æqualitas, et non Deus triplex, sed Trinitas: nec quasi aliquid duplum esse Patrem et Filium ad simplum Spiritum sanctum; ubi nec tria plus aliquid sunt quam unum horum. Disputatum est etiam quomodo possit intelligi quod ait Hilarius episcopus²: *Æternitas in Patre, species in Imagine, usus in Munere*. In septimo, quæstio quæ dilata fuerat, explicatur, ita ut Deus qui genuit Filium, non solum sit Pater virtutis et sapientiæ suæ, sed etiam ipse virtus atque sapientia; sic et Spiritus sanctus: nec tamen simul tres sint virtutes aut tres sapientiæ, sed una virtus et una sapientia, sicut unus Deus et una essentia. Deinde quæsitum est, quomodo dicantur una

essentia, tres personæ, vel a quibusdam³ Græcis una essentia, tres substantiæ: et inventum est elocutionis necessitate dici, ut aliquo uno nomine enuntiarentur, cum quæritur quid tres sint, quos tres esse veraciter confitemur, Patrem scilicet, et Filium, et Spiritum sanctum. In octavo, ratione etiam reddita intelligentibus clarum est, in substantia veritatis non solum Patrem Filio non esse majorem, sed nec ambos simul aliquid majus esse quam solum Spiritum sanctum, aut quoslibet duos in eadem Trinitate majus esse aliquid quam unum, aut omnes simul tres majus aliquid esse quam singulos. Deinde per veritatem quæ intellecta conspicitur, et per bonum summum a quo est omne bonum, et per justitiam propter quam diligitur animus justus ab animo etiam nondum justo, ut natura non solum incorporalis, verum etiam incommutabilis quod est Deus, quantum fieri potest, intelligeretur admonui: et per charitatem, quæ in Scripturis sanctis Deus dicta est (*I Joan. iv, 16*), per quam cœpit utcumque etiam Trinitas intelligentibus apparere, sicut sunt amans, et quod amatur, et amor. In nono, ad imaginem Dei, quod est homo secundum mentem, pervenit disputatio: et in ea quædam trinitas invenitur, id est, mens, et notitia qua se novit, et amor quo se notitiamque suam diligit; et hæc tria æqualia inter se, et unius ostenduntur esse essentia. In decimo hoc idem diligentius subtiliusque tractatum est, atque ad id perductum, ut inveniretur in mente evidenter trinitas ejus, in memoria scilicet et intelligentia et voluntate. Sed quoniam et hoc compertum est, quod mens nunquam esse ita potuerit, ut non sui meminisset, non se intelligeret, et diligeret, quamvis non semper se cogitaret, cum autem cogitaret, non se a corporalibus rebus eadem cogitatione discerneret; dilata est de Trinitate, cujus hæc imago est, disputatio, ut in ipsis etiam corporalibus visis inveniretur trinitas, et distinctius in ea lectoris exerceretur intentio. In undecimo ergo electus est sensus oculorum, in quo id quod inventum esset, etiam in cæteris quatuor sensibus corporis et non dictum posset agnosci: atque ita exterioris hominis trinitas, primo in iis quæ cernuntur extrinsecus, ex corpore scilicet quod videtur, et forma quæ inde in acie cernentis imprimitur, et utrumque copulantis intentione voluntatis, apparuit. Sed hæc tria non inter se æqualia, nec unius esse substantiæ claruerunt. Deinde in ipso animo, ab iis quæ extrinsecus sensa sunt velut introducta inventa est altera trinitas, ubi apparerent eadem tria unius esse substantiæ, imaginatio corporis quæ in memoria est, et inde informatio cum ad eam convertitur acies cogitantis, et utrumque conjungens intentio voluntatis. Sed ideo ista trinitas ad exteriorem hominem reperta est pertinere, quia de corporibus illata est quæ sentiuntur extrinsecus. In duodecimo discernenda visa est sapientia ab scientia, et in ea quæ proprie scientia nuncupatur, quia inferior est, prius quædam sui generis trinitas inquirenda: quæ licet ad interiorem hominem jam pertineat, nondum tamen imago Dei vel

¹ Quidam codex, *eadem non sit ipse sapientia*.

² Sola editio Lov., *episcopus sanctus*.

³ In Xss., *vel, ut a quibusdam*.

appellanda sit vel putanda. Et hoc agitur in tertio decimo libro per commendationem fidei christianæ. In quarto decimo autem de sapientia hominis vera, id est, Dei munere in ejus ipsius¹ Dei participatione donata, quæ ab scientia distincta est, disputatur: et eo pervenit disputatio, ut trinitas appareat in imagine Dei, quod est homo secundum mentem, quæ renovatur in agnitione Dei secundum imaginem ejus qui creavit hominem (*Coloss. III, 10*) ad imaginem suam (*Gen. I, 27*), et sic percipit sapientiam ubi contemplatio est æternorum.

CAPUT IV. — 6. *Quid universa natura nos de Deo doceat.* Jam ergo in ipsis rebus æternis, incorporabilibus et incommutabilibus, in quarum perfecta contemplatione nobis beata, quæ non nisi æterna est, vita promittitur, Trinitatem quæ Deus est inquiramus. Neque enim divinorum Librorum tantummodo auctoritas esse Deum prædicat, sed omnis quæ nos circumstat, ad quam nos etiam pertinemus, universa ipsa rerum natura proclamat, habere se præstantissimum Conditorum, qui nobis mentem rationemque naturalem dedit, qua viventia non viventibus, sensu prædita non sentientibus, intelligentia non intelligentibus, immortalia mortalibus, impotentibus potentia, injustis justa, speciosa deformibus, bona malis, incorruptibilia corruptibilibus; immutabilia mutabilibus, invisibilia visibilibus, incorporalia corporalibus, beata miseris præferenda videamus. Ac per hoc quoniam rebus creatis Creatorem sine dubitatione præponimus, oportet ut eum et summe vivere, et cuncta sentire atque intelligere; et mori, corrumpi, mutarique non posse; nec corpus esse, sed spiritum omnium potentissimum, justissimum, speciosissimum, optimum, beatissimum fateamur.

CAPUT V. — 7. *Quam difficile demonstrare ratione naturali Trinitatem.* Sed hæc omnia quæ dixi, et quæcumque alia simili more locutionis humanæ digne de Deo dici videntur, et universæ Trinitati quæ est unus Deus, et personis singulis in eadem Trinitate conveniunt. Quis enim vel unum Deum, quod est ipsa Trinitas, vel Patrem, vel Filium, vel Spiritum sanctum; audeat dicere, aut non viventem, aut nihil sentientem vel intelligentem, aut in ea natura qua inter se prædicantur æquales, quemquam esse eorum mortalem sive corruptibilem, sive mutabilem, sive corporeum; aut quisquam ibi neget aliquem potentissimum, justissimum, speciosissimum, optimum, beatissimum? Si ergo hæc atque hujusmodi omnia, et ipsa Trinitas, et in ea singuli dici possunt; ubi aut quomodo Trinitas apparebit? Redigamus itaque prius hæc plurima ad aliquam paucitatem. Quæ vita enim dicitur in Deo, ipsa est essentia ejus atque natura. Non itaque Deus vivit nisi vita quod ipse sibi est. Hæc autem vita non talis est qualis inest arbori, ubi nullus est intellectus, nullus est sensus. Nec talis qualis inest pecori: habet enim vita pecoris sensum quinquepartitum, sed intellectum habet nullum: at illa vita quæ Deus est, sentit

atque intelligit omnia; et sentit mente, non corpore, quia spiritus est Deus (*Joan. IV, 24*). Non autem sicut animalia quæ habent corpora, per corpus sentit Deus; non enim ex anima constat et corpore: ac per hoc simplex illa natura sicut intelligit sentit, sicut sentit intelligit; idemque sensus qui intellectus est illi. Nec ita ut aliquando esse desistat aut cœperit: immortalis est enim. Nec frustra de illo dictum est quod solus habeat immortalitatem (*I Tim. VI, 16*): nam immortalitas ejus vere immortalitas est, in cujus natura nulla est commutatio. Ipsa est etiam vera æternitas qua est immutabilis Deus, sine initio, sine fine; consequenter et incorruptibilis. Una ergo eademque res dicitur, sive dicatur æternus Deus, sive immortalis, sive incorruptibilis, sive immutabilis: itemque cum dicitur, vivens, et intelligens, quod est utique sapiens, hoc idem dicitur. Non enim percepit sapientiam qua esset sapiens², sed ipse sapientia est. Et hæc vita, eademque virtus sive potentia, eademque species, qua potens, atque speciosus dicitur. Quid enim potentius et speciosius sapientia, quæ attingit a fine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suaviter (*Sap. VIII, 1*)? Bonitas etiam atque justitia, numquid inter se in natura Dei, sicut in ejus operibus distant, tanquam duæ diversæ sint qualitates Dei; una, bonitas; alia, justitia? Non utique: sed quæ justitia, ipsa bonitas; et quæ bonitas, ipsa beatitudo. Incorporalis autem vel incorporeus ideo dicitur Deus, ut spiritus credatur vel intelligatur esse, non corpus.

8. Proinde si dicamus, Æternus, immortalis, incorruptibilis, immutabilis, vivus, sapiens, potens, speciosus, justus, bonus, beatus, spiritus; horum omnium novissimum quod posui quasi tantummodo videtur significare substantiam, cætera vero hujus substantiæ qualitates: sed non ita est in illa ineffabili simplici que natura. Quidquid enim secundum qualitates illic dici videtur, secundum substantiam vel essentiam est intelligendum. Absit enim ut spiritus secundum substantiam dicatur Deus, et bonus secundum qualitatem: sed utrumque secundum substantiam. Sic omnia cætera quæ commemoravimus, unde in superioribus libris multa jam diximus. De quatuor igitur primis quæ modo a nobis enumerata atque digesta sunt, id est, æternus, immortalis, incorruptibilis, immutabilis, unum aliquid eligamus; quia unum quatuor ista significant, sicut jam disserui; ne per multa distendatur intentio, et illud potius quod positum est prius, id est, æternus. Hoc faciamus et de quatuor secundis, quæ sunt, vivus, sapiens, potens, speciosus. Et quoniam vita qualiscumque inest et pecori, cui sapientia non inest; duo vero ista, sapientia scilicet atque potentia, ita sunt inter se in homine comparata, ut sancta Scriptura diceret, *Melior est sapiens quam fortis* (*Id. VI, 1*); speciosa porro etiam corpora dici solent: unum ex his quatuor³ quod eligimus, sapiens eligatur:

¹ Sic Mss. At editi, *Non enim percipit sapientiam qua fit (vel, qua sit) sapiens.*

² Loco, quatuor, forte legendum, æqualibus.

quamvis hæc quatuor in Deo non inæqualia ¹ dicenda sint; nomina enim quatuor, res autem una est. De tertiis vero ultimis quatuor, quamvis in Deo idem sit justum esse quod bonum, quod beatum, idemque spiritum esse quod justum et bonum et beatum esse: tamen quia in hominibus potest esse spiritus non beatus, potest et justus et bonus nondum beatus; qui vero beatus est, profecto et justus et bonus et spiritus est: hoc potius eligamus quod nec in hominibus esse sine illis tribus potest, quod est beatus.

CAPUT VI. — 9. *Quomodo in ipsa simplicitate Dei sit Trinitas. An et quomodo ex monstratis trinitatibus in homine ostendatur Trinitas Deus.* Num igitur ² cum dicimus, Æternus, sapiens, beatus, hæc tria sunt Trinitas, quæ appellatur Deus? Redigimus ³ quidem illa duodecim in istam paucitatem trium: sed eo modo forsitan possumus et hæc tria in unum aliquod horum. Nam si una eademque res in Dei natura potest esse sapientia et potentia, aut vita et sapientia; cur non una eademque res esse possit in Dei natura æternitas et sapientia, aut beatitudo et sapientia? Ac per hoc sicut nihil intererat utrum illa duodecim, an ista tria diceremus, quando illa multa in istam redegimus paucitatem; ita nihil interest utrum tria ista dicamus, an illud unum in cujus singularitatem duo cætera similiter redigi posse monstravimus ⁴. Quis itaque disputandi modus, quænam tandem vis intelligendi atque potentia, quæ vivacitas rationis, quæ acies cogitationis ostendet, ut alia jam taceam, hoc unum quod sapientia dicitur Deus, quomodo sit Trinitas? Neque enim sicut nos de illo percipimus sapientiam, ita Deus de aliquo: sed sua est ipse sapientia; quia non est aliud sapientia ejus, aliud essentia, cui hoc est esse quod sapientem esse. Dicitur quidem in Scripturis sanctis Christus Dei virtus, et Dei sapientia (1 Cor. 1, 24): sed quemadmodum sit intelligendum, ne Patrem Filius videatur facere sapientem, in libro septimo disputatum est (Cap. 4-5); et ad hoc ratio porvenit, ut sic sit Filius sapientia de sapientia, quemadmodum lumen de lumine, Deus de Deo. Nec aliud potuimus invenire Spiritum sanctum, nisi et ipsum esse sapientiam, et simul omnes unam sapientiam, sicut unum Deum, unam essentiam. Hanc ergo sapientiam quod est Deus, quomodo intelligimus esse Trinitatem? Non dixi, Quomodo credimus? nam hoc inter fideles non debet habere questionem: sed si aliquo modo per intelligentiam possumus videre quod credimus, quis iste erit modus?

10. Si enim recolamus ubi nostro intellectui cœperit in his libris Trinitas apparere, octavus occurrit. Ibi quippe, ut potuimus, disputando erigere tentavimus mentis intentionem ad intelligendam illam præstantissimam immutabilemque naturam, quod nostra mens non est. Quam tamen sic intuebamur, ut nec longe a nobis esset, et supra nos esset, non loco, sed

ipsa sui venerabili mirabilique præstantia, ita ut apud nos esse suo præsentis lumine videretur. In qua tamen nobis adhuc nulla Trinitas apparebat, quia non ad eam quærendam in fulgore illo firmam mentis aciem tenebamus ¹: tantum quia non erat aliqua moles, ubi credi oporteret magnitudinem duorum vel trium plus esse quam unius, cernebamus utcumque. Sed ubi ventum est ad charitatem, quæ in sancta Scriptura Deus dicta est (1 Joan. iv, 16), eluxit paululum Trinitas, id est, amans, et quod amatur, et amor. Sed quia lux illa ineffabilis nostrum reverberabat obtutum, et ei nondum posse obtemperari nostræ mentis quodam modo convincebatur infirmitas, ad ipsius nostræ mentis, secundum quam factus est homo ad imaginem Dei (Gen. 1, 27), velut familiariorem considerationem, reficiendæ laborantis intentionis causa, inter ceptam dispositumque refleximus: et inde in creatura, quod nos sumus, ut invisibilia Dei, per ea quæ facta sunt, conspiciere intellecta possemus (Rom. 1, 20), immorati sumus a nono usque ad quartum decimum librum. Et ecce jam quantum necesse fuerat, aut forte plus quam necesse fuerat, exercitata in inferioribus intelligentia, ad summam Trinitatem quæ Deus est, conspiciendam nos erigere volumus, nec valeamus. Num enim sicut certissimas videmus trinitates, sive quæ forinsecus de rebus corporalibus sunt, sive cum ea ipsa quæ forinsecus sensa sunt cogitantur; sive cum illa quæ oriuntur in animo, nec pertinent ad corporis sensus, sicut fides, sicut virtutes quæ sunt artes agendæ vitæ, manifesta ratione cernuntur et scientia continentur; sive cum mens ipsa qua novimus quidquid nosse nos veraciter dicimus, sibi cogita est, vel se cogitat, sive cum aliquid quod ipsa non est, æternum atque incommutabile conspiciat: num ergo sicut in his omnibus certissimas videmus trinitates, quia in nobis sunt vel in nobis sunt, cum ista meminimus, aspiciamus, volumus, ita videmus etiam Trinitatem Deum, quia et illic intelligendo conspiciamus tanquam dicentem, et verbum ejus, id est, Patrem et Filium, atque inde procedentem charitatem utrique communem, scilicet Spiritum sanctum? An trinitates istas ad sensus nostros vel ad animum pertinentes videmus potius quam credimus, Deum vero esse Trinitatem credimus potius quam videmus? Quod si ita est, profecto aut invisibilia ejus, per ea quæ facta sunt, nulla intellecta conspiciamus; aut si ulla conspiciamus; non in eis conspiciamus Trinitatem, et est illic quod conspiciamus, est quod etiam non conspectum credere debcamus. Conspicere autem nos immutabile bonum, quod nos non sumus, liber octavus ostendit; et quartus decimus, cum de sapientia quæ homini ex Deo est loqueremur, admonuit. Cur itaque ibi non agnoscimus Trinitatem? An hæc sapientia quæ Deus dicitur, non se intelligit, non se diligit? Quis hoc dixerit? Aut quis est qui non videat, ubi nulla scientia est, nullo modo esse sapientiam? Aut vero putandum est, sapientiam quæ Deus est, scire alia et nescire se ipsam, vel diligere alia nec diligere se

¹ Plures Mss., non æqualia. Melius, si tamen supra pro, quod attingimus, legendum sit, æqualibus.

² Ita Mss. At editi, nunc igitur.

³ Er. Lugd. Ven. et Lov., redegimus. M.

⁴ Plures Mss., memoracimus.

¹ Aliquot Mss., tendebamus.

Ipsam? Quæ si dici sive credi stultum et impium est; ecce ergo Trinitas, sapientia scilicet, et notitia sui, et dilectio sui. Sic enim et in homine invenimus trinitatem, id est, mentem, et notitiam qua se novit, et dilectionem qua se diligit.

CAPUT VII. — 11. *Haud facile posse ex dictis trinitatibus deprehendi Trinitatem Deum.* Sed hæc tria ita sunt in homine, ut non ipsa sint homo. Homo est enim, sicut veteres definiunt, animal rationale mortale. Illa ergo excellunt in homine, non ipsa sunt homo. Et una persona, id est singulus quisque homo, habet illa tria in mente¹. Quod si etiam sic definiamus hominem, ut dicamus, Homo est substantia rationalis constans ex anima et corpore; non est dubium hominem habere animam quæ non est corpus, habere corpus quod non est anima. Ac per hoc illa tria non homo sunt, sed hominis sunt, vel in homine sunt. Detracto etiam corpore, si sola anima cogitetur, aliquid ejus est mens, tanquam caput ejus, vel oculus, vel facies: sed non hæc ut corpora cogitanda sunt. Non igitur anima, sed quod excellit in anima mens vocatur. Num quid autem possumus dicere Trinitatem sic esse in Deo, ut aliquid Dei sit, nec ipsa sit Deus? Quapropter singulus quisque homo, qui non secundum omnia quæ ad naturam pertinent ejus, sed secundum solam mentem imago Dei dicitur, una persona est, et imago est Trinitatis in mente. Trinitas vero illa cujus imago est, nihil aliud est tota quam Deus, nihil est aliud tota quam Trinitas. Nec aliquid ad naturam Dei pertinet, quod ad illam non pertineat Trinitatem: et tres personæ sunt unius essentia, non sicut singulus quisque homo una persona.

12. Itemque in hoc magna distantia est, quod sive mentem dicamus in homine, ejusque notitiam, et dilectionem, sive memoriam, intelligentiam, voluntatem, nihil mentis meminimus nisi per memoriam, nec intelligimus nisi per intelligentiam, nec amamus nisi per voluntatem. At vero in illa Trinitate quis audeat dicere Patrem, nec se ipsum, nec Filium, nec Spiritum sanctum intelligere nisi per Filium, vel diligere nisi per Spiritum sanctum, per se autem meminisse tantummodo vel sui vel Filii vel Spiritus sancti; eodemque modo Filium nec sui nec Patris meminisse nisi per Patrem, nec diligere nisi per Spiritum sanctum, per se autem non nisi intelligere et Patrem et se ipsum et Spiritum sanctum; similiter et Spiritum sanctum per Patrem meminisse et Patris et Filii et sui, et per Filium intelligere et Patrem et Filium et se ipsum, per se autem non nisi diligere et se et Patrem et Filium: tanquam memoria sit Pater et sua et Filii et Spiritus sancti, Filius autem intelligentia et sua et Patris et Spiritus sancti, Spiritus vero sanctus charitas et sua et Patris et Filii? Quis hæc in illa Trinitate opinari vel affirmare præsumat? Si enim solus ibi Filius intelligit², et sibi et Patri et Spiritui sancto, ad illam reditur absurditatem, ut

Pater non sit sapiens de se ipso, sed de Filio; nec sapientia sapientiam genuerit, sed ea sapientia Pater dicatur sapiens esse quam genuit. Ubi enim non est intelligentia, nec sapientia potest esse: ac per hoc si Pater non intelligit ipse sibi, sed Filius intelligit Patri, profecto Filius Patrem sapientem facit. Et si hoc est Deo esse quod sapere, et ea illi essentia est quæ sapientia, non Filius a Patre, quod verum est; sed a Filio potius habet Pater essentiam, quod absurdissimum atque falsissimum est. Hanc absurditatem nos in libro septimo discussisse, convicisse, abjecisse certissimum est (*Capp. 1, 3*). Est ergo Deus Pater sapiens, ea qua ipse sua est sapientia, et Filius sapientia Patris de sapientia quod est Pater, de quo genitus est Filius. Quocirca consequenter est et intelligens Pater ea qua ipse sua est intelligentia; neque enim esset sapiens qui non esset intelligens: Filius autem intelligentia Patris de intelligentia genitus quod est Pater. Hoc et de memoria non inconvenienter dici potest. Quomodo est enim sapiens qui nihil meminit, vel sui non meminit? Proinde, quia sapientia Pater, sapientia Filius, sicut sui meminit³ Pater, ita et Filius: et sicut sui et Filii meminit Pater, memoria non Filii, sed sua; ita sui et Patris meminit Filius, memoria non Patris, sed sua. Dilectio quoque ubi nulla est, quis ullam dicat esse sapientiam? Ex quo colligitur ita esse Patrem dilectionem suam, ut intelligentiam et memoriam suam. Ecce ergo tria illa, id est, memoria, intelligentia, dilectio sive voluntas in illa summa et immutabili essentia quod est Deus, non Pater et Filius et Spiritus sanctus sunt, sed Pater solus. Et quia Filius quoque sapientia est genita de sapientia, sicut nec Pater ei, nec Spiritus sanctus ei intelligit, sed ipse sibi; ita nec Pater ei meminit, nec Spiritus sanctus ei diligit, sed ipse sibi: sua enim est et ipse memoria, sua intelligentia, sua dilectio; sed ita se habere, de Patre illi est, de quo natus est. Spiritus etiam sanctus quia sapientia est procedens de sapientia, non Patrem habet memoriam, et Filium intelligentiam, et se dilectionem; neque enim sapientia esset, si alius ei meminisset, eique alius intelligeret, ac tantummodo sibi ipse diligeret: sed ipse habet hæc tria, et ea sic habet, ut hæc ipsa ipse sit. Veruntamen ut ita sit, inde illi est unde procedit.

13. Quis ergo hominum potest istam sapientiam qua novit Deus omnia, et ita ut nec ea quæ dicuntur præterita, ibi prætereant, nec ea quæ dicuntur futura, quasi desint exspectentur ut veniant, sed et præterita et futura cum præsentibus sint cuncta præsentia; nec singula cogitentur, et ab aliis ad alia cogitando transeatur, sed in uno conspectu simul præsto sint universa: quis, inquam, hominum comprehendit istam sapientiam, eandemque prudentiam, eandemque scientiam; quandoquidem a nobis nec nostra comprehenditur⁴? Ea quippe quæ vel sensibus

¹ In Mss. additur, vel mentem.

² Hæc editi addunt, ut intelligentia sit; quod abest a Mss.

³ Sic Mss. At editi, sibi meminit.

⁴ Editi, comprehenduntur. Melius Mss. comprehenditur.

vel intelligentiæ nostræ adsunt, possumus utcumque conspiciere : ea vero quæ absunt, et tamen adfuerunt, per memoriam novimus, quæ oblitum non sumus. Nec ex futuris præterita, sed futura ex præteritis, non tamen firma cognitione conjicimus. Nam quasdam cogitationes nostras, quas futuras velut manifestius atque certius proximas quasi ¹ prospicimus, memoria faciente id agimus, cum agere valemus quantum valemus, quæ videtur non ad ea quæ futura sunt ², sed ad præterita pertinere. Quod licet experiri in eis dictis vel canticis, quorum seriem memoriter reddimus. Nisi enim prævideremus cogitatione quod sequitur, non utique diceremus. Et tamen ut prævideamus, non providentia vos instruit, sed memoria. Nam donec finiatur omne quod dicimus, sive canimus, nihil est quod non provisum prospectumque proferatur. Et tamen cum id agimus, non dicimur providenter, sed memoriter cauere vel dicere; et qui hoc in multis ita proferendis valent plurimum, non solet eorum providentia, sed memoria prædicari. Fieri ista in animo vel ab animo nostro novimus, et certissimi sumus: quomodo autem fiant, quanto attentius voverimus advertere, tanto magis noster et sermo succumbit, et ipsa non perdurat intentio, ut ad liquidum aliquid nostra intelligentia, et si non lingua, perveniat. Et putamus nos, utrum Dei providentia eadem sit quæ memoria et intelligentia, qui non singula cogitando aspiciit, sed una, æterna et immutabili atque ineffabili visione complectitur cuncta quæ novit, tanta mentis infirmitate posse comprehendere? In hac igitur difficultate et angustiis libet exclamare ad Deum vivum: *Mirificata est scientia tua ex me; invaluit, et non potero ad illam* (*Psal. cxxxviii, 6*). Ex me quippe intelligo quam sit mirabilis et incomprehensibilis scientia tua, qua me fecisti; quando nec me ipsum comprehendere valeo quem fecisti: et tamen in meditatione mea exardescit ignis (*Psal. xxxviii, 4*), ut quæram faciem tuam semper (*Psal. civ, 4*).

CAPUT VIII. — 14. *Deum nunc videri a nobis per speculum quomodo dicat Apostolus.* Incorporalem substantiam scio esse sapientiam, et lumen esse in quo videntur quæ oculis carnalibus non videntur: et tamen vir tantus tamque spiritalis, *Videmus nunc*, inquit, *per speculum in ænigmate, tunc autem facie ad faciem* (*I Cor. xiii, 12*). Quale sit et quod sit hoc speculum si quæramus, profecto illud occurrit, quod in speculo nisi imago non cernitur. Hoc ergo facere conati sumus, ut per imaginem hanc quod nos sumus, videremus utcumque a quo facti sumus, tanquam per speculum. Hoc significat etiam illud quod ait idem apostolus: *Nos autem revelata facie gloriam Domini specularantes, in eandem imaginem transformamur de gloria in gloriam, tanquam a Domini Spiritu* (*II Cor. iii, 18*). *Specularantes* dixit, per speculum videntes, non de specula prospicientes. Quod in græca lingua non est

¹ Am., *proximas quasdam*. Nonnulli Mss., *proximas quasque*.

² Er. et Lov., *quæ ad ea non videntur quæ futura sunt. ten., quæ ad eam non videntur quæ futura sunt. M.*

ambiguum, unde in latinam translata sunt apostolicæ litteræ. Ibi quippe speculum ubi apparent imagines rerum, a specula de cuius altitudine longius aliquid intuemur, etiam sono verbi distat omnino; satisque apparet Apostolum a speculo, non a specula dixisse, *gloriam Domini specularantes*. Quod vero ait, *In eandem imaginem transformamur*: utique imaginem Dei vult intelligi, eandem dicens, istam ipsam scilicet, id est, quam specularumur; quia eadem imago est et gloria Dei, sicut alibi dicit, *Vir quidem non debet velare caput suum, cum sit imago et gloria Dei* (*I Cor. xi, 7*): de quibus verbis jam in libro duodecimo disseruimus. *Transformamur* ergo dicit, de forma in formam mutamur, atque transimus de forma obscura in formam lucidam; quia et ipsa obscura, imago Dei est; et si imago, profecto etiam gloria, in qua homines creati sumus, præstantes cæteris animalibus. De ipsa quippe natura humana dictum est, *Vir quidem non debet velare caput, cum sit imago et gloria Dei*. Quæ natura in rebus creatis excellentissima, cum a suo Creatore ab impietate justificatur, a deformi forma formosam transfertur in formam. Est quippe et in ipsa impietate, quanto magis damnabile vitium, tanto certius natura laudabilis. Et propter hoc addidit, *de gloria in gloriam*: de gloria creationis in gloriam justificationis. Quamvis possit hoc et aliis modis intelligi, quod dictum est, *de gloria in gloriam*: de gloria fidei in gloriam speciei; de gloria qua filii Dei sumus, in gloriam qua similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est (*I Joan. iii, 2*). Quod vero adjunxit, *tanquam a Domini Spiritu*; ostendit gratia Dei vobis conferri tam optabilis transformationis munus.

CAPUT IX. — 15. *De ænigmate et tropicis locutionibus.* Hæc dicta sunt propter quod ait Apostolus, *nunc per speculum nos videre*. Quia vero addidit, *in ænigmate*; multis hoc incognitum est qui eas litteras nesciunt, in quibus est doctrina quædam de locutionum modis, quos Græci tropos vocant, eoque græco vocabulo etiam nos utimur pro latino. Sicut enim schemata usitatius dicimus quam figuras, ita usitatus dicimus tropos quam modos. Singulorum autem modorum sive troporum nomina, ut singula singulis referantur, difficillimum est et insolentissimum latine enuntiare. Unde quidam interpretes nostri, quod ait Apostolus, *Quæ sunt in allegoria* (*Galat. iv, 24*), nolentes græcum vocabulum ponere, circumloquendo interpretati sunt dicentes, *Quæ sunt aliud ex alio significancia*. Hujus autem tropi, id est allegoriæ, plures sunt species, in quibus est etiam quod dicitur ænigma. Definitio autem ipsius nominis generalis, omnes etiam species complectatur necesse est. Ac per hoc sicut omnis equus animal est, non omne animal equus est: ita omne ænigma allegoria est, non omnis allegoria ænigma est. Quid ergo est allegoria, nisi tropus ubi ex alio aliud intelligitur, quale illud est ad Thessalonicenses: *Itaque non dormiamus sicut et cæteri: sed vigilemus, et sobrii simus. Nam qui dormiunt, nocte dormiunt; et qui inebriantur, nocte ebrii sunt: nos au-*

tem qui dici sumus, sobrii sumus (1 Thess. v, 6-8)? Sed hæc allegoria non est ænigma. Nam nisi multum tardis iste sensus in promptu est. Ænigma est autem, ut breviter explicem, obscura allegoria, sicuti est, *Sanguisugæ erant tres filia*¹ (Prov. xxx, 15); et quæcumque similia. Sed ubi allegoriam nominavit Apostolus, non in verbis eam reperit, sed in facto, cum e duobus filiis Abrahæ, uno de ancilla, altero de libera, quod non dictum, sed etiam factum fuit, duo Testamenta intelligenda monstravit; quod antequam exponeret, obscurum fuit: proinde allegoria talis, quod est generale nomen, posset specialiter ænigma nominari.

16. Sed quia non soli qui eas litteras nesciunt, quibus discuntur tropi, quærent quid dixerit Apostolus, nunc in ænigmate nos videre; verum etiam qui sciunt, tamen quod sit illud ænigma ubi nunc videmus, nosse desiderant: ex utroque invenienda una est sententia; et ex illo scilicet quod ait, *Videmus nunc per speculum*; et ex isto quod addit, *in ænigmate*. Una est enim cum tota sic dicitur, *Videmus nunc per speculum in ænigmate*. Proinde, quantum mihi videtur, sicut nomine speculi imaginem voluit intelligi; ita nomine ænigmatis quamvis similitudinem, tamen obscuram, et ad perspicendum difficilem. Cum igitur speculi et ænigmatis nomine quæcumque similitudines ab Apostolo significatæ intelligi possint, quæ accommodatæ sunt ad intelligendum Deum, eo modo quo potest; nihil tamen est accommodatius quam id quod imago ejus non frustra dicitur. Nemo itaque miretur etiam in isto modo videndi qui concessus est huic vitæ, per speculum scilicet in ænigmate, laborare nos ut quomodocumque videamus. Nomen quippe hic non souaret ænigmatis, si esset facilitas visionis. Et hoc est grandius ænigma, ut non videamus quod non videre non possumus. Quis enim non videt cogitationem suam? et quis videt cogitationem suam, non oculis carnalibus dico, sed ipso interiore conspectu? Quis non eam videt, et quis eam videt? Quandoquidem cogitatio visio est animi quædam, sive adsint ea quæ oculis quoque corporalibus videantur, vel cæteris sentiantur sensibus, sive non adsint, et eorum similitudines cogitatione cernantur; sive nihil eorum, sed ea cogitentur quæ nec corporalia sunt, nec corporalium similitudines, sicut virtutes et vitia, sicut ipsa denique cogitatio cogitatur; sive illa quæ per disciplinas traduntur liberalesque doctrinas; sive istorum omnium causæ superiores atque rationes in natura immutabili cogitentur; sive etiam mala et vana, ac falsa cogitemus, vel non consentiente sensu, vel errante consensu.

CAPUT X. — 17. *De verbo mentis, in quo tanquam speculo et ænigmate videmus Verbum Dei*. Sed nunc de iis loquamur quæ nota cogitamus, et habemus in notitia etiam si non cogitemus, sive ad contemplativam scientiam pertineant, quam proprie sapientiam², sive ad activam, quam proprie scientiam nuncupan-

dam esse disserui. Simul enim utrumque mentis est unius, et imago Dei una. Cum vero de inferiore distinctius et seorsum agitur, tunc non est vocanda imago Dei, quamvis et tunc in ea nonnulla reperitur similitudo illius Trinitatis; quod in tertio decimo volumine ostendimus (Capp. 4, 20). Nunc ergo simul de universa scientia hominis loquimur, in qua nobis nota sunt quæcumque sunt nota: quæ utique vera sunt, alioquin nota non essent. Nemo enim falsa novit, nisi cum falsa esse novit: quod si novit, verum novit; verum est enim quod illa falsa sint. De his ergo nunc disserimus quæ nota cogitamus, et nota sunt nobis etiam si non cogitentur a nobis. Sed certe si ea dicere velimus, nisi cogitata non possumus. Nam etsi verba non sonent, in corde suo dicit utique qui cogitat. Unde illud est in libro Sapientiæ: *Dixerunt apud se cogitantes non recte* (Sap. ii, 4). Exposuit enim quid sit, *Dixerunt apud se*, cum addidit, *cogitantes*. Huic simile est in Evangelio, quod quidam Scribæ cum audissent a Domino dictum paralytico, *Confide, fili, remittuntur tibi peccata tua; dixerunt intra se, Hic blasphematur* Quid est enim, *dixerunt intra se*, nisi cogitando? Denique sequitur, *Et cum vidisset Jesus cogitationes eorum, dixit: Ut quid cogitatis mala in cordibus vestris* (Matth. ix, 2-4)? Sic Mathæus. Lucas autem hoc idem ita narrat: *Cæperunt cogitare Scribæ et Pharisei, dicentes: Quis est hic qui loquitur blasphemias? Quis potest dimittere peccata, nisi solus Deus? Ut cognovit autem cogitationes eorum Jesus, respondens dixit ad illos: Quid cogitatis in cordibus vestris* (Luc. v, 21, 22)? Quale est in libro Sapientiæ, *Dixerunt cogitantes*; tale hic est, *Cogitaverunt dicentes*. Et illic enim et hic ostenditur, intra se atque in corde suo dicere, id est, cogitando dicere. Dixerunt quippe intra se, et dictum est eis, *Quid cogitatis?* Et de illo divite cujus uberes fructus ager attulit, ait ipse Dominus, *Et cogitabat intra se, dicens* (Id. xii, 47).

18. Quædam ergo cogitationes locutiones sunt cordis, ubi et os esse Dominus ostendit, cum ait: *Non quod intrat in os coinquinat hominem; sed quod procedit ex ore, hoc coinquinat hominem*. Una sententia duo quædam hominis ora complexus est, unum corporis, alterum cordis. Nam utique unde illi hominem putaverant inquinari, in os intrat corporis: unde autem Dominus dixit inquinari hominem, de cordis ore procedit. Ita quippe exposuit ipse quod dixerat. Nam paulo post de hac re discipulis suis: *Adhuc et vos, inquit, sine intellectu estis? Non intelligitis quia omne quod in os intrat, in ventrem vadit, et in secessum emittitur?* Hic certe apertissime demonstravit os corporis. At in eo quod sequitur os cordis ostendens, *Quæ autem, inquit, procedunt de ore, de corde exeunt, et ea coinquinant hominem. De corde enim exeunt cogitationes malæ* (Matth. xv, 10-20), etc. Quid hac expositione lucidius? Nec tamen quia dicimus locutiones cordis esse cogitationes, ideo non sunt etiam visiones exortæ de notitiæ visionibus, quando verè sunt. Foris enim cum per corpus hæc fiunt, aliud est

¹ Quidam codices, *duas filias*.

² In excusis additum hic erat, *dicimus*.

locutio, aliud visio : intus autem cum cogitamus, utrumque unum est. Sicut auditio et visio duo quaedam sunt inter se distantia in sensibus corporis, in animo autem non est aliud atque aliud videre et audire : ac per hoc cum locutio foris non videatur, sed potius audiatur, locutiones tamen interiores, hoc est, cogitationes visas dixit a Domino sanctum Evangelium, non auditas : *Dixerunt, inquit, intra se, Hic blasphemat*; deinde subiunxit, *Et cum vidisset Jesus cogitationes eorum*. Vidit ergo quæ dixerunt. Vidit enim cogitatione sua cogitationes eorum, quas illi soli se putabant videre.

19. Quisquis igitur potest intelligere verbum, non solum atque sonet, verum etiam antequam sonorum ejus imagines cogitatione volvantur : hoc enim est quod ad nullam pertinet linguam, earum scilicet quæ linguæ appellantur gentium, quarum nostra latina est : quisquis, inquam, hoc intelligere potest, jam potest videre per hoc speculum atque in hoc ænigmate aliquam Verbi illius similitudinem, de quo dictum est, *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum (Joan. 1, 1)*. Necessesse est enim cum verum loquimur, id est, quod scimus loquimur, ex ipsa scientia quam memoria tenemus, nascatur verbum quod ejusmodi sit omnino, cujusmodi est illa scientia de qua nascitur. Formata quippe cogitatio ab ea re quam scimus, verbum est quod in corde dicimus : quod nec græcum est, nec latinum, nec linguæ alicujus alterius ; sed cum id opus est in eorum quibus loquimur perferre notitiam, aliquid signum quo significetur assumitur. Et plerumque sonus, aliquando etiam nutus, ille auribus, ille oculis exhibetur, ut per signa corporalia etiam corporis sensibus verbum quod mente gerimus innotescat. Nam et innuere quid est, nisi quodam modo visibiliter dicere ? Est in Scripturis sanctis hujus sententiæ testimonium ; nam in Evangelio secundum Joannem ita legitur : *Amen, amen dico vobis, quia unus ex vobis tradet me. Aspiciebant ergo ad invicem discipuli, hæsitantes de quo diceret. Erat ergo unus ex discipulis ejus recumbens in sinu Jesu, quem diligebat Jesus : innuit ergo huic Simon Petrus, et dicit ei, Quis est de quo dicit (Id. xiii, 21-24) ?* Ecce innuendo dixit, quod sonando dicere non audebat. Sed hæc atque hujusmodi signa corporalia sive auribus sive oculis presentibus quibus loquimur exhibemus : inventæ sunt autem litteræ, per quas possemus et cum absentibus colloqui : sed ista signa sunt vocum, cum ipsæ voces in sermone nostro earum quas cogitamus signa sint rerum.

CAPUT XI. — 20. Verbi divini similitudo qualiscumque in verbo nostro non exteriore ac sensibili, sed in interiore ac mentali querenda. Dissimilitudo quam maxima inter verbum ac scientiam nostram et Verbum scientiamque divinam. Proinde verbum quod foris sonat, signum est verbi quod intus lucet, cui magis verbi competit nomen. Nam illud quod profertur carnis ore, vox verbi est : verbumque et ipsum dicitur, propter illud a quo ut foris appareret assumptum

est. Ita enim verbum nostrum vox quodam modo corporis sit, assumendo eam in qua manifestetur sensibus hominum ; sicut Verbum Dei caro factum est, assumendo eam in qua et ipsum manifestaretur sensibus hominum. Et sicut verbum nostrum sit vox, nec mutatur in vocem ; ita Verbum Dei caro quidem factum est, sed absit ut mutaretur in carnem. Assumendo quippe illam, non in eam se consumendo, et hoc nostrum vox sit, et illud caro factum est. Quæ propter quicumque cupit ad qualemcumque similitudinem Verbi Dei, quamvis per multâ dissimilem, pervenire, non intueatur verbum nostrum quod sonat in auribus, nec quando voce profertur, nec quando silentio cogitatur. Omnium namque sonantium verba linguarum etiam in silentio cogitantur, et carmina percurruntur animo, tacente ore corporis : nec solum numeri syllabarum, verum etiam modi cantilenarum, cum sint corporales, et ad eum, qui vocatur auditus, sensum corporis pertinentes, per incorporeas quasdam imagines suas præsto sunt cogitantibus, et tacite cuncta ista volventibus. Sed transeunda sunt hæc, ut ad illud perveniatur hominis verbum, per cujus qualemcumque similitudinem sicut in ænigmate videatur utcumque Dei Verbum : non illud quod factum est ad illum vel illum prophetam, et de quo dictum est, *Verbum autem Dei crescebat et multiplicabatur (Act. vi, 7)* ; et de quo iterum dictum est, *Igitur fides ex auditu, auditus autem per verbum Christi (Rom. x, 17)* ; et iterum, *Cum accepissetis a nobis verbum auditus Dei, accepistis non ut verbum hominum, sed sicuti est vere verbum Dei (1 Thess. ii, 13)*. Et innumerabilia similiter in Scripturis dicuntur de Dei verbo, quod in sonis multarum diversarumque linguarum per corda et ora disseminatur humana. Ideo autem verbum Dei dicitur, quia doctrina divina traditur, non humana. Sed illud Verbum Dei quærimus qualitercumque per hanc similitudinem nunc videre, de quo dictum est, *Deus erat Verbum* ; de quo dictum est, *Omnia per ipsum facta sunt* ; de quo dictum est, *Verbum caro factum est (Joan. 1, 1, 3, 14)* ; de quo dictum est, *Fons sapientiæ Verbum Dei in excelsis (Eccli. 1, 5)*. Pervenendum est ergo ad illud verbum hominis, ad verbum rationalis animantis, ad verbum non de Deo natæ, sed a Deo factæ imaginis Dei, quod neque prolativum est in sono, neque cogitativum in similitudine soni, quod alicujus linguæ esse necesse sit, sed quod omnia quibus significatur signa præcedit, et gignitur de scientia quæ manet in animo, quando eadem scientia intus dicitur, sicuti est. Simillima est enim visio cogitationis, visioni scientiæ. Nam quando per sonum dicitur, vel per aliquod corporale signum, non dicitur sicuti est, sed sicut potest videri audiri per corpus. Quando ergo quod in notitia est, hoc est in verbo, tunc est verum verbum, et veritas, qualis expectatur ab homine, ut quod est in ista, hoc sit et in illo ; quod non est in ista, non sit et in illo : hic agnoscitur, *Est, est ; Non, non (Matth. v, 37)*. Sic accedit, quantum potest, ista similitudo imaginis factæ ad illam similitudinem imaginis natæ, qua Deus Filius

Patri per omnia substantialiter similis prædicatur. Animadvertenda est in hoc ænigmate etiam ista Verbi Dei similitudo, quod sicut de illo Verbo dictum est, *Omnia per ipsum facta sunt*, ubi Deus per unigenitum Verbum suum prædicatur universa fecisse; ita hominis opera nulla sunt; quæ non prius dicantur in corde: unde scriptum est, *Initium omnis operis verbum est* (*Eccli. xxxvii, 20*). Sed etiam hic cum verum verbum est, tunc est initium boni operis. Verum autem verbum est, cum de scientia bene operandi gignitur, ut etiam ibi servetur, *Est, est; Non, non*: ut si est in ea scientia qua vivendum est, sit et in verbo per quod operandum est; si non, non: alioquin mendacium erit verbum tale, non veritas; et inde peccatum, non opus rectum. Est et hæc in ista similitudine verbi nostri similitudo Verbi Dei, quia potest esse verbum nostrum quod non sequatur opus; opus autem esse non potest, nisi præcedat verbum: sicut Verbum Dei potuit esse nulla existente creatura; creatura vero nulla esse posset, nisi per ipsum per quod facta sunt omnia. Ideoque non Deus Pater, non Spiritus sanctus, non ipsa Trinitas, sed solus Filius, quod est Verbum Dei, caro factum est; quamvis Trinitate faciente: ut sequente atque imitante verbo nostro ejus exemplam, recte viveremus, hoc est, nullum habentes in verbi nostri vel contemplatione vel operatione mendacium. Verum hæc hujus imaginis est quandoque futura perfectio. Ad hanc consequendam nos erudit magister bonus fide christiana pietatisque doctrina, ut *revelata facie a Legis velamine* quod est umbra futurorum, *gloriam Domini speculantes*, per speculum scilicet intuentes, *in eandem imaginem transformemur de gloria in gloriam, tanquam a Domini Spiritu* (*II Cor. iii, 18*), secundum superiorem de his verbis disputationem.

21. Cum ergo hac transformatione ad perfectum fuerit hæc imago renovata, similes Deo erimus, quoniam videbimus eum, non per speculum, sed sicuti est (*Joan. vi, 2*): quod dicit apostolus Paulus, *facie ad faciem* (*I Cor. xiii, 12*). Nunc vero in hoc speculo, in hoc ænigmate, in hac qualicumque similitudine, quanta sit etiam dissimilitudo, quis potest explicare? Atingam tamen aliqua, ut valeo, quibus id possit adverti.

CAPUT XII. — *Academica philosophia*. Primo ipsa scientia, de qua veraciter cogitatio nostra formatur, quando quæ scimus loquimur, qualis aut quanta potest homini provenire, quamlibet peritissimo atque doctissimo? Exceptis enim quæ in animum veniunt a sensibus corporis, in quibus tam multa aliter sunt quam videntur, ut eorum verisimilitudine nihil constipatus, sanus sibi esse videatur qui insanit; unde Academica philosophia sic invaluit, ut de omnibus dubitans multo miserius insaniret: his ergo exceptis quæ a corporis sensibus in animum veniunt, quantum rerum remanet quod ita sciamus, sicut nos vivere scimus? in quo prorsus non metuimus, ne aliqua verisimilitudine forte fallamur, quoniam certum est etiam cum qui fallitur vivere; nec in eis visis hoc ha-

betur¹, quæ obijciuntur extrinsecus, ut in eo sic fallatur oculus, quemadmodum fallitur cum in aqua remus videtur infractus, et navigantibus torres moveri, et alia sexcenta quæ aliter sunt quam videntur; quia nec per oculos carnis hoc cernitur. Intima scientia est qua nos vivere scimus, ubi ne illud quidem Academicus dicere potest: Fortasse dormis, et nescis, et in somnis vides. Visa quippe somniantium simillima esse visis vigilantium quis ignorat? Sed qui certus est de vitæ suæ scientia, non in ea dicit, Scio me vigilare; sed, Scio me vivere: sive ergo dormiat, sive vigilet, vivit. Nec in ea scientia per somnia falli potest; quia et dormire et in somnis videre, viventis est. Nec illud potest Academicus adversus istam scientiam dicere, Foris fortassis et nescis; quia sanorum visis simillima sunt etiam visa furentium: sed qui furit vivit. Nec contra Academicos dicit, Scio me non furere; sed, Scio me vivere. Nunquam ergo falli nec mentiri potest, qui se vivere dixerit scire. Mille itaque fallacium visorum genera obijciuntur ei qui dicit, Scio me vivere; nihil horum timebit, quando et qui fallitur vivit. Sed si talia sola pertinent ad humanam scientiam, perpauca sunt; nisi quia in unoquoque genere ita multiplicantur, ut non solum pauca non sint, verum etiam reperiantur per infinitum numerum tendere. Qui enim dicit, Scio me vivere, unum aliquid scire se dicit: proinde si dicat, Scio me scire me vivere; duo sunt jam; hoc vero quod scit hæc duo, tertium scire est: sic potest addere et quartum, et quintum, et innumerabilia, si sufficiat. Sed quia innumerabilem numerum vel comprehendere singula addendo, vel dicere innumerabiliter non potest, hoc ipsum certissime comprehendit ac dicit, et verum hoc esse, et tam innumerabile, ut vere ejus infinitum numerum non possit comprehendere ac dicere. Hoc et in voluntate certè similiter adverti potest. Quis est enim cui non impudenter respondeatur, Forte falleris, dicenti, Volo beatus esse? Et si dicat, Scio me hoc velle, et hoc me scire scio; jam his duobus et tertium potest addere, quod hæc duo sciat; et quartum, quod hæc duo scire se sciat, et similiter in infinitum numerum pergere. Item si quispiam dicat, Errare nolo; nonne sive erret sive non erret, errare tamen eum nolle verum erit? Quis est qui huic non impudentissime dicat, Forsitan falleris? cum profecto ubicumque fallatur, falli se tamen nolle non fallitur. Et si hoc scire se dicat, addit quantum vult rerum numerum cognitarum, et numerum esse perspicit infinitum. Qui enim dicit, Nolo me falli et hoc me nolle scio, et hoc me scire scio; jam et si non commoda elocutione, potest hinc infinitum numerum ostendere: et alia reperiantur, quæ adversus Academicos valeant, qui nihil ab homine sciri posse contendunt. Sed modus adhibendus est, præsertim quia in opere isto non hoc suscepimus. Sunt in delibri tres nostri, primo nostræ conversionis tempore conscripti, quos qui potuerit et voluerit legere lectosque intellexerit, nihil eum profecto quæ ab eis contra

¹ Ita Nos. At editi, hæc habentur. Male.

perceptionem veritatis argumenta multa inventa sunt, permovebunt (a). Cum enim duo sint genera rerum quæ sciuntur, unum earum quæ per sensus corporis percipit animus, alterum earum quæ per se ipsum: multa illi philosophi garrierunt contra corporis sensus: animi autem quasdam firmissimas per se ipsum perceptiones rerum verarum, quale illud est quod dixi, Scio me viveri, nequaquam in dubium vocare poterunt. Sed absit a nobis ut ea quæ per sensus corporis didicimus, vera esse dubitemus: per eos quippe didicimus cælum et terram, et ea qui in eis nota sunt nobis, quantum ille qui et nos et ipsa condidit, innotescere nobis voluit. Absit etiam ut scire nos negemus, quæ testimonio didicimus aliorum: alioquin esse nescimus Oceanum; nescimus esse terras atque urbes, quas celeberrima fama commendat; nescimus fuisse homines et opera eorum, quæ historica lectione didicimus; nescimus quæ quotidie undecumque nuntiantur, et iudiciis consonis contestantibusque¹ firmantur; postremo nescimus in quibus locis, vel ex quibus hominibus fuerimus exorti; quia hæc omnia testimoniis credidimus aliorum. Quod si absurdissimum est dicere; non solum nostrorum, verum etiam et alienorum corporum sensus plurimum addidisse nostræ scientiæ consistendum est.

22. Hæc igitur omnia, et quæ per se ipsum, et quæ per sensus sui corporis, et quæ testimoniis aliorum percepta scit animus humanus, thesauro memoria: condita tenet, ex quibus gignitur verbum verum, quando quod scimus loquimur, sed verbum ante omnem sonum, ante omnem cogitationem soni. Tunc enim est verbum simillimum rei notæ, de qua gignitur et imago ejus, quoniam de visione scientiæ visio cogitationis exoritur, quod est verbum linguæ nullius, verbum verum de re vera, nihil de suo habens, sed totum de illa scientia de qua nascitur. Nec interest quando id didicerit, qui quod scit loquitur; aliquando enim statim ut discit, hoc dicit; dum tamen verbum sit verum, id est, de potis rebus exortum.

CAPUT XII. — *Item de differentia scientiæ ac verbi mentis nostræ, a scientia et Verbo Dei.* Sed numquid Deus Pater, de quo natum est Verbum de Deo Deus; numquid ergo Deus Pater in illa sapientia quod est ipse sibi, alia didicit per sensum corporis sui, alia per se ipsum? Quis hoc dicat, qui non animal rationale, sed supra animam rationalem Deum cogitat; quantum ab eis cogitari potest, qui eum omnibus animalibus et omnibus animis præferunt, quamvis per speculum et in ænigmate conjiciendo videant, nondum facie ad faciem sicuti est? Numquid Deus Pater ea ipsa, quæ non per corpus, quod est ei nullum, sed per se ipsum scit, aliunde ab aliquo didicit, aut nuntiis vel testibus, ut ea sciret, indigni? Non utique: ad omnia quippe scienda quæ scit, sufficit sibi illa perfectio. Habet quidem nuntios, id est Angelos, non tamen qui ei quæ nescit annuntiant; non enim sunt ulla quæ nesciat: sed bonum eorum est de operibus suis ejus

consulere veritatem; et hoc est quod ei dicuntur nonnulla nuntiare, non ut ipse ab eis discat, sed ut ab illo ipsi per Verbum ejus sine corporali sono. Nuntiant etiam quod voluerit, ab eo missi ad quos voluerit, totum ab illo per illud Verbum ejus audientes; id est, in ejus veritate invenientes quid sibi faciendum, quid, quibus, et quando nuntiandum sit. Nam et nos oramus eum, nec tamen necessitates nostras docemus eum. *Novit enim*, ait Verbum ejus, *Pater vester quid vobis necessarium sit, priusquam petatis ab eo* (Matth. vi, 8). Nec ista ex aliquo tempore cognovit, ut nosset: sed futura omnia temporalia, atque in eis etiam quid et quando ab illo petituri fueramus, et quos et de quibus rebus vel exauditurus vel non exauditurus esset, sine initio ante præscivit. Universas autem creaturas suas, et spirituales et corporales, non quia sunt ideo novit; sed ideo sunt quia novit. Non enim nescivit quæ fuerat creaturus. Quia ergo scivit, creavit; non quia creavit, scivit. Nec aliter ea scivit creata, quam creanda: non enim ejus sapientiæ aliquid accessit ex eis; sed illis existentibus sicut oportebat, et quando oportebat, illa mansit ut erat. Ita et scriptum est in libro Ecclesiastico: *Antequam crearentur, omnia nota sunt illi; sic et postquam consummata sunt* (Eccli. xxiii, 29). Sic, inquit, non aliter, et antequam crearentur, et postquam consummata sunt, sic ei nota sunt. Longe est ergo huic scientiæ scientia nostra dissimilis. Quæ autem scientia Dei est, ipsa et sapientia; et quæ sapientia, ipsa essentia sive substantia. Quia in illius naturæ simplicitate mirabili, non est aliud sapere, aliud esse; sed quod est sapere, hoc est et esse, sicut et in superioribus libris sæpe jam diximus. Nostra vero scientia in rebus plurimis propterea et amissibilis est et receptibilis, quia non hoc est nobis esse quod scire vel sapere: quoniam esse possumus, etiam si nesciamus, neque sapiamus ea quæ aliunde didicimus. Propter hoc, sicut nostra scientia illi scientiæ Dei, sic et nostrum verbum quod nascitur de nostra scientia, dissimile est illi Verbo Dei quod natum est de Patris essentia. Tale est autem ac si dicerem, De Patris scientia, de Patris sapientia; vel, quod est expressius, De Patre scientia, de Patre sapientia.

CAPUT XIV. — 23. *Verbum Dei per omnia æquale Patri de quo est.* Verbum ergo Dei Patris unigenitus Filius, per omnia Patri similis et æqualis, Deus de Deo, lumen de lumine, sapientia de sapientia, essentia de essentia; est hoc omnino quod Pater, non tamen Pater; quia iste Filius, ille Pater. Ac per hoc novit omnia quæ novit Pater: sed ei nosse de Patre est, sicut esse. Nosse enim et esse ibi unum est¹. Et ideo Patri sicut esse non est a Filio, ita nec nosse. Proinde tanquam se ipsum dicens Pater genuit Verbum sibi æquale per omnia. Non enim se ipsum integre perfecteque dixisset, si aliquid minus aut amplius esset in ejus Verbo quam in ipso. Ibi summe illud agnoscitur, *Est, est; Non, non* (Matth. v, 37). Et ideo Verbum hoc vere veritas est: quoniam quidquid est in ea scientia de qua genitum est,

¹ Flerique Mss., *constantibusque.*

(a) Libri tres contra Academicos, tom. 1.

¹ Ita Ss. At editi, *illi unum est.*

et in ipso est; quod autem in ea non est, nec in ipso est. Et falsum habere aliquid hoc Verbum nunquam potest: quia immutabiliter sic se habet, ut se habet de quo est. *Non enim potest Filius a se facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem* (Joan. v. 19). Potenter hoc non potest, nec est infirmitas ista, sed firmitas, qua falsa esse non potest veritas. Novit itaque omnia Deus Pater in se ipso, novit in Filio: sed in se ipso tanquam se ipsum, in Filio tanquam Verbum suum, quod est de his omnibus quæ sunt in se ipso, Omnia similiter novit et Filius, in se scilicet, tanquam ea quæ nata sunt de his quæ Pater novit in se ipso: in Patre autem, tanquam ea de quibus nata sunt, quæ ipse Filius novit in se ipso. Sciunt ergo invicem Pater et Filius: sed ille gignendo, iste nascendo. Et omnia quæ sunt in eorum scientia, in eorum sapientia, in eorum essentia, unusquisque eorum simul videt; non particulatim aut singillatim, velut alternante conspectu hinc illuc, et inde huc, et rursus indevel inde in aliud atque aliud, ut aliqua videre non possit nisi non videns alia: sed, ut dixi, simul omnia videt, quorum nullum est quod non semper videt.

24. Verbum autem nostrum illud quod non habet sonum neque cogitationem soni, sed ejus rei¹ quam videndo intus dicimus, et ideo nullius linguæ est; atque inde utcumque simile est in hoc ænigmate illi Verbo Dei, quod etiam Deus est, quoniam sic et hoc de nostra nascitur, quemadmodum et illud de scientia Patris natum est: nostrum ergo tale verbum, quod invenimus esse utcumque illi simile, quantum sit etiam dissimile sicut a nobis dici potuerit, non pigeat intueri.

CAPUT XV. — *Quanta sit dissimilitudo verbi nostri et Verbi divini. Verbum nostrum sempiternum esse aut dici non potest.* Numquid verbum nostrum de sola scientia nostra nascitur? Nonne multa dicimus etiam quæ nescimus? Nec dubitantes ea dicimus, sed vera esse arbitantes: quæ forte si vera sunt, in ipsis rebus de quibus loquimur, non in verbo nostro vera sunt; quia verbum verum non est, nisi quod de re quæ scitur, gignitur. Falsum est ergo isto modo verbum nostrum, non cum mentimur, sed cum fallimur. Cum autem dubitamus, nondum est verbum de re de qua dubitamus, sed de ipsa dubitatione verbum est. Quamvis enim non noverimus an verum sit unde dubitamus, tamen dubitare nos novimus: ac per hoc cum hoc dicimus, verum verbum est; quoniam quod novimus dicimus. Quid, quod etiam mentiri possumus? Quod cum facimus, utique volentes et scientes falsum verbum habemus: ubi verum verbum est mentiri nos; Loc enim scimus. Et cum mentitos nos esse confitemur, verum dicimus: quod scimus enim dicimus; scimus namque nos esse mentitos. Verbum autem illud quod est Deus et potentius est nobis, hoc non potest. *Non enim potest facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem*: et non a se ipso loquitur, sed a Patre illi est omne quod loquitur, cum

ipsum Pater unice loquitur: et magna illius Verbi potentia est, non posse mentiri; quia non potest esse illic *Est et non* (II Cor. i, 19), sed *Est; est; Non, non*. At enim nec verbum dicendum est, quod verum non est. Si ita¹, libens assentior. Quid, cum verum est verbum nostrum, et ideo recte verbum vocatur, numquid sicut dici potest vel visio de visione, vel scientia de scientia, ita dici potest essentia de essentia, sicut illud Dei Verbum maxime dicitur maximeque dicendum est? Quid ita? quia non hoc est nobis esse, quod est nosse. Multa quippe novimus quæ per memoriam quodam modo vivunt, ita et oblivione quodam modo moriuntur: atque ideo cum illa jam non sint in notitia nostra, nos tamen sumus; et cum scientia nostra animo lapsa perierit a vobis, nos tamen vivimus.

25. Illa etiam quæ ita sciuntur, ut nunquam excidere possint, quoniam presentia sunt, et ad ipsius animi naturam pertinent, ut est illud quod nos vivere scimus (manet enim hoc quamdiu animus manet, et quia semper manet animus, et hoc semper manet): id ergo et si qua reperiuntur similia, in quibus imago Dei potius intuenda est, etiamsi semper sciuntur, tamen quia non semper etiam cogitantur, quomodo de his dicatur verbum sempiternum, cum verbum nostrum nostra cogitatione dicatur, invenire difficile est. Sempiternum est enim animo vivere, sempiternum est scire quod vivit: nec tamen sempiternum est cogitare vitam suam, vel cogitare scientiam vitæ suæ; quoniam cum aliud atque aliud cœperit, hoc desinet cogitare, quamvis non desinat scire. Ex quo fit, ut si potest esse in animo aliqua scientia sempiterna, et sempiterna esse non potest ejusdem scientiæ cogitatio, et verbum verum nostrum intimum nisi nostra cogitatione non dicitur, solus Deus intelligatur habere Verbum sempiternum sibi quæ cœternum. Nisi forte dicendum est, ipsam possibilitatem cogitationis, quoniam id quod scitur, etiam quando non cogitatur, potest tamen veraciter cogitari, verbum esse tam perpetuum, quam scientia ipsa perpetua est. Sed quomodo est verbum, quod nondum in cogitationis visione formatum est? Quomodo erit simile scientiæ de qua nascitur, si ejus non habet formam, et ideo jam vocatur verbum quia potest habere? Tale est enim ac si dicatur, ideo jam vocandum esse verbum quia potest esse verbum. Sed quid est quod potest esse verbum, et ideo jam dignum est verbi nomine? Quid est, inquam, hoc formabile nondumque formatum, nisi quiddam mentis nostræ, quod hac atque hac volubili quadam motione jactamus, cum a nobis nunc hoc, nunc illud, sicut inventum fuerit vel occurrerit, cogitatur? Et tunc sit verum verbum, quando illud quod nos dixi volubili motione jactare, ad id quod scimus pervenit², atque inde formatur, ejus omnimodam similitudinem capiens; ut quomodo res quæque scitur, sic etiam co-

¹ Hic Mss. addunt, *quod intus lucet, cui magis verbi comparat nomen* sumptum est ex initio capituli undecimi.

¹ Sic editio PP. Benedict. Antuerpiana cum nonnullis editis; at in priori editione Benedictina legitur, *sit ita*. M.

² Editi, *pervenit*. Concinnius Mss., *pervenit*.

gitetur, id est, sine voce, sine vocis cogitatione, quæ profecto alicujus lingue est, sic¹ in corde dicatur. Ac per hoc etiam si concedamus, ne de controversia vocabuli laborare videamur, jam vocandum esse verbum quiddam illud mentis nostræ quod de nostra scientia formari potest, etiam priusquam formatum sit, quia jam, ut ita dicam, formabile est; quis non videat, quanta hic sit dissimilitudo ab illo Dei Verbo, quod in forma Dei sic est, ut non antea fuerit formabile priusquam formatum, nec aliquando esse possit informe, sed sit forma simplex et simpliciter æqualis ei de quo est, et cui mirabiliter cœterna est.

CAPUT XVI. — *Verbum nostrum, etiam cum similes Deo erimus, nunquam Verbo divino cœquandum.* Quapropter ita dicitur illud Dei Verbum, ut Dei cogitatio non dicatur, ne aliquid esse quasi volubile credatur in Deo, quod nunc accipiat, nunc recipiat formam, ut verbum sit, eamque possit amittere, atque informiter quodam modo volutari. Bene quippe noverat verba, et vim cogitationis inspexerat locutor egregius, qui dixit in carmine,

secumque volutat
Eventus belli varios:
(Virgil. *Aeneid.* lib. 10, vers. 159, 160.)

id est, cogitat. Non ergo ille Dei Filius cogitatio Dei, sed Verbum Dei dicitur. Cogitatio quippe nostra perveniens ad id quod scimus, atque inde formata, verbum nostrum verum est. Et ideo Verbum Dei sine cogitatione Dei debet intelligi, ut forma ipsa simplex intelligatur, non habens aliquid formabile quod esse etiam possit informe. Dicuntur quidem etiam in Scripturis sanctis cogitationes Dei; sed eo locutionis modo, quo ibi et oblivio Dei dicitur, quæ utique ad proprietatem in Deo nulla est.

26. Quamobrem cum tanta sit nunc in isto ænigmate dissimilitudo Dei et Verbi Dei, in qua tamen nonnulla similitudo comperta est; illud quoque futendum est, quod etiam cum *similes ei erimus*, quando *videbimus eum sicuti est* (1 Joan. III, 2) (quod utique qui dixit, hanc procul dubio quæ nunc est dissimilitudinem attendit), nec tunc natura illi erimus æquales. Semper enim natura minor est faciente, quæ facta est. Et tunc quidem verbum nostrum non erit falsum, quia neque mentiemur, neque falleremur: fortassis etiam volubiles non erunt nostræ cogitationes ab aliis in alia² euntes atque redeuntes, sed omnem scientiam nostram uno simul conspectu videbimus: tamen cum et hoc fuerit, si et hoc fuerit, formata erit creatura quæ formabilis fuit, ut nihil jam desit ejus formæ, ad quam pervenire deberet: sed tamen cœquanda non erit illi simplicitati, ubi non formabile aliquid formatum vel reformatum est, sed forma; neque informis, neque formata, ipsa ibi æterna est immutabilisque substantia.

CAPUT XVII. — 27. *Quomodo Spiritus sanctus dicitur charitas, et an solus. Spiritum sanctum in Scripturis proprie nuncupatum esse vocabulo Charitatis.* Sa-

tis de Patre et Filio, quantum per hoc speculum atque in hoc ænigmate videre potuimus, locuti sumus. Nunc de Spiritu sancto, quantum Deo donante *videre* conceditur, disserendum est. Qui Spiritus sanctus secundum Scripturas sanctas, nec Patris solius est, nec Filii solius, sed amborum: et ideo communem, qua invicem se diligunt Pater et Filius, nobis insinuat charitatem. Ut autem nos exerceret sermo divinus, non res in promptu sitas, sed in abdito scrutandas et ex abdito eruendas, majore studio fecit inquiri. Non itaque dixit Scriptura, Spiritus sanctus charitas est; quod si dixisset, non parvam partem questionis istius abs-tulisset: sed dixit, *Deus charitas est* (1 Joan. IV, 16); ut incertum sit, et ideo requirendum, utrum Deus Pater sit charitas, an Deus Filius, an Deus Spiritus sanctus, an Deus ipsa Trinitas. Neque enim dicturi sumus, non propterea Deum dictum esse charitatem, quod ipsa charitas sit ulla substantia¹, quæ Dei digna sit nomine; sed quod donum sit Dei, sicut dictum est Deo, *Quoniam tu es patientia mea* (Psal. LXX, 5): neque enim propterea dictum est, quia Dei substantia est nostræ patientia; sed quod ab ipso nobis est, sicut alibi legitur, *Quoniam ab ipso est patientia mea* (Psal. LXXI, 6). Hanc quippe sensum facile refellit Scripturam ipsa locutio. Tale est enim, *Tu es patientia mea*; quale est, *Tu es, Domine, spes mea* (Psal. XC, 9); et, *Deus meus misericordia mea* (Psal. LVIII, 18), et multa similia. Non est autem dictum, Domine charitas mea; aut, Tu es charitas mea; aut, Deus charitas mea: sed ita dictum est, *Deus charitas est*; sicut dictum est, *Deus Spiritus est* (Joan. IV, 24). Hæc qui non discernit, intellectum a Domino, non expositionem quærat a nobis: non enim a certius quidquam possumus dicere.

28. *Deus ergo charitas est*: utrum autem Pater, an Filius, an Spiritus sanctus, an ipsa Trinitas, quia et ipsa non tres dii, sed unus est Deus, hoc quæritur. Sed jam in hoc libro superius disputavi, non sic accipiendam esse Trinitatem quæ Deus est, ex illis tribus quæ in trinitate nostræ mentis ostendimus, at tanquam memoria sit omnium trium Pater, et intelligentia omnium trium Filius, et charitas omnium trium Spiritus sanctus, quasi Pater nec intelligat sibi nec diligit, sed ei Filius intelligat, et Spiritus sanctus ei diligit, ipse autem sibi et illis tantum meminerit; et Filius nec meminerit nec diligit sibi, sed meminerit ei Pater, et diligit ei Spiritus sanctus, ipse autem et sibi et illis tantummodo intelligat; itemque Spiritus sanctus nec meminerit nec intelligat sibi, sed meminerit ei Pater, et intelligat ei Filius, ipse autem et sibi et illis non nisi diligit: sed sic potius, ut omnia tria et omnes et singuli habeant in sua quisque natura. Nec distent in eis ista, sicut in nobis aliud est memoria, aliud est intelligentia, aliud dilectio sive charitas: sed unum aliquid sit quod omnia valeat, sicut ipsa sapientia; et sic habeatur in uniuscujusque natura, ut qui habet, hoc sit quod habet, sicut immutabilis simplex-

¹ Ita Mss. At editi, *si*.

² Editi, in *aliis*. Melius Mss., in *alio*.

¹ Editi, quod ipsa charitas nulla substantia. Castigatur ex Mss.

que substantia. Si ergo hæc intellecta sunt, et quantum nobis in rebus tantis videre vel conjectare concessum est, vera esse claruerunt; nescio cur non sicut sapientia et Pater dicitur et Filius et Spiritus sanctus, et simul omnes non tres, sed una sapientia; ita et charitas et Pater dicatur et Filius et Spiritus sanctus, et simul omnes una charitas. Sic enim et Pater Deus, et Filius Deus, et Spiritus sanctus Deus, et simul omnes unus Deus.

29. Et tamen non frustra in hac Trinitate non dicitur Verbum Dei nisi Filius, nec Donum Dei nisi Spiritus sanctus, nec de quo genitum est Verbum et de quo procedit principaliter Spiritus sanctus nisi Deus Pater. Ideo autem addidi, Principaliter, quia et de Filio Spiritus sanctus procedere reperitur. Sed hoc quoque illi Pater dedit, non jam existenti et nondum habenti: sed quidquid unigenito Verbo dedit, gignendo dedit. Sic ergo eum genuit, ut etiam de illo Donum commune procederet, et Spiritus sanctus spiritus esset amborum. Non est igitur accipienda transeunter, sed diligenter intuenda inseparabilis Trinitatis ista distinctio. Hinc enim factum est ut proprie Dei Verbum etiam Dei sapientia diceretur, cum sit sapientia et Pater et Spiritus sanctus. Si ergo proprie aliquid horum trium charitas nuncupanda est, quid aptius quam ut hoc sit Spiritus sanctus? Ut scilicet in illa¹ simplici summaque natura, non sit aliud substantia et aliud charitas; sed substantia ipsa sit charitas, et charitas ipsa sit substantia, sive in Patre, sive in Filio, sive in Spiritu sancto, et tamen proprie Spiritus sanctus charitas nuncupetur.

30. Sicut Legis nomine aliquando simul omnia veteris Instrumenti sanctarum scripturarum significanter eloquia. Nam ex propheta Isaiæ testimonium ponens Apostolus, ubi ait, *In altis linguis et in aliis labiis loquar populo hæc*; præmisit tamen, *In Lege scriptum est (Isai. xxviii, 11; et I Cor. xiv, 21)*. Et ipse Dominus, *In Lege*, inquit, *eorum scriptum est, quia oderunt me gratis (Joan. xv, 25)*; cum hoc legatur in Psalmo (*Psal. xxxiv, 19*). Aliquando autem proprie vocatur Lex, quæ data est per Moysen, secundum quod dictum est, *Lex et Prophetæ usque ad Joannem (Matth. xi, 13)*; et, *In his duobus præceptis tota Lex pendet et Prophetæ (Id. xxii, 40)*. Hic utique proprie Lex appellata est, de monte Sina. Prophetarum autem nomine etiam Psalmi significati sunt: et tamen alio loco ipse Salvator, *Oportebat, inquit, impleri omnia quæ scripta sunt in Lege, et Prophetis, et Psalmis de me (Luc. xxiv, 44)*. Hic rursus Prophetarum nomen, exceptis Psalmis, intelligi voluit. Dicitur ergo Lex universaliter cum Prophetis et Psalmis, dicitur et proprie quæ per Moysen data est. Item dicuntur communiter Prophetæ simul cum Psalmis, dicuntur et proprie præter Psalmos. Et multis aliis exemplis doceri potest, multa rerum vocabula, et universaliter poni, et proprie quibusdam rebus adhiberi, nisi in re aperta vitanda sit longitudo sermonis. Hoc ideo dixi, ne quisquam propterea nos inconvenienter

existimet charitatem appellare Spiritum sanctum, quia et Deus Pater et Deus Filius potest charitas nuncupari.

31. Sicut ergo unicum Dei Verbum proprie vocamus nomine sapientiæ, cum sit universaliter et Spiritus sanctus et Pater ipse sapientia; ita Spiritus sanctus proprie nuncupatur vocabulo charitatis, cum sit universaliter charitas et Pater et Filius. Sed Dei Verbum, id est, unigenitus Dei Filius aperte dicitur esse Dei sapientia, ore Apostolico, ubi ait, *Christum Dei virtutem et Dei sapientiam (I Cor. i, 24)*: Spiritus autem sanctus ubi sit dicitur charitas invenimus, si diligenter Joannis apostoli scrutemur eloquium; qui cum dixisset, *Dilectissimi, diligamus invicem, quia dilectio ex Deo est*; secutus adjunxit, *Et omnis qui diligit, ex Deo natus est: qui non diligit, non cognovit Deum, quia Deus dilectio est*. Hic manifestavit eam se dixisse dilectionem Deum, quam dixit ex Deo. Deus ergo ex Deo est dilectio. Sed quia et Filius ex Dei Patre natus est, et Spiritus sanctus ex Deo Patre procedit, quem potius eorum hic debcamus accipere dictum esse dilectionem Deum, merito quaeritur. Pater enim solus ita Deus est, ut non sit ex Deo: ac per hoc dilectio quæ ita Deus est, ut ex Deo sit, aut Filius est, aut Spiritus sanctus. Sed in consequentibus cum Dei dilectionem commemorasset, non qua nos eum, sed qua *Ipse dilexit nos, et misit Filium suum liberatorem¹ pro peccatis nostris*; et hinc exhortatus esset ut et nos invicem diligamus, atque ita Deus in nobis maneat, quia utique dilectionem Deum dixerat, statim volens de hac re apertius aliquid eloqui, *In hoc, inquit, cognoscimus quia in ipso manemus, et ipse in nobis, quia de Spiritu suo dedit nobis*. Spiritus itaque sanctus de quo dedit nobis, facit nos in Deo manere, et ipsum in nobis: hoc autem facit dilectio. Ipse est igitur Deus dilectio. Denique paulo post cum hoc ipsum repetisset atque dixisset, *Deus dilectio est*; continuo subjecit, *Et qui manet in dilectione, in Deo manet, et Deus manet in eo*: unde supra dixerat, *In hoc cognoscimus quia in ipso manemus, et ipse in nobis, quia de Spiritu suo dedit nobis*. Ipse ergo significatur ubi legitur, *Deus dilectio est*. Deus igitur Spiritus sanctus qui procedit ex Deo, cum datus fuerit homini, accendit eum in dilectionem Dei et proximi, et ipse dilectio est. Non enim habet homo unde Deum diligit, nisi ex Deo. Propter quod paulo post dicit: *Nos diligamus eum, quia ipse prior dilexit nos (I Joan. iv, 7-19)*. Apostolus quoque Paulus: *Dilectio, inquit, Dei diffusa est in cordibus nostris, per Spiritum sanctum qui datus est nobis (Rom. v, 5)*.

CAPUT XVIII. — 32. *Nullum Dei donum charitate excellentius*. Nullum est isto Dei dono excellentius. Solum est quod dividit inter filios regni æterni et filios perditionis æternæ. Dantur et alia per Spiritum sanctum munera, sed sine charitate nihil prosunt. Nisi ergo tantum impertiatui cuique Spiritus sanctus, ut eum Dei et proximi faciat amatorem, a sinistra non transfertur ad dexteram. Nec Spiritus proprie dicitur

¹ Editi, in illa Trinitatis. Vox, Trinitatis, abest a Mss.

¹ Editi, liberatorem. At Mss., liberatorem. Græce, I JOHANNIS, cap. 4, v. 10, *ilasmion*.

Donum, nisi propter dilectionem : quam qui non habuerit, si linguis hominum loquatur et Angelorum, sonans ærumentum est et cymbalum tinniens : et si habuerit prophetiam, et scierit omnia sacramenta, et omnem scientiam, et si habuerit omnem fidem, ita ut montes transferat, nihil est : et si distribuerit omnem substantiam suam, et si tradiderit corpus suum ut ardeat, nihil ei prodest (I Cor. xiii, 1-5). Quantum ergo bonum est, sine quo ad æternam vitam neminem bona tanta perducunt? Ipsa vero dilectio sive charitas (nam unius rei est utrumque nomen), si habeat eam qui non loquitur linguis, nec habet prophetiam, nec omnia scit sacramenta omnemque scientiam, nec distribuit omnia sua pauperibus, vel non habendo quod distribuatur, vel aliqua necessitate prohibitus, nec tradit corpus suum ut ardeat, si talis passionis nulla tentatio est, perducit ad regnum, ita ut ipsam fidem non faciat utilem nisi charitas. Sine charitate quippe fides potest quidem esse, sed non et prodesse. Propter quod et apostolus Paulus, *In Christo*, inquit, *Jesu neque circumcisio, neque preputium aliquid valet, sed fides quæ per dilectionem operatur* (Galat. v, 6) : sic eam discernens ab ea fide, qua et dæmones credunt et contremiscunt (Jacobi ii, 19). Dilectio igitur quæ ex Deo est et Deus est, proprie Spiritus sanctus est, per quem diffunditur in cordibus nostris Dei charitas, per quam nos tota inhabitat Trinitas. Quocirca rectissime Spiritus sanctus, cum sit Deus, vocatur etiam Donum Dei (Act. viii, 20). Quod Donum proprie quid nisi charitas intelligenda est, quæ perducit ad Deum, et sine qua quodlibet aliud donum Dei non perducit ad Deum?

CAPUT XIX. — 33. *Spiritus sanctus dictus Dei Donum in Scripturis. Donum Spiritus sancti dictum pro Donum quod est Spiritus sanctus. Spiritus sanctus proprie Charitas dicitur, quamvis non solus in Trinitate charitas sit.* An et hoc probandum est, Dei Donum dictum esse in sacris Litteris Spiritum sanctum? Si et hoc expectatur, habemus in Evangelio secundum Joannem Domini Jesu Christi verba dicentis : *Si quis sitit, veniat ad me, et bibat. Qui credit in me, sicut dicit Scriptura, flumina de ventre ejus fluent aquæ vivæ.* Porro Evangelista secutus adjunxit : *Hoc autem dicit de Spiritu, quem accepturi erant credentes in eum* (Joan. vii, 37-39). Unde dicit etiam Paulus apostolus : *Et omnes unum Spiritum potavimus* (I Cor. xii, 13). Utrum autem donum Dei sit appellata aqua ista, quod est Spiritus sanctus, hoc quaeritur. Sed sicut hic invenimus hanc aquam Spiritum sanctum esse, ita invenimus alibi in ipso Evangelio hanc aquam donum Dei appellatam. Nam Dominus idem quando cum muliere Samaritana ad puteum loquebatur, cui dixerat, *Da mihi bibere*; cum illa respondisset, quod Judæi non couerentur Samaritanis; respondit Jesus, et dixit ei : *Si scires Donum Dei, et quis est qui dicit tibi, Da mihi bibere; tu forsitan petisses ab eo, et dedisset tibi aquam vivam. Dicit ei mulier : Domine, neque in quo haurias habeo, et puteus altus est; unde ergo habes aquam vivam?* et cætera. Respondit Jesus, et dixit ei :

Omnis qui biberit ex hac aqua, sitiet iterum; qui autem biberit ex aqua quam ego dabo ei, non sitiet in æternum : sed aqua quam ego dabo ei, fiet in eo fons aquæ salientis in vitam æternam (Joan. iv, 7-14). Quia ergo hæc aqua viva, sicut Evangelista exposuit, Spiritus est sanctus, procul dubio Spiritus Donum Dei est, de quo hic Dominus ait : *Si scires Donum Dei, et quis est qui dicit tibi, Da mihi bibere; tu forsitan petisses ab eo, et dedisset tibi aquam vivam.* Nam quod ibi ait, *Flumina de ventre ejus fluent aquæ vivæ*; hoc isto loco, *Fiet in eo*, inquit, *fons aquæ salientis in vitam æternam.*

34. Paulus quoque apostolus, *Unicuique*, inquit, *nostrum datur gratia secundum mensuram donationis Christi* : atque ut donationem Christi Spiritum sanctum ostenderet, secutus adjunxit, *Propter quod dicit : Ascendit in altum, captivavit captivitatem, dedit dona hominibus* (Ephes. iv, 7, 8). Notissimum est autem, Dominum Jesum, cum post resurrectionem a mortuis ascendisset in cælum, dedisse Spiritum sanctum, quo impleti qui crediderant, linguis omnium gentium loquebantur. Nec moveat quod ait, *dona*; non, donum : id enim testimonium de Psalmo posuit. Hoc autem in Psalmo ita legitur : *Ascendisti in altum, captivasti captivitatem, accepisti dona in hominibus* (Psal. lxxvii, 19). Sic enim plures codices habent, et maxime græci, et ex hebræo sic interpretatum habemus. *Dona* itaque dixit Apostolus, quemadmodum Propheta, non, donum. Sed cum Propheta dixerit, *accepisti dona in hominibus*; Apostolus maluit dicere, *dedit dona hominibus* : ut ex utroque scilicet verbo, uno prophetico, apostolico altero, quia in utroque est divini sermonis auctoritas, sensus plenissimus redderetur. Utrumque enim verum est, et quia dedit hominibus, et quia accepit in hominibus. Dedit hominibus, tanquam caput membris suis : accepit in hominibus idem ipse utique membris suis, propter quæ membra sua clamavit de cælo, *Saule, Saule, quid me persequeris* (Act. ix, 4)? et de quibus membris suis ait, *Quando uni ex minimis meis fecistis, mihi fecistis* (Matth. xxv, 40). Ipse ergo Christus, et dedit de cælo, et accepit in terra. Porro autem dona ob hoc ambo dixerunt, et Propheta et Apostolus, quia per donum, quod est Spiritus sanctus, in commune omnibus membris Christi multa dona, quæ sunt quibusque propria, dividuntur. Non enim singuli quique habent omnia, sed hi illa, alii alia : quamvis ipsum donum a quo cuique propria dividuntur omnes habeant, id est, Spiritum sanctum. Nam et alibi cum multa dona commemorasset, *Omnia*, inquit, *hæc operatur unus atque idem Spiritus, dividens propria unicuique prout vult* (I Cor. xii, 11). Quod verbum et in Epistola quæ ad Hebræos est inventitur, ubi scriptum est, *Attestante Deo signis et ostentis, et variis virtutibus, et Spiritus sancti distributioni* (Hebr. ii, 4). Et hæc cum dixisset, *Ascendit in altum, captivavit captivitatem, dedit dona hominibus*; Quod au-

¹ Plerique Mss., *divisionibus*

tem ascendit, ait, quid est, nisi quia et descendit in inferiores partes terræ? Qui descendit, ipse est et qui ascendit super omnes cælos, ut adimpleret omnia. Et ipse dedit quosdam quidem apostolos, quosdam autem prophetas, quosdam vero evangelistas, quosdam autem pastores et doctores. Ecce quare dicta sunt dona: quia, sicut alibi dicit, *Numquid omnes apostoli? numquid omnes prophetæ* (1 Cor. xii, 29)? et cætera. Illic autem adiunxit, *Ad consummationem sanctorum in opus ministerii, in ædificationem corporis Christi* (Ephes. iv, 7-12). Hæc est domus, quæ, sicut Psalmus canit, ædificatur post captivitatem (Psal. cxxvi, 1): quoniam qui sunt a diabolo eruti, a quo captivi tenebantur, de his ædificatur domus¹ Christi, quæ domus appellatur Ecclesia. Hanc autem captivitatem ipse captivavit, qui diabolum vicit. Et ne illa quæ futura erant sancti capitis membra in æternum supplicium secum traheret, eum justitiæ prius, deinde potentiæ vinculis alligavit. Ipse itaque diabolus est appellata captivitas, quam captivavit qui ascendit in altum, et dedit dona hominibus, vel accepit in hominibus.

35. Petrus autem apostolus, sicut in eo libro canonico legitur, ubi scripti sunt Actus Apostolorum, loquens de Christo, commotis corde Judæis et dicentibus, *Quid ergo faciemus, fratres? monstrate nobis;* dixit ad eos: *Agite pœnitentiam, et baptizetur unusquisque vestrum in nomine Domini Jesu Christi, in remissionem peccatorum; et accipietis donum Spiritus sancti* (Act. ii, 37, 38). Itemque in eodem libro legitur, Simonem Magum Apostolis dare voluisse pecuniam, ut ab eis acciperet potestatem, qua per impositionem manus ejus daretur Spiritus sanctus. Cui Petrus idem: *Pecunia, inquit, tua tecum sit in perditionem, quia donum Dei æstimasti te per pecunias possidere* (Id. viii, 18-20). Et alio ejusdem libri loco, cum Petrus Cornelio et eis qui cum eo fuerant loqueretur, annuntians et prædicans Christum, ait Scriptura: *Adhuc loquente Petro verba hæc, cecidit Spiritus sanctus super omnes qui audiebant verbum, et obstupuerunt qui ex circumcissione fideles simul cum Petro venerant, quia et in nationes donum Spiritus sancti effusum est. Audiebant enim illos loquentes linguis, et magnificantes Deum* (Id. x, 44-46). De quo facto suo quod circumcisos baptizaverat, quia priusquam baptizarentur, ut nodum quæstionis hujus auferret, in eos venerat Spiritus sanctus, cum Petrus postea redderet rationem fratribus qui erant Jerosolymis, et hac re audita movebantur, ait post cætera: *Cum cœpisset autem loqui ad illos, cecidit Spiritus sanctus in illos, sicut et in nos in initio. Memoratusque sum verbi Domini, sicut dicebat: Quia Joannes quidem baptizavit aqua, vos autem baptizabimini Spiritu sancto. Si igitur æquale donum dedit illis, sicut et nobis qui credidimus in Dominum Jesum Christum; ego quis eram, qui possem prohibere Deum non dare illis Spiritum sanctum* (Id. xi, 45-47)? Et multa alia sunt testimonia Scripturarum, quæ concorditer attestantur Donum Dei esse Spiritum

sanctum, in quantum datur eis qui per eum diligunt Deum. Sed nimis longum est cuncta colligere. Et quid eis satis est, quibus hæc quæ diximus satis non sunt?

36. Sane admonendi sunt, quandoquidem Donum Dei jam vident dictam Spiritum sanctum, ut cum audiunt, *Donum Spiritus sancti*, illud genus locutionis agnoscant, quod dictum est, *In exspoliatione corporis carnis* (Coloss. ii, 41). Sicut enim corpus carnis nihil est aliud quam caro; sic Donum Spiritus sancti nihil est aliud quam Spiritus sanctus. In tantum ergo Donum Dei est, in quantum datur eis quibus datur. Apud se autem Deus est, etsi nemini detur, quia Deus erat Patri et Filio coæternus antequam cuiquam daretur. Nec quia illi dant, ipse datur, ideo minor est illis. Ita enim datur sicut Donum Dei, ut etiam se ipsum det sicut Deus. Non enim dici potest non esse suæ potestatis, de quo dictum est, *Spiritus ubi vult spirat* (Joan. iii, 8): Et apud Apostolum quod jam supra commemoravi, *Omnia hæc operatur unus aliquid idem Spiritus, dividens propria unicuique prout vult*. Non est illic conditio dati et dominatio dantium, sed concordia dati et dantium.

37. Quapropter si¹ sancta Scriptura præclamat, *Deus charitas est*; illaque ex Deo est, et in nobis id agit ut in Deo maneamus, et ipse in nobis, et hoc inde cognoscimus, quia de Spiritu suo dedit nobis, ipse Spiritus est Deus charitas. Deinde, si in donia Dei nihil majus est charitate, et nullum est majus donum Dei quam Spiritus sanctus, quid consequentius quam ut ipse sit charitas, qui dicitur et Deus et ex Deo? Et si charitas qua Pater diligit Filium, et Patrem diligit Filius, ineffabiliter communionem demonstrat amborum; quid convenientius quam ut ille dicatur charitas proprie, qui Spiritus est communis ambobus? Hoc enim sanius creditur vel intelligitur, ut non solus Spiritus sanctus charitas sit in illa Trinitate, sed non frustra proprie charitas nuncupetur, propter illa quæ dicta sunt. Sicut non solus est in illa Trinitate, vel spiritus vel sanctus, quia et Pater spiritus, et Filius spiritus, et Pater sanctus, et Filius sanctus; quod non ambigit pietas: et tamen iste non frustra proprie dicitur Spiritus sanctus. Quia enim est communis ambobus, id vocatur ipse proprie quod ambo communiter. Alioquin si in illa Trinitate solus Spiritus sanctus est charitas, profecto et Filius non solius Patris, verum etiam Spiritus sancti Filius invenitur. Ita enim locis innumerabilibus dicitur et legitur Filius unigenitus Dei Patris, ut tamen et illud verum sit quod Apostolus ait de Deo Patre: *Qui eruit nos de potestate tenebrarum, et transtulit in regnum Filii charitatis suæ* (Coloss. i, 13). Non dixit, Filii sui; quod si diceret, verissime diceret, quemadmodum quia sæpe dixit, verissime dixit: sed ait, *Filii charitatis suæ*. Filius ergo est etiam Spiritus sancti, si non est in illa Trinitate charitas Dei nisi Spiritus sanctus. Quod si absurdissimum est, restat ut non solus ibi sit charitas Spiritus sanctus, sed propter illa de qui-

¹ Mss., corpus.

¹ In Mss., sicut. Forte oro. et ut

bus satis discerni, proprie sic vocetur : quod autem dictum est, *Filii charitatis suæ*, nihil aliud intelligatur, quam Filii sui dilecti, quam Filii postremo substantiæ suæ. Charitas quippe Patris quæ in natura ejus est ineffabiliter simplici, nihil est aliud quam ipsa natura atque substantia, ut sæpe jam diximus, et sæpe iterare non piget. Ac per hoc Filius charitatis ¹ ejus nullus est alius, quam qui de substantia ejus est genitus.

CAPUT XX. — 38. *Contra Eunomium dicentem Filium Dei non naturæ, sed voluntatis esse Filium. Epitologus supradictorum.* Quocirca ridenda est dialectica Eunomii, a quo Eunomiani hæretici exorti sunt : qui cum non potuisset intelligere, nec credere voluisset, unigenitum Dei Verbum, per quod facta sunt omnia (*Joan. 1, 3*), Filium Dei esse naturæ, hoc est, de substantia Patris genitum; non naturæ vel substantiæ suæ sive essentiæ dixit esse Filium, sed filium voluntatis Dei, accidentem scilicet Deo volens asserere voluntatem qua gigneret Filium : videlicet i'eo quia nos aliquid aliquando volumus, quod antea non volebamus; quasi non propter ista mutabilis intelligatur nostra natura, quod absit ut in Deo esse credamus. Neque enim ob aliud scriptum est, *Multæ cogitationes in corde viri; consilium autem Domini manet in æternum* (*Prov. xix, 21*); nisi ut intelligamus sive credamus, sicut æternum Deum, ita in æternum ² ejus esse consilium, ac per hoc immutabile, sicut ipse est. Quod autem de cogitationibus, hoc etiam de voluntatibus verissime dici potest : Multæ voluntates in corde viri; voluntas autem Domini manet in æternum. Quidam ne filium consilii vel voluntatis Dei dicerent unigenitum Verbum, ipsum consilium seu voluntatem Patris idem Verbum esse dixerunt. Sed melius, quantum existimo, dicitur consilium de consilio, et voluntas de voluntate, sicut substantia de substantia, sapientia de sapientia : ne absurditate illa quam jam refellimus, Filius dicatur Patrem facere sapientem vel volentem, si non habet Pater in substantia sua consilium vel voluntatem. Acute sane quidam respondit hæretico versutissime interroganti, utrum Deus Filium volens an nolens genuerit : ut si diceret, Nolens, absurdissima Dei miseria sequeretur; si autem, Volens, continuo quod intendebat velut invicta ratione concluderet, non naturæ esse Filium, sed voluntatis. At ille vigilantissime vicissim quæsit ab eo, utrum Deus Pater volens an nolens sit Deus : ut si responderet, Nolens, sequeretur illa miseria quam de Deo credere magna insania est; si autem diceret, Volens, responderetur ei, Ergo et ipse Deus est sua voluntate, non natura. Quid ergo restabat, nisi ut obmutesceret, et sua interrogatione obligatum insolubili vinculo se videret? Sed voluntas Dei si et proprie dicenda est aliqua in Trinitate persona, magis hoc nomen Spiritui sancto competit, sicut charitas. Nam quid est aliud charitas, quam voluntas?

¹ Apud *Joan.* : *charitate.*

² Sic nonnulli editi et ipsa PP. Benedictin. editio Antuerpiana; at in priori bened. editione, *in æternum.* M.

39. Video me de Spiritu sancto in isto libro secundum Scripturas sanctas hoc disputasse, quod fidelibus sufficit scientibus jam Deum esse Spiritum sanctum, nec alterius substantiæ, nec minorem quam est Pater et Filius, quod in superioribus libris secundum easdem Scripturas verum esse docuimus. De creatura etiam quam fecit Deus, quantum valuimus, admonuimus eos qui rationem de rebus talibus poscunt, ut invisibilia ejus, per ea quæ facta sunt, sicut possent, intellecta conspicerent (*Rom. 1, 20*), et maxime per rationalem vel intellectualem creaturam, quæ facta est ad imaginem Dei; per quod velut speculum, quantum possent, si possent, cernerent Trinitatem Deum, in nostra memoria, intelligentia, voluntate. Quæ tria in sua mente naturaliter divinitus instituta quisquis vivaciter perspicit, et quam magnum sit in ea, unde potest etiam sempiterna immutabilisque natura recoli, conspici ¹, concupisci, reminiscitur per memoriam, intuetur per intelligentiam, amplectitur per dilectionem, profecto reperit illius summæ Trinitatis imaginem. Ad quam summam Trinitatem reminiscendam, videndam, diligendam, ut eam recordetur, eam contempletur, ea delectetur, totum debet referre quod vivit. Verum ne hanc imaginem ab eadem Trinitate factam, et suo vitio in deteriorius commutatam, ita eidem comparet Trinitati, ut omni modo existimet similem; sed potius in quacunque ista similitudine magnam quoque dissimilitudinem cernat, quantum esse satis videbatur, admonui.

CAPUT XXI. — 40. *De proposita similitudine Patris et Filii in memoria et intelligentia nostra. De similitudine Spiritus sancti in voluntate seu amore nostro.* Sane Deum Patrem, et Deum Filium, id est, Deum genitorem qui omnia quæ substantialiter habet, in cœterno sibi Verbo suo dixit quodam modo, et ipsum Verbum ejus Deum, qui nec plus nec minus aliquid habet etiam ipse substantialiter, quam quod est in illo qui Verbum non mendaciter sed veraciter genuit; quemadmodum potui, non ut illud jam facie ad faciem, sed per hanc similitudinem in ænigmate (*1 Cor. xiii, 12*) quantumcumque conjiciendo videretur in memoria et intelligentia mentis nostræ, significare curavi : memoriæ tribuens omne quod scimus, etiamsi non inde cogitemus, intelligentiæ vero proprio modo quodam ² cogitationis informationem. Cogitando enim quod verum invenerimus, hoc maxime intelligere dicimur, et hoc quidem in memoria rursus relinquimus. Sed illa est abstrusior profunditas nostræ memoriæ, ubi hoc etiam primum cum cogitarem invenimus, et gignitur intimum verbum, quod nullius linguæ sit, tanquam scientia de scientia, et viso de visione, et intelligentia quæ apparet in cogitatione, de intelligentia quæ in memoria jam fuerat, sed latebat : quanquam et ipsa cogitatio quamdam suam memoriam nisi haberet, non reverteretur

¹ Editi addunt hic verbum, *amplecti*, quod omittunt *Mss.*

² Editio *Loz.*, *quantumdam.*

ad ea quæ in memoria reliquerat, eam alia cogitaret.

41. De Spiritu autem sancto nihil in hoc ænigmate quod ei simile videretur ostendi, nisi voluntatem nostram, vel amorem seu dilectionem quæ valentior est voluntas: quoniam voluntas nostra quæ nobis naturaliter inest, sicut ei res adjacuerint vel occurrerint, quibus allicimur aut offendimur, ita varias affectiones habet. Quid ergo, est? Numquid diciari sumus voluntatem nostram, quando recta est, nescire quid appetat, quid evitet? Porro si scit, profecto inest ei sua quædam scientia, quæ sine memoria et intelligentia esse non possit. An vero audiendus est quispiam dicens, charitatem nescire quid agat, quæ non agit perperam? Sicut ergo inest intelligentia, inest dilectio illi memoriæ principali, in qua invenimus paratum et reconditum ad quod cogitando possumus pervenire; quia et duo ista invenimus ibi, quando nos cogitando invenimus et intelligere aliquid et amare, quæ ibi erant et quando inde non cogitabamus: et sicut inest memoria, inest dilectio huic intelligentiæ quæ cogitatione formatur; quod verbum verum sine ullius gentis lingua intus dicimus, quando quod novimus dicimus; nam nisi reminiscendo non redit ad aliquid, et nisi amando redire non curat nostræ cogitationis intuitus: ita dilectio quæ visionem in memoria constitutam, et visionem cogitationis inde formatam quasi parentem prolemque conjungit, nisi haberet appetendi scientiam, quæ sine memoria et intelligentia non potest esse, quid recte diligeret ignoreret.

CAPUT XXII. — 42. *Quanta dissimilitudo inter repositam in nobis imaginem Trinitatis et ipsam Trinitatem.* Verum hæc quædam in una sunt persona, sicut est homo, potest nobis quispiam dicere: Tris ista, memoria, intellectus, et amor, mea sunt, non sua; nec sibi, sed mihi agent quod agunt, imo ego per illa. Ego enim memini per memoriam, intelligo per intelligentiam, amo per amorem: et quando ad memoriam meam¹ aciem cogitationis adverto, ac sic in corde meo dico quod scio, verbumque verum de scientia mea gignitur, utrumque meum est, et scientia utique et verbum. Ego enim scio, ego dico in meo corde quod scio. Et quando in memoria mea cogitando invenio jam me intelligere, jam me amare aliquid, qui intellectus et amor ibi erant et antequam inde cogitarem, intellectum meum et amorem meum invenio in memoria mea, quo ego intelligo, ego amo, non ipsa. Item quando cogitatio memor est, et vult redire ad ea quæ in memoria reliquerat, eaque intellecta conspiceret atque intus diceret, mea memoria memor est, et mea vult voluntate, non sua. Ipse quoque amor meus cum meminit atque intelligit quid appetere debeat, quid vitare, per meam, non per suam memoriam meminit; et per intelligentiam meam, non per suam, quidquid intelligenter amat,

intelligit. Quod breviter dici potest: Ego per omnia illa tria memini, ego intelligo, ego diligo, qui nec memoria sum, nec intelligentia, nec dilectio, sed hæc habeo. Ista ergo dici possunt ab una persona, quæ habet hæc tria, non ipsa est hæc tria: In illius vero summæ simplicitate naturæ quæ Deus est, quamvis unus sit Deus, tres tamen personæ sunt, Pater, et Filius, et Spiritus sanctus.

CAPUT XXI. — 43. *Prosequitur disparitatem trinitatis quæ in homine est, a Trinitate quæ Deus est.* Trinitas per speculum nunc videtur auxilio fidei, ut postea clarius videri possit in promissa visione factæ ad faciem. Aliud est itaque trinitas res ipsa, aliud imago trinitatis in re alia, propter quam imaginem simul et illud in quo sunt hæc tria, imago dicitur; sicut imago dicitur simul et tabula, et quod in ea pictum est; sed propter picturam quæ in ea est, simul et tabula nomine imaginis appellatur. Verum in illa summa Trinitate, quæ incomparabiliter rebus omnibus antecellit, tanta est inseparabilitas, ut cum trinitas hominum non possit dici unus homo; in illa unus Deus et dicatur et sit, nec in uno Deo sit illa Trinitas, sed unus Deus. Nec rursus quemadmodum ista imago quod est homo habens illa tria una persona est, ita est illa Trinitas: sed tres personæ sunt, Pater Filii, et Filius Patris, et Spiritus Patris et Filii. Quamvis enim memoria hominis, et maxime illa quam pecora non habent, id est, qua res intelligibiles ita continentur, ut non in eam per sensus corporis venerint, habeat pro modulo suo in hac imagine Trinitatis incomparabiliter quidem imparem, sed tamen qualemcumque similitudinem Patris; itemque intelligentiam hominis, quæ per intentionem cogitationis inde formatur, quando quod scitur dicitur, et nullius lingue cordis verbum est, habeat in sua magna disparitate nonnullam similitudinem Filii; et amor hominis de scientia procedens, et memoriam intelligentiamque conjungens, tanquam parenti prolique communis, unde nec parens intelligitur esse, nec proles, habeat in hac imagine aliquam, licet valde imparem, similitudinem Spiritus sancti: non tamen, sicut in ista imagine Trinitatis non hæc tria unus homo, sed unus hominis sunt, ita in ipsa summa Trinitate cuius hæc imago est, unius Dei² sunt illa tria; sed unus Deus est, et tres sunt illæ, non una persona. Quod sane mirabiliter ineffabile est, vel ineffabiliter mirabile, cum sit una persona hæc imago Trinitatis, ipsa vero summa Trinitas tres personæ sint, inseparabilior est illa Trinitas personarum trium, quam hæc unus. Illa quippe in natura divinitatis, sive id melius dicatur deitatis³, quod est, hoc est, atque incommutabiliter inter se ac semper æqualis est: nec aliquando non fuit, aut aliter fuit; nec aliquando non erit, aut aliter erit. Ista vero tria quæ sunt in impari imagine, etsi non locis quoniam non sunt corpora,

¹ Mss., non unius Dei, cum negante particula quæ merito omitti videtur in editis.

² Mss., sive, ut melius dicitur, deitatis.

¹ Sola editio Lov., per memoriam meam.

tamen inter se nunc in ista vita magnitudinibus separantur. Neque enim quia moles nullæ ibi sunt, ideo non videmus in alio majorem esse memoriam quam intelligentiam, in alio contra : in alio duo hæc amoris magnitudine superari, sive sint ipsa duo inter se æqualia, sive non sint. Atque ita a singulis bina, et a binis singula, et a singulis singula, a majoribus minora vincuntur. Et quando inter se æqualia fuerint ab omni languore sanata, nec tunc æquabitor rei natura immutabili ea res quæ per gratiam non mutabitur¹ : quia non æquatur creatura Creatori, et quando ab omni languore sanabitur, mutabitur².

44. Sed hanc non solum incorporalem, verum etiam summe inseparabilem vereque immutabilem Trinitatem, cum venerit visio quæ *facie ad faciem* repromittitur nobis, multo clarius certiusque videbimus, quam nunc ejus imaginem quod nos sumus : per quod tamen speculum et in quo ænigmate qui vident, sicut in hac vita videre concessum est, non illi sunt qui ea quæ digessimus et commendavimus in sua mente conspiciunt; sed illi qui eam tanquam imaginem vident, ut possint ad eum cujus imago est, quomodocumque referre quod vident, et per imaginem quam conspiciendo vident, etiam illud videre conjiciendo, quoniam nondum possunt facie ad faciem. Non enim ait Apostolus, Videmus nunc speculum; sed, *Videmus nunc per speculum* (1 Cor. xiii, 12).

CAPUT XXIV. — *Infirmitas mentis humanæ.* Qui ergo vident suam mentem, quomodo videri potest, et in ea trinitatem istam de qua multis modis ut potui disputavi, nec tamen eam credunt vel intelligunt esse imaginem Dei; speculum quidem vident, sed usque adeo non vident per speculum qui est per speculum nunc videndus, ut nec ipsum speculum quod vident sciunt esse speculum, id est, imaginem. Quod ei scirent, fortassis et eum cujus est hoc speculum, per hoc quærendum et per hoc utcumque interim videndum esse sentirent, fide non ficta corda mundante (1 Tim. 1, 5), ut facie ad faciem possit videri, qui per speculum nunc videtur. Qua fide cordium mundatrice contempta, quid agunt intelligendo quæ de natura mentis humanæ subtilissime disputantur, nisi ut ipsa quoque intelligentia sua teste damnentur? In qua utique non laborarent, et vix ad certum aliquid pervenirent, nisi pœnalibus tenebris involuti et onerati corpore corruptibili quod aggravat animam (Sap. ix, 15). Quo tandem merito inflicto malo isto, nisi peccati? Unde tanti mali magnitudine admoniti, sequi deberent Agnum qui tollit peccatum mundi (Joan. 1, 29).

CAPUT XXV. — *In beatitudine tantum intelligetur quæstio cur Spiritus sanctus non sit genitus, et quomodo de Patre ac Filio procedat.* Ad eum namque pertinentes etiam longo istis ingenio tardiores, quando sine hujus vitæ resolvuntur a corpore, jus in eis retinendis non habent invidiæ potestates. Quas ille

Agnus sine ullo ab eis peccati debito occisis, non potentia potestatis priusquam justitia sanguinis vicis. Proinde liberi a diaboli potestate, suscipiuntur ab Angelis sanctis, a malis omnibus liberati per Mediatorem Dei et hominem hominem Jesum Christum (1 Tim. ii, 5) : quoniam consonantibus divinis Scripturis, et veteribus et novis, et per quas prænuntiatum et per quas annuntiatum est Christus, *non est aliud nomen sub cælo, in quo oportet homines salvos fieri* (Act. iv, 12). Constituuntur autem purgati ab omni contagione corruptionis³ in placidis sedibus, donec recipiant corpora sua, sed jam incorruptibilia, quæ ornent, non onerent. Hoc enim placuit optimo et sapientissimo Creatori, ut spiritus hominis Deo pie subditus, habeat feliciter subditum corpus, et sine sine permaneat ista felicitas.

45. Ibi veritatem sine ulla difficultate videbimus, eaque clarissima et certissima perfruemur. Nec aliquid quæremus mente ratiocinante, sed contemplante cernemus quare non sit Filius Spiritus sanctus, cum de Patre procedat. In illa luce nulla erit quæstio : hic vero ipsa experientia tam mihi apparuit esse difficilis, quod et illis qui hæc diligenter atque intelligenter legent, procul dubio similiter apparebit, ut cum me in secundo hujus operis libro alio loco inde dicturum esse promiserim (Cap. 3), quotiescumque in ea creatura quæ nos sumus, aliquid illi rei simile ostendere volui, qualemcumque intellectum meum sufficiens elocutio mea secuta non fuerit : quamvis et in ipso intellectu conatum me senserim magis habuisse quam effectum. Et in una quidem persona quod est homo invenisse imaginem summæ illius Trinitatis, et in re mutabili tria illa ut facilius intelligi possint, etiam per temporalia intervalla maxime in libro nono monstrare voluisse. Sed tria unius personæ, non sicut humana poscit intentio, tribus illis personis convenire potuerunt, sicut in hoc libro quinto decimo demonstravimus.

CAPUT XXVI. — *Spiritus sanctus a Christo bis datus. Processio Spiritus sancti, a Patre et a Filio est sine tempore, nec amborum filius dici potest.* Deinde in illa summa Trinitate quæ Deus est, intervalla temporum nulla sunt, per quæ possit ostendi aut saltem requiri, utrum prius de Patre natus sit Filius, et postea de ambobus processerit Spiritus sanctus. Quoniam Scriptura sancta Spiritum eum dicit amborum. Ipse est enim de quo dicit Apostolus, *Quoniam autem estis filii, misit Deus Spiritum Filii sui in corda vestra* (Galat. iv, 6) : et ipse est de quo dicit idem Filius, *Non enim vos estis qui loquimini; sed Spiritus Patris vestri, qui loquitur in vobis* (Math. x, 20). Et multis aliis divinatorum eloquiorum testimoniis comprobatur Patris et Filii esse Spiritum, qui proprie dicitur in Trinitate Spiritus sanctus : de quo item dicit ipse Filius, *Quem ego mittam vobis a Patre* (Joan. xv, 26); et alio loco, *Quem mittet Pater in nomine meo* (Id. xiv, 26). De utroque autem proce-

¹ In excusis omissum fuerat, *mutabitur*.

² *Mss., mutatur.*

³ *sac Am. et Mss. At Er. et Lov., cogitatione corruptioris.*

Jere sic docetur; quia ipse Filius ait, *De Patre procedo*. Et cum resurrexisset a mortuis et apparuisset discipulis suis, insufflavit et ait, *Accipite Spiritum sanctum* (Joan. xx, 22), ut cum etiam de se procedere ostenderet. Et ipsa est virtus quæ de illo exibat, sicut legitur in Evangelio, *et sanabat omnes* (Luc. vi, 19).

46. Quid vero fuerit cause, ut post resurrectionem suam, et in terra prius daret (Joan. xx, 22), et de cælo postea mitteret Spiritum sanctum (Act. ii, 4); hoc ego existimo, quia per ipsum donum diffunditur charitas in cordibus nostris (Rom. v, 5), qua diligimus Deum et proximum, secundum duo illa præcepta in quibus tota Lex pendet et Propheta (Math. xxii, 37-40). Hoc significans Dominus Jesus, bis dedit Spiritum sanctum; semel in terra propter dilectionem proximi, et iterum de cælo propter dilectionem Dei. Et si forte alia ratio reddatur de Spiritu sancto bis dato, eundem tamen Spiritum sanctum datum, cum insufflasset Jesus, de quo mox ait, *Ite, baptizate omnes gentes in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti* (Id. xxviii, 19), ubi maxime commendatur hæc Trinitas, ambigere non debemus. Ipse est igitur qui de cælo etiam datus est die Pentecostes, id est, post dies decem quam Dominus ascendit in cælum. Quomodo ergo Deus non est qui dat Spiritum sanctum? Imo quantus Deus est qui dat Deum? Neque enim aliquis discipulorum ejus dedit Spiritum sanctum. Orabant quippe ut veniret in eos quibus manum imponerent, non ipsi cum dabant. Quem morem in suis præpositis etiam nunc servat Ecclesia. Denique et Simon Magus offerens Apostolis pecuniam, non ait, *Date et mihi hanc potestatem, ut dem Spiritum sanctum*; sed, *cuiuscumque, inquit, imposuero manus, accipiat Spiritum sanctum*. Quia neque Scriptura superior dixerat, *Videns autem Simon quod Apostoli darent Spiritum sanctum*; sed dixerat, *Videns autem Simon quod per impositionem manuum Apostolorum daretur Spiritus sanctus* (Act. viii, 19, 18). Propter hoc et Dominus ipse Jesus Spiritum sanctum non solum dedit ut Deus, sed etiam accepit ut homo; propterea dictus est plenus gratia (Joan. i, 14) et Spiritu sancto¹ (Luc. xi, 52, et iv, 1). Et manifestius de illo scriptum est in Actibus Apostolorum: *Quoniam unxit eum Deus Spiritu sancto* (Act. x, 38). Non utique oleo visibili, sed dono gratiæ, quod visibili significatur unguento quo baptizatos ungit Ecclesia. Nec sane tunc unctus est Christus Spiritu sancto, quando super eum baptizatum velut columba descendit (Math. iii, 16): tunc enim corpus suum, id est, Ecclesiam suam præfigurare dignatus est, in qua præcipue baptizati accipiunt Spiritum sanctum: sed ista mystica et invisibili unctione tunc intelligendus est unctus, quando Verbum Dei caro factum est (Joan. i, 14); id est, quando humana natura sine ullis præcedentibus honorum operum meritis Deo

Verbo² est in utero virginis copulata, ita ut cum illo fieret una persona. Ob hoc eum confitemur natum de Spiritu sancto et virgine Maria. Absurdissimum est enim, ut credamus eum cum jam triginta esset annorum (ejus enim ætatis a Joanne baptizatus est [Luc. iii, 21-23]), accepisse Spiritum sanctum: sed venisse illum ad baptisma, sicut sine ullo omnino peccato, ita non sine Spiritu sancto. Si enim de fanulo ejus et præcursore ipso Joanne scriptum est, *Spiritu sancto replebitur jam inde ab utero matris suæ* (Id. i, 15), quoniam quamvis seminatus a patre, tamen Spiritum sanctum in utero formatus accepit; quid de homine Christo intelligendum est vel credendum, cujus carnis ipsa conceptio non carnalis, sed spiritualis fuit? In eo etiam quod de illo scriptum est, quod accepit a Patre promissionem Spiritus sancti et effuderit (Act. ii, 33), utraque natura monstrata est, et humana scilicet et divina: accepit quippe ut homo, effudit ut Deus. Nos autem accipere quidem hoc donum possumus pro modulo nostro, effundere autem super alios non utique possumus; sed ut hoc fiat, Deum super eos, a quo hoc efficitur, invocamus.

47. Numquid ergo possumus querere utrum jam processerat de Patre Spiritus sanctus quando natus est Filius, an nondum processerat, et illo nato de utroque processit, ubi nulla sunt tempora; sicut potuimus querere ubi invenimus tempora, voluntatem prius de humana mente procedere, ut queratur quod inventum proles vocetur; qua jam parta seu genita, voluntas illa perficitur, eo sine requiescens, ut qui fuerat appetitus querentis, sit amor fruentis, qui jam de utroque, id est, de gignente mente et de genita notione tanquam de parente ac prole procedat? Non possunt prorsus ista ibi queri, ubi nihil ex tempore inchoatur, ut consequenti perficiatur in tempore. Quapropter, qui potest intelligere sine tempore generationem Filii de Patre, intelligat sine tempore processionem Spiritus sancti de utroque. Et qui potest intelligere in eo quod ait Filius, *Sicut habet Pater vitam in semetipso, sic dedit Filio vitam habere in semetipso* (Joan. v, 26); non sine vita existenti jam Filio vitam Patrem dedisse, sed ita eum sine tempore genuisse, ut vita quam Pater Filio gignendo dedit, coæterna sit vitæ Patris qui dedit: intelligat sicut habet Pater in semetipso ut de illo procedat Spiritus sanctus, sic dedisse Filio ut de illo procedat idem Spiritus sanctus, et utrumque sine tempore; atque ita dictum Spiritum sanctum de Patre procedere, ut intelligatur, quod etiam procedit de Filio, de Patre esse Filio³. Si enim quidquid habet, de Patre habet Filius; de Patre habet utique ut et de illo procedat Spiritus sanctus. Sed nulla ibi tempora cogitentur, quæ habent prius et posterius: quia omnino nulla ibi sunt. Quomodo ergo non absurdissime filius diceretur amborum, cum sicut Filio præstat essentiam sine initio temporis, sine ulla mu-

¹ Er. Lugd. Ven. et Lov., *propterea dicitur est plenus gratia: ommissis verbis, et Spiritu sancto.* M

² Sic vss. At edlti, *Dei Verbo.*

³ Filii, esse et Filio. Ex univimus, et, auctoritate manuscriptorum.

tabilitate naturæ de Patre generatio; ita Spiritui sancto præstet essentiam sine ullo initio temporis, sine ulla mutabilitate naturæ de utroque processio? Ideo enim cum Spiritum sanctum genitum non dicamus, dicere tamen non audemus ingentum, ne in hoc vocabulo vel duos patres in illa Trinitate, vel duos qui non sunt de alio quispiam suspicetur. Pater enim solus non est de alio, ideo solus appellatur ingentus, non quidem in Scripturis, sed in consuetudine disputantium, et de re tanta sermonem qualem valuerint proferentium. Filius autem de Patre natus est: et Spiritus sanctus de Patre principaliter, et ipso sine ullo temporis intervallo dante, communiter de utroque procedit. Diceretur autem filius Patris et Filii, si, quod abhorret ab omnina sanorum sensibus, eum ambo genuissent. Non igitur ab utroque est genitus, sed procedit ab utroque amborum Spiritus.

CAPUT XXVII. — 48. *Quid hic sufficiat ad solutionem quæstionis, cur Spiritus non dicatur genitus, et cur solus Pater ingentus. Quid agendum iis qui hæc non intelligunt. Verum quia in illa cœterna, et æquali, et incorporali, et ineffabiliter immutabili, atque inseparabili Trinitate difficillimum est generationem a processione distinguere, sufficiat interim eis qui extendi non valent amplius¹, id quod de hæc re in sermone quodam proferendo ad aures populi christiani diximus, dictumque conscripsimus. Inter cætera enim cum per Scripturarum sanctarum testimonia docuissem de utroque procedere Spiritum sanctum: Si ergo, inquam, et de Patre et de Filio procedit Spiritus sanctus; cur Filius dixit, « De Patre procedit (Joan. xv, 26)? » Cur, putas, nisi quemadmodum solet ad eum referre et quod ipsius est, de quo et ipse est? Unde et illud est quod ait, « Mea doctrina non est mea, sed ejus qui me misit » (Id. vii, 16). Si igitur hic intelligitur ejus doctrina, quam tamen dixit non suam, sed Patris; quanto magis illic intelligendus est et de ipso procedere Spiritus sanctus, ubi sic ait, « De Patre procedit, » ut non diceret, « De me non procedit? A quo autem habet Filius ut sit Deus (est enim de Deo Deus), ab illo habet utique ut de illo etiam procedat Spiritus sanctus: ac per hoc Spiritus sanctus ut etiam de Filio procedat, sicut procedit de Patre, ab ipso habet Patre. Hic utcumque etiam illud intelligitur, quantum a talibus quales nos sumus, intelligi potest, cur non dicatur natus esse, sed potius procedere Spiritus sanctus: quoniam si et ipse Filius diceretur, amborum utique filius diceretur; quod absurdissimum est. Filius quippe nullus est duorum, nisi patris et matris. Absit autem ut inter Deum Patrem et Deum Filium aliquid tale suspicemur. Quia nec filius hominum simul et ex patre et ex matre procedit: sed cum in matrem procedit ex patre, non tunc procedit ex matre; et cum in hanc lucem procedit ex matre, non tunc procedit ex patre. Spiritus autem sanctus non de Patre procedit in Filium, et de Filio procedit ad sanctificandam creaturam; sed simul de utroque procedit: quamvis hoc Pater Filio*

dederit, ut quemadmodum de se, ita de illo quoque procedat. Neque enim possumus dicere quod non sit vita Spiritus sanctus, cum vita Pater, vita sit Filius: ac per hoc sicut Pater cum habeat vitam in semetipso, dedit et Filio vitam habere in semetipso; sic ei dedit vitam procedere de illo, sicut et procedit de ipso (In Joannis Evang. tract. 99, nn. 8, 9). Hæc de illo sermone in hunc librum transtuli, sed fide libus, non infidelibus loquens.

49. Verum si ad hanc imaginem contuendam, et ad videnda ista quam vera sint, quæ in eorum mente sunt, nec tria sic sunt ut tres personæ sint, sed omnia tria hominis sunt quæ una persona est, minus idonei sunt: cur non de illa summa Trinitate, quæ Deus est, credunt potius quod in sacris Litteris invenitur, quam poscunt liquidissimam reddi sibi rationem, quæ ab humana mente tarda scilicet infirmaque non capitur? Et certe cum inconcusse crederent Scripturis sanctis tanquam veracissimis testibus, agant orando et quærendo et bene vivendo ut intelligant, id est, ut quantum videri potest, videatur mente quod tenetur fide. Quis hoc prohibeat? imo vero ad hoc quis non hortetur? Si autem propterea negandum putant ista esse, quia ea non valent cæcis mentibus cernere; debent et illi qui ex nativitate sua cæci sunt, esse solem negare. Lux ergo lucet in tenebris: quod si eam tenebræ non comprehendunt (Joan. i, 5), illuminentur Dei dono prius ut sint fideles, et incipiant esse lux in comparatione infidelium; atque hoc præmisso fundamento ædificentur ad videnda quæ credunt, ut aliquando possint videre. Sunt enim quæ ita creduntur, ut videri jam omnino non possint. Non enim Christus iterum in cruce videndus est: sed nisi hoc credatur quod ita factum atque visum est, ut futurum ac videndum jam non speretur, non pervenitur ad Christum, qualis sine fine videndus est. Quantum vero attinet ad illam summam, ineffabilem, incorporalem, immutabilemque naturam per intelligentiam utcumque cernendam, nusquam se melius, regente dumtaxat fidei regula, acies humanæ mentis exercet, quam in eo quod ipse homo in sua natura melius cæteris animalibus, melius etiam cæteris animæ suæ partibus habet, quod est ipsa mens: cui quidam rerum invisibilium tributus est visus, et cui tanquam in loco superiore atque interiore honorabiliter præsidenti, judicanda omnia nuntiant etiam corporis sensus; et qua non est superior, cui subdita regenda est, nisi Deus.

50. Verum inter hæc quæ multa jam dixi, et nihil illius summi Trinitatis ineffabilitate dignum me dixisse audeo profiteri, sed confiteri potius mirificam scientiam ejus ex me invaluisse, nec posse me ad illam (Psal. cxxxviii, 6); o ut, anima mea, ubi te esse sentis, ubi jaces, ubi stas², donec ab eo qui propitius factus est omnibus iniquitatibus tuis, sanentur omnes languores tui (Psal. cii, 3)? Agnoscis te certe in illo esse stabulo, quo Samaritanus ille perduxit eum quem

¹ Editi, non valent in amplius. Abest, in, a manuscriptis.

² Mss. quidam, ubi jaces, ubi habitas, aut ubi stas, do nos, etc. Alibi plerique, ubi jaces, ubi habitas, donec, etc.

reperit multis a latronibus¹ inflictis vulneribus semi-vivum (*Luc. x, 30 34*). Et tamen multa vera vidisti, non his oculis quibus videntur corpora colorata, sed eis pro quibus orabat qui dicebat, *Oculi mei videant æquitatem* (*Psal. xvi, 2*). Nempe ergo multa vera vidisti, eaque discrevistis ab illa luce qua tibi lucente vidisti: attolle oculos in ipsam lucem, et eos in eam fige, si potes. Sic enim videbis quid distet natiuitas Verbi Dei a processione Doni Dei, propter quod Filius unigenitus non de Patre genitum, alioqui frater ejus esset, sed procedere dixit Spiritum sanctum. Unde cum sit communitio quædam consubstantialis Patris et Filii amborum Spiritus, non amborum, quod absit, dictus est filius. Sed ad hoc dilucido perspicueque cernendum, non potes tibi aciem figere; scio, non potes. Verum dico, mihi dico, quid non possim scire: ipsa tamen tibi ostendit in te tria illa, in quibus tu summæ ipsius, quam fixis oculis contemplari nondum vales, imaginem Trinitatis agnosceres. Ipsa ostendit tibi verbum verum esse in te, quando de scientia tua gignitur, id est, quando quod scimus dicimus; quamvis nullius gentis lingua significantem vocem vel proferamus vel cogitemus, sed ex illo quod novimus cogitatio nostra formetur; sitque in acie cogitantis imago simillima cogitationis ejus² quam memoriâ continebat, ista duo scilicet velut parentem ac prolem tertia voluntate sive dilectione jungente. Quam quidem voluntatem de cogitatione procedere (nemo enim vult quod omnino quid vel quale sit nescit), non tamen esse cogitationis imaginem; et ideo quamdam in hac re intelligibili natiuitatis et processionis insinuari distantiam, quoniam non hoc est cogitatione conspiciere quod appetere, vel etiam perfrui voluntate, cernit discernitque qui potest. Potuisti et tu, quamvis non potueris neque possis explicare sufficienti eloquio, quod inter nebula similitudinum corporaliū, quæ cogitationibus humanis occurrere non desinunt, vix vidisti. Sed illa lux quæ non est quod tu, et hoc tibi ostendit, aliud esse illas incorporeas similitudines corporum, et aliud esse verum, quod eis reprobatis intelligentia contuemur: hæc et alia similiter certa oculis tuis interioribus lux illa monstravit. Quæ igitur causa est cur acie fixa ipsam videre non possis, nisi utique infirmitas? Et quid tibi eam fecit, nisi iniquitas³? Quis ergo sanat omnes languores tuos, nisi qui propitius sit omnibus iniquitatibus tuis? Librum itaque istum jam tandem aliquando precatione melius quam disputatione concludam.

CAPUT XXVIII. — 51. *Conclusio libri, cum precatione et excusatione de multiloquio.* Domine Deus noster, credimus in te Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum. Neque enim diceret Veritas, *Ite, baptizate omnes gentes in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti* (*Math. xxviii, 19*), nisi Trinitas esses. Nec baptizari nos iuberet, Domine Deus, in ejus nomine qui non est Dominus Deus. Neque diceretur voce di-

¹ Sic plures Mss. At editi, a multis latronibus.

² Omnes prope Mss., *cognitionis ejus*. Et infra, *cognitione procedere*. Ac paulo post, *cognitionis imaginem*.

³ Plerique Mss., *Et quis tibi eam fecit, nisi utique iniquitas?*

vina, *Audi, Israel; Dominus Deus tuus, Deus unus est* (*Deut. vi, 4*); nisi Trinitas ita esses, ut unus Dominus Deus esses. Et si tu Deus Pater ipse esses, et Filius verbum tuum Jesus Christus ipse esses, et donum vestrum Spiritus sanctus; non legeremus in Litteris veritatis, *Misit Deus Filium suum* (*Galat. iv, 4, et Joan. iii, 17*): nec tu, o Unigenite, diceres de Spiritu sancto, *Quem mittet Pater in nomine meo* (*Joan. xiv, 26*); et, *Quem ego mittam vobis a Patre* (*Id. xv, 26*). Ad hanc regulam fidei dirigens intentionem meam, quantum potui, quantum me posse fecisti, quæsiui te, et desideravi intellectu videre quod credidi, et multum disputavi, et laboravi. Domine Deus meus, una spes mea, exaudi me, ne fatigatus nolim te querere, sed quamram faciem tuam semper ardentem (*Psal. civ, 4*). Tu da querendi vires, qui invenire te fecisti¹, et magis magisque inveniendi te spem dedisti. Coram te est firmitas et infirmitas mea: illam conserva, istam sana. Coram te est scientia et ignorantia mea: ubi mihi aperuisti, suscipe intrantem; ubi clausisti, aperi pulsanti. Meminerim tui, intelligam te, diligam te. Auge in me ista, donec me reformes ad integrum. Scio scriptum esse, *In multiloquio non effugies peccatum* (*Prov. x, 19*). Sed utinam prædicando verbum tuum, et laudando te tantummodo loquerer! non solum fugerem peccatum, sed meritum bonum acquirerem, quamlibet multum sic loquerer. Neque enim homo de te beatus, peccatum præciperet germano in fide filio suo, cui scripsit dicens: *Prædica verbum, insta opportune, importune* (*II Tim. iv, 2*). Numquid dicendum est istum non multum locutum; qui non solum opportune, verum etiam importune verbum tuum, Domine, non tacebat? Sed ideo non erat multum, quia tantum erat necessarium. Libera me, Deus, a multiloquio quod patior intus in anima mea, misera in conspectu tuo, et confugiente² ad misericordiam tuam. Non enim cogitationibus taceo, etiam tacens vocibus. Et si quidem non cogitarem nisi quod placeret tibi, non utique rogarem ut me ab hoc multiloquio liberares. Sed multæ sunt cogitationes meæ, tales quales nosti, cogitationes hominum, quoniam vanæ sunt (*Psal. xciii, 11*). Dona mihi non eis consentire, et si quando me delectant, eas nihilominus improbare, nec in eis velut dormitando immorari. Nec in tantum valeant apud me, ut aliquid in opera mea procedat ex illis; sed ab eis mea saltem sit tuta sententia, tuta conscientia, te tuente. Sapiens quidam cum de te loqueretur in libro suo, qui Ecclesiasticus proprio nomine jam vocatur, *Multa, inquit, dicimus, et non pervenimus, et consummatio sermonum universa est ipse* (*Ecclesi. xliii, 29*). Cum ergo pervenerimus ad te, cessabunt multa ista quæ dicimus, et non pervenimus; et manebis unus omnia in omnibus (*I Cor. xv, 28*): et sine fine dicemus unum laudantes te in unum, et in te facti etiam nos unum. Domine Deus une, Deus Trinitas, quæcumque dixi in his libris de tuo, agnoscani et tui: si qua de meo, et tu ignosce, et tui. Amen.

¹ In Mss., *qui inveniri te fecisti*.

² Editi, et *confugientem*. Plures vero Mss., *confugiente* omisso particula, et.